

הדרוזים בין עדה לאום ומדינה

ד"ר שוקי אמרני

הדרוזים

בין עדה לאום ומדינה

ד"ר שוקי אמרני

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר**

עריכת לשון: **עפרה פרי**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

עיצוב כריכה: איור של קבר יתרו (נוגה יוסלביץ)

חיפה 2010

© כל הזכויות שמורות

ISBN 965-7437-20-9

הדפסה: מילניום-איילון - תשלובת טכנולוגיות דפוס בע"מ

<http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy>

הספר מוקדש בתודה ובהערכה לכל אלה מבני
העדה הדרוזית שתרמו לתקומתו המחודשת של
העם היהודי במולדתו ההיסטורית – ארץ ישראל

תוכן העניינים

8	פתח דבר
10	על הספר
12	מבוא
12	בנימה אישית
13	על מחקר, סודיות ומסתורין ביחס לדרוזים
14	שינויים ומגמות בחברה הדרוזית בישראל
19	הגולן בין סוריה לישראל
23	פרק ראשון: מיהם הדרוזים – עדה דתית או לאום?
23	אלף שנות היסטוריה של מאבק הישרדות
32	אמונות ומנהגים בדת ובמסורת הדרוזית
37	השפעת הדת על זהותם ועל התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים
44	יחסם של הדרוזים לזהותם הדתית והלאומית – או "מיהו דרוזי?"
53	פרק שני: מקומם של הדרוזים במרחם החיים בישראל
53	דילמות ביחסי רוב ומיעוט לאומי בחברה הדמוקרטית
63	יחסה של ישראל לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים
68	יחסה של ישראל לעדה הדרוזית – העדפה או אפליה?
80	השתלבותם הפוליטית של הדרוזים בזירה המקומית והארצית
96	שינויים ומגמות חדשות ביחסם של הדרוזים למדינת ישראל
115	פרק שלישי: צה"ל כור היתוך חברתי לדרוזים – האומנם?
115	סיכויים וסיכונים בשירות של בני מיעוט לאומי בצבא
120	שינויים ביחסה של החברה הישראלית לשירות בצה"ל
131	הצלחת מאבקם של הדרוזים להשתלב בצה"ל
142	שינויים ומגמות ביחסם של הדרוזים לשירות בצה"ל
156	פרק רביעי: השתלבותם של דרוזים במינהל הציבורי בישראל
168	מידת השתלבותם של הדרוזים במינהל הציבורי בישראל
179	השירות של דרוזים בכוחות הביטחון והשפעתו על מאפייני התעסוקה בקרב בני העדה
185	העבודה במינהל הציבורי מנקודת מבטם של הדרוזים
191	גורמים ערכיים ותועלתניים בהעדפתם התעסוקתית של הדרוזים

198	פרק חמישי: מדינה דרוזית כאינטרס גאופוליטי של ישראל
198	מבוא
203	על ניסיון העבר והלקח ההיסטורי
206	על שאיפתם של הדרוזים להקים מדינה
212	בחינת הרעיון להקים מדינה דרוזית ברמת הגולן
222	הקמת מדינה דרוזית – הזווית הישראלית
230	סוף דבר
236	נספח א': התשתית המחקרית
241	נספח ב': רשימת המרואיינים
247	מקורות

רשימת איורים מפות וטבלאות

איורים

40	ראש ממשלת ישראל דוד בן גוריון ומנהיגה הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' אמין טריף	1: תמונה
79	דגלים על גגות בתים בכפר הדרוזי פקיעין	2: תמונה
100	הפגנת דרוזים נגד מדיניות הממשלה	3: תמונה
109	בית יד לבנים הדרוזים בדלית אל כרמל	4: תמונה
132	בני נוער דרוזים עם דגל משולב במכינה הקדם צבאית הדרוזית	5: תמונה
139	מכינה קדם צבאית דרוזית ביישוב דלית אל כרמל	6: תמונה
208	מנהיגה הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' אמין טריף	7: תמונה
210	מנהיגה הרוחני של העדה הדרוזית השיח' מופק טריף	8: תמונה
225	יגאל אלון עם השיח' אמין טריף	9: תמונה

מפות

93	מפת התיישבות הדרוזים בישראל	1: מפה
215	מפת ההתיישבות ברמת הגולן	2: מפה

טבלאות

24	התפלגות מספר הדרוזים במקומות מושבם העיקריים	1: טבלה
47	התפלגות התשובות לשאלה, "כיצד אתה מגדיר את עצמך?"	2: טבלה
49	התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, חיילים דרוזים בצה"ל רשאים לעזור לדרוזים במדינה אחרת המצויה במלחמה?"	3: טבלה
83	התפלגות הרשויות המקומיות בישראל לפי מעמדן המוניציפלי	4: טבלה
104	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך יש למדינת ישראל זכות להתקיים כמדינה יהודית?"	5: טבלה
105	התפלגות התשובות לשאלה, "כיצד אתה מעריך כיום את מצבם של הדרוזים בישראל, בהשוואה למצבם לפני עשר שנים?"	6: טבלה
106	התפלגות התשובות לשאלה, "האם אתה מסכים עם המשפט: 'אחת הבעיות העיקריות של הדרוזים היא שהחברה הישראלית לא מכירה אותם מספיק טוב?'"	7: טבלה
110	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, מעניקה מדינת ישראל שוויון זכויות לדרוזים?"	8: טבלה

	טבלה 9:	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, משרדי הממשלה מפלים את הדרוזים לרעה ביחס ליהודים?"
111		
	טבלה 10:	התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, במוסדות המדינה מתייחסים לדרוזים כמו לערבים?"
112		
	טבלה 11:	התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, ישנה הצדקה לכך שהדרוזים חייבים לשרת בצה"ל?"
143		
	טבלה 12:	התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, ישנה הצדקה כיום לקיומן של יחידות דרוזיות נפרדות בצה"ל?"
146		
	טבלה 13:	התפלגות התשובות לשאלה, "אילו הוחלט שהשירות בצה"ל הוא בהתנדבות, כיצד היית נוהג?"
146		
	טבלה 14:	התפלגות התשובות לשאלה, "מהו להערכתך, יחסה של העדה הדרוזית, לדרוזים שהתחמקו מלשרת בצה"ל?"
148		
	טבלה 15:	התפלגות התשובות לשאלה, "ציין את הגורם העיקרי שלדעתך משפיע על הדרוזי להתגייס לצה"ל"
150		
	טבלה 16:	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה להערכתך השירות הצבאי יעזור לך באופן אישי להשתלב טוב יותר בחברה הישראלית?"
151		
	טבלה 17:	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, החייל הדרוזי מקופח ביחס לחייל היהודי?"
154		
	טבלה 18:	התפלגות מספר חברי הכנסת הדרוזים
169		
	טבלה 19:	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה אתה מרוצה ממידת ההשפעה של השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל על השתלבותם במינהל הציבורי?"
183		
	טבלה 20:	התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה להערכתך, העבודה של הדרוזי במשרדי הממשלה מבטאת הזדהות עם המדינה?"
186		
	טבלה 21:	התפלגות התשובות לשאלה, באיזו מידה להערכתך הדרוזים בישראל שואפים להקים מדינה דרוזית עצמאית?
210		

פתח דבר

ספר זה אינו עוד מסמך שגרתי הדין באוכלוסייה הדרוזית בישראל אלא ספר החושף את מערכת היחסים המיוחדת והרגישה שבין בני העדה הדרוזית ובין מדינת ישראל והחברה הישראלית. הדיון מתמקד במניעים ובהשלכות הנובעות משירותו של המיעוט הדרוזי בצה"ל ובשאיפות שלהם להשתלב במינהל הציבורי הממשלתי והמוניציפלי.

הספר מעלה שורה ארוכה של בעיות ודילמות שלא נדונו עד כה בשיח הישראלי, אלא בלחישות בחדרי חדרים. בין היתר, הוא דן בשאלות שעוסקות בגבולות ההשתלבות והנאמנות לנוכח מאפייני המדינה כיהודית ודמוקרטית ולאור העמדות המוצגות על ידם, וכן בשאלה אם ישראל אמורה להעניק לבני העדה תמורה בעבור שירותם בצה"ל.

הספר מעלה תחושות קשות של קיפוח ואפליה בקרב רבים מבני העדה, המוצאות את ביטוין בהתייחסותם לשאלות בנושאים שונים ובמחאתם הציבורית, ההולכת ומחריפה עם הזמן. עולים גם חשדנות ופחדים הדדיים – הן של הדרוזים הן של הממסד היהודי-ישראלי – באשר לעתיד היחסים ביניהם נוכח התחזקותם של אלה מבני העדה שדורשים שינוי ביחס לישראל כולל אי שירות בצה"ל, ועל רקע השינויים והתמורות שמתרחשים בזירה המקומית והגלובלית.

מן הספר עולה קריאה של בני העדה הדרוזית למוסדות המדינה לקבלת סיוע, בעיקר בתחום פיתוח הכפרים השוכנים בפריפריה ובתחום התעסוקה כדי לתת מענה למובטלים. מודגשות בו ההשלכות הקשות על העדה הנובעות מכך, אשר במידה רבה של צדק משווה את עצמה לאוכלוסייה היהודית שעמה היא חולקת חובות ובמרכזן את נטל הביטחון.

שיאו של הספר בהעלותו את הרעיון בדבר הקמת מדינה דרוזית, רעיון שלא עמד על סדר היום הציבורי בישראל מאז הוצג בשנת 1967 על ידי יגאל אלון, אחד המדינאים החשובים של ישראל, ונדחה בזמנו. השאלות שהספר מעלה בסוגיה זו עוסקות בעצם הרעיון – אם יש לו תמיכה בקרב הדרוזים והיהודים, אם הוא אפשרי וישים, ואם מדינה דרוזית תיתן מענה לבעיותיהם ולמאוייהם הכמוסים של בני העדה. ובהתייחס לישראל, השאלות מתמקדות באינטרסים הביטחוניים והגאופוליטיים בגבולה הצפוני של המדינה.

הדיון בשאלות אלו חשוב בפרט לנוכח העמדות שמציגים בספר רבים מאוד מן הדרוזים, שאינם מתיישבות עם עמדתם המסורתית שלפיה אין להם שאיפות להקים מדינה. אף על פי שלהערכתו אין סיכוי ממשי ליישם את רעיון המדינה הדרוזית, עצם הדיון בנושא חשוב ומועיל, גם בהקשר המקומי וגם בהקשר הרחב של יחסי רוב ומיעוט לאומי במשטר הדמוקרטי.

בצד הצגתן של התחושות של בני העדה ובעיקר של אלה מביניהם ששירתו בצה"ל כלפי

הממסד הישראלי, מצטיירת בעיני הקורא התמונה כיצד מנסים שני הצדדים להתגבר על המשברים, כיצד לאט לאט ובזהירות פועלים מנהיגי העדה ומנהיגי המדינה לאורך השנים בשיתוף פעולה בעודם פותרים בעיות ומחפשים תשובות במציאות בעייתית ומורכבת, כדי למזער את משברי האמון ולשמר את מערכת היחסים הטובה השוררת בין המדינה והחברה הישראלית לבין בני העדה. עם זאת, הן בקרב הדרוזים הן בקרב היהודים קיימת הסכמה באשר לצורך לבחון את יחסיהם ההדדיים כדי למנוע את הצלחתם של גורמים בעדה ומחוצה לה, שמכוונים אותם לכיוונים בלתי רצויים מבחינת ישראל.

אין ספק שהספר יעורר תגובות - מהן אוהדות מהן ביקורתיות - לדיון בדבר הקמת מדינה דרוזית. ייתכן שיהיו אף מי שישאלו גם מדוע בכלל פורסם הספר - בטענה שהמסקנות מרחיקות לכת.

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה גאה לפרסם ספר זה. אוניברסיטת חיפה רואה בהעלאת רעיונות חדשניים שמקדמים את הדיון הציבורי ערך יסוד שיש לעודד, בייחוד כאשר עניינם בנושאים בעלי חשיבות חברתית וגאופוליטית, כפי שנעשה בספר זה. כמו כן, אוניברסיטת חיפה, הקרובה לבני העדה הדרוזית, לתלמידיה ולבוגריה הרבים וכן למנהיגי העדה, שעמם יש לה קשרים הדוקים, רואה חשיבות בהרחבת הידע על האוכלוסייה הדרוזית שיש בו כדי לתרום לחיזוק הקשר והיחסים הטובים עם החברה הישראלית.

עם זאת מודגש, כי הדברים המובאים בספר אינם משקפים את דעת הקתדרה ואינם מייצגים את אוניברסיטת חיפה. כפי שכתב המחבר במבוא לספר, הממצאים נסמכים בעיקרם על עבודת דוקטורט שכתב בנושא שירותם של הדרוזים בצה"ל, והרעיונות שהוא מעלה נועדו לתרום לדיון הציבורי בנושאים הנדונים בספר.

ברצוני להודות לגב' עפרה פרי על עריכת הלשון היסודית והמקצועית שהביאה את הספר להיות קריא ומובן לכול, ולגב' נוגה יוסלביץ על עיצוב הספר והבאתו לדפוס.

קריאה מחכימה,

פרופ' ארנון סופר

ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה

אוניברסיטת חיפה

על הספר

הספר שלפנינו עשיר בנתונים, בעובדות ובמצאים שיעזרו לקורא להיטיב להבין מיהם הדרוזים בישראל ומהן בעיותיהם המיוחדות. ואולם, לספר שאיפות מעבר לכך. המחבר רוצה לאתגר את הקורא הישראלי למחשבה יצירתית ובלתי שגרתית לחלוטין. נראה לי שזהו ערכו הסגולי של הספר, וזה ה"ערך המוסף" שהוא נותן לקורא שמוכן ומסוגל, להתמודד עם אתגרים אינטלקטואליים ומחשבתיים.

המחבר עצמו מתחיל את הניתוח בכותרת שלפיה הדרוזים נמצאים באיזשהו מקום בין עדה ללאום. מן המפורסמות הוא שהדרוזים עצמם, לפחות בישראל, נוהגים להגדיר את עצמם בתור עדה, ביטוי כללי שמונע מהם את הצורך להתמודד עם שאלות קשות של לאום, מדינה וכדומה. אין גם בהיסטוריה מדינה דרוזית בתור שכזאת, הגם שהיו תקופות של שלטון דרוזי חזק ברכס הרים זה או אחר בלבנון ובסוריה, והייתה גם מעין "מדינה" דרוזית בעת המנדט הצרפתי בסוריה. ואולם, רעיון של מדינה דרוזית עלה בעבר כמה פעמים והוא הועלה גם על ידי הוגה דעות ביטחוני ציני בישראל כדוגמת יגאל אלון, מן המדינאים בעלי ההשפעה הרבה ביותר בתחום הביטחון הלאומי בישראל.

והנה מופיע ד"ר שוקי אמרני, סמוך לתוך העשור הראשון של המאה ה-21 ומעלה מחדש את הרעיון הזה ברגע שלכאורה הוא פשוט לא נמצא על סדר היום, לא של ישראל, לא של הדרוזים עצמם ולא של המזרח התיכון בכללותו. נראה לי שרעיון הקמת ישויות טריטוריאליות חדשות במזרח התיכון אינו בדיוק רעיון מפתה, שכן במזרח התיכון של ימינו נהוג לחשוב שהבעיה היא הפוכה – לגבש את המדינות הקיימות לישויות טריטוריאליות איתנות ויציבות. דבר זה לא הושג עד כה, ובוודאי לא בסביבה הגאואסטרטגית שבה עוסק ד"ר אמרני, כגון לבנון ואף סוריה.

עם זאת, אפשר לטעון שזמנם של רעיונות יצירתיים סופם לבוא. מוטב לחשוב על פתרונות לא שגרתיים לבעיות לוחצות, דווקא בעת שהפתרונות המוצעים עדיין לא עלו לסדר היום הציבורי בצורה מיידית ולוחצת. על כן, יש מקום לבחון גם את רעיונותיו של ד"ר אמרני בזיקה למפה המדינית והביטחונית העתידית במזרח התיכון וזאת הרצויה מנקודת המבט של ישראל.

בחינה זו שכרה בצידה. גם אם הקורא יגיע למסקנה שרעיון המדינה הדרוזית הוא בלתי מציאותי, בלתי רצוי או בלתי קביל מסיבות נוספות, עצם ההתמודדות עם הרעיון ילמד אותו רבות על מושגי יסוד כגון מדינה, לאום ועדה, ועל שימוש נכון בהם בהקשר המיוחד של המזרח התיכון. הוא הדין עם מושגים כגון עצמאות, זהות והגדרה עצמית. והוא הדין

אף עם מושג המפתח שאנו אוהבים לקרוא לו "זהות". היות שהתזה של ד"ר אמרני נראית קיצונית, פרדוקסלית ואף מהפכנית, היא בוחנת את גבולות המציאות הקיימת והעתידית. זהו אתגר שיש להיענות לו והקורא הנענה לו ישכיל, ילמד ויעמיק.

אחד מאנשי המדע הדגולים ביותר בהיסטוריה, אלברט איינשטיין, היה נוהג לומר: "Imagination is more important than knowledge" כלומר, הדמיון חשוב יותר מהידע. במילים אחרות, החשיבה היצירתית עם חזון לעתיד חשובה יותר מידיעה, אם הידיעה עוסקת רק בעובדות ונתונים.

ספר זה, תורם תרומה חשובה וממשית לידע ולידיעה, ואולם, הוא מתעלה מעבר לזה בפנייתו המפתה והבוטה לדמיון היצירתי של הקורא. שילוב הידע והדמיון יכול לספק לקורא המעוניין חוויה חשובה ועמוקה, אם הוא קורא את הספר ברוח הנאותה.

פרופ' גבריאל בן-דור

ראש ביה"ס למדעי המדינה

אוניברסיטת חיפה

מבוא

בנימה אישית

ספר זה הוא פרי התעניינות הנמשכת זה יותר משלושה עשורים בעדה הדרוזית, שהיא לכל הדעות אחת מקבוצות האוכלוסייה המעניינות בחברה הישראלית. סקרנותי התעוררה בתחילת שנות השמונים וגברה במהלך שירותי בצה"ל ובפרט כאשר שירתי כשבעה חודשים רצופים בלבנון, בעיצומה של מלחמת אזרחים עקובה מדם. בתקופה זו, כרבים אחרים, עקבתי בדאגה אחר הדילמה שעמה התמודדו הדרוזים בישראל בנוגע לאופי הסיוע שעליהם להגיש לאחיהם בלבנון שהיו במצוקה וביקשו את עזרתם. התבוננתי בהם בהערכה רבה על אומץ הלב והתבונה שבהם הם השכילו להתמודד. בסופו של דבר הם העדיפו את חובתם החוקית והמוסרית כלפי מדינת ישראל על פני חובתם הדתית להגיש עזרה לאחיהם בלבנון. ההערכה שבה זכו ההנהגה הדרוזית על החלטתה האמיצה, ובפרט החיילים והקצינים מבני העדה שהמשיכו לבצע את המשימות שהטיל עליהם צה"ל, ובהן משימות מבצעיות נגד כוחות אויב שנמנו עמם דרוזים, הייתה מהולה בחששות כבדים לגבי עתיד היחסים עם קבוצת אוכלוסייה ייחודית וחשובה זו. אף שהעדה הדרוזית, רובה ככולה, הגישה לדרוזים בלבנון בעיקר סיוע הומניטרי, היה קשה להתעלם מן הקולות האחרים שנשמעו בקרב רבים מבני העדה בדרישה לצאת ללבנון ולהילחם לצד אחיהם שזעקו לעזרתם, כפי שהם נדרשים על פי דתם. יש להדגיש את חשיבות ההחלטה, מאחר שהעיקרון הדתי של האחוה בעת מצוקה ("ח'פד אלאח'ואן"), המקודש לבני העדה נפגע במידה מסוימת במלחמת אזרחים זו. המחלוקת סביב הדילמה שפילגה את העדה חידדה את השאלות לגבי עתיד מערכת היחסים הטובה השוררת בינם לבין מדינת ישראל והבהירה עד כמה היא מורכבת ושברירית. למעשה, הוצפה בכך שאלת האמון בנאמנותן של קבוצות מיעוט לאומי למדינה, שעמה מתמודדת במידה זו או אחרת כל מדינה. לגבי ישראל, עניין זה הוא בעל משמעות מיוחדת בגלל מצבה הביטחוני ובהתייחס למאפייניו הייחודיים של אזרחיה בני המיעוט הדרוזי.

כדי לסייע לקורא בהבנת עולמם המיוחד של הדרוזים בישראל בחרתי לפתוח בסקירה תמציתית של כמה סוגיות שיש בהן כדי לתאר מאפיינים בסיסיים על בני העדה במציאות הישראלית, תוך שילוב התיאור הסיפורי עם המחקר האקדמי, היוצרים להבנתי תמהיל מעניין. על רקע השינויים והתמורות שחלו בחברה הישראלית והדרוזית, העלאת עמדות של בני העדה במגוון נושאים שחלקם מוצגים בספר זה לראשונה, מאפשרת הצצה מעניינת אל עולמם ולעתים גם אל צפונות לבם. המאפיינים של העדה ובמרכזם היותם מיעוט נרדף שפיתח אצלם נטייה שלא לגלות את דעותיהם כדי לא לפגוע ביחסיהם עם השלטונות, מעניקים לכך משמעות נוספת.

לצד המידע והנתונים הרבים הכלולים בספר מוצגים בפני הקורא גישות ורעיונות, קצתם חדשניים ומהפכניים, העשויים לשמש תשתית לדיון ציבורי על מכלול היחסים בין מדינת ישראל לאזרחיה הדרוזים על רקע בעיות הביטחון שלה. למען הסר ספק, ברצוני לציין כי האמור בספר ובפרט רעיונות כדוגמת אלה שעניינם בהקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן, אינו משקף בהכרח את דעות האישיה, וכי כל מטרתם לקדם דיון ציבורי הנוגע לעתידה של ישראל.

על מחקר, סודיות ומסתורין ביחס לדרוזים

סקירת הספרות המחקרית שעוסקת בעדה הדרוזית מלמדת כי המחקרים בנושא מעטים וכי רובם מתמקדים בהיסטוריה ובמאפיינים של העדה בתחומי התעסוקה והדת (דנה 1998; יפתחאל 1993). יתר על כן, בקרב החוקרים ניכרת נטייה לסייג את הממצאים שהועלו במחקריהם מחשש שהמרואינים והמשתתפים בסקרים מבני העדה לא הציגו את העמדות שמשקפות את דעותיהם, בין היתר מחשש שיבולע להם אם יביעו עמדות העומדות בסתירה לאינטרסים של המדינה או של העדה כפי שהם נתפסים על ידי ההנהגה הדתית. לכך יש להוסיף את המאפיינים הייחודיים של הדרוזים, ובמרכזם דתם, שאף כי היא בגדר סוד אפילו לגבי רוב בני העדה, היא משפיעה מאוד על אורח חייהם ועל יחסיהם עם הסובבים אותם. במטרה להתגבר על קשיים אלה ועל סמך שיחות והתייעצויות עם רבים מבני העדה, עם חוקרים בתחום והידע האישי שנצבר לאורך שנים משירות צבאי ממושך עם בני העדה, נערך המחקר שממצאיו עומדים בבסיס הספר באמצעות מודל משולב. במחקר זה נעשה שימוש בכמה שיטות לאיסוף נתונים ובמרכזן תצפיות, ראיונות וסקר מקיף, כדי לאפשר מיצוי מיטבי של המידע, הנתונים והעמדות של הדרוזים בנושאים שיש להם השפעה על היחסים עם ישראל. כמו כן, על מנת לאפשר ייצוג אופטימלי של האוכלוסייה הדרוזית, שימשה שיטת "הדגימה המכוונת", והשאלון הופץ בקרב 2,500 דרוזים המשתייכים לשמונה קבוצות אוכלוסייה שונות. ההיענות הייתה גבוהה מאוד: התקבלו 986 שאלונים, שהם כ-39% משיעור השאלונים שהופצו. מדובר במחקר ייחודי וראשוני הן בהיקפו הן מבחינת הנושאים שנבדקו. התצפיות לאורך שנים, השיחות והראיונות עם רבים מבני העדה ועם אישים ונושאי משרות בכירים במערכות השלטון, בצה"ל ובמינהל ציבורי, וכן המדגם הגדול בהיקפו המייצג את האוכלוסייה הדרוזית לגוניה, מאפשרים להכיר מקרוב את עמדותיהם של הדרוזים בישראל במגוון תחומים בעלי חשיבות. התשתית המחקרית המתוארת בנספח המצורף לספר מסבירה את השיטות שנקטו כדי להבטיח את מהימנות התשובות (אמרני 2003).

משולבים בספר רעיונות שהציגו דרוזים ואחרים, וכן תיאור אירועים בחיי הדרוזים בישראל שהתרחשו עד סמוך לפרסומו. כל אלה מקרבים את הקורא להכרת השינויים המתחוללים בחברה הדרוזית וביחסם למדינת ישראל בעצם ימים אלה.

שינויים ומגמות בחברה הדרוזית בישראל

בהתנהגות החברתית והפוליטית של הדרוזים ניכרים יסודות סותרים – השתלבות והיפרדות. שני היסודות יונקים מהדת הדרוזית, שהיא התשתית לקיומה של העדה זה כאלף שנה והיא המכוונת את ההתנהגות של בני העדה. זוהי אחת הדתות הייחודיות והמעניינות מבין הדתות בעולם, והיחידה ששומרת בקנאות על סודיות גם בקרב מאמיניה. המסורת הדרוזית גורסת ששורשיה של הדת הם בתנ"ך. על פיה, כמה נביאים הביאו את דבר האלוהים לבני האדם, ואחד מהם היה יתרו חותן משה, המכונה בפי הדרוזים נבי שועיב. על פי מסורת זו, נבי שועיב נמנה עם יחידי הסגולה שזכו להכיר את הדת הדרוזית. מקור הדת נותר עלום, אך בני העדה נוהגים להדגיש כי דתם, המכונה בפיהם "דין אלתאוהיד" (דת היחוד), אינה פלג של האיסלאם, אלא הייתה קיימת בקרב יחידי סגולה זמן רב לפני הופעתה המחודשת במאה ה-11, שנועדה לאפשר הצטרפות אליה לתקופת זמן קצובה, כפי שיוסבר בהמשך.

השינויים והתמורות שחלו בחיי הדרוזים במרוצת הדורות לא פגעו בהשפעתן המכרעת של הדת והמסורת על התנהגותם, הן בעדה פנימה הן ביחסיהם עם הסביבה. אחד המוטיבים הבולטים בדת הוא חובת הנאמנות של הדרוזים לשלטונות במקומות מושבם, כל עוד מאפשרים להם לנהוג לפי אמונתם (שטנדל 1998; פלאח 2000).

האוכלוסייה הדרוזית בישראל, המונה כ-122,000 נפש, היא הקיבוץ השלישי בגודלו של בני העדה ברחבי העולם, שמספרם מוערך ב-1.5 מיליון. מיעוט זה הוא כ-1.7% מכלל האוכלוסייה בישראל וכ-8.3% מאוכלוסיית המיעוטים הלאומיים שבה. מרביתם חיים ב-22 יישובים בצפון המדינה, השוכנים בסמיכות גאוגרפית רבה זה לזה וכל התושבים בהם או רוב רובם הם מבני העדה (הלמ"ס 2009; ח'טיב 2009).

למרות השינויים שחלו בחברה הדרוזית בעידן המודרני, העדה בכללותה היא מסורתית ושמרנית. היא מונהגת על ידי הנהגה דתית ומשמרת את המאפיינים הייחודיים שלה ואת רצונה לנהל את אורח החיים שלה על פי ערכיה. בחינת התנהגותם הדתית, החברתית והפוליטית של הדרוזים במשך כאלף שנות היסטוריה מלמדת, שהיא מושפעת במידה רבה מהעיקרון הדתי המכונה "תקיה". יש הטוענים שעיקרון זה, שמנחה אותם לנהוג בדרך שתבטיח את הישרדותם, עשוי להסביר גם את תמיכתם בישראל, שכן בכל מקומות מושבם נהגו הדרוזים להצטרף למי שנתפסו על ידם כצד החזק. הם גילו נאמנות לשלטונות, כל עוד אלה אפשרו להם לנהל את חייהם על פי אמונתם. אחת התוצאות של מאפייני התנהגותי זה היא השתרשות גישה שאינה מייחסת להם שאיפות מדיניות במובן של רצון להקים מדינה משלהם, וזה כשלעצמו מעודד יחס של אמון כלפי נאמנותם למדינה ומסייע בשילובם בחברה, בצבא, במערכות השלטון והמנהל הציבורי, לרבות בתפקידים בכירים בעלי סיווג ביטחוני גבוה.

חוקרים בתחום יחסי צבא וחברה נוהגים להדגיש את ההשלכות החברתיות הרבות על החברה הדרוזית הנובעות ממדיניות זו. בעיני חלקים נרחבים בחברה הישראלית רווחת ההנחה, ששירותם של הדרוזים בצה"ל מעניק להם מעמד של אזרחות מלאה ושווה לזו של האוכלוסייה היהודית, מעין כרטיס כניסה לחברה הישראלית, השונה ממעמדם של המיעוטים הלאומיים האחרים, שאינם משרתים בצבא. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר ביחס של אהדה ונכונות רבה יותר לשלב אותם במוסדות המדינה (כהן 1996; כשר 2002; Horowitz and Kimmerling 1974). הדרוזים מצידם נוהגים להדגיש את נאמנותם ותרומתם למדינה ואת רצונם להשתלב בה ולזכות בשוויון מלא בחלוקת המשאבים בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. דבריו של תא"ל חסון חסון, המכהן בתפקיד המזכיר הצבאי של נשיא המדינה שמעון פרס, שנאמר בראיון עם המחבר, מהווים דוגמא חשובה לכך ומציגים גם את הצורך בחיזוק הקשר, בין היתר בדרך של שינויים הנדרשים משני הצדדים:

צריכים לזכור שהדרוזים סייעו באופן משמעותי להקמת המדינה בזמן שלא ניתן היה לחזות את התוצאות, וממשיכים גם כיום כשאחוז גבוה מהנוער הדרוזי מתגייס לצה"ל ומתנדב לשרת ביחידות הקרביות, באופן המוכיח יותר מכל את נאמנותה המוחלטת של העדה למדינה. כל זה נובע מהיחסים הטובים של הערכה וכבוד הדדים הקיימים בין הדרוזים לעם היהודי במשך אלפי שנים. הפנינה הייחודית במזה"ת ושמה ישראל, הצליחה באופן מרשים להפוך למדינה מובילה בתחומים רבים בזירה הבינ"ל. כאשר הדרוזים מהווים חלק בלתי נפרד מהביטחון הלאומי של המדינה ומשתלבים בכלל תחומי החיים, תוך נכונות רבה מצד המדינה לתרום ולסייע לעדה. יחד עם זאת, על המדינה לעשות יותר בכדי לחזק את הבסיס הכלכלי והחברתי של העדה בתחום התשתיות, התעסוקה והחינוך. מנגד, על העדה לבנות חזון לשנים הבאות אשר יעלה בקנה אחד עם השינויים החלים בישראל ובעולם, בדגש על תחומי המדע והטכנולוגיה. קונקרטי, על הנוער הדרוזי לתעל את היכולות האישיות, את אומץ הלב והנכונות להשקיע ולתרום על מנת לפרוץ מסגרות, כדי להשתלב בצמרת הכלכלית, הפוליטית והחברתית. כל זאת, תוך שמירה על המסורת, הערכים והשורשים העמוקים של העדה הדרוזית (2010.1.8).

ואולם, בשנים האחרונות נשמעות בקרב העדה יותר ויותר קולות של אי-שביעות רצון מיחס המדינה אליהם, ואף קולות של מחאה, המלמדים שהדרוזים אזרחי ישראל אינם מסתפקים באהדה שהם זוכים לה ודורשים תמורה ממשית על נאמנותם למדינה ובפרט על שירותם בצה"ל. הם יוצאים בתדירות הולכת וגדלה בהצהרות ומקיימים הפגנות נגד מדיניות הממשלה, בטענות לקיפוח ולאפליה. כל אלה מלמדים על מגמה של הקצנה שמעלה תהיות לגבי עתיד מערכת היחסים הטובה השוררת ביניהם לבין המדינה. יתר על כן, מגמות אלו משתלבות עם תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים בזירה המקומית והגלובלית ויוצרות תשתית ממשית לאפשרות של שינוי ביחסם של בני העדה למדינה, על אף המחסומים שמציבה ההנהגה הדתית, החוששת לא רק מפני השפעה של תרבות זרה אלא גם למעמדה.

באופן אירוני כלשהו, התחזקות המרכיבים הדמוקרטיים בישראל במישור החוקתי (כדוגמת "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ו"חוק שוויון הזדמנויות בעבודה") היא אחד הגורמים המקומיים המשפיעים על תהליכים אלה, מאחר שהם מצמצמים את היתרונות שמעניק השירות בצבא לדרוזים, בהשוואה לבני המיעוטים שאינם משרתים. יתר על כן, מגמה של ירידה במעמדו של צה"ל בחברה הישראלית ובחשיבות השירות בו הניכרת זה כמה שנים (כהן ובגנו 2001), מחזקת תחושות של קיפוח ואפליה, שמובילות להחרפת המחאה, ודבר זה כנראה הוליד את האמירה הרווחת בקרב בני העדה: "הדרוזים שווים ליהודים בחובות ולערבים בזכויות".

הסכמי השלום בין ישראל למצרים וירדן ואפילו תהליך השלום המקרטע עם הפלסטינים מעצימים גם הם את החששות של הדרוזים מפני פגיעה אפשרית במעמדם, שנרכש בעיקר בזכות שירותם בצה"ל. מדובר אפוא בתהליכים ההולכים ומרחיבים את הדיון הפנימי בחברה הדרוזית בשאלת אופי היחסים הרצויים מבחינתם עם מדינת ישראל.

בתחום התעסוקה בולטת מידה גבוהה של רצון של הדרוזים להשתלב במינהל הציבורי בהשוואה לסקטור הפרטי. זהו נושא רגיש, והקורא עשוי לשאול את עצמו אם המינהל הציבורי אטרקטיבי יותר מהייטק, למשל, או מתעשייה אחרת עתירת ידע, כלומר מדוע נשמעת דרישה בקרב הדרוזים בכלל ואצל יוצאי צה"ל בפרט להשתלב דווקא במינהל הציבורי בישראל. התשובה, המעלה את האפשרות שהמניעים לכך מקורם ברצון לנצל את המשורה הציבורית, היא בתחום האפור שבין מחקר ואינטואיציה. בהקשר זה יצוין, כי שופט בית המשפט העליון לשעבר יצחק זמיר מבחין בין "שחיתות קשה" ל"שחיתות רכה". בעוד "שחיתות קשה", שהיא חריגה בוטה מהוראות החוק, כדוגמת קבלת שוחד, נתקלת בהתייחסות מחמירה מצד רשויות האכיפה ובגינוי וסלידה מצד הציבור, "שחיתות רכה" מתקבלת במידה רבה של סלחנות והיעדר ענישה. תופעה זו של שחיתות "רכה", נפוצה מאוד בחברה הישראלית, ובה נושאי משרות במערכות השלטון והמינהל הציבורי חורגים מהכללים המחייבים ומכללי האתיקה בכך שהם מעניקים יחס מועדף לאנשים מסיבות שונות שאינן בגדר המותר. זמיר מדגיש בדבריו כי תופעה זו, שמקובל לכנותה "פרוטקציה", פוגעת בערכים חברתיים חשובים והיא מסוכנת אף יותר מ"שחיתות קשה", מאחר שהיא השתרשה בחברה הישראלית (זמיר 2009).

העדפת ההשתלבות בשירות הציבורי בקרב הדרוזים מעלה את השאלה, אם הדבר נובע מהרצון לנצל את המשורה הציבורית לשם קידום אינטרסים אישיים או קבוצתיים, בין היתר בדרך של "סיוע" למקורבים על רקע אישי ומשפחתי, אידאולוגי או לאומי. רצון כזה עשוי לנבוע גם מתחושת שליחות פנימית לתקן אפליה אמיתית או מדומה מצד מוסדות המדינה. הנושאים שנבדקו בתחום זה, חלקם לראשונה, והממצאים שלעיתים עומדים בסתירה

לדעה הרווחת, מאפשרים הצצה נדירה אל עולמם של הדרוזים ושופכים אור חדש על תחושותיהם לגבי מעמדם, שאיפותיהם ויחסם למדינה.

הלך מובאות דוגמאות בולטות לכך, תוך התמקדות בשינויים ובמגמות היכולים להשפיע על עתיד היחסים בין הדרוזים למדינת ישראל ועל רעיונות בדבר הקמת מדינה דרוזית, שבהם דן הספר בהמשך:

הנהגה חדשה בעדה הדרוזית – בדומה לקבוצות אוכלוסייה אחרות ובפרט בקבוצות המיעוטים, החברה הדרוזית רוחשת הערכה רבה לבני העדה שמשרתים בצבא ולא להשעוברים במוסדות השלטון, בעיקר משום שהם נתפסים כמי שהצליחו להתגבר על הקשיים וגם בזכות העובדה שבדרך כלל בני העדה נעזרים בהם. במישור הפנימי, הדבר יוצר תהליכים חשובים ובמרכזם מוביליות חברתית, המאפשרת לדרוזים ממעמד דתי, חברתי או כלכלי נמוך ליזכות במעמד גבוה יותר. השירות בצה"ל ובמוסדות השלטון יוצר רובר חברתי חדש, הכולל בעיקר את הקצינים הבכירים ואת בעלי המשרות הבכירות במערכות השלטון והמינהל הציבורי. בדרך כלל הם מבוססים כלכלית, בעלי השכלה אקדמית והם בולטים בהצלחה האישית וביוקרה שלא פעם מעניקה להם משרתם. כתוצאה מכך, הם מהווים את התשתית למנהיגות חברתית ופוליטית חדשה, שיש המגדירים אותה "מנהיגות חילונית", כדי להבדילה מן המנהיגות הדתית. לצד מגמה מרכזית זו מתפתחת, אם כי באטיות ובהיקף מצומצם, מגמה חברתית דומה, שמקורה בהצלחה במישור הכלכלי (חלבי 2009).

התגברות הלאומיות בקרב הדרוזים – בחינה השוואתית של התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים מלמדת על מגמה ברורה של התגברות הרגשות הלאומיים בקרבם. הכוונה בעיקר להדגשת מרכיבי הזהות העדתית והלאומית ושל המאפיינים הייחודיים שלהם המבדילים אותם מהאחרים. הוא הדין לגבי הדגשת הזהות הדתית והלאומית בהקשר של כלל בני העדה ברחבי העולם, הדגשה אשר שלא כבעבר, נעשית עתה בפומבי ובמידה רבה של גאווה. אחד הפרמטרים הבולטים של מגמה זו הוא הגדרה עצמית. בדיקת סוגיה חשובה זו מלמדת כי בתשובה לשאלה, "כיצד אתה מגדיר את עצמך (ישראלי, ישראלי-דרוזי, דרוזי-ישראלי, דרוזי וערבי-דרוזי)?", 87% מהדרוזים כללו את המרכיב "דרוזי" ו-66% העניקו קדימות למרכיב "דרוזי". כמו כן, נמצא כי בקרב בני הנוער קיימת נטייה חזקה יותר לכלול "דרוזי" בהגדרתם העצמית (אמרני 2003). ביטוי חשוב נוסף למגמה זו אפשר למצוא בנטייה הגוברת בקרב בני העדה להניף את הדגל הדרוזי ביישוביהם ובאירועים פומביים, ולאחרונה גם בהפגנות שהם מקיימים נגד מדיניות הממשלה כלפיהם, אם כי הם נוהגים להדגיש שלדגל משמעות דתית ולא לאומית.

שאיפות להקים מדינה דרוזית – יש להקדים ולהדגיש כי סוגיה זו נבדקה לראשונה על ידי המחבר. ההימנעות מבדיקת הנושא עד כה מקורה בהנחה הרווחת, שלדרוזים אין שאיפות

להקים מדינה. העמדות שהציגו הדרוזים בראיונות ובסקר מלמדות, כי כחצי מהנשאלים סבורים כי בני העדה שואפים להקים מדינה. בהתחשב במאפיינים ההתנהגותיים שלהם, שלפיהם הם נמנעים מלהביע דעות העלולות לפגוע ביחסיהם עם השלטונות, אפשר להניח ששיעור הסבורים כך גבוה יותר. זהו ממצא דרמטי, שכן לראשונה אנו למדים על שאיפות מדיניות בקרב הדרוזים, דבר העשוי להשפיע על יחסיהם עם השלטונות בכל מקומות מושבם. לזאת יש להוסיף את הדיווחים והעדויות כפי שיוצגו בהמשך, שלפיהם הנהגת העדה תמכה ואף סייעה בעבר למנהיגים בישראל שפעלו להקמת מדינה דרוזית. ממצא חשוב נוסף הוא שרבים מאלה שהסכימו להתייחס למיקום המדינה הדרוזית הצביעו על רמת הגולן והדגישו את התרומה האפשרית של מדינה כזאת לביטחונה של ישראל, בהיות האזור חיוץ בינה לבין סוריה. מעניינת הטענה שהועלתה ע"י מקצת מהמתנגדים לפיה ריכוז כל בני העדה במקום אחד עלול לסכן את קיומה, טענה המלמדת על אפשרות שכל בני העדה או מרביתם יעברו להתגורר במדינה הדרוזית.

שינויים ביחסם של הדרוזים למדינת ישראל – אך טבעי הדבר שתמורות ושינויים שחלים בחברה הדרוזית ובחברה הישראלית יחוללו שינויים גם במערכת היחסים ביניהם לבין המדינה. בחינה השוואתית לאורך שנים מלמדת על תהליך של שינוי שלילי ביחסם של רבים מבני העדה למדינה, שמעמיד בספק את המשך היחסים הטובים. מגמה זו מוצאת את ביטויה בין היתר בתדירות הגוברת של הפגנות ובהתגברות של שימוש באמצעים אלימים נגד רכוש ממלכתי ונגד כוחות הביטחון. ניכר גם שימוש הולך וגדל בביטויים קשים נגד המדינה לרבות אלימות מילולית והשמעת איומים מפורשים שהדרוזים לא יבליגו עוד, אם לא תשתנה המדיניות כלפיהם. למרות שמדובר בדעה חריגה בחברה הדרוזית מובאת להלן דוגמה אחת חריפה במיוחד שצופה לאלימות פיזית עד כדי "אינתיפאדה דרוזית", כפי שמוצגת בספרו של רבאח חלבי:

פרנסי היישוב היהודי נטעו בדרוזים אשליה שהם שותפים ואחים לנשק, אך בפועל המדינה נישלה את הדרוזים מאדמותיהם, מקשה עליהם לבנות על האדמות הנותרות, סוגרת בפניהם את הדלת כשהם מבקשים עבודה בחברות ממשלתיות, ואינה משקיעה בתשתיות ובמקומות עבודה בכפרים עצמם. אין זה כשל של ממשלה זאת או אחרת, זה משהו אימננטי, מבני שקשור במהות המדינה, באידאולוגיה שבבסיסה, ובייעודה. כל עוד המדינה מוגדרת כיהודית, היא תדאג קודם לנתיניה היהודים, והיא איננה יכולה להיות מדינה יהודית-דרוזית. וכפי שעולה מהמחקר, הצעירים הדרוזים מרגישים נבגדים בגלל מדיניות זו, ואולי יבוא יום והאכזבה והתסכול שלהם ייתרגמו לאינתיפאדה דרוזית שאיש לא יוכל לצפות את תוצאותיה (חלבי 2006: 136).

השינויים באופי מחאתם הציבורית של הדרוזים מלמדים גם על חרפת הוויכוח הפנימי בחברה הדרוזית לגבי מהות היחסים הרצויה מבחינתם עם מדינת ישראל. אפשר להבחין

במגמה ברורה של התחזקות הזרמים הקוראים להימנע מהשירות בצה"ל. נראה שאחת הסיבות העיקריות להתגברות התחושות של קיפוח ואפליה היא הציפייה של רבים מבני העדה לקבל תמורה בעבור שירותם בצבא. יוצא אפוא, שגיוסם ושילובם בצה"ל, שאמור לחזק את הקשר החיובי שלהם עם המדינה, מעודד מגמות שליליות ביחסם אליה.

הניסיון ההיסטורי מלמד, שתהליכים מעין אלה עלולים ליצור מעין מעגל קסמים – ההימנעות מהשירות בצה"ל תפגע ביחסים עם המדינה, והמתח ביחסים עם המדינה יפחית את המוטיבציה לשרת. הדבר עלול להוביל לפגיעה במרקם היחסים העדין שנוצר בין העדה הדרוזית לבין המדינה, ולפיכך נודעת חשיבות רבה לבחינתו מחדש, כדי להבהיר ולהגדיר מחדש אתם יחד את אופי היחסים ההדדיים ובעיקר בנוגע לשירות בצה"ל וההטבות שהוא אמור להעניק להם, אם בכלל. כמו כן, רצוי להבהיר את הגבולות האפשריים והרצויים להשתלבותם של הדרוזים בחברה הישראלית תוך שמירה על הגדרת המדינה כיהודית מחד גיסא, ורצונם של הדרוזים לשמור על המאפיינים שלהם מאידך גיסא.

הגולן בין סוריה לישראל

זה כשני עשורים שמתנהל משא ומתן לשלום בין ישראל לסוריה, ככל שאפשר להגדיר כך את השיחות העקיפות המתנהלות לסירוגין בין המדינות, ללא תוצאות. מקובלת הדעה שהשגת השלום נמנעת בגלל מטען אידאולוגי ורגשי ועקב בעיות עמוקות שביסודן חוסר אמון, ולא רק בגלל חוסר נכונות של שני הצדדים לוותר על רמת הגולן, למרות חשיבותה האסטרטגית, הפוליטית והכלכלית לשתי המדינות (מעוז 1999). משא ומתן לשלום בין מדינות הנמצאות במצב מלחמה מציב בפני מקבלי ההחלטות דילמות סבוכות ומורכבות, בין היתר בגלל הצורך לגבש הכרה והבנה נכונה של המצב העתידי, קרי יחסי שלום ונרמול הקשרים עם מי שעד כה נתפסו כאויבים. תהליך כזה גם מחייב שינוי בסיסי של עמדות, אמונות וערכים. באופן טבעי, מעצבי המדיניות וכמוהם אזרחי המדינה נוטים לראות את עצמם באור חיובי, בעוד הצד השני נתפס באופן שלילי, כמי שזומם לצלל הזדמנויות כדי לחזק את מעמדו במאבק. הניסיון ההיסטורי מלמד אף על נטייה לדחות או לשלול אמירות שאינן תואמות את העמדות והאמונות הבסיסיות לפרש גם מעשים חיוביים כהונאה, כתעמולה או כטקטיקה שנועדה להשיג יתרונות, כפי שקרה למשל בקרב חלקים מהציבור וההנהגה בישראל בעת ביקור נשיא מצרים בשנת 1979, שביקש להביע בפני העם בישראל את רצונו לשלום.

קשיים נוספים בדרך להסכם שלום עם סוריה נובעים מכך שמדינה זו במיוחד נתפסת בציבור הישראלי כמיליטנטית ואכזרית, מסיבות שלא כאן המקום לפרטן. החשש שהיא לא תכבד את פרטי הסכם השלום העתידי הוא אחד הגורמים העיקריים המקשים על מעצבי המדיניות

בישראל להסתכן ולהעז בכל הנוגע לביטחון המדינה. לזאת יש להוסיף את אופי המשטר בסוריה ובפרט העובדה שהשלטון הוא בידי בני המיעוט העלאוי (כ-12% מאוכלוסיית המדינה), הנתפס על ידי הרוב הסוני כנחותים מבחינה דתית, מעצימים חששות אלה.

מחקרים שעניינם יישוב סכסוכים בין מדינות מציינים, שלשם היווצרות שינוי בעמדות של מעצבי המדיניות במצבים מורכבים כדוגמת הסכסוך הישראלי-סורי, עליהם לחוש ולהאמין שהמעבר ממלחמה לשלום הוא מפעל חייהם, שהוא חובתם לציבור הבוחרים ולהיסטוריה ושהוא אינו תוצאה של לחץ חיצוני או של חוסר ברירה; עליהם להעריך שמעבר זה אינו מאיים על מעמדם, שהמדיניות החדשה פתוחה לשינויים מתקנים, וש אפשר לעשותם במקרה הצורך; עליהם להיות בטוחים שהם מסוגלים להתמודד עם ההתנגדות הציבורית הצפויה ולסמוך זה על זה בקבלת האחריות למדיניות החדשה (בר-סימן-טוב 1996).

לרמת הגולן ולפינויה האפשרי במקרה של הסכם שלום בין ישראל לסוריה תפקיד מיוחד במורכבותו של התהליך. מול ערך השלום עומדים ערכים חשובים של שטח, ביטחון, התיישבות, מקורות מים ואף ערכים אידאולוגיים והיסטוריים. אף שהחוק אינו מחייב את ממשלת ישראל להביא את מדיניות השלום או את הסכמי השלום לאישור הכנסת, הרי מאז הסכם ההפרדה הראשון עם מצרים (1974), התפתח נוהג עד לכלל נורמה לא-כתובה, שהממשלה מביאה לאישור הכנסת כל הסכם שלום הכרוך בויתורים טריטוריאליים.

על עוצמת הקושי הכרוך במחיר השלום עם סוריה מלמדת גם ההתחייבויות של ראשי הממשלות בישראל לקיים משאל עם על נסיגה מרמת הגולן. כל אלה מכוונים לאפשרות של השלמה עם חיים בצל מחיר הסכסוך והמתחוות בגבול הצפון או לאפשרות של כפיית הסכם שלום על ידי הקהיליה הבין-לאומית.

על רקע זה, בחינת הרעיון להקים מדינה דרוזית ברמת הגולן, שיוחד לו פרק בספר, מדגישה את חשיבות המהלך כיוזמה ישראלית גם אם מבחינה טקטית לא תוצג ככזו. בחינה זו תיעשה על פי שישה מרכיבים הממוקדים באינטרסים אסטרטגיים וגאופוליטיים ארוכי-טווח של ישראל. המרכיב הראשון מדגיש את חשיבותה של רמת הגולן לביטחונה של ישראל; המרכיב השני קשור בהערכה שבעקבות הסכם שלום עם סוריה תיאלץ ישראל לסגת מכל השטח של רמת הגולן; המרכיב השלישי עוסק ברעיון של הקמת ישות מדינית ברמת הגולן שתשמש חייך בינה לבין סוריה. פתרון כזה של בעיית רמת הגולן, שמחייב שורה של צעדים משלימים, עדיף מן הפתרונות האחרים המוצעים במסגרת הסכם שלום. אמנם אין בכך כדי להמעיט מהחשיבות העצומה שיש להסכם שלום עם סוריה כאינטרס אסטרטגי של ישראל, אך המאפיינים של המזרח התיכון בכלל ושל המשטר בסוריה בפרט אינם ערובה לכך שהסכם שלום ישרוד גם במצבי משבר; המרכיב הרביעי עניינו בעצם האפשרות

להקים ברמת הגולן מדינה עצמאית: גודל השטח ופני השטח, התשתיות, מקורות המים ויתר התנאים הדרושים לקיומה של מדינה; המרכיב החמישי, קשור לתגובתה האפשרית של האוכלוסייה הדרוזית. באשר לבני העדה החיים ברמת הגולן, ההנחה היא שרובם יצהירו תחילה על התנגדותם בטענה שהם אזרחים נאמנים של סוריה, אך עם הקמת המדינה הדרוזית הם ישתלבו בה. לעומתם, בקרב בני העדה החיים בתחומי הקו הירוק תתעורר מחלוקת. ההערכה היא שקבוצת המשכילים, יוצאי הצבא ובני הנוער יתמכו ברעיון וירצו להיות חלק מהצבא וממערכות השלטון והמינהל הציבורי של המדינה הדרוזית. המתנגדים יבואו בעיקר מקרב ההנהגה הדתית, שבוודאי תביע חשש מפני התגובה של הסורים ומפני אובדן כוח חברתי ופוליטי. סביר להניח כי במשך הזמן יעברו רבים מבני העדה לחיות במדינתם, סוגיה שיש לה משמעויות גם בהקשר הדמוגרפי, והמרכיב השישי קשור לעתיד ההתיישבות היהודית ברמת הגולן.

הרעיון להקים מדינה דרוזית בגבולה הצפוני של ישראל אינו חדש. כבר בשנת 1967, סמוך לסיום מלחמת ששת הימים, שבמהלכה כבשה ישראל את רמת הגולן, דובר על הקמת מדינה דרוזית בדרום סוריה לשם יצירת חיץ בין ישראל לסוריה. אחד המדינאים הבולטים שהעלה רעיון זה ואף פעל ליישמו היה יגאל אלון. הוא הגיש הצעה לראש הממשלה לוי אשכול שלא להסתפק בכיבוש קו הרכס הראשון בגולן אלא להתקדם מזרחה ולהתחבר עם הר הדרוזים כדי להקים באזור מדינה דרוזית עצמאית. הצעתו הוגשה לאחר שתיאם מראש עם נכבדי הכפרים הדרוזים בגולן שייגישו עצומה למדינת ישראל ובה בקשה ברוח זו. אלא שוועדת השרים שדנה בהצעה על פי הנחיה של ראש הממשלה, דחתה אותה. מעניין שגם את הצעתו שהוגשה כשנה אחר כך (21.8.1968), להחיל את החוק הישראלי על רמת הגולן, קשר אלון לרעיון המדינה הדרוזית (קיפניס 2009).

נדמה כי כיום, בחלוף יותר מארבעה עשורים ונוכח התמורות שחלו באזור ובעולם, ראויה הצעה זו לשוב ולהיבחן אל מול החלופות האחרות, ובמרכזן החזרת השטח לסוריה במסגרת הסכם שלום בין המדינות. בהתייחס לעצם העלאת הרעיון בעת הזו, מעניינת גישה שהוצגה ע"י מרואיינים רבים, דרוזים ויהודים, ולפיה גם אם ההצעה אינה ברת מימוש הרי שהעיסוק בה עשוי להיות גורם שיעודד את סוריה להגמיש את עמדותיה כדי להגיע להסדר שלום עם ישראל ולסכל את האפשרות להקמת מדינה דרוזית שהשלכות השליליות מבחינתה רבות, נוסף על אובדן השטח.

ספר זה, שנכתב בהערכה רבה לאזרחי המדינה בני העדה הדרוזית על תרומתם הרבה לתקומתו של העם היהודי במולדתו ההיסטורית, ובפרט מתוך דאגה לעתידה של ישראל, נועד לקדם בחינת רעיונות שכל מטרתם להבטיח את המשך היחסים הטובים עם האוכלוסייה הדרוזית, ולביצור ביטחונה של ישראל.

ולבסוף שלמי תודות לכל אלה שסייעו לי באופנים שונים בעבודת המחקר ובהוצאת הספר לאור בעיקר במידע ונתונים שהיו לי לעזר רב בעריכת המחקר ובהיכרות עם העדה הדרוזית על מאפייניה הייחודיים. תודה מיוחדת לפרופ' ארנון סופר, פרופ' סטיוארט כהן, פרופ' וורן יונג, פרופ' גבריאל בן-דור, האלוף (במיל') יאיר יורם (יה-יה), מאיר קסירר, לביב נסר אל-דין, זאכי עאמר, נאיף דגש. תודה לארכיון מנהיגה הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' המנוח אמין טריף ולארכיון בית יד לבנים הדרוזים בדלית אל כרמל, על אישור שימוש בתמונות. כמו כן למרואיינים ששמותיהם ברשימה המצורפת לספר.

תודה לגב' עפרה פרי על העריכה המקצועית והעצות המועילות, ולגב' נוגה יוסלביץ על עיצוב הספר והבאתו לדפוס, שנעשו במסירות רבה.

ומעל לכול, באהבה רבה לרעייתי רחל שעומדת לצדי זה כארבעה עשורים.

ד"ר שוקי אמרני

פרק ראשון: מיהם הדרוזים – עדה דתית או לאום?

אלף שנות היסטוריה של מאבק הישרדות

כל ניסיון לענות על השאלה "מיהם הדרוזים?" נתקל בקשיים רבים, בין היתר בגלל חילוקי דעות בקרב היסטוריונים וחוקרים לגבי מוצאם ועקב היעדר אסמכתות מספקות לדעות השונות. רוב ההיסטוריונים הערבים משייכים את הדרוזים לאומה הערבית, אך רואים בהם פלג שמרד באיסלאם. יש המייחסים להם מוצא אחר. כך לדוגמה טוענים מקורות צרפתיים שמוצאם צלבני-אירופי, ואילו מקורות אנגליים גורסים שהוא אנגלי. מייחסים להם גם מוצא פרסי, כורדי, ברברי, שומרני ואף ארץ ישראלי קדום (חלבי 2006; אביבי 2000; פירו 1982).

נדמה כי נכון יהיה לומר, כי בהיעדר ראיה מוסכמת תישאר שאלת מוצאם של הדרוזים ללא מענה בטווח הנראה לעין. במהלך השנים, וכתוצאה מהתנהגותם הדתית, החברתית והפוליטית, התגבשה תפיסה הרואה בהם קבוצה דתית ייחודית שהיא גם קבוצה אתנית ששמרה בדבקות על מסורתה במשך כאלף שנה, מה גם שרק מי שנולד דרוזי יכול להשתייך לעדה זו. לאור זאת וכדי לסייע לקורא בהבנת המאפיינים הייחודיים של הדרוזים יוצגו כמה אירועים בתולדות בני העדה, שהשפיעו על זהותם הדתית והלאומית.

היסטוריונים מצביעים על המאה ה-11 לספירה כעל תחילתה של הדת הדרוזית. על פיהם, היא צמחה במצרים, ובמרכזה דמותו של השליט המצרי באותה עת, הח'ליף הפאטמי השישי אל מנצור, המכונה אלחאכם באמר אללה. על פי המסורת הדרוזית, דתם קיימת מקדמת דנה, אך מלבד יחידי סגולה, בני אנוש לא הגיעו לדרגת התבונה הנדרשת כדי להתחבר אליה ולחיות לפיה. על פי מסורת זו, הדת התגלתה מחדש – למשך זמן קצוב – על מנת לאפשר למאמינים חדשים להצטרף אליה. רוב מקורות המידע מתבססים על מקורות דרוזיים. הספרות ההיסטורית והמחקרית שעוסקת בדרוזים מדישה את המאפיינים המייחדים אותם והמבדילים אותם מקבוצות אוכלוסייה אחרות. היא גם מלמדת שמאפיינים אלה משפיעים על התנהגותם החברתית והפוליטית ועל יחסי הגומלין ביניהם לבין השלטונות וקבוצות האוכלוסייה האחרות במקומות מגוריהם. הדרוזים מכנים את עצמם "מווחידון" (מייחדים – מאמינים באל אחד), ולדתם הם קוראים "דין אלתווחיד" (דת הייחוד).

אחת העדויות הקדומות לקיומם של הדרוזים היא דברים שכתב הנוסע היהודי ר' בנימין מטודלה בעקבות ביקור שערך בארץ ישראל בשנת 1167. חשיבותה של עדות זו היא בעיקר

בשל סמיכותה הרבה יחסית למועד היווסדות הדת הדרוזית, אך גם בזכות תיאור של כמה מאפיינים של בני העדה המוכרים גם כיום. ר' בנימין מציין גם מנהגים שונים, בעיקר בענייני אישות, שאינם נהוגים כיום בעדה. לצד תיאורים אלה מעניינת קביעתו שהם אוהבים את היהודים. וכך הוא מתאר את רשמיו מהדרוזים:

אומה הנקראת דרזיאן... אין להם שום דת ויושבים בהרים הגדולים ובנקיקי הסלעים, אין מלך ואין שר שופט עליהם, כי מעצמם הם יושבים בין ההרים והסלעים, ועד הר חרמון-גבולם, מהלך ג' ימים... ואומרים, שהנפש בעת יציאתה מן הגוף של אדם טוב, תיכנס בגוף של ילד, הנולד באותה שעה שתצא הנפש מגופו... והם אוהבים ליהודים, והם קלים על ההרים ועל הגבעות, ואין אדם יכול להילחם עמהם.¹

מאז היווסדם כעדה דתית, הדרוזים הם קבוצת מיעוט במקומות מושבם ואין נתונים מדויקים על מספרם. על פי המסורת הדרוזית, מספרם גדול מזה שמייחסים להם, מאחר שברחבי העולם חיים רבים מבני העדה ששומרים על דתם בסתר וחיים בזהות דתית אחרת. ההערכה המקובלת היא שמספרם נאמד ב-1.3-1.5 מיליון נפש, וכי מרביתם חיים בשלושה ריכוזים גדולים במזרח התיכון – סוריה, לבנון וישראל – והשאר בכמה מדינות ברחבי העולם ובהן ארצות הברית, קנדה, ברזיל, מקסיקו, אוסטרליה, ונצואלה, הפיליפינים, ירדן, טורקיה וערב הסעודית. הדרוזים נוהגים לחיות ביחד, ובין יישוביהם יש קירבה גאוגרפית רבה. למאפיינים אלה יש השלכות בתחומים כלכליים, חברתיים ואחרים (סופר 1998; שמלץ 1980; קירשנבאום ורוזנטל 1982). בטבלה 1 מוצגות הערכות לגבי מספרם של הדרוזים ברחבי העולם.

טבלה 1: התפלגות מספר הדרוזים במקומות מושבם העיקריים*

מקום מגורים	מספר הדרוזים	אחוז מהאוכלוסייה
סוריה	600,000	3.5%
לבנון	400,000	7%
ישראל	122,000	1.7%
אחר	200,000	-

* נתונים מדויקים על מספר הדרוזים ברחבי העולם אינם ידועים, והם בגדר הערכה על פי פרסומים שונים ראו אביבי 2007. הנתונים לגבי ישראל מתבססים על פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסקה לשנת 2009.

על פי המסורת הדרוזית, יש בעולם דרוזים רבים שאינם יודעים שהם דרוזים. לעומת זאת, בקרב הדתיים בעדה יש הסבורים כי רבים מבני העדה החיים מחוץ למזרח התיכון

1 הצייטוט הוא מספר מסעות של ר' בנימין, על פי כתבי יד עם הערות ומפתח בעריכת מרדכי בן נתן אדלר הכהן, לונדון, תרס"ז, שנדפס מחדש באוניברסיטה העברית בירושלים, החוג להיסטוריה של עם ישראל, תש"ך, 1960 (אדלר תרס"ז).

אינם דרוזים, מאחר שהם צאצאים של נישואי תערובת. עם זאת, ההנהגה הדרוזית בלבנון שומרת על קשרים עם בני העדה ברחבי העולם ואף מעניקה להם הכוונה רוחנית ושירותי דת מסוימים (דנה 1998).

כדי להבין את תהליך התגבשותם של הדרוזים לקבוצה נפרדת יש להתייחס תחילה לכמה מושגים בדת האיסלאם, ליחסם של המוסלמים אליהם ולתגובתם של האחרונים ליחס כלפיהם.

דת האיסלאם, שצמחה בחצי האי ערב במאה השביעית לספ"ה, היא כיום הדת המונותאיסטית השנייה בגודלה בתבל. מאמיניה, המונים כ-1.5 מיליארד – כשישית מכלל אוכלוסיית העולם – חיים ברובם באסיה, באפריקה ובאירופה. בכ-30 מדינות כל התושבים או מרביתם הם מוסלמים, ובמדינות רבות נוספות הם שיעור ניכר מהאוכלוסייה. כרוב הדתות, גם האיסלאם כולל מצוות עשה ומצוות לא-תעשה. האמונה באל אחד והאמונה שהנביא מוחמד הוא "חותם הנביאים" היא מעיקרי הדת. המוסלמים מכירים בקדושת התנ"ך והברית החדשה, אולם את ההתגלות האחרונה והמושלמת הם רואים בספר הקוראן. על פי אמונתם, הקוראן קובע את הדרך שבה צריך המוסלמי לנהוג, ואורח חייו ומעשיו של מוחמד מעניקים את הפירוש הנכון לדרך זו.

יחסם של המוסלמים לדרוזים היה תמיד שלילי ואף לווה ברדיפתם, לעתים באכזריות רבה. יחס שלילי זה מושפע בראש וראשונה מתפיסתם של המוסלמים את הדת הדרוזית כפגל שפרש מהאיסלאם. השפעה נודעת גם לעקרונות הדת שמכוונים את יחסם לבני הדתות האחרים. להלן כמה עקרונות בדת האיסלאם שהשפעתם על יחסם לאחרים ולדרוזים רבה במיוחד: כל המוסלמים הם אומה אחת הכפופה לשלטונו של ח'ליף שהוא יורשו של הנביא מוחמד; יש לצרף מאמינים לאיסלאם, גם על ידי שימוש באמצעי כפייה; יש לרדוף את מי שמסרבים לקבל את דת האיסלאם ("כופרים") ויש לאפשר קיומן של כיתות שונות הנבדלות זו מזו בנושאים תאולוגיים ובמנהגים דתיים (לצרוס-יפה תש"ם; שפר 2006).

הפלגנות בקרב המוסלמים גם היא גורם המשפיע על יחסם לבני דתות אחרות. מקובלת ההנחה שמקורה במחלוקת שהתעוררה על ירושת הח'ליפות שהחלה לאחר מותו של הנביא מוחמד. פלג המכונה סונים טען כי הח'ליף צריך להיבחר בעיר מכה ומתוך בני השבט של הנביא מוחמד, ואילו פלג המכונה שיעים טען כי הוא חייב להיות צאצא של הנביא מוחמד, וכך נבחר לח'ליף עלי אבן אבו טאליב, חתנו של הנביא מוחמד. במשך הזמן נוספו למחלוקת בין שתי הקבוצות מרכיבים תאולוגיים ומנהגים שיצרו מידה רבה של שונות ביניהן. כיום, מבין כלל המאמינים המוסלמים, כ-83% הם סונים, כ-16% שיעים וכ-1% משתייכים לכיתות אחרות. בהתייחס להשפעה על הדרוזים יש להתמקד בקבוצה המכונה

פאטמים, שהיא פלג שיעי שמאמיניו תמכו באסמעיל בן ג'עפר, הצאצא השביעי של הח'ליף, חותנו של הנביא מוחמד. בשנת 909 הצליח פלג זה להקים מדינה עצמאית בצפון אפריקה. הח'ליף הפאטמי הרביעי, אל-מועז (952-972) כבש את מצרים והקים את העיר קהיר, וזו הפכה לבירת הח'ליפות. מדינת הפטמים המשיכה להרחיב את גבולותיה ושלטה על אזורים נוספים לרבות סוריה וארץ ישראל. בתקופת שלטונו של הח'ליף החמישי אל-עזיז (975-996), נמשכה המגמה של הרחבת אזורי השליטה. בנו-יורשו אל-חאכם היה נער בן 13 בלבד כאשר התחיל לשלוט אחריו. ייתכן שהייתה זו אחת הסיבות להתפרצותן של מרידות רבות ברחבי המדינה, אלא שעד מהרה הצליח שלטונו לדכא את המרידות ואף להנהיג רפורמות חשובות בתחומי החברה, הכלכלה והשלטון (פלאח 2000).

באשר לדרוזים, להצלחתן של רפורמות אלו הייתה חשיבות רבה לגביהם, מאחר שהן העניקו להם מידה רבה של חופש פולחן וסייעו בכך להתפתחותה של דתם. אישיותו ואורח חייו הצנוע והסגפני של הח'ליף הפכו אותו בעיני רבים לדמות נערצת, ובקרב בני העדה המאמינים הוא נחשב עד היום להתגלמות האל עלי אדמות. לפי הדרוזים הוא פרסם חוקים ותקנות למינהל תקין וטוהר המידות שנועדו לצמצם תופעות של שחיתות, החמיר את הענישה כלפי עובדי ציבור שניצלו לרעה את תפקידם ונקט צעדים לצמצום היקף הניצול והעושק. עם זאת, כדי להבטיח את שלטונו הוא קבע כללי התנהגות מחמירים מאוד ונקט יד קשה כלפי מתנגדיו לרבות שימוש באמצעי חיסול פיזי, כפי שהיה מקובל אז. הוא ביצע רפורמות חברתיות ושלטוניות שקידמו באופן ניכר את מעמדן ואת זכויותיהן של הקבוצות החלשות ובהן הדרוזים ופעל לקידום ההשכלה והמדע. אחד הביטויים החשובים לכך היה הקמת מרכז לימודים שבמונחים של היום היה מעין אוניברסיטה ומוזיאון. מרכז זה, שנקרא דאר אל-חכמה ("בית החוכמה"), זכה לתמיכה ולסיוע כספי נדיב מהשלטונות.

מקובלת הדעה שהמציאות שנוצרה בעקבות מדיניותו של אל-חאכם היא שהולידה את האמונה החדשה, שהפכה עם הזמן לדת הדרוזית. יש אף הטוענים כי הפעולות לייסודה נעשו במידה רבה בחסותו ובעידודו. על פי גישה זו, התיאורים השליליים של היסטוריונים ערבים, שמציגים אותו כשליט עריץ, אכזר ובלתי יציב, נובעים מיחסו החיובי להתפתחות הדת הדרוזית, השוללת את אחד מעקרונות האיסלאם המרכזיים, שלפיו מוחמד הוא אחרון הנביאים. לפי המסורת הדרוזית, היסודות הראשונים של דתם הונחו כבר בשנת 996, מועד עלייתו של אל-חאכם לשלטון. סלאמה בן עבד-אל והאב יחיא, המכונה בפי הדרוזים המבשר הראשון, התחיל אז בהכנת העקרונות של האמונה החדשה, ופעולותיו הכשירו את הקרקע להופעתו של המבשר השני, אבו עבדאללה מוחמד בן והב-אל-קורשי. הוא המשיך

בפעילות זו עד לשנת 1011, מועד הופעתו של המבשר השלישי, אבו אברהים אסמעיל בן מוחמד אל-תמימי. על פי האמונה הדרוזית, תפקידם של שלושת המבשרים הייתה להכשיר את הקרקע להופעתו של גדול המבשרים – חמזה בן עלי – שבשנת 1017 הוכרז על ידי אל-חאכם לאימאם, כלומר, לכהן הגדול של הדרוזים.

חמזה בן עלי נולד באיראן בשנת 985. בהיותו בן 20, ואחרי שלמד תאולוגיה ומדעים, עבר למצרים, ועד מהרה הצליח להשתלב בחצרו של הח'ליף ומונה ל"שר הממונה על הניסוח". יחסיו הטובים עם אל-חאכם הביאו למינויו לכהן הגדול של הדת החדשה ואפשרו לו לפעול במהירות לגיבושה ולהפצתה ברבים. חמזה קבע את מושבו במסגד רידאן בקהיר, סמוך לארמונו של הח'ליף, ומינה שליחים להפצת הדת. באיגרות ששיגר למלכים ולמושלים ברחבי הממלכה (רסאאאיל), הוא קרא להם להצטרף לדת החדשה והקים מוסדות דת מיוחדים ונפרדים למאמינים. התנאים להצטרפות כללו בריאות הגוף, בריאות הנפש ואי שעבוד. כמו כן, בתמיכתו של אל-חאכם הוא שיחרר את העבדים ברחבי הממלכה, כדי שיוכלו להצטרף לדת החדשה.

פעילותו של חמזה סחפה מאמינים רבים מסוריה, מלבנון, מארץ ישראל מחצי האי ערב ואף מהודו. בה בעת התנגדו רבים לדת הדרוזית ונלחמו נגד הפצתה. עם המתנגדים הבולטים נמנה אחד השליחים, נשתקין אל-דרזי. התנגדותו באה לידי ביטוי קיצוני בדרישה שיראו בו את התגלות האל עלי אדמות. הוא אף פעל להקמתה של דת שונה מזו שלה הטיף חמזה.²

בשנת 1021 נעלמו הח'ליף אל-חאכם וחמזה בן עלי, ונסיבות היעלמותם שנויות במחלוקת. היסטוריונים סבורים שהם נרצחו, אך על פי המסורת הדרוזית, אל-חאכם נעלם במתכוון כדי להעמיד במבחן את המאמינים, והוא יחזור ויופיע בעיתוי שהוא יבחר. היעדרם של שני עמודי התווך של הדת החדשה יצרה חלל גדול וקשיים בהפצתה ובגיבושה, מה גם שהח'ליף עלי אל-ד'אהר אלסאמוקי שירש את אביו אל-חאכם התנכל למאמינים בדת החדשה והרג רבים מהם.

השליח בהא אל-דין, שבידו הופקדה הפצת הדת הדרוזית, נאלץ לפעול בתנאים קשים של רדיפות ורציחות. אלה עוררו פחד בקרב המאמינים, ורבים מהם חזרו בהם מהצטרפותם לדת הדרוזית. אחרים ירדו למחתרת וחיו כאנוסים: כלפי חוץ התנהגו כמוסלמים, כבני במקום, ובסתר המשיכו לקיים את מצוות הדת הדרוזית. ייתכן שתופעה זו הביאה להתפתחות המאפיין ההתנהגותי של חיים בסתר ונטייה לרצות את הגורמים החזקים באזור מגוריהם, הרווח בקרב הדרוזים. כמו כן התפתחה אצלם נטייה לנדוד למקומות מרוחקים ומבודדים

2 למרבה האירוניה, אף שאל-דרזי נכשל בשליחותו וגרם נזק רב לעדה הדרוזית, נקראה הדת על שמו. יש טוענים שהדבר נעשה במתכוון על ידי המוסלמים כשם גנאי ובמטרה להשפילם (אביני 2007).

שבהם אפשרו להם לחיות על פי אמונתם. כתוצאה מכך נוצרו אזורים שבהם מרוכזים בני העדה, כדוגמת הרי הלבנון ששימשו במשך תקופות ארוכות מקום מקלט לדרוזים, ושם הצטרפו רבים לדת הדרוזית.

עם מותו של הח'ליף עלי אל-ד'אהר בשנת 1036 התהפך הגלגל: את השלטון ירש בנו בן השמונה, אל-מוסתנצר, ניהול ענייני המדינה הופקד בידי יועציו, ואלה גילו אהדה לדרוזים. השליח בהא אל-דין השכיל לנצל את האווירה החיובית לביסוס הדת הדרוזית, וכאשר חזר למצרים והתמנה ליועץ בחצרו של הח'ליף, הוא פעל תוך שיתוף פעולה עם בית המלוכה ועם מנהיגי שבטים בעיקר בצפון סוריה, למען משימה זו. בשנת 1043, לאחר פעילות ענפה בהנהגתו של בהא אל-דין אשר הביאה לשיפור מצבם של הדרוזים ולהצטרפותם של מאמינים רבים, הוא החליט להפסיק את הפצת הדת. על פי המסורת הדרוזית, תקופת הפצת הדת שנמשכה בשנים 1017-1043 הייתה הזדמנות חד-פעמית להצטרף לדת הייחוד, ורק מי שנענה לקריאה והצטרף נמנה עם הדרוזים. המשמעות היא שאדם שלא נולד דרוזי אינו יכול להיות דרוזי. אפשר אפוא להניח שכלל הדרוזים של היום הם הצאצאים של מי שקיבלו על עצמם את הדת לפני כאלף שנה, דבר המבליט את מרכיבי הזהות והלכידות שלהם כקבוצה ייחודית.

מסע הרדיפות שמאפיין את חייהם של הדרוזים הביא לריכוז גדול של בני העדה באזור לבנון, בסוריה ובצפון ארץ ישראל. בדרך כלל הם התארגנו במסגרת שבטית מגובשת ונמנעו מלהתערב בנעשה מחוץ לאזור מגוריהם, כל עוד לא נשקפה להם סכנה פיזית או שלא הפריעו להם לנהל את חייהם על פי אמונתם. במישור הפנימי, במשך מאות שנים שלטו בחברה הדרוזית שני שבטים, תנוך ומען, שהצטרפו לדת החדשה מרצון, נדדו לאזור סוריה ולבנון, חיו בשכנות טובה ושיתפו פעולה בתחומים רבים.

החיים השלוים יחסית של הדרוזים באו אל קצם עם תחילת מסעי הצלב (1096), אבל בעקבות תבוסתם של הצלבנים בקרב קרני חטיין (1187) בידי צלאח א-דין אל איובי, שנעזר בדרוזים, קיבלו ממנו הדרוזים בתמורה היתר לשלוט בהרי הלבנון.

אירועים חשובים נוספים בתקופה זו שהשפיעו על התגבשות זהותם של הדרוזים קשורים לעמדה הניטרלית שהם נקטו במאבק שהתחולל בין הממלוכים במצרים לבין השושלת האיובית בסוריה. בדיעבד התברר שהייתה זו החלטה נכונה, שכן בשנת 1258 כבשו טטארים את בגדד והתקדמו במהירות לכיוון סוריה וארץ ישראל. ההנהגה הדרוזית, שנמצאה בין ארבעה כוחות גדולים (צלבנים, טטארים, איובים וממלוכים), חילקה את בני העדה לארבע קבוצות, וכל אחת מהן תמכה באחד הכוחות. מדיניות זו שנועדה להבטיח את הישרדותם, הפכה עם הזמן למאפיין של התנהגותם הפוליטית של הדרוזים, וברוב המקרים הוכחה

כנכונה. הניצחון של הממלוכים על הטטארים בקרב בשנת 1260, שהשתתף בו כוח דרוזי, חיזק עד מאוד את מעמדם. אומץ הלב שלהם בקרב והנאמנות שהם הפגינו הוציאו להם מוניטין של לוחמים אמיצים. מגמה זו ביחס כלפי הדרוזים הלכה והתחזקה, והביאה לכך שהממלוכים הפקידו בידיהם את ההגנה על האזור ואף שיתפו כוחות צבא דרוזיים בפעולות צבאיות. ההנהגה הדרוזית השכילה לנצל את ההזדמנויות שניתנו לבני העדה לחיזוק מעמדם ולשיפור תנאי חייהם וביטחון יישוביהם.

עתה התפנתה הנהגת העדה לטפל בנושאים דתיים וחברתיים. ואמנם, בעיני רבים נחשבת המאה ה-15 לאחת התקופות החשובות בחיי העדה. הדת הדרוזית זכתה לסדר ולארגון בעיקר בזכות פועלו של האמיר ג'מאל אל-דין עבדאללה תנוכי (אל אמיר אל-סייד - האמיר האדון), הנחשב לגדול התאולוגים הדרוזים. בין היתר, הוא ערך את כתבי הקודש שעד אז עברו מדור לדור בעל פה ושהיו בהם שיבושים והשפעות זרות. אז גם ניתן הפירוש לכתבי הדת והתקבל על ידי כל בני העדה. כמו כן, הוא הסדיר את המעמד האישי ועיגן אותו בחוקים, שהם התשתית לדיני האישות בדת. הוראות הדת שזכו למעמד מוסכם גיבשו את בני העדה לקבוצה בעלת בסיס דתי מוסכם ומשותף ותרמו לחיזוק מרכיבי הזהות הדתית והלאומית.

כיבוש אזור הלבנון וארץ ישראל בידי העות'מנים (1516) הביא לסיום שלטונם של הממלוכים. שוב אנו עדים למצב המוכר, שהדרוזים זוכים לגמול על תמיכתם בצד המנצח. האמיר הדרוזי פח'ר אל-דין אל-מעני, ששלט באזור הרי השוף ותמך בעות'מנים, מונה למושל אזור השוף והסביבה. תקופת שלטונו ושלטון יורשו אופיינו בשקט יחסי. בשנת 1584 חל אירוע שהשפיע מאוד על הדרוזים. התקפה על חיילים עות'מנים שהובילו את כספי המסים מלבנון לקושטא ושוד הכסף גרמו לשרשרת של מעשי אלימות שיצאו מכלל שליטה. המושל הסוני באזור, שעקב בדאגה אחר התחזקותם של שכניו הדרוזים, הטיל את האשמה במעשה התקיפה והשוד על האמיר הדרוזי. הסולטן העות'מני השתכנע בכך ושלח את מושל מצרים לתקוף את האמירות הדרוזית. רבים מבני העדה וגם שיח'ים ובהם האמיר קורקומאז נהרגו. יוזמה ומנהיגות יוצאת דופן של אלמנתו של השליט הדרוזי מנעו את התפוררותה של האמירות הדרוזית: היא הצליחה למנות את בנה פח'ר אל-דין למושל, והוא הביא לשקט ולמידה רבה של יציבות.

מושל זה נקט שורה של צעדים במטרה לקרב אליו את ראשי המשפחות, כדי להבטיח שיתוף פעולה. כך לדוגמה הוא נשא לאישה את בתו של האמיר ג'מאל אל-דין ממשפחת ארסלאן הגדולה ובעלת ההשפעה, והרחיב את גבולות האמירות תוך שיתוף פעולה עם האמיר הדרוזי עלי ג'ונבלאט. אלא שמדיניות ההתפשטות והתחזקות כוחו של האמיר הדרוזי עוררו את חששותיו של הסולטאן, והוא שלח כוח צבאי גדול כדי לכבוש את האמירות. פח'ר

אל-דין ברח לאיטליה. בעקבות חילופי גברי באימפריה העות'מנית ומינויו של סולטן שהיה ידידו התאפשרה חזרתו לשלטון. הקשרים הטובים עם הסולטן סייעו לו אף להרחיב את שלטונו והוא מונה למושל כללי מאזור חלב בצפון ועד לגבול מצרים בדרום.

אולם, החשש מפני התחזקות כוחו של השליט הדרוזי נמשך, והביא לסופו המה. כוחות צבא ששלח הסולטן כבשו את האמירות והובילו את האמיר כאסיר לקושטא, ובשנת 1635 הוציאו אותו להורג. בן אחיו האמיר מלחם ירש אותו, ואחריו התמנה בנו האמיר אחמד, והוא שלט באמירות עד לשנת 1697. מאחר שלא היה לו יורש, מינו מנהיגי העדה בצעד חריג נסיך מבית שהאב, שהיה בעל הקירבה המשפחתית הרבה ביותר לאמיר אחמד, אף על פי שלא היה דרוזי. התמיכה של העות'מנים בשלטונם של השהאבים הביאה לחיזוקה ולשגשוגה של האמירות הדרוזית. אלא שחוסר הסכמה ועימותים מתמשכים בין שני הפלגים בקרב בני העדה הביאו בשנת 1711 לקרב בין הקייסים לבין הימנים. לכישלון של הימנים בקרב זה (קרב עין דארה) היו השלכות כבדות משקל – הוא שם קץ להגמוניה של הדרוזים בלבנון. רבים מבני העדה היגרו אז מלבנון לצפונה של ארץ ישראל ולאזור הרי חוראן בדרום סוריה, שהחל משנת 1850 נקרא הר הדרוזים.

שינוי חשוב נוסף במעמדם של הדרוזים חל בעקבות מסעות הכיבושים של נפוליאון. באיגרת ששלח לאמיר בשיר השני ביקש נפוליאון בונפרטה את תמיכתו ובתמורה הבטיח לו עצמאות. אבל ההנהגה הדרוזית בחרה לנקוט עמדה ניטרלית. סכסוכים ומאבקי כוח מתמשכים בין הפלגים השונים הביאו בשנת 1842 לסיום שלטונה של משפחת השהאבים ששלטו באזור כ-140 שנה. גורם נוסף שהשפיע על חיי הדרוזים בתקופה זו היה המאבק בין שתי המעצמות, אנגליה וצרפת, על אזורי שליטה והשפעה. הדרוזים הניחו שאנגליה תומכת בהם, בעוד צרפת תומכת בנוצרים המרונים. מעורבות של המעצמות הביאה להיחלשות כוחם של הדרוזים ובד בבד להתחזקות כוחם של הנוצרים. בעקבות זאת עברו נוצרים רבים ללבנון וחל שינוי ניכר ביחסי הכוחות ביניהם לבין הדרוזים. מערכת היחסים הטובה שהתפתחה במשך מאות שנים בין שתי קבוצות אוכלוסייה אלו לא עמדה בפני השינויים החריפים. עד מהרה גלשו הסכסוכים למאבקים אלימים שגבו קורבנות משני הצדדים. כדי לעצור את ההידרדרות מינו העות'מנים את עומר פח'ר אלדין למושל על אזור לבנון. לרוע מזלם של הדרוזים, שלט זה העדיף את המרונים על פניהם.

הדרוזים לא השלימו עם הצרת צעדיהם ופתחו במרד. באופן די מפתיע הם הצליחו להטיל מצור על ארמון המושל ולהביא להדחתו. פעולה זו הביאה לחלוקת המדינה בין הדרוזים לבין המרונים. בשנת 1845 פרצו מאורעות דמים בין שתי קבוצות אוכלוסייה אלו, ורק התערבות השלטונות העות'מניים הביאה לרגיעה – אך לתקופה קצרה בלבד. בשנת 1860 שוב פרצו עימותים אלימים, והפעם הם לבשו אופי דתי, אף שהסיבות העיקריות היו

אחרות. מאורעות הדמים הלכו והחריפו והתפשטו עד לדמשק וגבו קורבנות רבים משני הצדדים. המעצמות החליטו להתערב והקימו ועדה מיוחדת במטרה ליישב את הסכסוך. שוב נקבע "סדר חדש" בלבנון, ולפיו האזור ההררי נקבע כמחוז שעליו ישלטו העות'מנים באמצעות נציב עליון, ואילו הר הלבנון חולק לשבע נפות, ולכל אחת מהן מינה הנציב מושל. מרכיבים חשובים נוספים בהחלטת הוועדה היו ביטול המשטר הפאודלי, הענקת שוויון זכויות לתושבים ושחרור מהחובה לשרת בצבא ומתשלום מסים שנקבעו על ידי הנציב, למעט מסים לצורכי ניהול ענייני המקום.

שינוי נוסף במעמדם של הדרוזים חל בעקבות מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), כתוצאה מחלוקת שטחי האימפריה העות'מנית בין אנגליה לצרפת. שטחי סוריה ולבנון שעברו לשליטת צרפת חולקו לכמה וכמה אזורים אוטונומיים, ובהם הר הדרוזים שבסוריה. לעומת זאת, בלבנון עצמה זכו המרונים, בעלי הקשרים הטובים עם הצרפתים, למעמד בכורה. גורם משפיע נוסף מקורו בסיוע שהגישו הדרוזים בלבנון לבני העדה שפעלו נגד הכוחות הצרפתיים בסוריה. כתוצאה מכך הלכו והחריפו היחסים בין הדרוזים לבין השלטונות הצרפתיים, והדבר החליש את מעמדם של הדרוזים.

במלחמת העולם השנייה (1939-1945) פעלו הדרוזים בנחישות רבה למען עצמאותה של לבנון, והדבר אמנם הביא למפנה חיובי במעמדם, אבל מעמד הבכורה של המרונים נמשך והם זכו לקבל את רוב המשרות החשובות במוסדות השלטון במדינה. במישור הפורמלי, העדפת המרונים התבססה על מפקד אוכלוסין שערכו הצרפתים בשנת 1932, ולפיו הם היו הרוב. חלוקת המשרות ומוקדי הכוח בלבנון עוגנו באמנה שנחתמה בשנת 1943 והייתה המסד העיקרי לסדרי הממשל שנקבעו בשנת 1946, אחרי הכרזת העצמאות של לבנון (שכיב 1982; דנה 1998).

באותה תקופה חיו דרוזים בארץ ישראל, ועם העליות הציוניות הראשונות לארץ התפתחו יחסים טובים בין האוכלוסייה הדרוזית והמתיישבים הציונים. מדינת ישראל שקמה ב-1948 ידעה לגמול להם על כך, והם זכו למעמד מיוחד בהשוואה למיעוטים האחרים. אפשר אפוא לומר שהקמת המדינה הייתה אחד האירועים החשובים ובעלי ההשפעה על הדרוזים בארץ ישראל, גם בתחום זהותם הדתית והלאומית, שכן הסמכויות שניתנו להנהגת העדה במישור הדתי העניקו להם מעין אוטונומיה דתית, והשירות בצה"ל שהוחל עליהם הביא לשינויים ולתמורות בתחומי חיים מרכזיים שלהם. לעומת זאת, במצבם של הדרוזים בלבנון לא חל השינוי המיוחל, והם החליטו לפעול במישור הפרלמנטרי כדי להגדיל את ייצוגם במוסדות

השלטון והמינהל הציבורי. במסגרת פעילות זו הם הקימו בשנת 1949 מפלגה סוציאליסטית פרוגרסיבית בראשותו של המנהיג הדרוזי כמאל ג'ונבלאט (אביו של מנהיג הדרוזים כיום, וליד ג'ומבלט). בשנת 1952 הצליחה המפלגה להביא להתפטרותו של ראש הממשלה אל-ח'ורי ולבחירתו של איש האופוזיציה כמיל שמעון. תחושות הקיפוח והאפליה שהלכו וגברו יצרו תשתית רחבה למוקדי סכסוך ואלימות. הסכסוכים המקומיים התפשטו, ובשנת 1958 פרצו מעשי אלימות קשים ביניהם לבין המרונים. מעורבותה של ארה"ב, שבאה לידי ביטוי גם בשיגור כוחות צבא ללבנון, הביאה לרגיעה אך לא לפתרון הבעיה.

חידוש מעשי האיבה בלבנון שהחלו בשנת 1975 הובילו את המדינה למלחמת אזרחים עקובה מדם. מאבקים אלה בין הדרוזים למרונים הביאו בין השאר למעורבות ארוכת שנים של סוריה ושל ישראל בלבנון. שיאה של המעורבות הישראלית היה במלחמת שלום הגליל (1982), שבעטיה שלטה ישראל כשני עשורים בחלקים נרחבים של לבנון, עד שכוחות צה"ל יצאו משטחה (2000). שש שנים אחר כך, ביולי 2006, חזרה ישראל להילחם בשטח לבנון, בעקבות מעשי תוקפנות של ארגון הטרור חיזבאללה, שהגיעו לשיאם עם חטיפתם של חיילים משטחה של ישראל. מלחמה זו הסתיימה עם יציאת כוחות צה"ל מלבנון בעקבות החלטת האו"ם. המעורבות הסורית, שהפכה את לבנון במידה רבה למעין גרורה סורית, הסתיימה במישור הפורמלי בשנת 2005. הייתה זו תוצאה של לחץ בין-לאומי ובעיקר של ארה"ב, בעקבות רצח ראש ממשלת לבנון רפיק אל חרירי, אשר נקשר לסוריה. מטבע הדברים, למעורבות הסורית והישראלית בלבנון הייתה השפעה רבה על הדרוזים בכל מקומות מושבם, הן במישור הפנימי הן ביחסיהם עם האחרים.³

אמונות ומנהגים בדת ובמסורת הדרוזית

כבר נאמר שהדת הדרוזית היא דת ייחודית, בזכות כמה עקרונות דתיים שמבדילים אותה מדתות אחרות. בראש וראשונה יש להדגיש את היותה דת סודית – היא גלויה רק לקבוצה מצומצמת מקרב בני העדה. הם מסבירים זאת בכך שהסתרת סודות דתם, הקשה להבנה, נועדה למנוע פרשנויות שישלפו את מהותה. למאפיין זה של דתם השפעה רבה על התנהגותם של הדרוזים כלפי פנים וכלפי חוץ. זוהי במהותה דת שמדגישה את הרוחניות ומצווה על מאמיניה בעיקר בענייני מוסר. אין בה ריבוי מוטיבים פולחניים וחובות לקיום מצוות דתיות בפומבי, כפי שהדבר מוכר בדתות המונותאיסטיות.

להלן מובאים דברי הסבר ותיאור תמציתי של אמונות ומעשים עיקריים המחייבים את בני העדה הדרוזית. כדי לפשט את ההסבר וליצור רצף לוגי, נסוב סדר הצגת הדברים על מעגל

3 יש הטוענים שבמלחמת האזרחים בלבנון, נסדקה הסולידריות הדרוזית, מאחר שבני העדה לא קיימו כנדרש את העיקרון המחייב אותם להגיש סיוע לבן העדה המבקש עזרה.

החיים ועל העקרונות שלהם השפעה רבה יותר על בני העדה כפרטים וכקבוצה. לפיכך מוצגים תחילה העקרונות התאולוגיים המרכזיים ובהמשך מצוות עשה ומצוות לא-תעשה שלהן נדרשים בני העדה.

האמונה באל – הדרוזים מאמינים שהאל הוא אידאה מופשטת, והם מבחינים באופן ברור בין מהותו לבין תארו ולבין ברואיו. עיקרון דתי זה אוסר לערוך כל השוואה בין האל לברואיו ולייחס לו תכונות גשמיות או אנושיות כלשהן. למען הסר ספק, הדת הדרוזית אוסרת לכנות את האל אב או אח, או לייחס לו תכונות אנושיות, כגון אכילה, שתייה ושינה, אלא אם כן כינויים אלה נועדו להמחשה בלבד ואין להם כל קשר למהות האל. כמו כן, הדת הדרוזית מדגישה כי אין דומה לאל, שווה לו או נוגד לו. שני דברים עיקריים יכולים לקרב את הדרוזי להבנתו ולהכרתו: האידאה שכל אדם מכיר את האל בהתאם לרמת שכלו ויכולת הבנתו, וההכרה שהאל התגלה לברואיו כמה פעמים בדמות אדם (על פי הדת הדרוזית, הפעם האחרונה הייתה בשנת 996, בדמות הח'ליף הפאטמי אלחאכם באמר אללה).

הדת הדרוזית קובעת כי האל יזם את התגלותו לבני האדם כדי שיוכלו להתגבר על הקושי האנושי שבאמונה בקיום רוחני. כלומר, הוא רצה להציג את עצמו בפני ברואיו ורק לאחר מכן להטיל עליהם את החובה לעבוד אותו. קביעה חשובה נוספת היא שיוזמתו של האל להתגלות לברואיו והמשמעויות הנובעות מכך הם עובדה שיש לקבלה, ושבני האדם אינם רשאים להתנגד לה. לאור חשיבותה ומרכזיותה של ההתגלות האלוהית בדת הדרוזית, ולנוכח הסתירה הנוצרת לכאורה בין עיקרון זה לבין העיקרון של תפיסת האל כאידאה מופשטת, מדגישים ספרי הדת שההתגלות נועדה להקל על בני האדם להכיר את הבורא, לתת ביטוי לאהבה ולרחמים שרוחש האל לברואיו, לקרב את הרחוק והלא מובן להכרתו המוגבלת של האדם, וליטול מהאדם את האמתלה שלא ידע או לא ראה.

כאמור, הדת הדרוזית אינה דת פולחנית ואינה מרבה לדרוש ממאמיניה לקיים מצוות. עם זאת, לצד מספר מצומצם יחסית של הוראות דת, השתרשו במהלך השנים בקרב בני העדה מנהגים שונים שעם הזמן הפכו למסורת מחייבת. אין ספק שהחיים ביחד, ההשפעה הרבה של ההנהגה הדתית והחשיבות שמייחסים הדרוזים לנושא החברתי הביאו לכך שכלל הם מקפידים על קיום המסורת, לפחות בפומבי. להלן מובאת סקירה תמציתית של הוראות הדת, המסורת והמנהגים העיקריים שלהם נדרשים הדרוזים כדי להציג באמצעותם את פילוסופיית החיים המנחה אותם, המכוונת את התנהגותם והמשפיעה על הלכידות המשפחתית והעדתית ואף על זהותם הדתית והלאומית ועל יחסיהם עם האחרים. סדר הצגת הדברים אינו מעיד על חשיבות ההוראות ונועד רק כדי ליצור רצף לוגי של מעגל החיים בחיי העדה:

המרה והצטרפות לדת – על בני העדה חל איסור מוחלט להמיר את דתם, ואדם שלא נולד דרוזי אינו יכול להצטרף לעדה.

חשיבות המשפחה – למוסד המשפחה חשיבות רבה. כדי לשמור על המסגרת המשפחתית נקבעו שורה של כללי התנהגות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי. בין היתר, בני המשפחה מחויבים להעניק יחס של כבוד להורים ולהישמע לדבריהם. על פי רוב, האם עוסקת במשק הבית והאב דואג לפרנסת בני ביתו. לאישה הדרוזית מותר לדרוש גט מבעלה; יש לה זכות לקבל חלק שווה בירושה כמו יתר בני המשפחה; היא רשאית לשמש סמכות דתית. כמו כן, הכאת אישה בידי בעלה היא עילה לגירושין. בשנים האחרונות יותר ויותר נשים דרוזיות מפתחות קריירה מקצועית ואף עובדות מחוץ לכפרים, אם כי עדיין בעיקר בתחום ההוראה.

ברית אירוסין – נהוג שאביו של החתן, יחד עם בני משפחה ומכרים, הולכים לבית הוריה של הנערה לבקש את ידה. לאחר ההסכמות על החתונה מתאספים בני המשפחה ומוזמנים לבית הורי הכלה ושם כורתים את ברית האירוסין. השיח', הנקרא ח'טיב, קורא את הכתובה (עקיד), וזו נכתבת לאחר מכן על טופס רשמי מטעם בית הדין הדרוזי. תקופת האירוסין נמשכת בין שישה חודשים לשנה ויותר. בתקופה זו נערכים בני הזוג לקראת החיים המשותפים – החתן בדרך כלל דואג להקמת הבית והכלה מביאה את התכולה.

ברית הנישואין – טקס החתונה הפומבי (אשהאר) המסורתי נערך על פי רוב בבית הורי החתן. הטקס מתחיל ביום שישי ונמשך לרוב שלושה ימים. בשעות הערב המאוחרות נוהגים למשוח את ידי קרובי המשפחה בחינה כאות לשמחה. אירוע דומה נערך בבית הורי הכלה. בטקס החתונה מושיבים את הכלה על במה מקושטת בפרחים וסביבה הנשים המוזמנות. למחרת טקס החתונה מתאספים בני המשפחה והמוזמנים בבית הורי החתן ועורכים לחתן טקס מסורתי המכונה "זפה", ובמהלכו מגלחים ומספרים אותו. בתום ארוחת הצהריים המשותפת צועדים המוזמנים בתהלוכה לבית הורי הכלה ומלווים אותה לבית שנועד לה ולבעלה. בו בזמן, קבוצה אחרת של בני משפחה ומוזמנים מלווה את החתן לביתו. נוהגים להדביק בפתח הבית פיסת בצק מקושטת בפרחים, כסמל להבטחה לשמור אמונים לבית ולבן הזוג. מבין המנהגים המחייבים, ראוי לציין כי חל איסור על בני הזוג לענווד טבעת נישואין; מותר להתחתן רק עם בן או בת זוג אחד; אסור להתחתן עם מי שאינו דרוזי וחל איסור על נישואי תערובת. למרות זאת יש תופעה של נישואי תערובת, אך זוגות אלה נמנעים מלהתגורר בקרב בני עדתם. נישואין עם אלמנה או עם גרושה מותרים רק בתום תקופת המתנה, כדי לאפשר ייחוס לנולד במקרה שהאישה בהריון.

לידה ומילה – סמוך למועד הלידה נוהגים להגיש לבני המשפחה ולאורחים כיבוד ומשקה מיוחד, כסמל לברכה ולהצלחה לרך הנולד. כאשר הלידה מתבצעת בידי מיילדת, סובבות

את מיטת היולדת נשים המתפללות לאל שיסייע לה וליילוד. את הרך הנולד נוהגים למסור לטיפולה של המיילדת למשך כארבעים יום. בן זכר נימול סמוך למועד לידתו על ידי מומחה המכונה "מטהר". לא נקבע מועד קבוע, אך נוהג לבצע את המילה עד שבועיים ממועד הלידה.

מוהר - החברה הדרוזית פוסלת את המוהר בראותה בו פגיעה בכבודה של האישה, אף שהדת אינה אוסרת זאת. עם זאת, אין מניעה שמשפחתה של הכלה תשתתף בהוצאות החתונה. השתתפות בהוצאות אף מעלה את קרנה של הכלה בעיני החברה ובעיני משפחת החתן.

גירושין - לבני זוג מותר להתגרש אם חיי הנישואים אינם מוצלחים. הזכות להתגרש נתונה לגבר ולאישה במידה שווה, ולכל אחד מבני הזוג מותר להתחתן שנית, אך לא עם בן הזוג שממנו התגרשו. המרת דת היא עילה מוצדקת לגירושין; בית הדין הדרוזי רשאי לפסוק פיצויים ונזקים לבעל אם הגירושין הם ביוזמת האישה או באשמתה; אם הגירושין אינם באשמת האישה, הרכוש של בני הזוג מחולק ביניהם באופן שווה.

מזונות - תשלום דמי המזונות נקבע בהסכמת בני הזוג או על פי פסק דין של הקאדי. הפרשנות למושג "מזונות" רחבה והוא כולל את כל ההוצאות לפרנסת בני המשפחה, לרבות כספים המשולמים לעוזרת של אישה ממעמד גבוה או של אישה חולה. קיימת האפשרות להוסיף למזונות או לגרוע מהם, אם חלו שינויים במדד המחיה או במצבם הכלכלי של בני הזוג, המחייבים זאת.

מנהגי אבלות - האמונה של הדרוזים בהישארות הנפש ובגלגול נשמות, כפי שיתואר בהמשך, משפיעה על יחסם למוות ולמנהגי האבלות. הדת מתירה לקבור כמה מתים בקבר אחד ואין חובה להניח מצבה על הקברים. לפני הקבורה נוהגים לרחוץ את גופת המת ולעטוף אותה בתכריכים. ממועד המוות ועד למועד הקבורה מתכנסות הנשים בבית התפילה (ר' להלן) לקונן על המת. הן אינן רשאיות להשתתף בטקס הקבורה הנערך בבית העלמין. טקס זה הוא אירוע חשוב מאוד בחיי הקהילה. באיו עומדים במעגל, שומרים על שקט ומכבדים את האירוע.

ייבום - על פי המסורת, ולא על פי ההלכה הדתית, אלמנה אמורה להינשא לאחי בעלה כדי לשמור על ייחוס הילדים ועל שלמות המשפחה והרכוש. הדבר מותנה בהסכמתה ובהסכמת אחי בעלה, והם רשאים לסרב. הלכה למעשה, קיום נוהג זה נדיר ביותר בחיי הדרוזים.

חגים ומקומות קדושים - הדרוזים ממעטים לחגוג חגים דתיים בפרהסיה, ומספר ימי החג הדתיים שלהם מצומצם מאוד בהשוואה לדתות אחרות. ייתכן שהדבר נובע מהיות הדת

סודית ומכך שכמיעוט היו הדרוזים נתונים במשך תקופות ארוכות לרדיפות בעיקר על ידי המוסלמים. יש שמייחסים הסבר זה גם לכך שרוב האירועים והטקסים הפומביים דומים או זהים לנהוג בדת האיסלאם. על פי הדת הדרוזית, בני העדה מחויבים לחגוג חג דתי אחד – חג הקורבן. עם קום מדינת ישראל ובעידודה קבעה ההנהגה הדרוזית ימים קבועים בלוח השנה האזרחי שבהם נוהגים בני העדה לעלות לקבריהם של נביאים על פי אמונתם. ישראל, שהיה לה עניין לעודד את הדגשת המאפיינים הפרטיקולריים שלהם, בין היתר כדי להבדילם מהערבים, מיהרה להעניק לימים אלה צביון רשמי שמצא את ביטויו בהשתתפות מנהיגים ואישי ציבור באירועים ובהענקת ימי חופשה בתשלום לאלה מבני העדה שנמנים עם כוחות הביטחון ועם עובדי המינהל הציבורי.

חג הקורבן (עיד אלאדח'א) – זהו החג הדתי החשוב והקדוש ביותר לדרוזים שנקרא החג הגדול. בני העדה נוהגים לחגוג אותו במשך ארבעה ימים ומועדו נקבע על פי הלוח המוסלמי. השיח'ים ואנשי הדת נוהגים לקיים טקסים דתיים, מתפללים וקוראים טקסטים על בריאת העולם ועל אחרית הימים. יש ביניהם שצמים, אם כי הדת אינה מחייבת זאת. החג מאופיין בעריכת חשבון נפש, שבה אמור הדרוזי לכפר על חטאיו ולהחליט לעשות מעשים טובים. במהלכו נוהגים בני העדה להרבות בסעודות משותפות, לבקר קרובים ולסיים יריבויות (לקיים "סולחה").

עלייה לקבר הנביא שועיב – על פי האמונה הדרוזית, הנביא שועיב הוא יתרו כהן מדין וחותן משה המוזכר בתנ"ך. העלייה לקברו בכפר חיטיין שליד טבריה, שהוא המקום הקדוש ביותר לדרוזים, נערכת מדי שנה ב-25 באפריל. היא מלווה בקיום טקסי דת ותפילה על ידי השיח'ים ואנשי הדת. האחרים מבני העדה מקיימים טקסים ואירועים חברתיים וחוגגים בשירה ובריקודים.

עלייה לקבר הנביא סבלאן – על פי המסורת הדרוזית, סבלאן הוא זבלון, אחד מבניו של יעקב המוזכר בתנ"ך, והוא שפירש את ספרי הדת שלהם. החל משנת 1969 נוהגים הדרוזים בישראל לעלות לקברו, שנמצא מעל מערה סמוך ליישוב הדרוזי חורפיש, מדי שנה ב-10 בספטמבר. השיח'ים ואנשי הדת מקיימים מצוות מיוחדות ודיונים בענייני העדה. האחרים נוהגים לקיים אירועים חברתיים חגיגיים.

עלייה לקבר הנביא אלח'אדר – על פי האמונה הדרוזית, אלח'אדר הוא אליהו הנביא שמיוחסים לו עשיית נסים ונפלאות, ממייסדי הדת הדרוזית. מאז שנות השישים נוהגים הדרוזים לעלות לקברו שנמצא סמוך לכפר הדרוזי יאסיף, ב-25 בינואר. השיח'ים ואנשי הדת מקיימים טקסי תפילה למען שלום העדה, המדינה והעולם. האחרים מקיימים אירועים חברתיים ונוהגים לבקש ברכה.

הדרוזים בישראל גם נוהגים לעלות לקבר הנביא יעפורי שליד בריכת רם ברמת הגולן ב-25 באוגוסט, ולקבר הנביא אבו עבדאללה שבעוספיא, ב-15 בנובמבר.

תפילה – בית התפילה הוא אולם פשוט, ריק מרהיטים ומקישוטים. הוא נקרא ח'לוה – מקום התבודדות. בשעת התפילה (סהרה) המתפללים יושבים על שטיחים, אך אינם פונים לכיוון מסוים, כפי שנהוג לדוגמה באיסלאם וביהדות. עורך הטקס (סאיס) נמצא בתווך בין הגברים לבין הנשים שיושבות בנפרד. הדרוזי הדתי נוהג לבקר בבית התפילה בכל ערב. הדת מחייבת לבקר במקום ביום ראשון וביום חמישי בערב. על פי רוב, מטעמי זהירות ושמירה על סודיות רזי הדת, בית התפילה שוכן במקום מרוחק ממרכז היישוב.

כפי שעולה מסקירה תמציתית זו, הדרוזי אכן נדרש לחיות לפי עקרונות דתיים אחדים ולקיים מספר מצומצם יחסית של מצוות שמקורן בדת ובמסורת. כמו כן, בולטת ההבחנה בין הדתיים שמחויבים לקיים את מצוות הדת לבין בני העדה האחרים. ואלו הן הדרישות שלהן ההשפעה העיקרית על התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים ועל יחסם עם הסביבה:

1. להאמין באל אחד ויחיד שהוא אידאה מופשטת
2. להאמין שגורלו של האדם נקבע על ידי האל ואין לשנותו
3. להאמין בנצחיות הנשמה ובכך שאחרי המוות היא עוברת לגופו של אדם אחר
4. להתרחק מעבודת אלילים
5. לא לגלות את רזי הדת למי שאינם מורשים לכך
6. לא להינשא למי שאינו נמנה עם בני העדה
7. להיות כן בדיבור, נאמן להבטחה, לשמור סוד ולשאת את הכאב באיפוק
8. להרבות במעשי חסד וצדקה ולהימנע ממעשים רעים
9. לגלות הזדהות עם בן העדה, לעזור לו ולהגן עליו
10. להבטיח את ההישרדות, גם במחיר של התנהגות כבן דת אחרת
11. להימנע משתיית משקאות חריפים ומאכילת חזיר
12. לחיות בקרב בני הקהילה הדרוזית (דנה 2000; חלבי 2002; Azzam 1990).

השפעת הדת על זהותם ועל התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים

הוראות הדת, המסורת והמנהגים שהשתרשו במהלך השנים בקרב העדה הדרוזית משפיעים לא רק על חייהם כפרטים, אלא על פי רוב ההשפעה באה לידי ביטוי גם בהכוונת התנהגותם

החברתית והפוליטית כקבוצה. כאשר הם בגדר מיעוט דתי או לאומי מקבלת עובדה זו משמעות מיוחדת. הוראות הדת שמכוונות את התנהגותם של חברי הקבוצה להשתלבות חברתית או להתבדלות מכוונות למעשה גם את היחס כלפיהם מצד קבוצות האוכלוסייה האחרות ומצד השלטונות. בדיקת התנהגותם של הדרוזים במקומות מושבם ובתקופות שונות מאז התגבשותם לקבוצה נפרדת מצביעה בבירור על השפעה בולטת של הדת. מחקרים מלמדים שהתנהגותם החברתית והפוליטית שנקבעה בדרך כלל על ידי ההנהגה הדתית התבססה במידה רבה על העקרונות הדתיים. כמו כן, נמצא כי למרות שינויים ותמורות שחלו בחברה הדרוזית, עדיין נודעת לדת השפעה רבה מאוד על בני העדה, כפרטים וכקבוצה.

השפעת הסודיות של הדת על החברה הדרוזית רבה והיא חלה על תחומים שונים. בין היתר, הדבר מחלק את בני העדה לשתי קבוצות מבחינה דתית: עוקאל, שהם הדתיים ומכירים את רזי הדת, וגוהאל – כל היתר. ההבחנה בין שתי הקבוצות ברורה ובולטת, מאחר שנוסף על החובות הדתיות שחלות על העוקאל הם מתאפיינים גם בהופעה החיצונית ובלבוש. מבחינת היחסים עם קבוצות אוכלוסייה אחרות יכול הדבר להתבטא בנטייה ליחס חשדני כלפיהם, שאף עלול לגרום לחוסר נכונות ליצור קשרים חברתיים אתם. בדיקת העמדות של הדרוזים בסוגיה זו מלמדת, כי רובם סבורים שהמאפיינים הייחודיים שלהם משפיעים באופן שלילי על היחס אליהם. כך לדוגמה, 65% מהם השיבו שהיחס השלילי כלפיהם עלול לבוא לידי ביטוי בין היתר בחוסר נכונות לפתח קשרים חברתיים אתם, ולעתים אף להימנע מלהעסיק אותם בעבודה. מעניינת העובדה שעמדות דומות הוצגו גם על ידי היהודים, אם כי בשיעור נמוך יותר (30%). ביטוי לגישה זו בקרב הדרוזים נמצא בדברים שאמר אמל ג'מאל בריאיון עם המחבר:

לחברה הדרוזית ישנם מאפיינים רבים שמייחדים אותה בהשוואה לקבוצות אחרות בישראל ובעולם. הנושא הדתי הוא מרכזי מאוד ובעל השפעה רבה על ההתנהגות של הדרוזי כפרט ועל העדה כקבוצה. המרכיב השני בחשיבותו הוא החיים כמיעוט שחי לאורך שנים רבות בקרב המוסלמים. הרדיפות וההסתכלות החשדנית והלא טובה עלינו, בעיקר מצד הערבים, השפיעו ועדיין משפיעים על ההתנהגות של בני העדה בתחומים שונים וגם על היחסים שלנו עם האחרים. אנחנו רוצים לחיות בכבוד ובשיתוף פעולה עם כולם, רק שלא יפריעו לנו ובעיקר בנושא הדת והמסורת (אמרני 2003: 101).

הדרוזים מייחסים חשיבות רבה גם להיותם קבוצה סגורה שאינה מאפשרת הצטרפות אליה. האיסור שחל עליהם להינשא לבן דת אחרת וחוסר האפשרות להצטרף לדת הדרוזית מעניקים להם תחושה של מעין משפחה אחת גדולה. הדבר מחזק את הסולידריות העדתית ומגביר את החובה המוטלת עליהם לסייע לבן עדתם. האמרה הדרוזית, "אעזור לאחי נגד

בן דודי ולבן דודי נגד האחרים", מבטאת את תפיסת ההיררכיה של הנאמנות והמחויבות האישית. רבים מבני העדה נוהגים להדגיש מאפיין זה, וגם הניסוח די דומה, לרבות בספרות הדרוזית, כך לדוגמה:

העדה הדרוזית הינה עדה דתית נפרדת ומיוחדת. ההגדרה של דרוזי ידועה ופשוטה והיא שדרוזי הוא כל מי שנולד לאב ואם דרוזים. באלף השנים האחרונות אין כל אפשרות לבן דת אחרת להצטרף לדת הדרוזית. הדרוזים רשאים להתחתן רק בינם לבין עצמם. משום כך נשמר היסוד האמיתי בדרוזים במשך דורות (חלבי 2002: 9).

מאפיין דתי בעל השפעה רבה, שהוא יסוד חשוב בתאולוגיה הדרוזית, הוא האמונה בגלגול נשמות ובגזירת הגורל. על פיה, בכל אדם יש שני יסודות, גשמי (הגוף) ורוחני (הנשמה). עם מותו של האדם מת היסוד הגשמי שבו, אבל היסוד הרוחני נצחי וממשיך להתקיים, שכן עם מות האדם יוצאת נשמתו מגופו ונכנסת לגופו של תינוק שנולד באותו זמן. אמונה זו, שלפיה נשמתו של האדם, בגלגולים השונים, יכולה להתקיים בגופם של אנשים בעלי מעמד שונה, משפיעה על התנהגותם. כך לדוגמה, היא מעוררת בדרוזי נטייה להתייחס ביתר כבוד לאנשים ממעמדות נמוכים, מתוך מחשבה שיתכן שבגופו של אחד מביניהם שוכנת נשמתו של בעל מעמד דתי חשוב או מתוך מחשבה שגם נשמתו שלו עשויה לשכון באחד הגלגולים בגופו של אדם ממעמד נמוך. בקרב בני העדה מהלכים סיפורים ואגדות המוכיחים כביכול תופעות של גלגול נשמות. אחד מהם מן השנים האחרונות הוא המקרה של חייל צה"ל המנוח לוטפי נסר אלדין, בנו של חבר הכנסת לשעבר אמל נסר אלדין, יו"ר יד לבנים של העדה הדרוזית. לטענת המשפחה, שלוש שנים לאחר מות בנם שנהרג בתקרית עם מחבלים באו לביתם בני משפחה מיישוב אחר עם ילד בן שלוש. הילד הצביע על חפצים שונים בבית, סיפר על אירועים מוכרים להם ונקב שמות של בני משפחה מבלי שהייתה כל אפשרות שהוא ידע על כך. הדבר שימש לבני המשפחה הוכחה לכך שנשמתו של בנם עברה לגופו של הילד, ומאז הם רואים בו בן משפחה.

השפעתה של האמונה בגלגול נשמות מתבטאת בין השאר גם בנטייה של הדרוזים לייחס לעצמם תכונות אופי כגון אומץ לב, שהרי האדם אינו מת, ורק נשמתו מתגלגלת לגוף אחר. מעניין שגישה זו היא גם נחלתם של משכילים, חוקרים ואנשי צבא מבני העדה. יש אף הטוענים שהדרוזים נוטים לעסוק בעיסוקים ובמקצועות צבאיים הנחשבים למסוכנים מאחר שאינם חוששים מהסיכון שבאובדן החיים. בהקשר זה ראוי לציין שהשפעתה של אמונה דתית זו נמצאה גם במקרים בהם קצינים וחיילים דרוזים בצה"ל חזרו לשדה הקרב לאחר שנפצעו בקרב. היו שהסבירו את התנהגותם באמונה בפילוסופיה הדרוזית בנוגע לחיים ומוות וגלגול נשמות.

עיקרון דתי נוסף שלו השפעה רבה על יחסי הדרוזים עם קבוצות אוכלוסייה אחרות ועם

תמונה 1: ראש ממשלת ישראל דוד בן גוריון ומנהיגה הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' אמין טריף

השלטונות הוא ה"תקיה". על פי עיקרון זה, הדרוזי רשאי להסתיר את דתו ואף לנהוג כבן דת אחרת, אם הדבר נדרש כדי לשרוד:

אדוננו ציווה שנסתתר בדת השלטת, תהא אשר תהא: עם הנוצרים-להתנהג כנוצרים, עם המוסלמים-להתנהג כמוסלמים, וכיוצא בזה, שהרי אמר אדוננו אלחאכם באמרה: כי תגבר עליכם אומה מן האומות, לכו אחריה, אך שמרוני בלבותיכם. במה דברים אמורים? בהתנהגות כלפי חוץ, לא כלפי פנים (דנה 1998: 220).⁴

מקובלת הדעה שהתנהגות זו היא בעיקר פרי הרדיפות הקשות שהיו מנת חלקם של הדרוזים במרוצת הדורות. עם הזמן הפך הדבר לאחד המאפיינים של התנהגותם החברתית והפוליטית. יישומו של עיקרון דתי זה הביא לכך שלעתים בעת מלחמות נחלקו הדרוזים לשלוש קבוצות: אחת הזדהתה עם מדינה שבה הם חיו, אחת תמכה בגורמי החוץ ואחת הציגה עמדה ניטרלית. בדרך זו הם ביקשו לזכות בתמיכה של הצד המנצח בחלק מבני העדה ובכך להבטיח את הישרדותם. גורמים אלה עומדים גם בבסיס התשובה

⁴ תקייה פירושה בערבית הוא "חובת הזהירות". עקרון הסתרת הזהות למען ההישרדות קיים גם בקרב הפלג השיעי באיסלאם, שיש שמייחסים לו את מקור הדת הדרוזית. יש חוקרים שנוהגים להציג עקרון זה כמעין צו שמנחה אותם לאמץ את הדת הדומיננטית בסביבתם (פירו 2000)

הרווחת לשאלה, אם יש לדרוזים שאיפות לעצמאות מדינית, ולפיה בהיותם בעלי נטיות בדלניות ורתיעה מנשיאה בעולו של שלטון, הם חתרו להגיע לאוטונומיה אך מעולם לא הקימו תנועה לאומית שתוביל לעצמאות מדינית, מה גם שהתנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים לא אפשרו זאת. לכך יש להוסיף את חששם מפני התמודדות עם המוסלמים שהיו קבוצת הרוב במקומות מגוריהם ובדרך כלל רדפו אותם. נוסף על כך, התנהגותם הפוליטית לקיים בתוכם שתי צורות של זהות, אחת כלפי פנים שהיא מושרשת ויציבה, ואחת כלפי חוץ שמשתנה בהתאם לנסיבות, מנעה מהם לפעול לשם השגת עצמאות מדינית (פלאח 1974).

יש הטוענים שגם את התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים בישראל מכוון עקרון ההישרדות. לפי טענה זו, הם תמכו ביישוב היהודי טרום המדינה משום שהעריכו שבמאבק עם הערבים על ארץ ישראל הם יהיו הצד המנצח, ותמיכתם בישראל וגם המוטיבציה שלהם לשרת בצה"ל, בעידוד ההנהגה הדתית, נובעת לפי טענה זו מאינטרס של הישרדות. אחרים חולקים על גישה זו וטוענים שהדרוזים נוהגים כך רק ביחסם עם המוסלמים (זרקא 1994; שטנדל 1998; חלבי 2006; אביבי 2007).

גורם נוסף שמשפיע על יחסם של הדרוזים לבני הדת שבקרבה הם חיים הוא יחסה של הדת הדרוזית לדתות האחרות. יצוין שזו הערכה בלבד, שכן רזי הדת הדרוזית שידועים לקבוצה מצומצמת בלבד מקרב בני העדה הנם בגדר סוד. ההערכה היא שהיחס למוסלמים הוא יחס של שנאה וחשדנות, היחס לנוצרים הוא יחס של שכנות טובה בלבד, והיחס ליהודים הוא יחס חיובי המתבטא בשיתוף פעולה ובסיוע הדדי. הסבר אפשרי להבדלים אלה הוא, שבין יהודים ודרוזים לא היו סכסוכים כפי שהיו עם הנוצרים ועם המוסלמים. יש טוענים כי הקשר בין נביאם של הדרוזים יתרו לבין חתנו משה, המתואר בתנ"ך, קבע במידה רבה את יחסם החיובי לדת היהודית, וכפועל יוצא מכך ליהודים.⁵ מקובלת הדעה שגורם זה היה הבסיס העיקרי ליחסים הטובים שהתפתחו בין בני העדה לבין היישוב היהודי בתקופת המנדט ואחריה.

הדת והמסורת הדרוזית משפיעות גם על תחום התעסוקה במגזר הדרוזי. בכך מוסברת המעורבות הרבה של בני המשפחה ושל החמולה בהגשת סיוע למועמדים מבני העדה להתקבל לעבודה ובהמשך להתקדם בה. ואמנם, דרוזים רבים מציינים שהם חשים נוחות רבה יותר בסביבת עבודה עם בני העדה מאשר עם בני לאומים אחרים ומעדיפים סביבה כזאת. תחום התעסוקה מושפע גם מיחסה של הדת לתא המשפחתי ובפרט למעמדם ולכבודם של ההורים והזקנים. למרות שינויים בולטים שחלו במבנה המשפחה, עדיין

5 לאחרונה פורסמו באמצעי התקשורת ממצאי מחקר שערכו חוקרים מן הטכניון ומבית החולים רמב"ם, ועל פיו מקורם של הדרוזים והיהודים באבות קדמונים משותפים במזרח התיכון (הללי 2008)

נשמרים העקרונות המסורתיים והשמרניים, שבמידה רבה מכוונים את התנהגותם של בני העדה.

באשר למעמדה הדתי והחברתי של האישה הדרוזית, הוראות הדת מעניקות לה יחס של כבוד והערכה, ונתונה לה האפשרות להגיע למעמד דתי גבוה ביותר. עם זאת, הפירוש השמרני המסורתי ל"כבוד" של בת העדה עדיין שליט בקרב העדה, ונראה שעניין זה הוא שגרם לסכסוך אלים שפרץ בפברואר 2005 בין דרוזים לנוצרים בכפר מע'א, שהיו בו עשרות נפגעים לרבות חלק מן השוטרים שניסו להרגיע את הרוחות. נמסר שהסיבה למהומה הייתה שמועה שנפוצה בחלק הדרוזי של הכפר, שתושבים נוצרים הפיצו תמונות עירום של צעירות דרוזיות. מאות דרוזים פשטו על השכונה הנוצרית למסע של נקמה. על פי העדויות הם השליכו חזיזים, אבנים וחפצים אחרים לעבר הנוצרים ופגעו בנפש וברכוש. מעוצמת הזעם מקצת המפגינים רגמו באבנים גם את ניידות המשטרה. מפחד הפורעים עזבו רבים מן הנוצרים את הכפר עד שיירגעו הרוחות. כעבור זמן-מה הודיע מפקד המחוז הצפוני במשטרה כי לא נמצאו תימוכין לשמועות. היו שיצרו קשר בין תגובתם החריפה של בני העדה לבין הערכים הנוגעים למעמדה של האישה בחברה הדרוזית. כך למשל בדברים של חבר הכנסת מגלי והבה כפי שפורסמו בעיתונות (ברנר 2005; קידר ופיקרש 2005).

עם זאת ראוי להבהיר כי האישה הדרוזית אינה שווה במעמדה לזה של הגברים, ומוטלים עליה איסורים המגבילים אותה בתחומים שונים. כיום הדבר בולט בתחום התעסוקה, שכן הדת אוסרת על הנשים לעבוד מחוץ לכפר ובמחיצת גברים (אטינגר 2004ד'). להוראות דת אלו השפעות רבות ונרחבות גם בתחומים אחרים. כך לדוגמה, בעקיפין הן גורמות לתפיסת מקומות עבודה ביישובים דרוזיים על ידי נשים, ובהיעדר חלופות נאלצים גברים רבים לעבוד מחוץ ליישובם. בחירת מקום העבודה מושפעת במידה מסוימת גם מהתביעה הדתית מהדרוזי לחיות בקרב קהילה דרוזית. תביעה זו נובעת בין היתר מהרצון לאפשר להם לקיים את הוראות הדת והמסורת ולמנוע השפעות של תרבויות זרות ונישואי תערובת. הדבר מביא לנטייה שלא להשתלב במקומות עבודה באזורים המרוחקים ממקום המגורים, ועלול להשפיע על המעסיקים ועל הבוחנים בוועדות המרכזים להעדיף מועמדים אחרים, בעיקר משיקולי כדאיות כלכלית.

ואמנם, רבים מבני העדה הציגו עמדות המלמדות שהחובה המוטלת עליהם לחיות במסגרת קהילה דרוזית פוגעת בהשתלבותם במקומות עבודה המרוחקים ממקום מגוריהם, כדוגמת משרדי הממשלה השוכנים בירושלים. כמו כן, הם מציינים את מעורבותם הרבה של בני המשפחה ושל החמולה בתחום התעסוקה ועל הנטייה של בני העדה להסתמך יותר על עזרתם מאשר על גורמים אחרים. למרות זאת, ניכרת היחלשות של מידת ההשפעה והמעורבות של בני המשפחה והחמולה, בעיקר בכל הנוגע להשתלבות בשירות הציבורי.

ייתכן שאפשר לייחס מגמה זו להליך המכרז המצריך עמידה בקריטריונים ולהשפעה הפוליטית המעטה של בני העדה לנוכח מספרם הקטן יחסית של דרוזים במערכות השלטון והמינהל הציבורי, ובפרט בתפקידים בכירים. דבריו של סמיר והבה, לשעבר יועץ ראש הממשלה לענייני מיעוטים, שנאמרו בריאיון עם המחבר, ממחישים גישה זו:

צריכים להבין שהמסורת והתרבות הדרוזית הם מרכז חשוב ביותר בחיי הדרוזים. אלה הדברים שלמעשה החזיקו ושמרו על העדה הדרוזית במשך מאות שנים. הדרוזים לא יכולים להרשות פגיעה במסורת ובדת הדרוזית. אם דרוזי יגור במקום שאין שם קהילה דרוזית הוא לא יוכל לשמור כמו שצריך על המסורת ועל החינוך של הילדים זה יכול לפגוע בקיום של העדה. לכן, המדינה צריכה לעזור לדרוזים יותר, כדי שימצאו עבודה ליד הכפרים שלהם (אמרני 2003: 27).

גם דבריה של מאירה עזו, לשעבר מנהלת אגף בחינות ומכרזים בנציבות שירות המדינה, בריאיון עם המחבר, מלמדים על התופעה ועל ההשלכות השליליות שלה על בני העדה:

בגיוס עובדים דרוזים לעבודה בשירות המדינה הייתה מעורבות גדולה מאוד של החמולות ושל דרוזים בתפקידים בכירים, בשירות הציבורי ובצבא, בתהליך המיון והקבלה לעבודה. בהחלט היו לחצים כבדים של הדרוזים להעדיף מועמדים אלה או אחרים, בגלל הקשרים המשפחתיים או החמולתיים שלהם. למרות שהנציבות פעלה לפי כללים וקריטריונים, התחושה והלכי הרוח אצל הדרוזים היו שהלחצים והפרוטקציה הם שהכתיבו את מי לקבל ואת מי לדחות. הדבר גרם לפגיעה חמורה באמון שלהם בהליך המכרז ובנציבות והשפיע בהמשך גם על נכונותם לגשת למכרזים לתפקידים בשירות המדינה. לגבי סוגי המשרות, בדרך כלל הם העדיפו משרות שנתפסו כמכובדות בעיני העדה והתייחסו פחות למרכיבים האחרים (שם: 28).

אלוף (במיל') יהודה שגב, לשעבר ראש אגף כוח-אדם בצה"ל, בריאיון עם המחבר, התייחס לכך שדרוזים יוצאי הצבא מעדיפים להסתייע בקשרים משפחתיים בהשתלבותם בעבודה:

הצבא עושה מאמצים גדולים כדי לעזור לפורשים להשתלב בעבודה. יש לזה חשיבות רבה גם מבחינה ערכית וגם בגלל המטען הגדול של ידע וניסיון שהם מביאים אתם לאזרחות. קבוצת הגמלאים הדרוזים מקבלת את כל העזרה והסיוע כמו כל יתר הגמלאים כולל הדרכה, קורסים, השתלמויות ואיפה שניתן סיוע להשתלב בעבודה. באופן כללי ניתן לומר שהדרוזים, בהשוואה לאחרים, מתנתקים מהר יותר ממחלקת הפרשה של צה"ל ואינם פונים לבקש עזרה במציאת עבודה. הניסיון מלמד שהם מעדיפים להיעזר בקשרים אישיים ומשפחתיים (שם).

לצד ההיבטים החיוביים שבתופעת העזרה של בני משפחה בהשתלבות של דרוזים במערכות השלטון והמינהל הציבורי, עשוי להיות לדבר היבט שלילי, למשל החשש מפני שיוך ההצלחה למעורבותם של בני המשפחה או של החמולה ולא ליכולת האישית. דבריו

של האלוף (במיל') יוסף משלב בריאיון עם המחבר מבטאים חששות אלה:

הדרוזים רואים בצה"ל מסגרת שוויונית שנותנת להם כיום הזדמנות שווה באופן אמיתי, בו כל אחד מתקדם בדרגות ובתפקידים לפי היכולת והכישורים שלו ולא מסיבות אחרות. חשוב לשמור ולהדגיש את זה כלפי פנים וכלפי חוץ שיש לבני העדה הכישורים והיכולות להצליח ולהתקדם בצבא ובכל מקום אחר ואין צורך בעזרה של בני משפחה שנתפסת באופן שלילי. למרות זאת, ישנם מקרים מעטים של התערבות בני משפחה ונכבדים למען קידומו של קצין זה או אחר. אני מתנגד לכך בתוקף. זה פוגע בעדה וגם בקצינים, בגלל שיכולים לחשוב שהם קודמו בגלל הלחצים. באופן אישי, ביקשתי שאף אחד לא יפעל למען הקידום שלי (שם: 27).⁶

מכל האמור לעיל עולה כי לדת ולמסורת הדרוזית יש השפעה רבה על בני העדה ברמת הפרט וברמת הקבוצה. עוצמת ההשפעה מלמדת שהשינויים שחלו בחברה הדרוזית במהלך תהליכי עיור והמודרניזציה ואף בעקבות שירותם בצה"ל לא פגעו ביסודות המוצקים של השמרנות האופיינית לעדה. עם זאת, ניתן להבחין בשינויים בעלי השפעה שחלקם מוצאים את ביטויים במרכיבים בסיסיים של חיי הדרוזים, כגון בתחום המגורים, התעסוקה, היחסים עם קבוצות אחרות ואף במרכיבי הזהות הדתית והלאומית שלהם.

תופעה ייחודית שהתפרסמה באמצעי התקשורת, שיש בה אמנם משום שינוי אבל קשה להסבירו, היא הנוהג לכרות באר מים בחצר הבית. בין ההסברים שניתנו לתופעה נטען שיש לראות בכך סימן להתעוררות דתית. מבלי להתייחס למידת הנכונות של ממדי התופעה ושל המניעים, מעניין ההסבר של השיח' רידאן אלמן לכך. הוא קושר זאת לאמונה האפוקליפטית של הדרוזים ולתודעת החירום המתמדת הקיימת אצלם, של מיעוט נרדף שמתגונן פעם מול אויב ממשי ופעם מול אויב רוחני (אטינגר 2004ד').

יהיו ההסברים אשר יהיו, ברור שבחברה הדרוזית מתרחשים תהליכים חשובים של שינוי. נראה כי לחלק משינויים אלה עלולה להיות השפעה שלילית על מערכת היחסים ביניהם לבין מדינת ישראל, אם לא ינקטו צעדים הולמים לבליתם.

יחסם של הדרוזים לזהותם הדתית והלאומית – או "מיהו דרוזי?"

תהליך התגבשותם של הדרוזים לקבוצה דתית והיותם מיעוט נרדף במקומות מושבם פיתחו אצלם מאפייני זהות ולאומיות ייחודיים. כבר הוזכרה הטענה שהדרוזים נאמנים לשלטונות כל עוד מאפשרים להם לנהל את חייהם על פי אמונתם, ושאינם מביעים שאיפות מדיניות ורצון להקים מדינה משלהם. יש הסבורים כי הדבר נובע מכך שהם תמיד היו מיעוט באזור מגוריהם. מכל מקום, הם אינם מכנים עצמם עם אלא עדה. ראוי להדגיש שגם בתקופה

6 ראוי לציין שהדברים נאמרו טרם קידומו לדרגת אלוף.

הקצרה שהייתה להם מידה מסוימת של עצמאות מדינית, הדבר לא קרה ביוזמתם. מכל מקום, מחקרים שעסקו בדרוזים לא דנו כלל בשאלת רצונם להקים מדינה, בהנחה שהם אינם רוצים בכך.

במהלך ההיסטוריה היו מקרים רבים שבהם סייעו דרוזים לכוחות צבא של מדינות זרות שלחמו על שליטה באזור מגוריהם על מנת לקדם את האינטרסים שלהם. למרות זאת, לא תמיד התממשו הציפיות שלהם – הם לא זכו לקבל את התמורה בעבור הסיוע שהגישו. עם זאת, בדרך כלל התנהגותם הפוליטית נמצאה נכונה, הן בהקשר של השמירה על המשך קיומה של העדה הן בהקשר לקבלת תמורה. מקרה בולט כזה הוא הסיוע לצרפתים, שבעטיו זכו הדרוזים מהר הדרוזים למידה רבה של עצמאות, והעיר סווידא הוכרזה כבירתה של המדינה הדרוזית (1921). זהו אירוע רב-חשיבות בחיי הדרוזים, שכן זו הפעם הראשונה והיחידה שהייתה להם מידה מסוימת של עצמאות באזור מגוריהם.

המושל הצרפתי של האזור שהתמנה בשנת 1923, עם מותו של המושל הדרוזי, שלל מהם זכויות רבות ואף דיכא אותם בכוח. בתגובה הם יצאו למאבקים אלימים נגד הצרפתים, שהגיעו לשיאם בשנת 1925, במאבק המכונה "המרד הדרוזי הגדול". למרות העדיפות הברורה שהייתה לצרפתים שהפעילו מטוסים, טנקים ונשק כבד, לחמו הדרוזים באומץ לב וניצחו בקרבות רבים. הנחישות שלהם להיאבק עם כוחות צבא חזקים מהם וההצלחות בשדה הקרב חיזקו את רגש הגאווה שלהם. נראה שאומץ הלב והגבורה של הלוחמים הדרוזים תרמו במידה רבה להתגבשות זהותם הלאומית ולהתפתחות מורשת ותרבות ייחודית, והולידו הערכה כלפיהם כלוחמים. הסכם פשרה שנחתם ביניהם לבין הצרפתים העניק להם את מרבית תביעותיהם, ובמרכזם ניהול אורח חייהם על פי אמונתם הדתית. אלא שהצלחות אלו היו להם לרועץ, מאחר שהן גרמו לבני העדה בסוריה להכריז על מרד, ואילו הצטרפו לרוע מזלם רבים מבני העדה. המרד נכשל והייתה זו מכה אנושה לעדה: דרוזים רבים נהרגו, כפריהם נהרסו, ואזור הר הדרוזים סופח לסוריה. כך למעשה נושלו הדרוזים מכל הסממנים של העצמאות שהיו להם באזור זה.

דוגמה נוספת לדפוס ההתנהגות שתואר לעיל היא ממלחמת לבנון הראשונה (1982), אז סייעו דרוזים מישראל ובהם קצינים וחיילים בשירות סדיר ובמילואים לבני העדה בלבנון. האחרונים נטו להצניע את הדבר, כנראה בגלל הבנת הבעייתיות שבו. למרות שהסיוע היה מצומצם ביותר, הרי שהתייחסותם לאירועים אלה מבטאת גישה הרואה בסיוע לבני עדתם חובה מוסרית ודתית. דבריו של סגן השר לפיתוח אזורי, איוב קרא, בריאיון עם המחבר, מבטאים גישות רווחות אלו וממחישים את הדילמות שהם ניצבים בפניהן:

הקשר והסולידריות של הדרוזים בעולם מאוד מיוחדים. אנחנו חייבים לעזור לבני העדה שנמצאים בצרה. באופן אישי נחשפתי לנושא במלחמת לבנון, כאשר שירת כקצין באוגדת שריון שלחמה בלבנון. יצרתי קשר עם ההנהגה הדרוזית ואפילו עם שר ההגנה של לבנון

ומספר חברי פרלמנט. מצאתי את עצמי מנסה לעזור לדרוזים בכל דרך אפשרית. אני מבין שזה מצב בהחלט בעייתי, למרות שכאשר עזרתי להם, הם היו בצד הישראלי מבחינת אינטרסים משותפים. ברמה האישית, ברור שאין לי שום ספק שהנאמנות הראשונה שלי נתונה למדינת ישראל ולצה"ל. אבל אי אפשר לדרוש מדרוזי לא לעזור ולעמוד מהצד כאשר האחים שלו זקוקים לעזרה. רק שזה ייעשה בלי לפגוע באינטרסים של המדינה (אמרני 2003: 109).

אחרי קום מדינת ישראל עלתה בארץ השאלה "מיהו יהודי?", ופתחה דיון שטרם הסתיים עד היום. ברוח זו נשאלת השאלה: "מיהו דרוזי?". על פי התשובה הרווחת, החברה הדרוזית מונה שלוש קבוצות. האחת רואה בבני העדה כת מוסלמית; השנייה שוללת כל קשר לערבים ולדת האיסלאם ורואה בדת הדרוזית דת נפרדת וייחודית; השלישית מדגישה את האינטראקציה בין העמים, את החיים המשותפים עם האחרים ואת חובת הנאמנות למדינות שבהן חיים הדרוזים. חוקרים שבדקו את זהותם הלאומית של הדרוזים בישראל מדגישים את המורכבות ואת הבעייתיות, שכן הם מצאו אצלם שלוש תתי-זהויות אתניות: דרוזית, ישראלית וערבית. נמצא כי רובם רואים עצמם בראש וראשונה דרוזים, לאחר מכן ישראלים ולבסוף ערבים. בהתייחס לקשר ביניהם לבין האוכלוסייה היהודית ומדינת ישראל, יש הטוענים שהמאפיינים הייחודיים של הדרוזים ובפרט היותם מיעוט שנרדף לאורך שנים יצרו הזדהות ומעין שותפות גורל בין שתי הקבוצות, אהדה ויחסי אמון הדדיים (אוליביה 1972; אלשיך 1978; אופנהיימר 1979; פירו 1982; פרג' 2002). המעמד המיוחד שזוכים לו בני העדה בישראל ובפרט החיים בדמוקרטיה הישראלית משפיעים על זהותם שמוצאת ביטוי בולט במגמה הגוברת של הנפת הדגל הדרוזי מעל בתים ובאירועים ציבוריים, דבר שלא נעשה בעבר ולא במדינות אחרות.

יחסם של הדרוזים בישראל לשאלת זהותם יכול להיבחן על פי יחסם לכלל בני העדה ברחבי העולם ועל פי יחסם לבני העדה החיים בישראל. בהקשר זה נודעת חשיבות לגורמים משפיעים לדעתם על זהותם, ככל שחלו בה שינויים. הם עצמם נוהגים להדגיש שלהשתלבותם בצה"ל ובעבודה בשירות הציבורי יש תרומה חשובה להזדהותם עם המדינה ולגיבוש ההגדרה העצמית שלהם. ההסבר לגבי מרכיב הזהות התמקד בעיקר בחובה המוטלת על החיילים ועל העובדים בשירות הציבורי לנהוג על פי חוקי המדינה וליישם את מדיניות הממשלה, וכמו כן, בשל ההשתתפות באירועים ובטקסים ממלכתיים. על פי גישה זו, אפשר להניח שמי שהגדרתם העצמית מבטאת מידה רבה יותר של הזדהות עם המדינה ירצו לשרת בצה"ל ולעבוד בשירות הציבורי במידה רבה יותר מאחרים. תפיסה המדגישה את הקשר בין גורמים אלה הציג בריאיון עם המחבר האלוף (במיל') גדעון שפר, לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל:

הדרוזים הם אזרחי המדינה שמבצעים את כל החובות האזרחיות ובראש וראשונה את חובת

השירות הצבאי שמציב אותם במקום אחר מאלה שלא משרתים בצבא. ברור שלדרוזים שרואים עצמם יותר ישראלים תהייה נטייה להזדהות יותר עם המדינה מאשר אלה שרואים עצמם יותר ערבים. איך שהם מתנהגים כולל השירות שלהם בצה"ל והעבודה שלהם במשרדי הממשלה ובשירות הציבורי בכלל, מושפעים גם מהתפיסה הבסיסית שלהם לשאלה איך הם רואים את עצמם מבחינה דתית ולאומית. זה משפיע על היחס שלהם לחברה ולמדינה. כלומר, איך נוהגים הם להגדיר את עצמם - יותר ערבי או יותר ישראלי (אמרני 2003: 26).

על רקע זה מובן, עד כמה חשוב האופן שבו הדרוזים בישראל מגדירים את עצמם. תשובה לשאלה זו עשויה להאיר על מגוון רחב של סוגיות לגבי בני העדה ולגבי יחסם לישראל. היא גם יכולה ללמד על המחלוקת הפנימית הקיימת בחברה הדרוזית בנושא הקשר ביניהם לבין האומה הערבית. עניין חשוב נוסף הוא זיהוי תהליכים ומגמות באחד התחומים בעלי ההשפעה הרבה ביותר על עתיד מערכת היחסים ביניהם לבין המדינה והחברה בישראל. הדבר נבדק באמצעות שאלה ובה חמש אפשרויות לתשובה. בקצה האחד מצוי הערך "ישראלי", שמבטא מידה רבה של "ישראליות", ובקצה השני, הערך "ערבי ישראלי", שמבטא את גישת בני העדה הרואה בהם חלק מהאומה הערבית. בטבלה 2 מוצגות העמדות בנושא זה.

טבלה 2: התפלגות התשובות לשאלה, "כיצד אתה מגדיר את עצמך?"

אוכלוסיית המדגם	התפלגות התשובות				
	ישראלי	ישראלי דרוזי	דרוזי	ערבי ישראלי	סה"כ ב-100%
כלל המדגם	5	21	55	11	8
תלמידי תיכון	3	14	60	16	7
בשירות סדיר	2	22	59	11	6
לאחר שירות	5	25	62	5	3
לא שירתו	6	10	59	15	10
מינהל הציבורי	9	33	36	6	16
הסקטור הפרטי	2	14	56	16	12

מקור: מחקר של המחבר, שם, 171.

להלן המשמעויות העיקריות העולות מהאופן שבו הדרוזים הגדירו את עצמם, תוך התמקדות בשינויים ובמגמות:

- רובם המכריע (87%) ציינו את המרכיב "דרוזי" בהגדרתם העצמית. כלומר, הם קושרים את הגדרתם העצמית לדרוזיות.
- 66% העניקו קדימות למרכיב "דרוזי" בהגדרתם העצמית. כלומר, הם מזדהים במידה גבוהה עם זהותם הדתית והלאומית.

- הבחנה בין הגדרתם העצמית כישראלים לעומת ערבים מלמדת שנטייתם לישראליות רבה יותר (26% לעומת 8%).
 - בני הנוער נטו יותר ללאומיות הדרוזית (76% לעומת 66%), ואילו נטייתם לישראליות נמוכה יותר (17% לעומת 26%).
 - השירות בצה"ל מחזק את תחושת השייכות שלהם לחברה הישראלית. 30% בקרב מי ששירתו בצבא העניקו עדיפות לישראליות, לעומת 17% בקרב כאלה שלא שירתו.
 - ביטוי נוסף להשפעה זו, ניתן למצוא גם בשיעור הנמוך של מי שנוטים להזדהות כערבים לעומת דרוזים (3% לעומת 8%).
 - השפעת השירות בצה"ל על הגדרתם העצמית, הנוטה יותר לישראליות, תואמת למגמה הכללית שנמצאה במחקר ולפיה רוב הדרוזים סבורים כי השירות של בני העדה בצבא מחזק את הזדהותם עם המדינה.
 - מי שעובדים במינהל הציבורי נטו בהגדרתם העצמית במידה רבה יותר לישראליות (42% לעומת 26%). תוצאות אלו תואמות את המגמה הכללית שנמצאה במחקר, ולפיה רוב הדרוזים סבורים שהעבודה במינהל הציבורי ובפרט במשרדי הממשלה מבטאת הזדהות עם המדינה.
 - הנטייה בקרב העובדים במשרדי הממשלה לישראליות בהשוואה לעובדים ברשויות המקומיות רבה יותר ובאופן משמעותי. בהתייחס להגדרה "ערבי-ישראלי" (16% לעומת 8%).
 - ברמה הכללית ניכרת בבירור מגמה של התחזקות הנטייה אצל הדרוזים לראות עצמם כקבוצה נפרדת, תוך הדגשת הלאומיות הדרוזית. כמו כן, נראה כי בוויכוח הפנימי המתנהל בחברה הדרוזית קיימת מגמה של התחזקות הקבוצה שאינה רואה את העדה חלק מהאומה הערבית.
- תוצאות סקר שנערך בשנת 2007 במכון טלסקר TNS בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הדרוזית בישראל (ללא רמת הגולן), משקפות גם הן את דילמת הזהות ותחושות הקיפוח של הדרוזים לצד נאמנות למדינה. נמצא כי 82% מהדרוזים הגדירו עצמם ישראלים נוסף על היותם דרוזים; 9% הגדירו עצמם ערבים ומיעוט מבוטל כפלסטינים. לעומת זאת, כולם (100%) דיווחו שהם אוהבים את ישראל, ואילו 50% דיווחו שהם כועסים על המדינה. אף אחד מהנבדקים לא בחר באפשרות "אני שונא את המדינה". יחס דומה הם הפגינו כלפי האוכלוסייה היהודית: 56% השיבו שהם רואים ביהודים אחים; 39% השיבו שהם רואים בהם שכנים ופחות מ-1% השיבו שהם רואים ביהודים אויבים. בנוגע לעימות בין ישראל

לפלסטינים, התוצאות היו חד-משמעיות: 79% צידדו בישראל לעומת 3% בלבד שצידדו בפלסטינים. בהתייחס לשירות בצה"ל, 77% תמכו בגיוס בני העדה לשירות בצה"ל (קרן 2007).

מדד חשוב נוסף העשוי ללמד על יחסם של הדרוזים לזהותם הדתית והלאומית הוא יחסם לבני העדה החיים במדינות אחרות, כמו הגשת עזרה בעתות מצוקה ומשבר. אופי הסיוע והיקפו עשויים ללמד גם על מידת הסולידריות הדתית והעדתית ועל היחסים ביניהם לבין השלטונות. במקרים שהסיוע אינו עולה בקנה אחד עם האינטרסים של המדינה עלולות להתעורר שאלות לגבי מידת נאמנותם למדינה, אך יש הבדל ברור בין סיוע הומניטרי לבין הצטרפות לחימה, העשויה להתפרש כבגידה. במקרה של ישראל, הדילמה קשה שבעתים, שכן אחיהם של הדרוזים אזרחי ישראל חיים במדינות אויב הגובלות עם ישראל (סוריה ולבנון), והקירבה הגאוגרפית לחלק מיישובי הדרוזים בישראל רבה (חלבי 1983).

אמנם, הדרוזים בישראל שעמדו בפני דילמה זו הכריעו לטובת נאמנותם למדינה, אבל עצם הוויכוח בקרב בני העדה ואופי הסיוע שהם הגישו לבני העדה במלחמת לבנון הראשונה, שהשתתפו בו גם לובשי מדי צה"ל דרוזים (בשירות סדיר ובמילואים), מחייב בחינה ומחשבה. עמדתם של הדרוזים כלפי סוגיה זו נבדקה בשני מישורים: באמצעות שאלה כללית שבוחנת את העמדה העקרונית שלהם לגבי זכותם לעזור לבני העדה החיים במדינות שאין שלום ביניהם ובין ישראל, ובאמצעות שאלה ישירה שביקשה התייחסות להתנהגותם של חיילי צה"ל הדרוזים שהגישו עזרה לבני העדה במלחמת לבנון הראשונה. בטבלה 3 מוצגות העמדות שעליהן דיווחו הנבדקים.

טבלה 3: התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, חיילים דרוזים בצה"ל רשאים לעזור לדרוזים במדינה אחרת המצויה במלחמה?"

אוכלוסיית המדגם	התפלגות התשובות				
	בהחלט כן	כן	רק באישור צה"ל	לא	בהחלט לא
כלל המדגם	13	20	39	10	18
תלמידי תיכון	19	21	35	9	16
בשירות סדיר	8	26	41	11	14
לאחר שירות	9	12	42	8	29
לא שירתו	18	14	43	14	11
מינהל ציבורי	13	16	44	7	20
סקטור פרטי	14	21	30	23	12

מן הטבלה עולה כי אמנם הרוב (67%) השיבו שאסור לחיילי צה"ל הדרוזים להגיש עזרה ללא אישור, כלומר הם סבורים שחובת הנאמנות למדינה ולחוקיה גוברת על חובתם הדתית שמנחה אותם להגיש עזרה לבני העדה שבמצוקה, ואולם כשליש מהם (33%) סבורים שהחיילים הדרוזים רשאים להגיש עזרה גם ללא אישור. זהו ציבור משמעותי. מן התשובות ניתן להסיק שהשירות בצה"ל מחזק את נטייתם לשמור על החוק. הדבר בא לידי ביטוי בשיעור נמוך יותר של התומכים בהגשת סיוע ללא אישור (21% לעומת 40% מתלמידי התיכון). מגמה דומה נמצאה בנטייה בולטת יותר להביע עמדה נחרצת בנושא, "בהחלט לא" (29% לעומת 16% מתלמידי התיכון ו-11% בקרב אלה שלא שירתו בצה"ל).

מעניינת העובדה שבהתייחסותם לשאלה הישירה לגבי התנהגותם של החיילים הדרוזים במלחמת לבנון הראשונה נמצאה מגמה שונה. מהתפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך חיילי צה"ל הדרוזים שהלכו לעזור לדרוזים במלחמת לבנון פעלו נכון?", עולה כי רובם (59%) השיבו שהחיילים אכן נהגו נכון. גם כאן אפשר להבחין בהשפעת השירות בצה"ל, הגורם לירידה משמעותית בשיעור התומכים בהתנהגות זו (44% לעומת 70% מתלמידי התיכון). כמו כן, השוואה בין הדרוזים שעובדים במשרדי הממשלה לבין אלה העובדים ברשויות המקומיות מצביעה על הבדלים מובהקים, הן לגבי השאלה העקרונית הן לגבי השאלה הישירה. העובדים ברשויות המקומיות תמכו בשיעור גבוה יותר בזכותם של החיילים הדרוזים לסייע לדרוזים במדינות אחרות, מאשר העובדים במשרדי הממשלה.

בין התנהגותם בפועל של הדרוזים במלחמת לבנון הראשונה, בתחילת שנות השמונים, לבין העמדות שהם הציגו כעבור כשני עשורים ניכרים שינויים בולטים. ניתן לפרש זאת כהבדל צפוי בין התנהגות לבין הבעת עמדה ובפרט בנושא שיש לו השלכות אישיות הכרוכות אף בסכנת חיים. עם זאת, העובדה שיותר מחצי הנשאלים השיבו שחיילי צה"ל הדרוזים שעזרו לבני העדה במלחמה זו פעלו נכון מצביעה על מגמה של שינוי בנושא. למגמה זו, בהצטרפה למגמות דומות, עשויות להיות השלכות משמעותיות על מרקם היחסים בין מדינת ישראל למיעוט הדרוזי. תמיכה להערכה זו מספקות העמדות שהציגו בני הנוער (דור העתיד). אלה תמכו בשיעור גבוה יותר בהתנהגותם של החיילים הדרוזים. עם זאת, עמדות אלו עשויות להיות מושפעות גם מהרצון למנוע פגיעה אפשרית בעדה כקבוצה ובפרט באלה שנהגו כך.

ככלל, הדרוזים נמנעים מלהתייחס לשאלות על זהותם הדתית והלאומית. לפיכך, כל התבטאות שלהם בנושא זוכה להבלטה. לדוגמה, בתגובה לפנייתו של סגן מנהיג התנועה האיסלאמית בישראל, השיח' כמאל חטיב, לשיח'ים הדרוזים, למנוע את שירותם של בני העדה בצה"ל ולאסור עליהם לבצע פעולות ש"אינן מתאימות לדרוזים" כערבים וכפלסטינים, כהגדרתו, השיב מנהיגה הרוחני של העדה הדרוזית, השיח' מופק טריף, כי אין לאיש זכות להתערב בנושא הזהות הייחודית של הדרוזים (אטינגר 2004ג). בהתייחס לסוגיה זו טוען

פירו, כי בחמישים השנה האחרונות חווים בני העדה הדרוזית מהפכה תרבותית – רבים מהם אימצו את התרבות הישראלית, חלקם מדברים עברית יותר מאשר ערבית, והדבר מעורר שאלות קשות לגבי זהותם הדתית והלאומית ואפילו את השאלה אם העדה הדרוזית הולכת לקראת התבוללות ואובדן הייחוד של זהותה (פירו 1982).

מחקר בשאלת הזהות בקרב צעירים דרוזים בזמן עימות (חלבי 2006) מתאר מצד אחד תחושה קשה של תסכול, חוסר ביטחון וכעס על השותף היהודי שלא מגלה עניין ואכפתיות בכל הנוגע לדרוזים, ומן הצד השני מודעות לשנאה גוברת והולכת מצד העולם המוסלמי, הערבי והפלסטיני. כמו כן, נמצא כי מלבד השסע בסביבה הפוליטית בין הכוחות החיצוניים שמשפיעים על חייהם, בלט שסע פנימי מאיים. הכוונה בעיקר להשלכות הנובעות מהחשיפה שלהם לתרבות המערבית אל מול השמרנות הנשמרת בקפידה לא רק על ידי ההנהגה הדתית אלא גם על ידי רבים מבני העדה, ועל רקע הלחצים החיצוניים הכבדים ושברי הזהויות בולטת הזהות הדרוזית, שכל הנבדקים היו שלמים אתה. בני הנוער ציינו כי בעיניהם תוכן דרוזי הוא קשר מיסטי עם כל מי ששייך לעדה הדרוזית בכל מקום בעולם. החוקר מאשים את ישראל במשבר הזהות החרף שאליו נקלעו אזרחיה הדרוזים וטוען ש"האינתיפאדה הדרוזית" נגד ישראל שהוא צופה תתרחש בין היתר בגלל משבר זה.

ובאותו הקשר, בהתייחס לאירוע שבו קצין צה"ל דרוזי שירה בנערה פלסטינית, שפורסם בהרחבה בעיתונות הישראלית והערבית והסעיר את העדה הדרוזית, הוא מאשים את המדינה שמדגישה במתכוון את עובדת היותו דרוזי. כמו כן, הוא טוען שחלק מהחיילים הדרוזים מתנהגים כ"שכירי חרב" ודוחה את הביטוי "ברית דמים" הרווח בתיאור היחסים בין הדרוזים ליהודים בישראל (אטינגר 2004א').

סיפורו האישי של איש עסקים דרוזי, שהיה אחד מהעותרים לבג"ץ בדרישה שיורה על ביטול החלטת בית המשפט העליון משנת 1970 שעל פיה אין אומה ישראלית, מלמד על פן נוסף של המורכבות והבעייתיות בנוגע לשאלת הזהות של הדרוזים. לדבריו, בשנת 1990 ביקש להקים בצרפת חברה ליבוא וליצוא. לצורך רישום החברה הוא נדרש להציג תרגום נוטריוני של תעודת הלידה שלו. להפתעתו, למראה המסמכים שאל אותו הפקיד הצרפתי: "מה זה לאום דרוזי? אני לא מכיר מדינה דרוזית. אתה רוצה להגיד לי שיש מדינה דרוזית בתוך מדינת ישראל?". הוא מספר שהדבר הביך אותו מאוד, כי הוא נחשד כמי שרוצה לרמות את הרשויות בצרפת. כל ההסבריו לא הועילו, עד ששגרירות ישראל שם סיפקה לו מסמך המעיד שהוא ישראלי שהלאום שלו דרוזי, וזה הניח את דעתו של הפקיד הצרפתי. בהתייחס לעתירה, מעניינת הטענה, שלכל אדם שמורה הזכות להשתייך ללאום כרצונו. כמו כן, בגלל יחס שונה ולעתים מפלה לבני דתות שונות, אין זה ראוי לחייב אדם להיות מסווג על פי דתו במסמך רשמי (גורלי 2003).

דוגמה נוספת המלמדת על חוסר הבהירות לגבי זהותם של הדרוזים ועל הטלטלה שעוברת העדה הדרוזית בישראל ניתן ללמוד מראיון רדיו שנערך ביולי 2010 עם יעקוב חלבי, מרצה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטת חיפה. בפתח הראיון שהיה בעקבות דרישתו של חלבי ממשרד הפנים לקבוע שהוא ערבי ולא דרוזי, שואל המראיין: "האם הדרוזים הם לאום או שהדרוזים הם ערבים?". לצד תשובתו הנחרצת העולה מפנייתו כאמור למשרד הפנים, הוא טוען שהדרוזים אינם יכולים להקרא לאום מאחר והם אינם עונים להגדרה של לאום בגלל העדר זיקה ותביעה לטריטוריה מסוימת. הוא מוסיף ומציין שהגדרתם של הדרוזים בישראל כלאום נפרד מהערבים מקורה בהחלטת ישראל.⁷

לסיכום אפשר לומר, שגם כיום, כאלף שנה אחרי שנוסדה הדת הדרוזית, נותרו שאלות רבות לגבי קבוצת אוכלוסייה ייחודית זו ללא מענה. לרבות לגבי זהותם הדתית והלאומית המונעות תשובה מוסכמת לשאלה "מיהו דרוזי?" גם בקרב הדרוזים עצמם. כמו כן, המאבקים הפנימיים שמטלטלים אותם בחיפוש אחר זהותם ולאומיותם מחזקים את הצורך לבדוק ולחקור את המשמעויות של השינויים שמתחוללים בקרב הדרוזים, שהשפעתם רבה לעין ערוך בהתחשב במספרם בקרב האוכלוסייה במקום מושבם.

7 שכתר אודי. 2010. יעקוב חלבי, אוניברסיטת חיפה, ביקש ממשרד הפנים לקבוע שהוא ערבי ולא דרוזי. *תכנית רדיו-מה קורה?*, רשת קול הים האדום. 15.7.2010. (שעה 11:56).

פרק שני: מקומם של הדרוזים במרקם החיים בישראל

דילמות ביחסי רוב ומיעוט לאומי בחברה הדמוקרטית

במדינת הלאום האידיאלית מתקיימת חפיפה בין המדינה כמסגרת לגאליה, פוליטית ושלטונית לבין הלאום כקיבוץ של אנשים בעלי זהות, רגשי סולידריות ומאפיינים משותפים, כגון דת, תרבות, לשון, מסורת והיסטוריה. רעיון מדינת הלאום דוגל בגישה שלכל לאום תהיה מדינה משלו ובה הוא יתרכז. המציאות מלמדת, כי הניסיונות ליצור מדינות על פי עקרונות אלה לא צלחו, וכי במרבית המדינות חיים כמה מיעוטים לאומיים. ישראל היא דוגמה לכך – מדינה דמוקרטית שמאופיינת באוכלוסייה המורכבת מכמה וכמה קבוצות לאום. מבין קבוצות אלו בולט מעמדם של בני העדה הדרוזית. מעמד זה בא לידי ביטוי באופנים שונים ובעיקר בהשתלבותם בשירות בצה"ל. עובדה זו עשויה לעורר תמיהה, שכן הדרוזים קרובים בדתם, בלשונם ובתרבותם לערבים, שעם חלקם נמצאת ישראל בסכסוך קשה וממושך.

הדיון ביחסי הגומלין בין קבוצת הרוב השלטת לבין קבוצת המיעוט הלאומי מתמקד במתחים בין הקבוצות ובדרכים להסדירם, בגלל ההשלכות השליליות והסיכון הגלומים בהם. על פי רוב, תחושות של קיפוח ואפליה בקרב המיעוט הלאומי, שמקורן במאבק מתמיד על מוקדי כוח והשפעה, בין שהן מוצדקות ובין שלא, הן בין הגורמים העיקריים למתחים בין הקבוצות. ריבוי המתחים והסכסוכים בהקשר של מיעוטים לאומיים, ביבשות שונות ותחת משטרים שונים, מלמד שזו בעיה אוניברסלית (אבינרי 1998; Gellner 1983; Rouhana and Asad 1998).

בבסיס הגישות השונות להגדרת המשטר הדמוקרטי עומדות שתי תפיסות עקרוניות לגבי מהותה של הדמוקרטיה, תפיסה הרואה בה בעיקר שיטה שנועדה לאפשר הכרעות פוליטיות ותפיסה הרואה בה בעיקר חברה שמאפיינת אותה השתתפות רחבה של אזרחים בניהול ענייני המדינה, מתוך שוויון זכויות והדגשת האינטרס הציבורי. חוסר הסכמה לגבי הגדרת המשטר הדמוקרטי וההבדלים הרבים בין המדינות הדמוקרטיות בעולם הביאו להעדפת ההגדרות המצומצמות. אחת ההגדרות המקובלות היא ראיית המשטר הדמוקרטי כשלטון העם המזוהה עם שלטון הרוב. גישה זו מדגישה את יכולתם של האזרחים להשפיע על ניהול ענייני המדינה באמצעות בחירות על פי כללים מוסכמים. בדרך זו, קבוצה מצומצמת של אנשים שולטת באופן לגיטימי למשך תקופה קבועה מראש על ניהול ענייני המדינה. כדי למנוע שימוש לרעה בעוצמה שיש בידי קבוצת הרוב השלטת, יש לקבוע כללים ומוסדות שיבטיחו את זכויותיהם של בני המיעוט הלאומי (אריאן 1990; זלצברגר 1999).

מודלים מתארים שני סוגי משטרים דמוקרטיים עיקריים המאופיינים בשסעים חברתיים

ופוליטיים. ה"מודל הרובני", שבו השלטון מזוהה עם קבוצת הרוב השלטת שמנהלת את ענייני המדינה מבלי לשתף את קבוצת המיעוט הלאומי ו"מודל הקונסנזוס", שבו קבוצת הרוב משתפת את חברי קבוצת המיעוט הלאומי בניהול ענייני המדינה. ההסבר לכך שמדינות דמוקרטיות מסוימות מצליחות לשמור על יציבות פוליטית למרות ניגודים עמוקים בין קבוצות האוכלוסייה השונות נעוץ בהסדרים בין הקבוצות. סוג משטר זה, המכונה "דמוקרטיה התאגדותית" (consociational democracy), מתבטא בעיקר בשיתוף נציגי קבוצות האוכלוסייה השונות במוסדות הממשל ובקביעת המדיניות. מודל זה, שאינו עולה בקנה אחד עם המודל הקלאסי של המשטר הדמוקרטי המבוסס על הכרעת הרוב, מדגיש את הצורך לגשר על הניגודים בין הקבוצות, במטרה להגיע להסדרים על בסיס של הידברות, פשרה והסכמה וכדי לאפשר חיים משותפים.¹

ביסוד הגישות המדגישות את המרכיב החברתי במשטר הדמוקרטי עומדת התפיסה, שבמדינה הדמוקרטית הרב-לאומית צריך להיות בסיס הזדהות משותף לרוב התושבים ונחוצה תחושה של קהילה בקרבם, מאחר שהם לא התכנסו לשם מטרה מסוימת כדי להיפרד אחר כך, אלא הם חולקים ביניהם קירבה תרבותית, ערכים חברתיים, היסטוריה ומטרות משותפת ורוצים לחיות יחד. לפיכך, מודלים של אמנה חברתית בלבד אינם יכולים לאפשר את הבנת הדמוקרטיה. כמו כן, ללא ערכים משותפים המקובלים על רוב אזרחי המדינה, המשטר הדמוקרטי לא יוכל להתקיים לאורך זמן. עם זאת, יש שמקצינים ואומרים, שלעתים כדי לייסד מדינה דמוקרטית צריך קודם כל למצוא אומה, ועם זאת הם טוענים שמשטר דמוקרטי אינו צריך לחשוש מקיומן של זהויות לאומיות שונות בקרב אזרחי המדינה, מאחר שהן אינן ראשוניות וטוטאליות אלא ניתנות לשינוי. כלומר משטר דמוקרטי יכול ליצור ערכים שיהיו משותפים לקבוצות לאום שונות מבלי לבטל את זהותן הדתית או הלאומית (Taylor 1998).

מנגד רווחת גישה השוללת את הרעיון ליצירת ערכים משותפים ביוזמת המדינה, בטענה שניסיונות ליצור זהות משותפת לכלל האזרחים או לרובם עלולים להרחיק קבוצות מיעוט לאומי. תופעה זו עלולה להיווצר במקרים שחברי קבוצת המיעוט הלאומי לא יסכימו עם הערכים של המדינה, שמטבע הדברים יבטאו את הערכים של קבוצת הרוב השלטת. לפיכך, לאומיות של קבוצת מיעוט לאומי, שביסודה גישה המכוונת אותם להצטרפות או להטמעה בקבוצת הרוב, עשויה לסייע לבניין החברה – ולהפך. לזאת יש להוסיף את המודעות ההולכת וגוברת בקרב מיעוטים לאומיים רבים ללאומיותם ועמה התגברות העוינות כלפי

1 בהתייחס ל"מקרה הישראלי", רווחת הדעה שהדגם "דמוקרטיה הסדרית" אינו מיושם בחלק ניכר מתחומי המחלוקת בחברה הישראלית. אחת ההבחנות העיקריות היא בין אופן יישומו בתחום השסע היהודי-ערבי לאופן יישומו בתחומים אחרים. הדיון בסוגיה זו מעורר מחלוקת לגבי עצם קיומה של "דמוקרטיה הסדרית" בישראל (דון-יחיא 1997).

המדינה וכלפי קבוצת הרוב השלטת, הנתפסים על ידם כמי שאינם מעניקים להם את מלוא הזכויות וההזדמנויות. בעקבות זאת מתחזקות מגמות של בדלנות ושל חתירה לאוטונומיה ולהקמת מדינה לבני הקבוצה (Ake 1997).

הדיון בתרומתם של ערכים חברתיים משותפים לשלמותה של החברה הדמוקרטית, מעלה שתי שאלות מרכזיות: מהם הגורמים המשפיעים על היווצרותם של ערכים כאלה, ואילו צעדים רשאים המדינה הדמוקרטית לנקוט כדי ליצור ערכים המשותפים לאזרחיה. שאלות אלו זוכות לבלוטות כאשר קבוצת המיעוט הלאומי אינה מוכנה לאמץ את הערכים שקבעה המדינה. מבין הגורמים העשויים להשפיע על דרך התנהגותה של המדינה נודעת חשיבות למאפיינים של קבוצות האוכלוסייה ובעיקר לאלה שמשפיעים על יחסי הגומלין בין קבוצת הרוב השלטת לקבוצות המיעוט הלאומי. גישות שונות מאפשרות להבחין בין קבוצות אוכלוסייה שניתן לשייכן לקולקטיב החברתי בזכות הזדהותן עם הערכים המשותפים לכלל החברה, לבין קבוצות האוכלוסייה האחרות.

אחת הטענות היא, כי כדי להבטיח את שלמותה וקיומה של החברה הדמוקרטית לאורך זמן, על הערכים המשותפים לאזרחי המדינה להתבסס על תפיסת עולמם של חברי קבוצת הרוב הדומיננטית (Downs 1991). היעדר הסכמה של חברי קבוצת המיעוט הלאומי עם הערכים של המדינה יכול לנבוע מכך שהם נתפסים בעיניהם כסותרים את הערכים שלהם, וכן מגורמים שמקורם בשאיפות מדיניות של חברי הקבוצה שמכוונים אותם להיפרד מקבוצת הרוב השלטת אם לשם יצירת אוטונומיה ואם לשם הקמת מדינה בעבור בני הקבוצה. חוסר הזדהות של רבים מקרב הערבים אזרחי ישראל עם סמלים וערכים של המדינה (המנורה כסמל המדינה, הדגל, ההמנון, חגים לאומיים ועוד), בטענה שהם מבטאים ערכים יהודיים, ממחיש זאת. בשונה מכך, בני העדה הדרוזית מפגינים מידה רבה של הזדהות עם סמלי המדינה.

ואולם, בשנים האחרונות יש בקרב הדרוזים כאלה שמביעים בפומבי עמדות נגד הערכים והסמלים של המדינה, בטענה זהה שהם מסמלים ערכים מהדת ומהמסורת היהודית ולא את ערכיהם. כך לדוגמה, בריאיון עיתונאי תחת הכותרת "אני ערבי – אבל לא גיס חמישי", אמר בן העדה אמל ג'מאל² לצד ביקורת קשה מאוד שהוא מטיח במדינה ואף האשמה שישאל מקיימת כביכול משטר אפרטהייד בשטחי יהודה ושומרון, שהוא אינו יכול להזדהות עם הסמלים של המדינה ששואבים את השראתם מהמסורת ומהדת היהודית. לדבריו, ישראל מנצלת באופן ציני את נושא הביטחון כתירוץ להפליית הערבים. הוא אף תוקף את המדיניות להעמיד לדין אזרחי המדינה ערבים שמבקרים במדינות ערב, בנימוק שאי אפשר לצפות מהם לראות במדינות אלו מדינות אויב (ענברי וגרוסמן 2006).

2 אמל הוא מרצה בכיר באוניברסיטת תל אביב, והיה בה ראש החוג למדעי המדינה.

למרות חוסר ההסכמה שבהגדרת המושג מיעוט לאומי, מקובלת ההגדרה שמדובר בקבוצת אנשים הקטנה במספרה מאוכלוסיית המדינה והנבדלת מהם במאפיינים שמייחדים אותה. בדרך כלל, בני המיעוט הלאומי מובחנים מיתר האוכלוסייה על פי קריטריונים של גזע, לאום, דת, תרבות או לשון. בספרות המחקרית נעשה שימוש בהגדרות שונות, כגון קבוצה בעלת מאפיינים פיזיים או תרבותיים השונים מאלה של האחרים החיים אתם והם רואים עצמם כקבוצה נבדלת; קבוצה שאינה דומיננטית, השואפת לשמר את מאפייניה האתניים, הדתיים, הלשוניים או המסורתיים. לעומתם יש שמגדירים אותם כקבוצת אנשים הנחותה מבחינת מעמדה החברתי, כפופה לקבוצת הרוב ומאופיינת בתכונות פיזיות או תרבותיות מיוחדות הנתפסות בעיני הקבוצה הדומיננטית כמכובדות פחות (Hepburn 1979; Simpson and Yinger 1985).

הקושי להגדיר מיעוט לאומי כך שההגדרה תכלול את כל הקבוצות שמקובל לראותן כמיעוטים לאומיים נובע גם מכך, שלא תמיד יש סימני היכר משותפים לכל קבוצת המיעוט. בחינת ההגדרות המקובלות מלמדת שכדי שתהיה הבחנה בין חברי קבוצת המיעוט הלאומי לבין האחרים צריכים להתקיים כמה תנאים, וכן, שהמאפיינים המשותפים לחברי הקבוצה אינם מושפעים ממקום מגוריהם, אלא מבדילים אותם מהאחרים בכל מקום. הסבר נוסף לקושי להגיע להגדרה אחת כוללת קשור למשפט הבין-לאומי: הגיוון הרב של "מצבי מיעוט לאומי" מקשה על היכולת של המשפט הבין-לאומי להגיב בצורה ממוקדת למצבים הרבים והשונים במציאות ומונע הגדרה מוסכמת. הדבר מוצא את ביטוי בין היתר בהיעדר הגדרה מוסכמת במסמכים הבין-לאומיים שעוסקים בנושאי המיעוט הלאומי (סבן 2000).

למרות קשיים אלה, אפשר לזהות את קבוצת המיעוט הלאומי באמצעות השוואה עם קבוצת הרוב השלטת. בחינה השוואתית בין המעמד החברתי, הכלכלי והפוליטי של חברי שתי הקבוצות מלמדת שמעמדן של חברי קבוצת המיעוט הלאומי שונה ובדרך כלל נחות יותר. זו בעיקר תוצאה של שליטת חברי קבוצת הרוב על מוקדי הכוח והמשאבים במדינה ולעתים תוצאה של אפליה, גלויה או סמויה, כלפי כל בני המיעוט הלאומי כקבוצה או כלפי יחידים בה.

בחינת הגורמים העיקריים המשפיעים על מעמדם החברתי של חברי קבוצת המיעוט הלאומי ועל היחס כלפיהם מלמדת על מאפיינים שונים המכוונים את התנהגותם החברתית והפוליטית. שתי גישות עיקריות עשויות להשפיע על היחס של המדינה כלפי חברי קבוצת המיעוט הלאומי:

1. גישה אינדיווידואליסטית – מעניקה קדימות לרצונו של הפרט בקבוצה. לפי גישה זו, רצונו של האדם להיות חופשי ואדון לגורלו הוא שמכוון את התנהגותו, ולכן יש לראות

ההתנהגותם של חברי קבוצת המיעוט הלאומי תוצאה של תפיסתם הסובייקטיבית את מצבם ושל מידת רצונם ונכונותם לפעול כדי לשנותו.

2. **גישה קולקטיביסטית** – מעניקה קדימות לרצונות של הקבוצה כמסגרת שיש לה אינטרסים משלה, המשפיעה על התנהגותם של חבריה ומכוונת אותה. לפי גישה זו, חברי הקבוצה ינהגו על פי האינטרסים החיוניים של הקבוצה גם אם לא יהיו תואמים את האינטרסים האישיים שלהם (Ronen 1979).

יחסה של ישראל למיעוטים הלאומיים, המאופיינת בין היתר בהסכמים עם ההנהגות של קבוצות המיעוט ("נכבדים") מבטאת את הגישה הקולקטיביסטית. כאלה הם היחסים עם המיעוט הדרוזי. בחינת מערכת יחסים זו מלמדת, כי באופן שיטתי רשויות השלטון קירבו אליהם את מנהיגי המשפחות והחמולות באמצעות הענקת הטבות למיניהן כדי להבטיח את תמיכת האוכלוסייה הדרוזית במדינה. הדרוזים יודעים זאת ומזכירים זאת, בעיקר בהקשר של התמורה שהם מצפים לה על עמידתם לצד המדינה ובפרט על שירותם בצה"ל. רבים מבני העדה טענו בריאיונות שנערכו אתם שההנהגה הדתית של העדה, שמייצגת אותם בפני השלטונות בישראל, לא הצליחה להשיג בעבור בני העדה את מלוא התמורה שהם ראוים לה, בין היתר בגלל חוסר ידיעה מספקת של דרך ההתנהלות של המערכת החברתית, הכלכלית והפוליטית בישראל. היו שציינו במידה רבה של כעס שישראל ניצלה בצנינות חולשה זו, כדי להימנע מהענקת הסיוע הנדרש. לצד הערכה רבה להנהגה הדתית שנמצאה בקרב כל בני העדה שנדרשו לנושא, רבים טענו כי כיום חשוב לשלב בדו-שיח בין העדה למוסדות המדינה גם נציגים מקרב העדה שמכירים את המערכת הפוליטית ואת הפקידות הבכירה בשירות הציבורי. נראה שכונותם היא שיש לנצל את התמצאותם בנושא כדי לקדם את האינטרסים של העדה. בדרך כלל, הקצינים בדרגות הבכירות ונושאי המשרות הבכירים בשירות הציבורי, נתפסו כמי שיכולים למלא משימה זו באופן המיטבי. ביטוי לגישה עקרונית זו נמצא בדבריו של אל"מ (במיל") לביב נסר אל-דין, בריאיון עם המחבר:

מנהיגי העדה שאינם דתיים מעריכים מאוד, מכבדים ומכירים בחשיבותה הרבה של ההנהגה הדתית, מתוך יחס של כבוד גדול לאלה ששומרים על העדה. יחד עם זאת, הדרוזים מבינים שכיום, כדי לקדם את האינטרסים שלהם הם צריכים להיעזר גם בכאלה שיכולים לייצג בצורה הטובה ביותר את העדה, מתוך עמדה שווה לנציגי המדינה. כלומר, כאלה שיכולים להתמודד נכון עם נושא השירות הצבאי, התעסוקה וההשכלה. זה גם בגלל שהם מכירים טוב יותר את הפוליטיקה ואת התרבות הישראלית ולפעמים הם מכירים גם את האנשים שמנהלים איתם משא ומתן מטעם המדינה. בדרך זו נוכל להצליח יותר לקדם את הזכויות שלנו ולזכות לסיוע של המדינה בפיתוח היישובים (אמרני 2003: 50).

בחינת הגורמים שמשפיעים על היחסים בין קבוצת הרוב השלטת לבין קבוצות המיעוט

מלמדת על החשיבות של המאפיינים החברתיים, התרבותיים והדתיים של שתי הקבוצות. לסוגיה זו משמעות מיוחדת כאשר עולים ספקות לגבי מידת הנאמנות של קבוצת המיעוט הלאומי למדינה. כדי לאפשר מיון בסיסי של מערכת היחסים בין קבוצות האוכלוסייה השונות בחברה יש לענות על כמה שאלות: האם המגעים בין הקבוצות מרוכזים בתחום צר, או שהם מתרחשים בתחומים רבים ומגוונים? האם הזכות למגעים מוגבלת או פתוחה לכול? האם הגורמים שמכוונים את התנהגותם של חברי הקבוצות הם אישיים או קבוצתיים? האם האינטרסים העיקריים של הקבוצות יכולים לשמש בסיס לחיים משותפים? התשובות לשאלות אלו הן התשתית העיקרית להבחנה בין סוגי מערכות יחסים בין קבוצות האוכלוסייה. באמצעותן גם אפשר לבחון את מידת הסולידריות החברתית ואת עתיד היחסים בין קבוצות הלאום שמרכיבות את החברה. המאפיינים הייחודיים של ישראל כמדינה יהודית, שאינה יכולה להציע לבני המיעוטים הלאומיים השתלבות מלאה, ובה במידה המאפיינים הדתיים והתרבותיים של בני המיעוטים, שאינם מאפשרים להם להשתלב באופן מלא בחברה היהודית, יוצרים מערכת יחסים ייחודית של יחסי רוב ומיעוט לאומי. בשל כך, גם האוכלוסייה הדרוזית, שלאורך זמן מפגינה נאמנות למדינה וממלאת אחר כל החובות האזרחיות, לרבות השירות בצבא, יכולה לחיות לצדה של החברה היהודית אך לא בתוכה, כחלק ממנה.

במסגרת הדיון שנועד לבחון את התנהגותו של המיעוט הלאומי יש לתת את הדעת על כך שהדפוסים העיקריים של יחסי הגומלין בין קבוצת הרוב השלטת לקבוצת המיעוט הלאומי, מתמקדים בשמונה דפוסי יסוד:

התבוללות – הצטרפות אינדיווידואלית של חברים מקבוצת המיעוט הלאומי לקבוצת הרוב שמסכימה לקבלם. כתוצאה מכך הולך ומתמעט הקונפליקט בין הקבוצות, ועם סיום תהליך הצטרפותם של כל חברי הקבוצה הוא מתבטל.

קוסמופוליטיות – פעולה של שתי הקבוצות לצמצום ולביטול המאפיינים שמייחדים אותן והיוצרים את ההבדלים ביניהן. דפוס זה של מערכת יחסים עשוי ללוש צורה של אורח חיים אישי או של תנועה החותרת לביטול ההבדלים והמחיצות בין הקבוצות. גם במקרה זה, הקונפליקטים בין הקבוצות מצטמצמים עד לביטולם.

סטייה אינדיווידואלית – מצב שבו ההבדלים בין הקבוצות אינם ניתנים לגישור, ודרכי ההתבוללות של קבוצת המיעוט הלאומי בקבוצת הרוב חסומות. במצב זה עלולים חברי קבוצת המיעוט להתנהג כפרטים בניגוד לנורמות החברתיות המחייבות ואף בניגוד למערכת היחסים המוסכמת ביניהן.

הגירה אינדיווידואלית – מערכת יחסים בין הקבוצות הגורמת לחברי קבוצת המיעוט

הלאומי קשיים בניהול אורח חייהם, ללא אפשרות להתבולל בקבוצת הרוב. הדבר גורם להם להעדיף כפרטים לחיות באזור גאוגרפי אחר, שבו להערכתם יוכלו לזכות בתנאים טובים יותר ולחיות לפי אמונתם הדתית או החברתית.

הגירה קולקטיבית - הגירה של חברי קבוצת המיעוט למקום אחר כקבוצה. במצב זה נדרשים תנאים, כדוגמת מנהיגות שמסוגלת לגרום לחברי הקבוצה להסכים להגר, גם כאשר הדבר אינו תואם את האינטרס האישי שלהם.

הסתגרות - קבלה של קבוצת המיעוט את ריבונותה המדינית של קבוצת הרוב השלטת תוך ניהול חייה החברתיים, הדתיים והתרבותיים בנפרד. דפוס זה מאפשר לקבוצת המיעוט להינות מהיתרונות הנובעים מהחיים בצוותא מבלי לאבד את מאפייניה הייחודיים.

מאבק כלכלי ופוליטי - הקמת ארגונים ומוסדות מקבילים לאלה של המדינה על ידי קבוצת המיעוט, כדי להתמודד עם תופעות של קיפוח ואפליה. בדרך כלל, גופים אלה מספקים לחברי הקבוצה ובעיקר להם שירותים כלכליים, חברתיים, דתיים ותרבותיים, לפיכך, דפוס זה מחריף את הקונפליקטים בין הקבוצות.

מאבק אלים - מאבק בדרך אלימה נגד מוסדות המדינה וקבוצת הרוב השלטת, אם משום שהיחסים אתם נתפסים כבלתי נסבלים ואם כדי למנוע צעדים שעלולים לפגוע בהם. ההשלכות החמורות של צעד זה מחייבות תנאים מיוחדים ונכונות של חברי קבוצת המיעוט לשאת בתוצאות במהלך המאבק, בפרט אם הוא ייכשל (אולמרט 1986; חסון 2007; Gurr 1993; Kliot 1989; Gelner 1983).³

כל אחד מדפוסים אלה הוא מעין מודל אידאלי של מערכת יחסים בין קבוצת הרוב השלטת לבין קבוצת המיעוט הלאומי המציאות מלמדת, שמודלים אלה אינם באים לידי ביטוי כל אחד בנפרד, ולמעשה מערכת היחסים בין קבוצות האוכלוסייה היא פסיפס של מרכיבים מן הדפוסים השונים. כמו כן, חברי הקבוצות נוקטים לעתים אחד או יותר מדפוסים התנהגות שונים, באופן אינדיווידואלי או במסגרת של תתי-קבוצות, בדרך כלל בהשפעת מאפיינים דתיים, חברתיים ותרבותיים שמכוונים את התנהגותם. השפעה רבה נודעת גם למידת הלכידות של הקבוצה וליכולתה של ההנהגה לכוון את התנהגותם של חבריה, בדרך של שכנוע או של כפייה.

בחינה של יחסי הגומלין בין מדינת ישראל לאוכלוסייה הדרוזית מלמדת, שאי אפשר למצוא בהם דפוס אחד מלא מדפוסי יסוד אלה. בהתייחס למדינה, בעיקר בגלל כל הכרוך בהגדרתה

3 מחקרים אלה שעוסקים ביחסי גומלין בין רוב למיעוט לאומי במשטר הדמוקרטי, כוללים סוגיות שניתן להסיק מהן על המקרה הישראלי.

כמדינה יהודית; בהתייחס לדרוזים, בגלל שני המרכיבים המנוגדים במהותם המנחים את התנהגותם – השתלבות והסתגרות. ההצהרות הציבוריות שלהם, שמדגישות את היותם חלק מהחברה הישראלית, והשתלבותם במערכות השלטון והמינהל הציבורי ובפרט שירותם בצה"ל, מצביעות על השתלבות. לעומת זאת, מאפיינים דתיים, חברתיים, לשוניים, תרבותיים ומאפייני המגורים שלהם מכוונים אותם להסתגרות. המתח שבין שני מרכיבים מנוגדים אלה מעלה שאלות לגבי הגבולות הרצויים להשתלבותם. כך, בעוד השתלבותם בצה"ל היא סיפור הצלחה, הרי ברמת השתלבותם בחברה הישראלית ובמוסדות השלטון יש משום בעיה מעשית ואידאולוגית. בעיה זו מחדדת בין היתר את הדילמה אם הדרוזים צריכים להתאמץ יותר כדי להשתלב בחברה הישראלית, או שהמדינה והחברה הישראלית נדרשות לנקוט צעדים כדי לקרבם. בינתיים גוברות תחושות הקיפוח בקרב ציבור גדול בחברה הדרוזית, ומחזקות מגמות שליליות בקרב בני העדה, לרבות התרחבות מעגל הדרושים לבטל את היחסים הטובים עם המדינה והימנעות מהשירות בצה"ל.

גורם חשוב נוסף המעצב את מערכת היחסים בין קבוצת הרוב השלטת לקבוצת המיעוט הלאומי הוא סטראוטיפים ודעות קדומות. כלומר, התייחסות לבני האדם בהקשר של השתייכותם הקבוצתית ולא על פי הנתונים האישיים שלהם. בקרב הקהילה המדעית קיימת נטייה להסתייג מהשימוש במונחים אלה כדרך להסביר יחסים בין קבוצות אוכלוסייה, בגלל ההכללות שהם יוצרים והפרשנות השלילית שהם מעניקים על פי רוב לקבוצות המיעוט הלאומי. המצדדים בשימוש במונחים אלה מצביעים על מחקרים המלמדים שסיווגים והכללות הם מכניזם חיוני להבנת המציאות החברתית וטוענים כי באמצעות מונחים אלה מבטאות גם דעות חיוביות (Zarat and Smith 1990).

מחקרים שהתמקדו ביחסי האוכלוסייה היהודית והערבית בישראל מלמדים ששני הצדדים מחזיקים בסטראוטיפים ובדעות קדומות זה כלפי זה (סמוחה 2001). לעומת זאת, בקרב דרוזים ויהודים כאחד בולטת הנטייה להימנע מלהביע דעות שליליות כלפי חברי הקבוצה האחרת, ומי שעשו זאת ביקשו שהדברים לא ייוחסו להם. בקרב היהודים היו מעטים שייחסו לדרוזים תכונות של אי אמירת אמת, אך הם מצאו לנכון להדגיש שהדבר נובע ממצבם המיוחד של הדרוזים כמיעוט נרדף בעל עיקרון דתי שמאפשר להם להסתיר את האמת לצורך הישרדות. בקרב הדרוזים נמצאה נטייה לייחס ליהודים דעות קדומות שהתמקדו בכפיות טובה ובדעות מוטעות לגבי בני העדה. לדוגמה, היו שטענו שהיהודים מייחסים להם נטייה חזקה למיסטיקה, מה שגורם לטענתם ליחס שלילי כלפיהם ומתבטא אפילו בנכונות להעסיק אותם בעבודה. ביטוי לתחושות אלו בקרב הדרוזים ניתן למצוא בדברים שאמר אמל ג'מאל בריאיון עם המחבר:

ברור שאחת הבעיות של העדה היא חוסר ידיעה והיכרות של היהודים על הדרוזים... בין

היתר, המגורים בנפרד ובגלל שמידע מועט על הדת הדרוזית שהיא סודית גורם לכך שרבים נוטים לייחס לדרוזים דברים מיסטיים... זה פוגע קשה בדרוזים, שהרי מי ירצה לקחת לעבודה אדם שנתפס אצלו כמיסטי? באופן טבעי, אנשים נוטים לקחת לעבודה אנשים שדומים להם... יש אנשים שאצלם תכונות מיסטיות נתפסות גם כלא נורמליות. כך נוצר מצב שלא בצדק מייחסים לבני העדה תכונות אופי בגלל הדת והתרבות המיוחדת, והדבר פוגע בנו ללא הצדקה. לכן חשוב שהציבור היהודי ילמד על הדרוזים וכיר את התרבות שלנו (אמרני 2003: 54).

עם זאת, בהמשך דבריו הוא מציין שיש בקרב בני העדה נטייה מסויימת שלא לומר את מה שהם חושבים בכל מצב ומנמק:

המצב של הדרוזים מאלץ אותם לרצות את האחרים. בגלל זה דרוזים רבים מנסים בראש וראשונה להיראות טוב ויפה בעיני האחרים ולא להרגיז אותם. [הרי] כיום בכל המדינות אנחנו מיעוט ותלויים באחרים. ישנם כאלה שלא אומרים תמיד את מה שהם חושבים באמת, אלא מה כדאי להגיד, כדי לא לפגוע באינטרסים שלהם או של העדה (שם, 252).

ההיסטוריה האנושית מלמדת אותנו ששנאה כלפי מיעוטים לאומיים מתפתחת גם בגלל הנטייה לראות ב"אחר" נחות ומסוכן ולייחס לאורח חיים שונה ביטוי לכוונות שליליות. יחס זה מתורגם על פי רוב בהצרת צעדיהם של בני המיעוטים הלאומיים, כלומר בהפלייתם, בעיקר בתחומים הנתפסים כבעלי חשיבות והשפעה. תגובתם של חברי קבוצת המיעוט הלאומי ליחס כזה מושפעת במידה רבה מהמאפיינים הדתיים, התרבותיים, החברתיים והפוליטיים שלהם. הם עשויים לבחור דרך של השתלבות במוקדי הכוח וההשפעה בחברה ובמדינה כדי להביא לשינוי מצבם או לנקוט צעדים כדי להיפרד מקבוצת הרוב השלטת, בדרך של דרישה לאוטונומיה בתחומים שונים ואפילו לעצמאות מדינית.

היחסים בין המדינה וקבוצת הרוב השלטת לקבוצת המיעוט הלאומי מושפעים במידה רבה מתפיסת הלאומיות של חברי המיעוט הלאומי. הכוונה בעיקר לאופן ההשפעה על השאיפות המדיניות שלהם במובן של פעולות שנוקטים בני המיעוט הלאומי כדי לממש שאיפות אלו. מקובל להגדיר את הלאומיות כדרישה לחפיפה בין יחידות תרבותיות לפוליטיות, ואת המדינה הלאומית כמדינה שמתקיימת בה תפיסה זו. על פי גישה זו, החברה הדמוקרטית מחויבת לצמיחה מתמדת, וזו יכולה להתבצע כאשר קיימת הומוגניות חברתית, ומכאן נובעות ההשלכות על חייו של האזרח כפרט. לפיכך, למרות המגוון של דפוסים של יחסי רוב ומיעוט לאומי, הרי במקרים של מחלוקות שאינן ניתנות לגישור עומדות לפני המיעוט הלאומי שתי אפשרויות עיקריות: היטמעות בקרב קבוצת הרוב השלטת או היפרדות ויצירת מדינת לאום עצמאית. נקיטת צעדים על ידי חברי קבוצת המיעוט במטרה להקים מדינה היא ביטוי קיצוני לרצונם להיפרד מקבוצת הרוב השלטת. לנוכח ההשלכות הדרמטיות

שעשויות לנבוע מאימוץ גישה זו, נודעת חשיבות רבה להבנת הגורמים שעלולים להביא חברי קבוצת מיעוט לאומי לבחור בדרך זו.

על פי רוב, המחקרים שדנים בנושא מדגישים גורם זה או אחר, לעתים כמה גורמים, אך לא את כלל הגורמים השותפים להשפעה ההדדית ולעוצמתה. בעניין זה יש לציין כי רצונו של האדם להיות חופשי ואדון לגורלו ולא נשלט בידי אחרים (עקרון "החתימה לחירות"). הוא הגורם העיקרי שמוביל את בני האדם לפעול כדי להשתחרר משלטונם של האחרים וליצור מסגרת פוליטית ריבונית ועצמאית. על פי גישה זו, היציאה למאבק של קבוצת אוכלוסייה נגד הקבוצה השלטת תלויה בתפיסה הסובייקטיבית של חברי הקבוצה את מצבם, כלומר באיזו מידה הם תופסים עצמם כפרטים הנמצאים במצב של דיכוי או של ניצול. כמו כן, קיימת מגמה שמתחזקת בה זהות האתנית של חברי הקבוצה והופכת לזהות דומיננטית, החותרת להגדרה עצמית ומכוונת את חברי קבוצת המיעוט הלאומי לעצמאות מדינית (Ronen 1979).

על רקע ההשלכות החמורות של הקונפליקטים בין קבוצת הרוב השלטת לבין קבוצת המיעוט הלאומי ובמטרה לצמצם אותם, נקבעו הסדרים שנועדו להבטיח את מעמדם ואת זכויותיהם של חברי המיעוט הלאומי. מגמה זו, שהחלה בעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה, שהיו מעורבים בה מיעוטים לאומיים רבים, התרחבה במהירות רבה, הן ברמת המדינה והן במישור הבין-לאומי. במישור הפנים מדינתי, ההסדרים עוגנו באמנות חברתיות ובחוקים שונים שמדגישים את מרכיבי השוויון וזכויות האזרח. במישור הבין-לאומי, הם עוגנו בהסכמים ובאמנות בין-לאומיות. ואולם, קיומה של תופעה כלל-עולמית של פערים בין קבוצות אוכלוסייה שהם בדרך כלל לרעת המיעוט הלאומי, מלמדת שאין בכוחם של הסדרים פורמליים להבטיח שוויון זכויות והזדמנויות מלא ומעשי.

לצד הדאגה לזכויות המיעוטים הלאומיים חשוב להבין את הדילמות של המדינה הדמוקרטית הרוצה להיענות לתביעות ולציפיות של המיעוטים הלאומיים החיים בקרבה, אבל בה בעת חייבת למנוע ניצול ציני של הזכויות הדמוקרטיות כדי לפגוע באינטרסים שלה. אלו הן דילמות ייחודיות, הנובעות בעיקר מהסתירה שבין חובתה של המדינה הדמוקרטית לשמור על העקרונות הדמוקרטיים לבין הצורך להבטיח את קיומה ואת ביטחון אזרחיה, בעיקר אם הם משתייכים למיעוט לאומי שנאמנותו מוטלת בספק. המשמעות המעשית של גישה זו, שזכתה לכינוי "דמוקרטיה מתגוננת", עשויה לבוא לידי ביטוי באופנים שונים. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא אי הענקת שוויון זכויות מלא לבני המיעוט, כיחידים או כקבוצה. על פי רוב, מידת הפגיעה בזכויות תושפע ממידת החשש, האמיתית או המדומה, מפני פגיעה אפשרית באינטרסים של המדינה. כאשר החשש הוא בתחומים הקשורים לביטחון המדינה, ההגבלות עלולות להתבטא בעיקר במדיניות המונעת או מגבילה את גיוסם לצבא. ברור

הדבר, שמדיניות זו היא מוקד למתיחות בין הקבוצות, הפוגע בהשתלבותם של בני המיעוט הלאומי בחברה ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי (אקצין 1996; הופנונג 1991).⁴

יחסה של ישראל לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים

אוכלוסיית ישראל, המונה כ-7.3 מיליון נפש, מורכבת מארבע קבוצות עיקריות הנבדלות זו מזו מבחינה דתית, אתנית, תרבותית ועוד. החלוקה היא: כ-75.5% יהודים, כלומר קבוצת הרוב השלטת; כ-16.8% מוסלמים, שהם קבוצת המיעוט הלאומי הגדולה; כ-2% נוצרים וכ-1.7% דרוזים. בתוך הקבוצות יש חלוקה משנית לקבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים, ובהן בדווים, שומרונים וצ'רקסים (הלמ"ס 2009). חלוקות נוספות הן לרוב על פי ארץ המוצא, כגון ספרדים ואשכנזים בקרב היהודים, ועוד כ-50 ארצות מוצא היוצרות בדרך כלל שיוך עדתי. ריבוי קבוצות ותתי-קבוצות הוא אחד המאפיינים הבולטים של המזרח התיכון, שהוא מקום לידתן והתפתחותן של שלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות. הדבר מוליד לא פעם חשדנות ומתח ביחסים בין הקבוצות למיניהן, על בסיס דתי, לשוני, אתני, כלכלי וכדומה. פסיפס אנושי זה עובר בהתמדה שינויים, ויש לו השפעה על סדר היום הגאופוליטי של האזור ושל העולם כולו, שכן גורמים שונים מנסים לנצל לטובתם את המציאות המורכבת באזור (סופר 2007; שטנדל 1992).

אין פלא אפוא, שגם יחסי הגומלין בין ישראל לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים מורכבים ובעייתיים. במהלך השנים, על רקע הסכסוך עם מדינות ערב והאוכלוסייה הפלסטינית, התגבש בישראל דפוס מיוחד של יחסי רוב ומיעוט לאומי, המאפשר מידה רבה של יציבות וחיים משותפים. מבין הגורמים העיקריים המשפיעים על היחסים בין המדינה והחברה הישראלית לבין אוכלוסיית המיעוטים הלאומיים אפשר להצביע על ארבעה בולטים במיוחד:

1. הגדרת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית
2. מאפייני החברה הישראלית
3. מאפיינים של קבוצות המיעוט הלאומי
4. מצבה הביטחוני של ישראל

מעמד החוקי של המיעוטים הלאומיים והבסיס ליחסה של ישראל אליהם באים לידי ביטוי במגילת העצמאות. במהלך השנים נחקקו חוקים שמיסדו את מעמדם ואת זכויותיהם.

4 היו בעבר מקרים שגורמים עוינים ואנטי דמוקרטיים ניצלו את הזכויות האזרחיות שהוענקו להם כדי להשיג מטרות שעמדו בסתירה לאינטרסים של המדינה ושל החברה הדמוקרטית. הצדקה לגישה המצדדת בהגבלת זכויותיהם של אזרחים שנאמנותם מוטלת בספק מוצאת את ביטוייה באמירה: "לעתים הדמוקרטיה נאלצת להגן על עצמה בדרכים לא דמוקרטיות".

חוקים אלה, ובפרט חוקי היסוד והעקרונות שנקבעו במגילת העצמאות, הם התשתית החוקתית והנורמטיבית ליחסה של המדינה לקבוצות המיעוט הלאומי. במרכזם, הענקת זכויות שוות לכל אזרחי המדינה ללא הבדל דת, מין, גזע ולאום. ראוי לציין כי אף שמגילת העצמאות אינה בגדר חוק מחייב, נודעת חשיבות רבה להצהרות הכלולות בה. מערכת המשפט נוהגת להתייחס בהחלטותיה ל"רוח המגילה ועקרונותיה". ביטוי לגישה זו ניתן למצוא בדבריו של שופט בית המשפט העליון לשעבר שמעון אגרנט:

אמנם ההכרזה אין בה משום חוק קונסטיטוציוני הפוסק הלכה למעשה בדבר קיום פקודות וחוקים שונים או ביטולם, אך במידה שהיא מבטאת את חזון העם והאני מאמין שלו, מחובתנו לשים את לבנו לדברים שהוצהרו בה, בשעה שאנו באים לפרש ולתת תוקף מובן לחוקי המדינה. הלא זו אכסיומה ידועה שאת המשפט של העם, יש ללמוד באספקלריה של מערכת החיים הלאומיים שלו.⁵

המאפיין הראשון (הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית), והמאפיין האחרון (מצבה הביטחוני של ישראל) הם הגורמים העיקריים המשפיעים על הפער שנוצר בין הפן החוקי וההצהרתי ביחסה של המדינה למיעוטים לבין היישום. בעיקר במישור הלא-פורמלי, שבו ניתנת עדיפות לאוכלוסייה היהודית של ישראל: המדינה נועדה להיות יהודית ודמוקרטית, ומצבה הביטחוני הקשה נובע מיחסן של המדינות הערביות השכנות. מכיוון שקבוצת המיעוט הגדולה שבקרבה הם של ערבים, ומכיוון שהדרוזים קרובים לערבים במאפיינים מסויימים (כפי שתואר בפרק הראשון), היחס כלפיהם חשדני דבר שמעורר את זעמם. בכל הנוגע לפן הדמוקרטי של ישראל, בחינה של יישום העקרונות הדמוקרטיים מלמדת, שלגבי ערכים כגון חירויות האזרח וזכויות המיעוט ניכרת סובלנות – כל עוד הם אינם סותרים אינטרסים אחרים ובפרט בתחום הביטחון. לעניין זה נטען, שהגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית אינה מאפשרת מתן מקום כלשהו, במסגרת הגדרת הזהות הלאומית של ישראל, לאזרחי המדינה הערבים (מאוטנר 2006).

בחנית החוקים ופסיקות בתי המשפט בנושאים שעניינם זכויותיהם של אזרח בכלל ושל בני המיעוטים בפרט מלמדת, כי כיבוד העקרונות הדמוקרטיים על ידי מוסדות המדינה, ובמרכזם עקרון השוויון על פי רוב גובר על השיקולים האחרים, למעט מקרים חריגים שנובעים משיקולי ביטחון מובהקים. אולם, בדיקת עמדות של הציבור בישראל בנושאים שעניינם יישום העקרונות הדמוקרטיים מעלה ממצאים קשים ובפרט בכל הנוגע לשאלות בתחום הפוליטי ביחס לאוכלוסייה הערבית. דוח "מדד הדמוקרטיה הישראלית" לשנת 2009 (אריאן, פיליפוב וקנפמן 2009) מצביע על מגמת היחלשות מתמשכת של הערכים הדמוקרטיים בציבור בישראל, ובהבחנה שבין העמדות של התושבים הוותיקים לאלו של

5 בג"ץ 73/53, "קול העם" נ' שר המשפטים, פ"ד ז'. עמ' 871, 884.

העולים ניכרת ככלל הקצנה בקרב העולים. נמצא שברמה התאורטית הציבור הישראלי ברובו ממשיך לתמוך בערכי החירויות הפוליטיות, אך התמיכה יורדת כאשר הנשאלים מתבקשים להתייחס לזכויות ספציפיות של קבוצות אוכלוסייה שונות, ובפרט לאלו של הערבים אזרחי המדינה. כך לדוגמה באופן בולט, רוב אזרחי המדינה היהודים מתנגדים לשיתוף חברי הכנסת הערבים בממשלה כדי שלא יוכלו לקחת חלק בהחלטות גורליות לעתיד המדינה. דוגמה נוספת: היא בתחום עקרון חופש הביטוי שזוכה לתמיכת רוב הציבור הישראלי (74%), כל עוד מדובר בעיקרון מופשט; אלא שמידת התמיכה בו יורדת באופן משמעותי כאשר השאלות עוסקות במישור הממשי ובהקשר למציאות הישראלית.

להלן מבחר נתונים שמצביעים על היקף התופעה:

- 53% מהציבור היהודי תמכו בעמדה המצדדת בעידוד הגירה של ערבים מישראל (47% מבין התושבים הוותיקים לעומת 77% בקרב העולים).
- 54% מכלל הציבור תמכו בעמדה שרק אזרחים הנאמנים למדינה זכאים ליהנות מזכויות אזרח (56% בקרב היהודים הוותיקים, 67% מהעולים ו-30% מהערבים).
- 58% הסכימו עם האמירה שיש לאסור על נואם פוליטי לבטא ביקורת חריפה כלפי המדינה (בהשוואה לשנת 2003 חלה עליה של 10%).
- 37% תמכו בצירוף מפלגות ערביות לממשלה.
- 27% התנגדו לאמירה שצריך הסכמה של רוב יהודי בהחלטות גורליות למדינה.
- 38% תמכו בעמדה שהאזרחים היהודים זכאים ליותר זכויות מאשר האזרחים הערבים.

השינויים ביחס למיעוט הערבי באים לידי ביטוי גם במישור הפרלמנטרי. אחד הדוגמאות לכך הוא תמיכתם של שרים וחברי ועדת הכנסת לענייני חקיקה בהצעת "חוק הנכבה" (מאי 2009), שנועד לאסור על ציון יום העצמאות כיום אבל, וקובע עד שלוש שנות מאסר לכל העובר עליו. המתנגדים להצעת החוק רואים בחוק זה חוק אנטי דמוקרטי ואנטי חוקתי, הפוגע בחופש הביטוי שהוא מיסודות הדמוקרטיה. לטענתם, החוק יגרום להעמקת הבדלנות והקצנה בקרב ערביי ישראל, שמידת הזדהותם עם המדינה מעטה (קרמניצר וקורפניו 2009). תוצאות סקר בעניין זה שפורסמו במסגרת "מדד הדמוקרטיה הישראלית" הנ"ל מלמד, כי רק 33% מאזרחי המדינה הערבים דיווחו על תחושת שייכות למדינה, לעומת 73% מקרב היהודים.

ככלל, בני המיעוטים בישראל אינם נדרשים להתגייס לצה"ל. מדיניות זו נושאת מסר ברור, והוא שנאמנותם למדינה מוטלת בספק, אם כי ההסבר הפורמלי להחלטה כולל נימוקים כגון

הרצון למנוע מצבים שידרשו מהם להילחם מול בני עמם ממדינות שהן אויבות לישראל. דבר זה כשלעצמו גורם ליחס שלילי כלפיהם מצד חלקים גדולים באוכלוסייה היהודית, ואף פוגע בשילובם בעבודה, בעיקר בתפקידים שבהם נודעת חשיבות לשאלת הנאמנות למדינה, כפי שמוכיח הפער בין מספרם של בני המיעוטים הלאומיים שעובדים בשירות הציבורי ובפרט בתפקידים בכירים ובעלי רגישות ביטחונית, למשקלם באוכלוסייה. ראוי להדגיש שבמישור הפורמלי קיימת החובה לנהוג על פי עקרונות השוויון, וישראל אף נקטה מדיניות של אפליה מתקנת. אלא שהמציאות מלמדת שאין בצעדים אלה כדי למנוע את הפערים בתחום זה.

בעיות ההזדהות של האוכלוסייה הערבית עם מדינת ישראל נובעות גם מהדגשת שייכותה של המדינה ללאום היהודי בכללותו, כלומר ליהודים באשר הם, ללא קשר למקום מגוריהם ולאזרחותם, ויעיד על כך חוק השבות. למעשה, החברות בקהילה הפוליטית בישראל אינה מושתתת על אזרחות אוניברסלית ושוויונית, אלא על שייכות למוצא האתני. כמו כן, יהדותה של המדינה, שבאה לידי ביטוי גם בחקיקה, מעניקה עדיפות לאוכלוסייה היהודית ובכך מפלה את הלא-יהודים. מאפיין זה מוצא את ביטויו בתחומים רבים, שהבולט שבהם הוא בתחום ההתיישבות והבעלות על הקרקע, שמכוונים על ידי המדינה במטרה להבטיח את המשכיות הרוב היהודי בכל שטחה של ישראל (סופר 2005; סירקון 2004).

קיימת נטייה לתאר את יחסה של ישראל לאזרחיה בני המיעוט הלאומי במונחים של פיקוח ושליטה, ויש הטוענים שיחס זה קרוב לפלורליזם מוסדי ומנמקים זאת בכך שהמדינה אמנם מעניקה לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים זכויות פוליטיות מלאות, לרבות הזכות לבחור ולהיבחר, אבל היחס כלפיהם מצביע על חשדנות ועל חוסר אמון באשר לנאמנותם למדינה. בחינת יחסה של ישראל לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים מלמדת שהיא נשענת על שישה מרכיבים עיקריים:

- קואופטציה של המנהיגות – הענקת הטבות בתמורה לשיתוף פעולה
- השגחה ביטחונית והענשת אלמנטים קיצוניים וחתרניים
- עידוד הבידוד מהאוכלוסייה היהודית והפיצול הפנימי על רקע עדתי וחמולתי
- מדיניות כלכלית שמבטיחה את המשך תלותם במדינה
- שליטה על הקרקע ובמידת הצורך הפקעת אדמות והעברתן לרשות המדינה
- מדיניות של התיישבות שנועדה להבטיח רוב יהודי בכל שטחי המדינה (לוסטיק 1985).

יש המזהים בבסיס המדיניות שנוהגת בישראל כלפי אזרחיה בני המיעוטים הלאומיים שלוש תכליות עיקריות:

1. תכלית הבטחת קיומה של מדינה יהודית בארץ ישראל – לשם כך ננקטת מדיניות

שנועדה להביא לארץ יהודים מכל רחבי העולם ומניעת השיבה של פליטים פלסטינים; הבטחת שליטה יהודית על הקרקע; שמירה על הפרדה חברתית בין האוכלוסייה היהודית ללא-יהודית ובלעדיות יהודית על סמלי המדינה.

2. **תכליות הנגזרות מהצורך הביטחוני** – לשם כך מתבצעת מדיניות של יישוב יהודים באזורים שנראית בהם עדיפות דמוגרפית לאוכלוסייה הלא-יהודית; אי גיוסם של רוב בני המיעוטים הלאומיים לצה"ל.

3. **תכליות הנגזרות מהאתוס הדמוקרטי** – לשם כך ננקטת מדיניות שתכליתה קיום הערכים הדמוקרטיים כפי שהם באים לידי ביטוי במגילת העצמאות ובחוקי המדינה, ושמירה על המחויבויות הבין-לאומיות בתחום היחס למיעוטים. במקרים שבהם גוברים הצרכים האחרים ניכרת שמירה על סף מינימלי של דמוקרטיה כדי למנוע חזות של היעדר דמוקרטיה (סבן 2000).

ביחסה של ישראל למיעוטים הלאומיים נהוג לציין שתי תקופות עיקריות, האחת ממועד קום המדינה ועד למחצית השנייה של שנות ה-70, שהתאפיינה ב"מודל הפיקוח", והאחרת ממועד זה ועד היום, המאופיינת ב"מודל דמוקרטיה אתנית". מקובלת הדעה שהמעבר למודל הנוכחי נבע בעיקר משינויים שחלו בחברה הישראלית. הכוונה בעיקר להתגברות המגמה בתחום חיזוק זכויות האזרח ובפרט באמצעות חקיקה ופסיקות של בתי המשפט. עם זאת, נודעת השפעה גם לגורמים שמקורם בשינויים גאופוליטיים וכן לשחיקה שחלה באמצעי הפיקוח שנקטה המדינה עשרות שנים. מגמות אלו של שינויים ביחסה של המדינה כלפי המיעוטים הלאומיים באו לידי ביטוי בשיפור שחל במעמדם החברתי, הכלכלי והפוליטי. בחינה השוואתית מצביעה על התקדמות רבה בתחומים חשובים, כגון מספר בני הנוער שלומדים בבתי ספר, מספר בעלי השכלה גבוהה וגידול בשיעור ההכנסה לנפש. למרות זאת, בהשוואה לאוכלוסייה היהודית ניכר פער לרעתם כמעט בכל התחומים.⁶

המישור הפוליטי הוא תחום נוסף שניכרת בו התקדמות במצבם של המיעוטים הלאומיים, ברמה המקומית והארצית. צמיחתה של מנהיגות פוליטית חדשה המעורה בחיים החברתיים והפוליטיים הביאה למודעות הולכת וגדלה לזכויותיהם. אחת התוצאות ממגמות אלו היא חיזוק משקלם האלקטורלי, וכפועל יוצא מכך – יכולתם לקדם את האינטרסים שלהם בתחומי החיים השונים. החלטת הממשלה בשנת 1993 להאיץ את השתלבותם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות המדינה, שהביאה להצטרפות של 660 ערבים ודרוזים לשירות זה בשנים 1994–1995 (גידול של כ-40%), ממחישה מגמות אלו. שיפור חשוב

6 יש הטוענים שהפערים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית, נובעים ממדיניות מכוונת וכתוצאה מנטייה של הציבור היהודי לאתנוצנטריות והגדרתה של ישראל כמדינה יהודית (אמארה 1995; גביון 1999; סמוחה 2000).

חל גם במישור המוניציפלי, עם הקמת רשויות מקומיות במגזר הלא-יהודי, שקידמו פיתוח תשתיות, הקמת מבני ציבור וחיבור היישובים לרשת החשמל, הביוב והמים. ואולם, בדיקה השוואתית בין מצבם של אוכלוסיית המיעוטים הלאומיים ובין האוכלוסייה היהודית מלמדת שלצד שיפור שחל בכמה תחומים, עדיין קיים פער משמעותי לרעת המיעוטים בתחומים רבים. עומק הפערים והיקפם הביאה חוקרים למסקנה שהם נובעים גם מאפליה מכוונת מצד מוסדות המדינה והחברה הישראלית.

יחסה של ישראל לעדה הדרוזית – העדפה או אפליה?

בתחילת שנת 2009 מנתה אוכלוסיית הדרוזים בישראל כ-122,000 נפש (מתוכם כ-20,000 ברמת הגולן). זהו הקיבוץ השלישי בגודלו של בני העדה. רובם חיים ב-22 יישובים בצפון המדינה, השוכנים בסמיכות גאוגרפית רבה זה לזה. בדרך כלל, רוב התושבים ביישובים אלה או אחוז ניכר מהם הם מבני העדה. למרות הגידול המשמעותי שחל במספרם מאז 1950 (אז נאמד מספרם ב-14,500 נפש), לא חל שינוי משמעותי במשקלם המספרי יחסית לאוכלוסיית המדינה (הלמ"ס 2009). לעומת זאת, גדל לעין ערוך משקלם החברתי ובעיקר הפוליטי, הן במישור המקומי הן במישור הארצי.

על רקע היחס של המדינה ושל החברה הישראלית לאזרחיה בני המיעוט הערבי בולט מעמדם המיוחד של הדרוזים, הבא לידי ביטוי באופן מובהק בגיוסם לצה"ל. באופן אירוני, הציבור היהודי רואה בכך פריווילגיה, אך יש דרוזים המוצאים יסודות של אפליה בדבר, כפי שיתואר בהמשך.

מתחילת ההתיישבות היהודית הציונית בארץ ישראל שררו יחסים טובים בין היישוב היהודי ובין הדרוזים. הדרוזים נוהגים להסביר זאת ביחסה של הדת הדרוזית ליהדות, שמקורו בסיפור המקראי על קשרי המשפחה בין נביאם יתרו למנהיג עם ישראל משה. עם התעוררות הלאומיות הערבית בעקבות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל פנו מנהיגי המרד הערבי אל הדרוזים כאל בעלי ברית טבעיים ודרשו מהם בתוקף להצטרף אליהם במאבקם. מנגד, מנהיגי היישוב היהודי ביקשו מהם לנקוט עמדה ניטרלית. הדרוזים נקלעו לדילמה שהביאה למחלוקת פנימית שהחריפה עם פרוץ המרד הערבי בשנת 1936.

מנהיגי היישוב היהודי עשו מאמצים בדרך של שכנוע, סיוע ושיתוף פעולה עם הדרוזים למנוע את הצטרפותם לערבים. אחד הפעילים הבולטים בתקופה זו, היה אבא חושי, איש מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) ומזכיר מועצת פועלי חיפה,⁷ ולימים ראש עיריית חיפה,

7 מועצת פועלי חיפה של הסתדרות העובדים הכללית הייתה מוקד של וצמחה פוליטית משנות העשרים עד שנות השישים, והייתה מעורבת בנושאים שחרגו מתחומי איגוד מקצועי.

שהיה מקורב להנהגה הדרוזית. פעילות יזומה זו מצד מנהיגי היישוב היהודי והמנהיגות הדרוזית עסקה במגוון תחומים – אישי, חברתי, תרבותי, כלכלי וביטחוני. כך לדוגמה בפברואר 1940 ביקרו מנהיגים דרוזים יחד עם 45 צעירים מבני העדה בקרית עמל שליד חיפה (כיום קרית טבעון), ואחרי הביקור כתב השיח' לביב אבו-רוכון לאבא חושי, שראה צעירים דרוזים ויהודים משחקים ורוקדים יחד. בעקבות אירוע שהתרחש ב-28.11.1938 שבמהלכו תקפו ערבים את הכפר הדרוזי עוספיא ופגעו באזרחים בתושבים ואף בנשים וגם חיללו ספרי דת, שלח חושי מכתב למנהיג הדרוזי אל-עיסימי ובה הביע צער וכאב על האירועים (שכיב 2000).

המרד הערבי שכך, ולא עברו עשר שנים וקמה מדינת ישראל. הדרוזים העניקו את תמיכתם המלאה למדינה הצעירה. ההנהגה הדרוזית אף יזמה את גיוסם של בני העדה לשירות חובה בצה"ל והדגישה בהצהרותיה הציבוריות את נאמנותם למדינה ואת רצונם להיות חלק מהחברה הישראלית. הסיבות האפשריות לגישה זו נדונו לעיל ואחת מהן היא נטייתם לחבור למי שנתפס על ידם כחזק. מעניין להביא בהקשר זה דברים שאמר כבר בשנת 1930 איש הסוכנות היהודית אליהו חיים כהן: "במשך זמן שהותנו בכפרים הדרוזים נוכחתי כי הם רוצים ברית איתנו – קיימת אצלם הערכה מופרזת ביחס לכוחנו והשפעתנו בעולם" (עזריאלי 1989: 26).

גישות המייחסות לדרוזים שיקולים של כדאיות בתמיכתם במדינת ישראל נפוצות מאוד בקרב האוכלוסייה היהודית ומעצבי המדיניות שלה, מן התחום הצבאי והאזרחי. דבריו של האלוף (במיל') רן גורן, לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, שנאמרו בריאיון עם המחבר, מדגימים זאת:

הדרוזים סיגלו לעצמם נורמות של הישרדות שמשפיעות על דפוסי התנהגותם כלפי פנים וכלפי חוץ. התגבשו אצלם נורמות של הסתגלות והצטרפות לכוח השולט והחזק, כדי לשמור על האינטרסים של העדה. חשוב להבין זאת גם בהקשר ליחסם למדינת ישראל. המוטיב המרכזי של הברית שלהם עם מדינת ישראל הוא אינטרס ההישרדות ולא ההזדהות עם מדינת היהודים או עם הרעיון הציוני – אסור לשכוח זאת. אין חשש שהדרוזים יסכנו את האינטרסים של המדינה, אבל זה בהחלט גורם למחשבות ולדילמות שהמדינה והצבא צריכים להתמודד אתן. אין תשובה ברורה לשאלה, מה יקרה במלחמה שתוביל חיילים דרוזים להילחם נגד דרוזים בצבאות אחרים. זוהי בהחלט בעיה רצינית וצריכים לקחת אותה בחשבון בגיוסם ושילובם של החיילים והקצינים הדרוזים בצה"ל (אמרני 2003: 112).

גם בקרב הדרוזים עצמם יש הרואים בתמיכתם בישראל תופעה הנובעת מאינטרסים של העדה. אמל ג'מאל שהציג גישה זו בריאיון עם המחבר, אף מטיל ספק לגבי נכונות ההחלטה של הנהגת העדה מבחינת האינטרס ארוך הטווח של הדרוזים:

הדרוזים בישראל נקלעו לקונפליקט קשה מאוד. הם נאלצו שלא מרצונם להחליט אם להצטרף ליהודים או לערבים. הם החליטו להצטרף ליהודים בגלל שהמנהיגות חשבה אז שזה מה שטוב לעדה. לדעתי האישית, לא היו צריכים לקבל החלטה כה מרחיקת לכת, כי בראייה לטווח רחוק זה עלול לפגוע בדרוזים. כל אחד מבין שסופו של כל סכסוך להיפתר, ואז מה יהיה עם הדרוזים ובעיקר לגבי היחסים עם הערבים? הבעיה הזו באה לידי ביטוי לדוגמה בפגישה שהייתה בשנת 1997 עם יו"ר הרשות הפלסטינית בדברים של המנהיגים הדרוזים הייתה נימה בולטת של התנצלות על שירותם בצה"ל, משהו כמו, לא הייתה לנו אפשרות אחרת (שם).

המדינה גמלה לדרוזים על תמיכתם בה בין היתר על ידי הדגשת המאפיינים הדתיים והלאומיים הייחודיים שלהם. ביטוי לכך יש בהכרה בעדה הדרוזית כעדה עצמאית וברישום "דרוזי" בסעיף הלאום בתעודת הזהות (1957). יתר על כן, הותר להם לנהל את ענייני המעמד האישי בבתי דין דתיים משלהם הפועלים מכוח חוק בתי הדין הדרוזיים התשכ"ג-1962. ההכרה של המדינה בדרוזים בישראל כעדה דתית היא במידה רבה מתן אוטונומיה דתית, דבר שלא קיבלו בשום מדינה אחרת.

בעניין זה ראויים לציון דבריה של השופטת אילה פרוקצ'יה בהחלטת בג"ץ בתביעת גירושין שהגישה אשה דרוזית, שבה היא מתייחסת למעמד המיוחד של הדרוזים בישראל לרבות הקשר בין שירותם בצה"ל לנאמנותם למדינה, וכן למשמעות ההכרה בעדה הדרוזית כעדה עצמאית בתחום הדתי, המניחה תשתית לקיומה של אוטונומיה שיפוטית לבני העדה:

העדה הדרוזית הוכרה כעדה דתית עצמאית ב-1957 (תקנות העדות הדתיות (ארגון) (העדה הדרוזית) תשי"ז-1957) (ראו הצעת החוק בקריאה ראשונה, דברי הכנסת 1962, כרך 33, עמ' 1824). העדה הדרוזית היא עדה עתיקת יומין, בעלת ייחוד רוחני ומסורת ומנהגים המיוחדים לה. יש לה מעמד מיוחד בהוויית החיים בישראל. בניה משרתים שירות חובה בצה"ל ומבטאים בכך נאמנות אזרחית עמוקה, ובני העדה רשמו דפים מפוארים בדברי ימיה של המדינה הצעירה. ההכרה בעדה הדרוזית כעדה עצמאית היוותה מאורע היסטורי רב חשיבות, בהניחו תשתית לקיום אוטונומיה שיפוטית עצמאית לבני העדה. מאז הקמת בית הדין הדרוזי, הוכרה זכותם של הדרוזים לקיים שיפוט דתי עצמאי הנשען על הדין והמסורת המיוחדים לעדה זו.⁸

צעדים אלה הם חלק ממדיניות מכוונת של ישראל, שנועדה להבליט את השוני בין הדרוזים לערבים, כדי למנוע את האפשרות שהם יחברו אליהם. מבחינת הנהגה הדרוזית, רצונם לחזק את המאפיינים הייחודיים של העדה בעקבות הכמיהה לביטוי לאומי והחשש מהתבוללות עולה בקנה אחד עם מדיניות זו. כמו כן, הם האמינו שצעדים אלה יסייעו להשתלבותם של בני העדה בחברה הישראלית ויעניקו להם שוויון זכויות מלא בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, ולכן החליטו לשתף פעולה עם המדינה (אביבי 2007).

⁸ בג"ץ 9611/00 בדר מרעי נבאל נ' מרעי נזיה. פ"ד. נח (4) 256 (4.4.2004).

ביטוי נוסף ליחס המיוחד של המדינה כלפי העדה הוא הקמת ועדות ציבוריות וממלכתיות לבחינת מצבם של הדרוזים כדי לסייע להם. כך ועדת בן-דור וועדת שכתמן שהוקמו בשנות השבעים, שהמלצותיהן הביאו לנקיטת צעדים שחזקו את מעמדם החברתי של הדרוזים ושיפרו את מצבם בתחומים שונים. ועדת בן-דור הדגישה את השפעתו החיובית של שירותם של בני העדה בצה"ל על מעמדם החברתי ועל השתלבותם בחיי המדינה. דוח הוועדה מדגיש ומכוון גם את הצורך לחזק את הקשר בין שירותם בצבא לבין מתן סיוע על ידי המדינה, כדי להביא לשילובם המלא בחברה ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי:

העובדה, שלא כמו שאר עדות המיעוטים האחרות בארץ (פרט לצ'רקסים), הדרוזים בישראל ממלאים את כל חובות האזרח הישראלי (כולל, ומעל לכל שירות חובה בצבא), מאפשרת התייחסות מיוחדת לדרוזים... שירות החובה של הדרוזים בצה"ל מבטא, בצורה החדה ביותר את רצון הדרוזים לשאת במלוא נטל החובות המוטלות על כל אזרח במדינה. מכאן, שלשירות החובה יש פונקציה חיובית ביותר, הן כסמל לאזרחות ושוויון, הן כתרומה חשובה וממשית של הדרוזים לתחום הקריטי ביותר לעצם קיום המדינה, והן האפשרות להשתתפות הדרוזים באחד המוסדות המרכזיים שבו מתגאים כל אזרחיה... דעתנו היא, ששירות זה יעמיק את משמעותו ויתקבל באהדה רבה עוד יותר בקרב העדה הדרוזית, אם יושם דגש רב יותר על הקשר שבין חובות שוות וזכויות שוות (דוח הוועדה 1974).

הספרות המחקרית שעוסקת בחברה הישראלית מדגישה את השירות בצה"ל כגורם שהשפעתו רבה במיוחד על תחומי חיים מרכזיים. בהתייחס לדרוזים, נהוג להדגיש שני דברים עקריים: שגיוסם לצה"ל מעיד על אמון של המדינה בכל הנוגע לנאמנותם אליה, ושמיגיעה להם תמורה ממשית על תרומתם לביטחון המדינה.

הדרוזים אמנם מתגייסים ומשרתים בצה"ל, אך הם משמיעים טענות רבות, שהמשותף להן הוא שהם מקופחים לעומת יוצאי הצבא היהודים ולעומת בני המיעוטים הפטורים מחובות הגיוס. כבר צוין, כי עקרונות הדמוקרטיה שעליהם מושתתים חוקי המדינה אינם מאפשרים לתגמל אותם בדרך של "אפליה מתקנת" בשל שירותם בצבא. אלא שהם טוענים בתוקף, כי על פי הצדק הטבעי, המדינה צריכה להעניק להם עדיפות ברורה על פני הערבים אזרחי ישראל, שאינם מגויסים לצה"ל ויכולים לנצל את השנים הפנויות לקידום האישי ולצבירת יתרונות ועדיפות על פני הצעיר הדרוזי שמשרת בצה"ל, בפרט אל מול היתרונות שיש לעמיתיהם היהודים המשתייכים לקבוצת הרוב השלטת במדינה.

במסגרת מחאתם הציבורית נגד המדיניות כלפיהם שנתפסת על ידם כמפלה, התחיל בשנות השמונים נוהג של שליחת מכתבים למנהיגי המדינה על ידי דרוזים, אם באופן פרטי ואם כקבוצה, ובהם טענות בדבר פער בין יחסה של המדינה אליהם לבין היחס שהם ראוים לו להבנתם. הכותבים לא היססו להטיח האשמות במדינה ולציין שתמיכתם בה אינה מובטחת

ללא שינוי היחס. כך לדוגמה, במכתב ששלח אל"מ (במיל") גדעאן עבאס בשנת 1987 לשר העבודה והרווחה, הוא מעלה טענה בדבר כפיות טובה ביחסה של המדינה לבני העדה, מביע חשש מפני הצטרפות דרוזים למפלגות אנטי ציוניות ומתריע על אפשרות של הפסקת תמיכתם במדינה. הוא אף מעלה חשש או איום מרומז מפני תגובה אפשרית של בני העדה בעקבות הידרדרות היחסים עם ישראל:

העדה הדרוזית בישראל כרתה ברית עם העם היהודי, וזאת שנים רבות לפני קום המדינה. כאשר היישוב היהודי היה קטן הן במספר והן בכוח, מצא לו ישוב זה ידיד נאמן ואמיץ... אמנותה של העדה הדרוזית הייתה, כי העם היהודי אשר סבל כמיעוט בגולה, ישכיל להבין כי יש להטיב בצורה יסודית ויוצאת דופן עם העדה הדרוזית... אך לצערי הרב המציאות מאז קום המדינה ועד לימינו לא הביאה לתחושה שהדרוזים בישראל שותפים בגורל המדינה ובהכרעות הלאומיות... שאם המדינה לא תנקוט בפעולה רצינית של העלאת רמת החינוך של בני העדה הדרוזית... יאלצו בני העדה הדרוזית, כפי שיש לצערי ניצנים כיום, להסתפח למפלגה הקומוניסטית בישראל. כתוצאה מכך, הם נשלחים למדינות במזרח אירופה ללמוד שם את הדוקטרינה הקומוניסטית העוינת למדינה ובשום ארצה הם מקימים תאים קומוניסטיים בתוך הכפרים הדרוזים בישראל... אי קיום דיון לאלתר יביא להגברת התסיסה, להגברת כוחם של גורמים שליליים והמדינה תמצא עצמה במצב שונה ביחסם של הדרוזים למדינה (15.3.1987).⁹

כעבור יותר משני עשורים ולאחר שהיה עוזר של כמה שרים במשרדי ממשלה שונים, חוזר ומדגיש עבאס בריאיון עם המחבר (4.4.2010) את הצורך הדחוף בנקיטת צעדים כדי למנוע את השפעתם ההולכת וגוברת של גורמים פנימיים וחיצוניים הפועלים במטרה לחבל ביחסים בין בני העדה למדינת ישראל. לדבריו קיימת בעיה קשה של חוסר מנהיגות יוזמת ומובילה בשני הצדדים. מאז מותו של השיח' אמין טריף, שהיה מנהיגם הבלתי מעורער של כל הדרוזים בעולם, שהטיף לקשרים טובים בין העדה ליהודים ולישראל, נמצאים רבים מבני העדה במצב קשה של חיפוש דרך, דבר שמגביר את הסכנות מהשפעות של גורמים שליליים. בהתייחס ליחס העוין למדינה מצד הדרוזים ברמת הגולן הוא טוען, שהדבר התחיל אחרי הצהרות של מנהיגי המדינה אשר נטעו בהם את התחושה שהם יחזרו לחיות תחת המשטר הסורי. לדבריו, אם הם ישתכנעו שזה לא יקרה, הם יגלו נאמנות למדינה כמו כל יתר בני העדה בישראל.

מכתב ברוח דומה, שהוא למעשה עצומה החתומה בידי 16 קצינים דרוזים בכירים בצה"ל ובמשטרת ישראל (במילואים ובדימוס),¹⁰ נשלח בשנת 2000 לראש הממשלה ולשר

9 המכתבים המוזכרים בספר שמונים בארכיון יד לבנים הדרוזים בדלית אל-כרמל.

10 רשימת החותמים על המכתב מבליטה את הקשר שנוהגים הדרוזים ליצור בין שירותם בכוחות הביטחון לבין דרישתם לקבל יחס מועדף בהשוואה לבני המיעוטים האחרים.

הביטחון, עם העתקים לידיעת כל חברי הממשלה. להלן קטע ממנו:

אנו החתומים מטה הקצינים הבכירים של בני העדה הדרוזית, המוכרים לך אישית, פונים אליך בפנייה אישית חריגה, כדי להביע את זעמנו ומורת רוחנו על יחס מזלזל, כפוי טובה של המערכת הממסדית והביטחונית כלפי העדה הדרוזית ובניה. הייתכן, כי תרומה כה גדולה של העדה למדינת ישראל ולביטחונה לא תהיה לנגד עיניכם, כאשר הינכם מתעלמים לחלוטין משיתוף בכירי נבחרינו בממשלה או בהנהגת הכנסת או אף בוועדת החוץ והביטחון, על כל שלוחותיה – דבר שאמור היה להיות ברוך, טבעי ומתבקש... אנו מברכים על שיתופם של ח"כים ערבים בוועדות ביטחוניות – אבל אנו זועמים וכואבים את המצב אליו הגענו, בו מכשירים הח"כים הערבים את הדרך לכניסת אחד מקציני העדה הטובים, לוועדה ביטחונית כמו ועדת החוץ והביטחון... כלום אין בושה בלבותיכם, לזרוק אותנו לאחר 60 שנות שירות מסור ונאמן למדינה ולהותיר אותנו אחרונים בתור. אנו חשים נבגדים, מושפלים, וכאנשים שעשו את שלהם והם יכולים ללכת. יחסה של המערכת השלטונית בישראל כלפינו, הוא יחס של ניכור וכפיות טובה. ויחסך באופן אישי, כמי שהיה מפקד ורמטכ"ל, הוא מצער, מצער אותנו עד מאוד... זו פנייה מיוחדת של הבעת צער, כאב ומרירות ולא גיליון של בקשות ותחינות. אנחנו תרמנו את כל מה שיכולנו למען המדינה, ואנחנו לא בטוחים היום, שנוכל להנחיל מורשת זו לבנינו ולנכדנו (15.7.2000).

התגברות האמירות של בני העדה, למרות היותן חריגות, כי טעות היא לחשוב שבשום מצב הדרוזים לא יפעלו נגד ישראל מעוררת דאגה. יש לזכור כי השינויים שחלו בחברה הדרוזית בעקבות השתלבותם בחברה הישראלית ובפרט עקב שירותם בצה"ל חידדו את המודעות שלהם ליזכויותיהם והביאו ליתר נוקשות בדרישתם לשוויון הזדמנויות בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. ממחישים זאת היטב דבריו של אל"מ (במיל) אסעד אסעד, לשעבר חבר כנסת מטעם מפלגת הליכוד ויועץ לראש הממשלה לנושא הדרוזים, שנאמרו בריאיון עם המחבר, המדגיש בין היתר את יכולתם כיום לשנות את המצב:

ישנה תחושה קשה של קיפוח ואכזבה בקרב הדרוזים מהיחס של המדינה כלפיהם... המדינה אינה מקיימת את ההבטחות וזה פוגע ומעליב את העדה... חשוב שהמחליטים בכנסת ובממשלה יעשו משהו ומהר בגלל שהמצב הולך ונהיה מסוכן ואי אפשר לדעת לאן כל זה יוביל... הדרוזים היום מבינים יותר את הזכויות שמגיעות להם והם מוכנים ויכולים להילחם בשביל זה... בעיית המובטלים אצל הדרוזים היא יותר קשה בגלל שהם מתביישים ללכת ללשכת התעסוקה ולקבל דמי אבטלה... הבעיה קשה במיוחד לגבי הקצינים הדרוזים בגלל שזה פוגע בכבוד של העדה וגם משפיע לרעה על הצעירים שצריכים להתגייס לצבא כאשר הם רואים את היחס של המדינה לבני העדה ששירתו בצבא (אמרני 2003: 152).

ביטוי להלכי רוח אלה נמצאו גם בקרב האוכלוסייה היהודית. דברים שאמר תא"ל (במיל) נחמיה דויד, לשעבר ראש חטיבת תכנון כ"א בצה"ל, בריאיון עם המחבר, הם דוגמה לכך:

בשלושים השנים האחרונות חלו שינויים דרמטיים במצבם של הדרוזים בישראל. בולט במיוחד התחום הצבאי. משירות ביחידה מסוגרת שמטעמי ביטחון המפקדים בה היו יהודים, לשירות בכלל יחידות הצבא ובתפקידים בכירים ורגישים... אם לפני שלושים שנה משהו היה אומר שיהיה קצין דרוזי בדרגת תת-אלוף, היו חושבים שהוא לא נורמלי, וכיום מדברים אפילו על אלוף דרוזי... מול הרצון לשלב אותם בצבא וזה נכון וחשוב צריכים לחשוב על אפשרויות אחרות שעלולות להתעורר. כלומר, אם היחסים הטובים לא ימשיכו והיו דרוזים שיתארגנו לפעילות עוינת נגד המדינה. ברור שזה שהם משרתים בכל היחידות בצבא וישנם קצינים ואנשי קבע רבים וגם יחידות נפרדות, גורמים לבעיה גדולה למדינה, ויש להתחשב בה (שם: 153).

הדרוזים אינם מתרשמים, בלשון המעטה, מן הנטייה של פוליטיקאים בישראל להדגיש בהצהרות ציבוריות את נאמנותם ואת תרומתם לביטחון המדינה ומן השילוב של סופרלטיבים ומונחים כגון "שותפות גורל" ו"קשר דם" באומיהם, וגם לא מהדגשת מספר החללים הדרוזים שנפלו במערכות ישראל. אמירות אלו רק מעמיקות את הפער בין התחושה שהם אכן זכאים ליחס מיוחד ולתמורה בהשוואה לאחרים ובין אי מתן התמורה הראויה להערכתם. להלן מבחר ציטוטים של ראשי ממשלות בישראל בעבר ובהווה המדברים בעד עצמם:

בנימין נתניהו: בני העדה הדרוזית הם חלק בלתי נפרד מדמותה של מדינת ישראל ותורמים רבות לביטחונה, לתרבותה, לבניינה ולאופיה, תוך הקרבה עילאית מצד צעירי העדה המשרתים בחוד החנית של צה"ל וכוחות הביטחון. ביום חגכם, אני שב ומביע את מחויבותי ומחויבותה של ממשלת ישראל להמשך חיזוק הברית האיתנה בין מדינת ישראל ואזרחיה הדרוזים, ברית דמים וברית חיים.

אריאל שרון: גורל עמנו נכרך בקשר היסטורי, וברית דמים איחדה את הלבבות בהכרה במטרות המשותפות ובכאב המשותף. תמיד ראיתי בחיילים הדרוזים מופת אישי לגבורה, אומץ לב ויכולת מופלאה של דבקות במטרה השלובה עם גאוה עדתית ומורשת מפוארת..

יצחק רבין: מדינת ישראל מעריכה ומכבדת את רגש הנאמנות של האזרחים הדרוזים וכן את שירותם בצבא ותרומתם לבניין המדינה ולהקמתה. החיילים הדרוזים ידועים בשל גבורתם והם השתתפו בכל מלחמות ההגנה על ישראל ודרוזים רבים נפלו על הגנת גבולות המדינה. ישראל לא תשכח לעולם תרומה זו והיא תמצא דרכים שונות כדי לתת תמורה בעד שירותם כאזרחים טובים ונאמנים...

מנחם בגין: הדרוזים הוכיחו את נאמנותם למדינה, לא דיבורים אלא במעשים. הם התנדבו לשירות הצבאי מרצונם החופשי ואף מיוזמתם... הדרוזים השתתפו בכל המלחמות למען הבטחת עצמאותנו וקיום ביטחוננו... רבים הם הדרוזים שנרצחו בידי אויב אכזרי, נפלו

בקרבות ומסרו נפשם על קיום המדינה... גיבורים הם ומן הדין שכל אזרח בישראל ללא הבדל לאום ודת יזכור זאת מתוך הכרת תודה.¹¹

ראוי לציין שגם מערכת המשפט בישראל נוהגת להשתמש במונחים אלה ביחסה לדרוזים, תוך הדגשת תרומתם במישור הביטחוני. כך לדוגמה כתב בית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ:

העדות הדרוזיות והצ'רקסיות הן איבר מאבריה של החברה הישראלית, ולהן חלק מהותי וחשוב ביותר בהבטחת חוסנה הצבאי והביטחוני של המדינה. יש להן תרומה חשובה גם בתחומי עיסוק שונים שבהם בני העדות הללו תורמים מכוחם ומכישוריהם לחיי החברה, התרבות והרוח בישראל. לעדות אלה נציגות נכבדה גם במערכת הצבא והשלטון. הן קשרו את גורלן עם גורל המדינה והעם בישראל, ושוררת ברית-עולם ביניהם.¹²

בחינת מחאתם של הדרוזים מלמדת, כי הרגישות הגבוהה לנושא השכול בחברה הישראלית ומספרם הרב של החללים מקרב בני העדה ביחס לשיעורם באוכלוסייה מחזקים את הנטייה שעל בני העדה לדרוש תמורה בעבור שירותם בצבא. ביטוי לגישה זו נמצא בטענה, שהדגשת מספר החיילים הדרוזים שנפלו בפעילות מבצעית והסיקור הנרחב באמצעי התקשורת על "קשר הדם" גרמו לציבור הישראלי לחבק אותם בהתלהבות ואפילו לחוש אי-נוחות מכך שלא מתגמלים אותם. ואולם, גם הדרוזים אימצו פילוסופיה זו, והביאו לכך שבתי הקברות של החללים הדרוזים הפכו למוקד של מתיחות ביחסים ביניהם לבין המדינה (Peled 1998).

התמורה שהדרוזים מצפים לה מהמדינה ומהחברה הישראלית בעבור נאמנותם ושירותם בצבא לובשת כמה צורות ובהן:

1. הכרה של מוסדות המדינה והחברה הישראלית בזכותם לקבל מעמד מיוחד והטבות בהשוואה לבני המיעוטים שאינם משרתים בצבא
2. הענקת סיוע ועדיפות לבני העדה בכלל וליוצאי הצבא בפרט בתחום התעסוקה ובייחוד בהשתלבות בשירות הציבורי
3. השוואת הסיוע הכספי שניתן לרשויות המקומיות הדרוזיות לזה הניתן לרשויות המקומיות היהודיות
4. הענקת סיוע מיוחד לפיתוח התשתיות ומבני ציבור ביישובים הדרוזיים כדי לסגור פערים שנוצרו במהלך השנים

11 דרוזים נוהגים להדגיש אמירות מעין אלו בהצהרותיהם הציבוריות ובפרסומים היוצאים מטעמם. הציטוטים המתייחסים לראש הממשלה בנימין נתניהו, שנאמרו בשנת 2009, פורסמו בעיתונות. היתר מתוך נאטור, 2002.

12 בג"ץ 7178/08 פורום ראשי המועצות הדרוזיות והצ'רקסיות בישראל ועוד נ' ממשלת ישראל.

5. הרחבת השטחים של היישובים כדי לתת מענה לגידול באוכלוסייה
6. הקמת אזורי מסחר ותעסוקה בסמיכות ליישובים הדרוזיים כדי לצמצם את ממדי האבטלה ולאפשר לנשים לעבוד בקרבת מקום המגורים
7. מינוי דרוזים למשרות בכירות בשירות הציבורי בכלל ובמוסדות המדינה בפרט ואף מינוי שר דרוזי בממשלה
8. התאמת מבחני המיון לעבודה בשירות הציבורי ולמוסדות להשכלה גבוהה למאפייני התרבות של העדה.

הניסיון ההיסטורי מלמד, שמחאה ציבורית של קבוצת מיעוט לאומי שאינה זוכה לתגובה ראויה מצד השלטונות עלולה לגרום לתהליכים שליליים ולהביא אף לקרע בינה לבין קבוצת הרוב השלטת (ליימן-וילציג 1992). החרפת המחאה של הדרוזים מלמדת כי נוסף על ההשפעה השלילית של שטף ההצהרות על תרומתם הרבה ועל החוב של המדינה והחברה כלפיהם – שנשארות להבנתם בגדר הצהרות – גובר אצלם החשש שמא תהליכים שמתרחשים בישראל יפגעו במעמדם המיוחד. הכוונה בעיקר למגמת הירידה בחשיבות השירות בצה"ל, העמקת עקרונות השוויון בחקיקה ובתחום תהליך השלום עם מדינות ערב ועם הפלסטינים. גישות ברוח זו מוצגות גם על ידי רבים מהצמרת המדינית והצבאית בישראל בעבר ובהווה. דברים שאמר האלוף (במיל") יאיר יורם, לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, בריאיון עם המחבר, מבטאים זאת בבירור:

באופן פרדוקסלי, נוצר מצב שבו שני תהליכים שמתרחשים בחברה הישראלית פועלים לרעת הדרוזים. האחד קשור לחיזוק ההיבטים הדמוקרטיים בחוקי המדינה, והשני לשינויים הרבים בצה"ל וביחס לשירות בו. כיום, החברה הישראלית מייחסת פחות חשיבות לשירות הצבאי, מבקרת יותר את הצבא וסולחת יותר לאלה שאינם משרתים בצבא. הדרוזים מבינים ששני התהליכים פוגעים בהם, כי מצד אחד הם גורמים לכך שמשוויים אותם יותר ויותר לערבים בגלל התחזקות הדמוקרטיה והשוויון שמחייבים החוקים, ומצד שני, מתחשבים פחות בשירותם בצה"ל שהוא היתרון הבולט שלהם ביחס למיעוטים אחרים. כמו כן, יש גם בעיה בתחום היחסים שלהם עם הערבים. התהליכים האלה וההשפעות שלהם נתפסים על ידם כלא צודקים וגורמים להם לתסכול ולכעס רב. מבחינתם די בצדק, משום שנוצר מצב שהם משרתים בצבא, מסכנים את חייהם ועמדו לצד המדינה במלחמות ובתקופות הקשות וכעת משנים את כללי המשחק לרעתם והם יוצאים נפסדים (אמרני 2003: 116).

מטבע הדברים, בקרב בני העדה הדרוזית ההתייחסות חמורה יותר, וניכרת אף תחושה של חרדה, שמוצאת את ביטויה בין היתר בהדגשת ההשלכות השליליות מהתמשכות המצב. דבריו של סמיר והבה, לשעבר יועץ ראש הממשלה למיעוטים, שנאמרו בריאיון עם המחבר, משקפים במידה רבה הלכי רוח אלה בקרב רבים מבני העדה הדרוזית:

כיום יותר ויותר לא מתייחסים בישראל לשירות הצבאי כאל מרכיב חשוב בהתייחסות לאזרחים. ברור שזה פוגע בדרוזים בהשוואה לאחרים. לדוגמה, ליהודים יש הרבה יתרונות במה שקשור למציאת עבודה ולקידום בעבודה, ולדרוזים יש רק היתרון של השירות הצבאי, ואם לא מתחשבים בזו, אז לא נשאר להם כלום ויוצא שהם רק מפסידים.. אסור גם שיהיה יחס שווה לדרוזים ולערבים, זה לא נכון ולא צודק. במיוחד בגלל שהצעירים שלא עושים צבא יכולים לעשות דברים אחרים ולקדם את עצמם בעבודה ובלימודים ואז יש להם יתרונות על בני העדה שבזמן הזה היו בצבא (שם).

הוויכוח הפנימי בחברה הדרוזית לגבי מהות היחסים הרצויים ביניהם לבין מדינת ישראל הולך ונעשה פומבי ומוקצן. ויכוח זה אף מחדד את שאלת הזהות: האם הדרוזים הם עדה בעלת דת ייחודית או שהם לאום? בקצה האחד יש הרואים אותם כחלק מהאיסלאם ומהאומה הערבית; בקצה האחר יש מי שרואים בהם קבוצה דתית ואתנית נפרדת וייחודית, שנוהגת להזדהות עם השלטונות במקומות מושבה ולגלות נאמנות כלפיהם, כל עוד מאפשרים להם לחיות את חייהם לפי אמונתם.

בחינת התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים בישראל מלמדת, כי אכן נאמנות רובם המכריע נתונה לישראל. הקמתן של שתי תנועות חברתיות, שכל אחת מהן דוגלת באחת משתי הגישות, מלמדת על מרכזיותו וחשיבותו של הוויכוח בנושא. המאפיינים השמרניים של החברה הדרוזית מקנים משנה חשיבות להקמתן של תנועות אידאולוגיות אלו, שכן הן מבליטות את המורכבות של מערכת היחסים המיוחדת בין הדרוזים אזרחי ישראל למדינה, ותומכות במי שסבורים שאין זו מערכת יחסים סטטית ומובנת מאליה. שתי התנועות העיקריות הפועלות בחברה הדרוזית מתוארות להלן.

ועד היוזמה הדרוזי - התנועה נוסדה בשנת 1972 על ידי קבוצת דרוזים בעלי דעות לאומניות, הטוענים שהעדה הדרוזית היא חלק מהאיסלאם ומהאומה הערבית. חברי התנועה מתנגדים לשירותם של הדרוזים בצה"ל ומטיפים לחיזוק הקשרים והזיקה ביניהם לבין הערבים. פריש טוען שהקמת התנועה הדאיגה את ישראל, מה גם שהיא קמה בסמיכות להתפתחות רדיקליזם פלסטיני נגד המדינה, שנראה כבעל פוטנציאל לסחוף אליו גם את הדרוזים (Frisch 1993). פעילות התנועה מתמקדת בתחום ההסברה ובהשתתפות בהפגנות, ויש הרואים בכך רצון לליבוי יצרים ולגרירת חיכוך ועימותים בין המפגינים לשלטונות. בשנות השמונים הרחיבו חברי התנועה את תחומי פעילותם גם לנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תוך הדגשת תמיכתם הגלויה בפלסטינים. בכנס שנערך בשנת 1989, זמן קצר אחרי פרוץ האינתיפאדה הראשונה, בירכו חבריה את הפלסטינים ואיחלו להם הצלחה במאבקם. בכנס שנערך בשנת 1990 דרש השיח' הדרוזי ג'מאל מעדי לבטל את חובת הגיוס שחלה על הדרוזים בטענה שהם חלק מהעם הערבי-פלסטיני. במטרה להשפיע על דעת הקהל בחברה הדרוזית נעזר ועד היוזמה הדרוזי במנהיגי העדה גם במדינות אחרות. לדוגמה, בכנס שנערך

בלבנון בשנת 2001 בהשתתפות כ-30 אלף דרוזים נאם וליד גו'נבלט, ממנהיגיהם הבולטים של הדרוזים בלבנון, ובין השאר אמר:

אחי הדרוזים בישראל, השירות של חלק מכם בצבא הישראלי בימים אלה, כאשר העם הפלסטיני סובל מכל מיני שיטות של דיכוי, רצח מתוכנן ורדיפה, אינו נכון... אינני פזיז, אך לטובתכם ולמען עתידכם אומר לכם, שהסירוב לשרת בצבא הישראלי הוא זכות מהזכויות שלכם במדינה שמתיימרת להיות דמוקרטית... אינני קורא לכם להתמרד ולהגיע לקיצוניות, אך היות שאתם חלק מהעם הפלסטיני בעבר, בהווה ובעתיד, אתם נדרשים לעשות את המאמצים כדי לא לתקוע להם סכין בגב... אינני חפץ שירשם בספרי ההיסטוריה שאתם השתתפתם ברצח אחיכם הפלסטינים (עיתון אלסנארה, לבנון, 14.8.2001).

התנועה הדרוזית הצינונית – תנועה זו נוסדה בשנת 1975, כשלוש שנים אחר הקמת ועד היוזמה הדרוזי ועל רקע החלטת האו"ם שהגדירה את הצינונות כגזענית. התנועה מוגדרת כתנועה חברתית אידאולוגית על-מפלגתית, הדוגלת בצדקת הרעיון הצינוני ובזכותו של העם היהודי על ארץ ישראל. מטרתה העיקרית היא להביא לשילובם של הדרוזים בחברה הישראלית ולשוויון זכויות מלא בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. חברי התנועה נוהגים להדגיש את הקשר הטוב בין הדרוזים לבין העם היהודי ולמדינת ישראל בביטויים כמו "שותפות גורל", "קשר דם" ו"אחים לנשק", ולהדגיש את היחס החיובי שהם זוכים לו בישראל בהשוואה למדינות אחרות ובפרט מוסלמיות. דבריו של יו"ר התנועה הצינונית הדרוזית, יוסף נסראלדין, מבטאים את גישתה הרעיונית של התנועה, הרואה בישראל את מדינתם ומולדתם של הדרוזים:

שותפים להיסטוריה מלאת פעילויות, הישגים ומאבקים למען אידיאל גדול, הרי הוא דו-קיום דרוזי-יהודי, וחיזוק הברית לחיים בין שני העמים שהביטוי האידיאולוגי שלה מושתת על כבוד הדדי, שייכות לאותה המולדת... ישראל, היא מדינה שבעצם קיומה ובזכותה עברנו גם אנחנו הדרוזים מעבודות לחירות... אין אנו צריכים להסתתר מאחורי זהויות שונות ומשונות שאינן הזדהויות האמיתיות... הצורך הקיומי של שינוי זהות לצורך הישרדות אינו קיים במדינת ישראל ובמשטר הדמוקרטי. זאת מדינתנו וכך צריכים להתייחס אלינו החברה והמדינה (נסראלדין 1997: 1).

מחלוקת זו בעדה הדרוזית בישראל ניכרת היטב כתופעה שבה מונפים דגלי ישראל ודגלים של הדרוזים באירועים שונים ואף ביישובים. לדוגמה, בכפר הדרוזי פקיעין שבגליל העליון, שם על גג בתיהן של שתי משפחות דרוזיות שכנות מונפים דרך קבע דגלים – דגל ישראל על האחד והדגל הדרוזי על האחר (תמונה 2).

היחס המיוחד כלפי הדרוזים בישראל מוצא את ביטויו גם באוטונומיה הדתית שהעניקה להם המדינה, שלא כבמדינות ערב, שם הם כפופים לחוקי המדינה, כלומר למערכת המשפט

תמונה 2: דגלים על גגות בתים בכפר הדרוזי פקיעין

המוסלמית. לכן, מאז החלטת המועצה הדתית הדרוזית בישראל בשנת 1961 לאמץ את חוק המעמד האישי של העדה הדרוזית שנחקק בלבנון ובסוריה, הדרוזים בשלושת הריכוזים הגדולים שלהם בעולם נוהגים על פי הוראות דת אחידות שזוכות למעמד משפטי.

אף על פי שחוקי המדינה מאפשרים את השתלבותם של בני המיעוטים הלאומיים בחברה הישראלית, הרי ישראל מעצם טיבה כמדינה יהודית וציונית אינה יכולה להציע להם לאומיות משותפת. לכן, גם בני העדה הדרוזית יכולים לחיות רק לצד החברה הישראלית ולא בתוכה, אף על פי שהם ממלאים את כל החובות האזרחיות ובמרכזן את חובת השירות בצבא. מנגד, הדת הדרוזית עצמה אינה מאפשרת את השתלבותם המלאה בחברה הישראלית.

נראה שחלקים נרחבים בציבור הישראלי פיתחו לעצמם תדמית לגבי הדרוזים, ולפיה בגלל הקירבה הדתית, הלשונית והתרבותית שלהם לערבים הם עשויים להצטרף אליהם, אם הדבר ישרת את האינטרס הקיומי שלהם, כפי שמלמדת ההיסטוריה. לפיכך, ישראל חייבת לבחון מעת לעת את יחסיה עם בני העדה ולהביא בחשבון שינויים וגורמים המשפיעים עליהם. מחאתם הציבורית והמגמות המסתמנות ביחסם למדינה מלמדות כי שירותם בצה"ל, שאמור היה לקרב אותם אל החברה הישראלית, הוא גורם שזורע זרעי עוינות ופירוד. תוצאות פרדוקסליות דומות עלול להניב ריבוי ההצהרות של מנהיגי המדינה, כפי שתואר לעיל. אין ספק כי מרקם היחסים בין המדינה היהודית למיעוט הדרוזי החי בקרבה עומד על פרשת דרכים, דבר המחייב את ההנהגה של שני הצדדים לחשיבה ולעשייה.

השתלבותם הפוליטית של הדרוזים בזירה המקומית והארצית

אחד הסימנים להשתלבותם של בני מיעוט לאומי במדינה שבה הם אזרחיה הוא מידת השתלבותם במוקדי הכוח וההשפעה במערכות השלטון ברמה המקומית והארצית.

יישובי הדרוזים שוכנים בצפון המדינה בקירבה גאוגרפית רבה זה לזה, עד כדי קשר עין בין מרביתם. בנסיבות מסוימות עשוי הדבר להגביר את יכולת ההשפעה של בני העדה על יצירת כוח אלקטורלי שיכול להציב תנאים למפלגות בתמורה לתמיכתם הפוליטית בהן.

בחירת דפוסית התנהגותם הפוליטית של הדרוזים בישראל במישור הארצי מלמדת, כי ככלל הם העדיפו להעניק את תמיכתם למפלגות הציונית הגדולות, ואלו נהגו להציב ברשימתן אחד מבני העדה. לכן, ברוב המקרים שבהם כיהנו שני חברי כנסת דרוזים, אחד מהם השתייך למפלגת השלטון והשני למפלגה שעל פי רוב הייתה באופוזיציה. בעשור האחרון, ובעיקר בעקבות הבחירות המוקדמות (פריימריס) הנערכות במפלגות לקראת הבחירות לכנסת, גוברת המגמה של התפקדות בני העדה למפלגות פוליטיות למיניהן כדי לחזק את כוחם במערכות השלטון בדרך של השפעה על רשימת המועמדים. ההתפקדות לכמה מפלגות נועדה להבטיח את תמיכתם של מי שיהיו בשלטון. ייתכן שאפשר לקשור זאת לגישה העקרונית שמנחה את התנהגותם הפוליטית, שלפיה כדי להבטיח את האינטרסים של העדה הם נוהגים בין היתר לפצל את תמיכתם. בנוגע לתפקידים ולפעילות הפרלמנטרית של חברי הכנסת הדרוזים, הרי בדרך כלל הם חברים בוועדות. שינוי משמעותי חל בכנסת ה-15 (1999) עם מינויו של חבר הכנסת סאלח טריף לשר, שהיה לשר הדרוזי הראשון בממשלת ישראל.

יש הטוענים שהדרוזים תומכים בגישה זו שמכתיבה ההנהגה שלהם, ולכן אינם פועלים להקמת מפלגה דרוזית. דבריו של אל"מ (במיל") עפיף עמאר, סגן הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, שנאמרו בריאיון עם המחבר, מלמדים על דפוס התנהגות זה בקרב בני העדה:

היותנו הדרוזים עדה אתנית ודתית קטנה וייחודית שבמהותה מתבססת על המסורת ועל ערכים דתיים, מכתיבה את התנהגותנו הפוליטית. לדוגמה, להשתלב במפלגות אחרות ולא להקים מפלגה משלנו. ההתחברות למפלגות גדולות שאחת מהן תהיה תמיד בשלטון שומרת ומקדמת את ענייני העדה טוב יותר לעומת מפלגה דרוזית קטנה. ברור שישנם גם שיקולים אישיים, משפחתיים וחמולתיים שמשפיעים. ישנה הערכה, שהנטייה הכללית של העדה היא לכיוון מפלגות הימין, בגלל שהן נתפסות כמתייחסות בהערכה רבה יותר לשירות בצבא. לכן, רבים בעדה חושבים שבמפלגות הימין מוכנים לעזור לדרוזים יותר ממפלגות אחרות (אמרני 2003: 126).

ההתנהגות הפוליטית של הדרוזים בזירה הארצית מלמדת שהם אינם מהווים יחידה

פוליטית נפרדת, אלא משתלבים במסגרת המפלגות הקיימות, אם כי בשנת 1961 אנו עדים לניסיונות של כמה מנהיגים דרוזים ליצור מסגרת פוליטית עצמאית ולהתמודד ברשימה דרוזית לכנסת. הרעיון ירד מן הפרק מהר מאוד בגלל התנגדות נחרצת של מפלגת השלטון דאז, מפא"י. שינוי חשוב חל במערכת הבחירות לכנסת השישית בשנת 1965, כאשר המפלגה הקומוניסטית רק"ח התחילה לצבור כוח בקרב האוכלוסייה הדרוזית, ובה בעת חל תהליך דומה לגבי מפלגת הימין גח"ל. תוצאות הבחירות לכנסת השביעית (1969), שבהן זכתה רק"ח בכ-10% מקולות הדרוזים, גרמו לחשש בקרב המפלגות הציוניות, והן התחילו להתחרות על אהדת הדרוזים: מועמדים דרוזים הוצבו ברשימות של המפלגות לכנסת וכמה מהם נבחרו לכנסת.

מגמה זו הלכה וגברה, ובבחירות לכנסת ה-18 שנערכו ב-2009 נבחרו ארבעה חברי כנסת דרוזים, שניים ממפלגות השלטון (הליכוד וישראל ביתנו) ושניים ממפלגות שבאופוזיציה (קדימה ובל"ד). בחירתו של בן העדה הדרוזית סעיד נפאע במסגרת מפלגת בל"ד היא בגדר תופעה חדשה, שכן זו מפלגה ערבית בעלת אידאולוגיה אנטי ציונית ואנטי ישראלית, שמנהיגה ברח מהארץ טרם העמדתו לדין באשמת בגידה בנסיבות מחמירות במהלך מלחמת לבנון השנייה (2006). עובדות אלו מצטרפות להחלטתו של היועץ המשפטי לממשלה (13.12.2009) להגיש כתב אישום נגד חבר הכנסת נפאע על כך שבשנת 2007 נסע יחד עם קבוצה של כ-280 ישיח'ים דרוזים לבקר בסוריה מבלי שקיבל אישור לכך. סעיף נוסף בכתב האישום עוסק בפגישה חשאית שקיים, לאחר תיאום מראש, עם סגנו של מזכ"ל ארגון החזית העממית בסוריה ועם ראש הלשכה המדינית של ארגון החמאס השולט ברצועת עזה והקורא להשמדת ישראל. ראוי לציין כי חברי הכנסת הערבים מיהרו להעניק לו גיבוי ולגנות את ההחלטה להגיש כתב אישום נגדו, בטענה שהדבר מעיד על רדיפה פוליטית של ישראל נגד נבחרים הציבור הערבים. ועדת הכנסת החליטה ברוב של תשעה מול שניים להסיר את חסינותו. בתגובה להחלטה אמר חבר הכנסת נפאע שבכוונתו לפנות לבג"ץ כדי שיוורה על ביטול ההחלטה (צימוקי 2009; קרני 2010).

דרך התנהלותם הפרלמנטרית של חברי הכנסת הדרוזים היא פן נוסף המלמד על השינויים שחלו בהתנהגותם הפוליטית של בני העדה, שבבסיסה שמירה מתמדת על קשר עם ציבור הבוחרים. בין היתר הם נוהגים לנהל ביישובי הדרוזים משרד לקבלת קהל ולטפל בבעיות אישיות שמעלים הפונים, בעזרת ניצול כוחם הפוליטי והקשרים שלהם במוסדות השלטון ובשירות הציבורי (שטנדל 1998; שכיב 1982).

התפלגות נתוני ההצבעה לכנסת במגזר הדרוזי מחזקת את ההערכות בדבר השפעתם הרבה של הערכים התרבותיים, החברתיים ובפרט הדתיים על ההתנהגות הפוליטית של הנבחרים. כל חברי הכנסת הדרוזים למעט סעיד נפאע איש בל"ד נבחרו במסגרת מפלגות ציוניות. הם

גם השתלבו במפלגות יריבות פוליטית ובמפלגות שלטון ולא הקימו מפלגה דרוזית, אם כי שיעורם באוכלוסייה מבטיח סיכויים לבחירתם של שני נציגים מן העדה. ההסבר במישור ההצהרתי מתמקד בהערכה של ההנהגה הדרוזית, שיכולת ההשפעה של העדה גדולה יותר במסגרת המפלגות הגדולות. שלא לציטוט הם נוטים להסביר שהדבר נובע מחשש שמא יתחזקו הפיצול והתחרותיות הקיימים בקרב בני העדה ויגרמו לקרע בגלל מאבקי כוח על הרכב הרשימה הדרוזית לכנסת. כמו כן עלולים להתעורר מתחים בתוך ההנהגה הדתית עצמה ובינה לבין מוקדי כוח אחרים בעדה. דפוסי ההצבעה של האוכלוסייה הדרוזית לכנסת מלמדים, כי ככלל רובם הצביעו למפלגות הצינויות. עד שנות השמונים אחוז גבוה של קולות ניתנו למפלגות הימין, ומשנות השמונים ניכרת מגמה של הצבעה גם למפלגות סקטוריאליות במגזר היהודי, לדוגמה ש"ס ויהדות התורה. מאפיינים חשובים נוספים הם מידה רבה של אדישות, פיצול התמיכה ועקביות לאורך השנים בהתפלגות אחוזי ההצבעה וכן בשיעורי הצבעה נמוכים למפלגות הערביות.

התפלגות ההצבעה של בני העדה לכנסת מלמדת על היבטים נוספים ביחסם למדינה בנוגע לתפיסתם את מקומם בחיים הפוליטיים בה וכן על המפלגות שמבקשות זוכות בתמיכתם. להלן התפלגות הקול הדרוזי בבחירות לכנסת ה-18 (2009): עבודה 24.7%; קדימה 15.8%; ישראל ביתנו 13.9%; ליכוד 12.1%; ש"ס 9%; בל"ד 8.7%; חד"ש 8%; והיתר לשאר הרשימות (בריק 2010).

עם כל זאת, מידת מעורבותם והשפעתם של הדרוזים בשלטון המרכזי מעטה יחסית. לא כן במערכת השלטון המקומי – ברשויות המקומיות וביתר הגופים הציבוריים העוסקים בתחום המוניציפלי – שם השפעתם ניכרת. הדבר נובע בעיקר ממאפייני מערכת השלטון המקומי בכלל וזו של היישובים הדרוזיים בפרט, וגם מן המגורים יחד. במרבית היישובים שחיים בהם דרוזים, הם מהווים רוב או קבוצה משמעותית, והדבר מביא לכך שבדרך כלל עומד בן העדה בראש הרשות המקומית או שבני העדה שותפים בכירים בהנהלתה. ההשפעה על תחומי החיים השונים הנתונה לנבחרי הציבור ובפרט לראש הרשות המקומית מוצאת את ביטוייה במאבקי כוח בין קבוצות האוכלוסייה למיניהן בעדה. המאבקים הם בתחומים מגוונים, והבולט שבהם הוא תחום העסקת עובדים וחברות קבלניות. כתוצאה מכל אלה, השלטון המקומי על שלוחותיו הוא מוקד מרכזי בחיי הדרוזים, והם אכן מייחסים חשיבות רבה לבחירות ברשויות המקומיות, גם מתוך תחושה שיש לכך השלכות על ניהול יישובי מגוריהם ופיתוחם. סיבה חשובה נוספת היא המעורבות הרבה של כל בוחר – ברמה האישית, המשפחתית והחמולתית – בנעשה ברשות המקומית. מעורבות זו גוברת בתקופת בחירות, אז מחוזרים התושבים על ידי נבחרי הציבור המכהנים והמועמדים לבחירה – תופעה אוניברסלית המכונה "כלכלת בחירות" (רוזביץ ואמרני 2001). הנתונים בטבלה 4, המציגה

את התפלגות הרשויות המקומיות בישראל לפי מעמדן המוניציפלי, מלמדים שמשקלן היחסי גדול ממשקלן באוכלוסייה (6.3% לעומת 1.7%).¹³

טבלה 4: התפלגות הרשויות המקומיות בישראל לפי מעמדן המוניציפלי

מעמד מוניציפלי	סה"כ	מגזר יהודי	מגזר ערבי	מגזר דרוזי
עירייה	75	64	11	
מועצה מקומית	127	58	53	16
מועצה אזורית	53	50	3	–
סה"כ	255	172	67	16

מקור: משרד הפנים, המינהל לשלטון מקומי (פברואר 2010). הנתונים על המגזר היהודי כוללים 23 רשויות מקומיות בשטחי יהודה והשומרון וכן ערים מעורבות, הנתונים על המועצות המקומיות כוללים שתי מועצות תעשייתיות, תפן ורמת חובב, והנתונים על המגזר הדרוזי כוללים את רמת הגולן.

כדי לדון בהשתלבותם של הדרוזים במערכת השלטון המקומי עלינו לתת את הדעת על כמה מאפיינים מרכזיים של מערכת מורכבת זו. מדובר במערכת גדולה וענפה, הכוללת מאות רשויות מקומיות וגופים ציבוריים שעוסקים בתחום המוניציפלי, כגון איגודי ערים לנושאים שונים, חברות כלכליות-עירוניות, אלפי עמותות וכ-970 ועדים מקומיים הפועלים במסגרת המועצות האזוריות. אף שתפקידם של גופים אלה הוא בעיקר לספק שירותים לתושבים ולפתח את היישוב, חלה במהלך השנים התרחבות ניכרת בתחומי הפעילות שלהם. לכן, בידי נבחרי הציבור עוצמה כלכלית, חברתית ופוליטית רבה, שהיא במידה רבה התשתית להנהגה חברתית ופוליטית במישור הארצי. כאן מן הראוי לציין את מקומם של יחסי הגומלין בין השלטון המרכזי, קרי משרדי הממשלה, לבין השלטון המקומי. מערכת יחסים זו, שבמרוצת השנים השתנה מדי פעם צביונה, בנויה על יחסי תלות והשפעה הדדיים (אמרני 2001, 2007א'). ראשי הרשויות המקומיות מחויבים לבצע את תפקידם בהתאם לכללים שנקבעים מעת לעת על ידי הכנסת ומשרדי הממשלה, ורובם זקוקים לסיוע כספי ולתמיכתם של חברי הכנסת ושל השרים לקידום האינטרסים שלהם ושל הרשות המקומית. בה במידה, אלה זקוקים לסיועם של ראשי הרשויות המקומיות לשם חיזוק וקידום מעמדם הפוליטי בקרב התושבים, בין היתר בדרך של הבעת תמיכה בהם, הדגשת עזרתם ליישוב וכן הזמנתם לאירועים כדי לאפשר להם להופיע לפני התושבים.

באשר להשפעת המאפיינים החברתיים והתרבותיים של האוכלוסייה הלא-יהודית על

13 בהתייחס להתפלגות הרשויות המקומיות מעניינת העובדה כי למרות המאפיינים הכפריים של היישובים במגזר הלא-יהודי, מספר המועצות האזוריות המבטאות את השלטון המקומי במגזר הכפרי מועט ביותר. ראו: "דוח הוועדה לקביעת מעמדו וסמכויותיו של הוועד המקומי במועצה האזורית" (משרד הפנים 2000).

התנהלותו של השלטון המקומי במגזר זה יש לציין, כי החל מאמצע שנות התשעים נמצאת מערכת השלטון המקומי בישראל על מגוון מרכיביה תחת ביקורת פנימית וחיצונית מקיפה יותר מזו שהייתה נהוגה במשך יותר מארבעה עשורים. לזאת יש להוסיף את התגברות המודעות הציבורית לנושאים שעניינם מינהל תקין ושמירה על הקופה הציבורית. הוא הדין בתחום קבלת השירותים הממלכתיים והמוניציפליים. לצד מגמות אלו ניכרת השפעתם של החידושים הטכנולוגיים על שקיפות וזמינות המידע בנוגע להתנהלות של הרשויות המקומיות ושל התאגידים העירוניים. חשיבות מיוחדת נודעת לשינויים שחלו בחוקים שמסדירים את דרכי פעילותן של הרשויות המקומיות ושיפור היכולות של השלטון המרכזי לאכוף את רצונו ואת קיום החוק בהן.

בתחום הביקורת הפנימית נעשו שינויי חקיקה שהביאו לחיזוק מעמדו של המבקר הפנימי ברשות המקומית בכל הנוגע לעצמאותו המקצועית ולצמצום תלותו ברשות המקומית שהיא המעסיק שלו. בולטים במיוחד תיקון צו המועצות המקומיות (1997) ותיקון צו המועצות האזוריות (2008), שהטיל גם עליהן את החובה למנות מבקר פנימי כדוגמת זה של העירייה.¹⁴ גם בתחום הביקורת החיצונית, המבוצעת על ידי משרד מבקר המדינה ומשרד הפנים, ברשויות המקומיות חלו שינויים חשובים בתדירות ובאוריינטציית הביקורת, המדגישה את האחריות האישית של נבחרי הציבור ושל העובדים למחדלים. שינוי משמעותי בתפיסת הפיקוח והביקורת של משרד הפנים בשלטון המקומי חל ב-1994, עם הקמת אגף בכיר לביקורת ברשויות המקומיות, כפי שתיאר זאת מומחה בעל שם בתחום הביקורת:

עד לשלהי 1993 קיים משרד הפנים ביקורת אקראית מצומצמת על פעילותיהן הכספיות של הרשויות המקומיות באמצעות יחידת פיקוח שפעלה במסגרתו. מבקר המדינה העלה ליקויים מהותיים ביותר בפעילות יחידה זו (דוח שנתי 42, 1992). באוקטובר 1993 החליט משרד הפנים להקים אגף לביקורת ברשויות המקומיות, זאת עקב הצורך... להתמודד עם התמורות שחלו במערכת יחסי הגומלין שבין השלטון המקומי לשלטון המרכזי ולאור היקף הליקויים והחריגות בפעילותן של הרשויות המקומיות (משרד הפנים, דוח שנתי ראשון 1995). ניתן להעריך שהקמת האגף... תורמת באורח משמעותי לקידומה של מערכת הפיקוח, הבקרה והביקורת של משרד הפנים במגזר השלטון המקומי (פרידברג 1999).

בהתייחס למעמד המוניציפלי של היישובים הדרוזיים מעניין להזכיר, כי במסגרת מדיניות הממשלה לצמצם את מספר הרשויות המקומיות, אוחדו בשנת 2003 המועצה המקומית דלית אל-כרמל והמועצה המקומית עוספיא וקיבלו מעמד של עיר שנקראה עיר הכרמל, העיר הדרוזית הראשונה והיחידה בישראל (קליין-זאבי 2003). הדרוזים התמרמו על כך,

14 ההמלצה לשינוי צו המועצות המקומיות והאזוריות למינוי מבקר פנימי, כלולה בדוח שנתי מס' 1 לשנת 1994 על הביקורת ברשויות המקומיות, שפרסם לראשונה בשנת 1995 האגף לביקורת ברשויות המקומיות במשרד הפנים.

מסיבות שונות, ובעקבות לחץ כבד שהפעילה הנהגתם בוטל האיחוד והמצב חזר לקדמותו. בהתאם להחלטה זו, נערכו באוגוסט 2009 בחירות לראש הרשות ולחברי מועצה בשתי המועצות המקומיות דלית אל-כרמל ועוספיא. לנוכח החשיבות שמייחסת המדינה לאיחוד רשויות מקומיות, אין ספק שהצלחתם של הדרוזים להביא לביטול האיחוד, לאחר שכבר בוצע, מלמדת על כוחם הפוליטי במערכת השלטון המקומי. באשר לנושא התעסוקה, שרבים מהדרוזים רואים בו אחת הבעיות המרכזיות המחייבות את התערבותה הדחופה של המדינה, בולט היעדר מקומות למסחר ותעשייה מתקדמים ביישובים ובסמיכות להם. כתוצאה מכך נאלצים רבים מבני העדה לעבוד מחוץ ליישובם, נוסף על מספרם הגדול של בני העדה המוצאים את פרנסתם בשירות במערכת הביטחון. יש להניח כי מצב זה גורם לרבים מבני העדה לעסוק בחקלאות, שבכמה יישובים היא מקור הפרנסה העיקרי, ובמקצועות שונים בתחום החינוך. על רקע דברים אלה ולנוכח חשיבותו ומרכזיותו של השלטון המקומי בחיי הדרוזים, מובאים להלן מידע ונתונים על הרשויות המקומיות המוגדרות כדרוזיות על ידי משרד הפנים, האמון על השלטון המקומי. נבחרו נתונים העשויים ללמד על המאפיינים הייחודיים של הרשויות המקומיות ולאפשר בחינה השוואתית בכמה תחומי התנהלות מרכזיים במעגל הפנימי ובהשוואה לרשויות מקומיות במגזרים אחרים.¹⁵ בהתייחס למשמעויות הנובעות מהנתונים הכספיים, יש לציין את החלטת הממשלה משנת 1997 בדבר הקמת ועדה מקצועית לשינוי שיטת הרישום והדיווח הכספי ברשויות המקומיות. המלצות הוועדה בראשותו של פרופ' אמיר ברנע שהוגשו לשר הפנים בשנת 1998 ואומצו ע"י הנהלת משרד הפנים המצויים בשלבי ביצוע מתקדמים, עשויים להביא לשינויים משמעותיים בתמונת התקציב של הרשויות המקומיות (סולגניק, האפט ואמרני 2000).

מועצה מקומית דלית אל-כרמל

היישוב שוכן בהרי הכרמל, בקרבת העיר חיפה, והוא היישוב הדרוזי הגדול ביותר בישראל. נוסד לפני כ-400 שנים יחד עם 15 כפרים דרוזיים שהוקמו אז על הר הכרמל. מקור השם בכרמים (דליה) שסובבים את הכפר. כיום ענף התיירות ביישוב מפותח מאוד, והשוק הססגוני שבו מופיע על מפת התיירות בישראל ובעולם. בשנת 2003 אוחדה המועצה עם עוספיא לעיר שנקראה עיר הכרמל, למורת רוחם של התושבים בשני היישובים. בלחץ ההנהגה הדרוזית בנובמבר 2008 נחקק חוק מיוחד המבטל את האיחוד. באוגוסט 2009 נערכו בחירות לראשות המועצה והיא חזרה למעמדה המוניציפלי הקודם.

15 המידע והנתונים העיקריים על הרשויות המקומיות לקוחים מתוך דוחות ביקורת רואי חשבון לשנת 2008 שערך משרד הפנים ברשויות המקומיות, למעט לגבי המועצות המקומיות דלית אל-כרמל ועוספיא לנוכח פירוק עיר הכרמל וקבלת מעמד מוניציפלי מחדש. הנתונים על מספר העובדים לקוחים מהדוחות הרבעוניים לשנת 2009. על מאפייני ביקורת זו ראו אמרני 1999.

- שטח השיפוט: כ-9,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-16,000 תושבים (98% דרוזים, 2% מוסלמים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחר ציבור: 11
- מספר העובדים במועצה: 112
- תקציב שנתי של המועצה: כ-58 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-11 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-21 מיליון שקל
- בשנת 1961 חובר היישוב לרשת המים ובשנת 1964 לרשת החשמל
- בשנת 1982 הוקם ביישוב "בית יד לבנים", לזכר הדרוזים שנפלו במערכות ישראל
- מקומות קדושים לדרוזים: ארבע ח'לוות ואתר הנקרא אבו איברהים

מועצה מקומית עוספיא

היישוב שוכן בהרי הכרמל, בקרבת העיר חיפה, והוא אחד משני כפרי דרוזים שנותרו מבין כ-15 הכפרים הדרוזיים שהוקמו על הר הכרמל לפני כ-400 שנה. לפי ממצאים ארכאולוגיים, המקום היה מאוכלס על ידי בני עמים שונים מימי קדם, ובימי בית שני ישבו בו יהודים. במקום יש בית כנסת עם רצפת פסיפס ועליו הכיתוב "שלום על ישראל". מקור שמו של היישוב כנראה במילה חוסיפה, סערה בערבית, שנמצאה בפסיפסים. בתקופת המנדט הבריטי על ארץ ישראל נוצר ביישוב הבסיס להתפתחות הקשרים הטובים בין הדרוזים ליהודים. בשנת 2003 אוחדה המועצה עם דלית אל כרמל וב-2008 בוטל האיחוד (ראו לעיל, דלית אל-כרמל).

- שטח השיפוט: כ-7,500 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-11,000 תושבים (80% דרוזים, מוסלמים, נוצרים, 0.5% יהודים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחר ציבור: 9
- מספר העובדים במועצה: 83
- התקציב השנתי של המועצה: כ-42 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-8 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-16 מיליון שקל
- בשנת 1961, חובר היישוב לרשת המים ובשנת 1964 לרשת החשמל
- ביישוב בית קברות צבאי, בו קבורים מרבית החללים מבני העדה
- מקומות קדושים לדרוזים: שני ח'לוות ואתר הקבר אבו עבדאללה

מועצה מקומית אבו-סנאן

היישוב שוכן כחמישה ק"מ מהעיר נהריה. מרבית התושבים מתפרנסים מעבודות מחוץ ליישוב ומיעוטם מחקלאות. היישוב מתגאה בשיעור גבוה של משכילים, ומכך שהרופא הדרוזי הראשון היה בן הכפר. יחסית למספר התושבים אחוז הרופאים ביישוב הוא מהגבוהים בארץ. בשנת 2003 אוחדה המועצה עם כמה מועצות מקומיות דרוזיות סמוכות לרשות אחת בשם גי'א (ג'וליס, ינוח-ג'ת, ירכא, אבו-סנאן).¹⁶ בלחץ ההנהגה הדרוזית בוטל האיחוד אחרי כשנה, והכפר חזר למעמדו המוניציפלי הקודם.

- מועצה מקומית משנת 1964
- שטח השיפוט: כ-6,600 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-12,000 תושבים (27% דרוזים, 55% מוסלמים, 18% נוצרים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר נבחרים ציבור: 11
- מספר העובדים במועצה: 158
- התקציב השנתי של המועצה: כ-45 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-205 אלף שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-19.7 מיליון שקל
- בשנת 1962, חובר היישוב לרשת המים ובשנת 1966, לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה, כנסייה, מסגד ואתרים אחדים, שהעיקריים שבהם קברו של הנביא זכריה ושל אל שיח' אל-חנבלי

מועצה מקומית ג'וליס

היישוב שוכן בגליל המערבי, ליד היישוב הדרוזי ירכא. נחשב מאז ומתמיד למרכז הרוחני של העדה הדרוזית, והיה מקום מושבו של ראש העדה הרוחני השיח' אמין טריף. קברו הוא מקום עלייה לרגל לבני העדה. מחליפו השיח' מוופק טריף מתגורר ביישוב. תעודות השמורות בארכיון בטורקיה מלמדות שבתקופת הממלוכים ומאוחר יותר היה במקום יישוב יהודי. כיום רוב התושבים מתפרנסים מעבודה במערכת הביטחון. מעטים עוסקים בחקלאות.

- מועצה מקומית משנת 1967
- שטח השיפוט: כ-4,500 דונם

¹⁶ קשה שלא להעיר על חוסר הרגישות שבקביעת השם גי'א, על פי ראשי התיבות של ארבעת היישובים שאוחדו - צירוף אותיות חסר כל משמעות ואף קשה להיגוי. ראוי לציין כי ועדה קודמת שבחנה את שאלת האיחוד המליצה שלא לאחד את היישובים והדגישה שאיחוד כפוי לא יצלח, ראו דוח ועדת סופר לאיחוד הרשויות המקומיות, 1990.

- הרכב האוכלוסייה: כ-5,700 תושבים (כולם דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחר ציבור: 9
- מספר העובדים במועצה: 68
- התקציב השנתי של המועצה: כ-25 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-3.5 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-25 מיליון שקל
- בשנת 1963, חובר היישוב לרשת המים ובשנת 1969, לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה. בסמוך ליישוב כמה אתרים מקודשים

מועצה מקומית ירכא

היישוב שוכן במורדות הרי הגליל המערבי, סמוך לג'וליס. זהו היישוב הדרוזי השני בגודלו בישראל, ודרוזים חיים בו ברציפות מתקופת ייסוד הדת הדרוזית. לפי ממצאים ארכאולוגיים, המקום מיושב ברציפות מתקופת הברונזה. ביישוב תעשייה מפותחת וחיי מסחר תוססים. ירכא היה אחד מיישובי הרשות המקומית גי"א (ראו לעיל, אבו-סנאן).

- מועצה מקומית משנת 1959
- שטח השיפוט: כ-15,500 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-13,000 תושבים (98.7% דרוזים, 1.3% מוסלמים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- המועצה מנוהלת על ידי ועדה ממונה
- מספר העובדים במועצה: 128
- התקציב השנתי של המועצה: כ-45 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-12 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-74 מיליון שקל
- בשנת 1963, חובר היישוב לרשת המים ובשנת 1967, לרשת החשמל.
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה וכמה אתרים מקודשים שהחשוב ביניהם הוא קברו של השיח' אבו-סראיא ע'נאים.

מועצה מקומית סאג'ור

היישוב שוכן בגליל המערבי בבקעת בית הכרם, ליד היישוב ראמה לצד כביש עכו-צפת. היישוב מוכר מהמאה ה-13 לספה"נ. לפי המסורת הדרוזית, הכפר מיושב בדרוזים מאז ייסוד הדת הדרוזית. מקור השם הוא בעיר קדומה בשם שזור. רוב התושבים מועסקים במערכת הביטחון.

- מועצה מקומית משנת 1992
- שטח השיפוט: כ-3,500 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-3,800 תושבים (כולם דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר נבחר ציבור: 9
- מספר העובדים במועצה: 50
- התקציב השנתי של המועצה: כ-16 מיליון שקל.
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-4.5 מיליון שקל.
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-7 מיליון שקל.
- בשנת 1963 חובר היישוב למערכת המים ובשנת 1975 לרשת החשמל.
- בשנים 1971-1992, היישוב פעל כוועד מקומי במועצה האזורית מרום הגליל
- מקומות קדושים: ח'לווה וכמה אתרים מקודשים לדרוזים, וקברי צדיקים של יהודים

מועצה מקומית מע'אר

היישוב שוכן על התפר שבין הגליל העליון והגליל התחתון למרגלותיו הדרומיים של הר חזון ומשקיף על העיר טבריה. הוקם לפני כ-600 שנה. על שטחים גדולים בסביבת היישוב נטועים עצי זית שהם מקור פרנסה עיקרי לתושבים. מקור השם במילה הערבית מע'אר (מג'אר) המציינת מקום תקיפה וגם מערות. בגלל הייחוד של העיצור ע' לעתים קרובות מבטאים את השם מדר.

- מועצה מקומית משנת 1956
- שטח השיפוט: כ-23,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-20,000 תושבים (57.6% דרוזים, 23% מוסלמים, 21% נוצרים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר נבחר ציבור: 14
- מספר העובדים במועצה: 320
- תקציב שנתי של המועצה: כ-76 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-5.9 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-25 מיליון שקל
- בשנת 1961, חובר היישוב למערכת המים ובשנת 1966, לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה, כנסייה ומסגד

מועצה מקומית חורפיש

היישוב שוכן בהרי הגליל העליון סמוך לגבול לבנון לצדי כביש נהריה-סאסא ונחשב ליישוב

בקו עימות. יישוב עתיק הקשור לתקופה הביזנטית. שימש משכן לאמירי לאחראפשה ומכאן כנראה שמו. לפי המסורת הדרוזית, במקום חיים דרוזים זה כ-400 שנה ברציפות. רוב התושבים מועסקים בזרועות הביטחון. ענף התיירות ביישוב מפותח וכולל אתרי מורשת, שוק תיירותי ואפשרויות לינה. ביישוב אתר הנצחה לזכרו של בן המקום, קצין צה"ל אלוף משנה נביע מרעי, שנפל בעת מילוי תפקידו ברצועת עזה.

- מועצה מקומית משנת 1967
- שטח השיפוט: כ-4,200 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-5,700 תושבים (96% דרוזים, 4% נוצרים)
- מצב סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחר ציבור: 10
- מספר העובדים במועצה: 96
- תקציב שנתי של המועצה: כ-29 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-2.5 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-21 מיליון שקל
- בשנת 1963, חובר היישוב לכביש ראשי ובשנת 1968, לרשת החשמל.
- בשנת 1972, הוקמה ביישוב מצבת זיכרון לבני העדה שנפלו במערכות ישראל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה וקברו של הנביא סבלאן, מחשובי הנביאים של העדה

מועצה מקומית בית-ג'אן

היישוב שוכן בלב שמורת הטבע הר מירון בגליל העליון, בין העיר צפת לפקיעין. נחשב ליישוב הגבוה ביותר בישראל. נזכר לראשונה כאחת מערי כנען שכבש תחותמס במאה ה-15 לפנה"ס. הכפר הוקם במאה ה-18 על ידי דרוזים מלבנון. רוב התושבים מתפרנסים מעבודה במערכת הביטחון ומיעוטם עוסקים בחקלאות ובעשייה.

- מועצה מקומית משנת 1964
- שטח השיפוט: כ-5,000 דונם.
- הרכב האוכלוסייה: כ-10,700 תושבים (99.8% דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר נבחר ציבור: 10
- מספר העובדים במועצה: 155
- תקציב שנתי של המועצה: כ-47 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-16 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-36 מיליון שקל
- בשנת 1964 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1967 לרשת החשמל

- מספר החללים מהיישוב שנפלו במערכות ישראל הוא הגדול בקרב יישובי הדרוזים
- מקומות קדושים לדרוזים: ארבע ח'לות וקברו של הנביא בה א-דין

מועצה מקומית פקיעין

היישוב שוכן בגליל העליון, בצדי הכביש הראשי ראמה-צפת, ויש בו אתרים רבים מתקופות קדומות. הדרוזים מתגאים בכך שחיים בו בני ארבע הדורות תוך כיבוד הדדי וסובלנות. 13 המעיינות ביישוב הופכים אותו לאטרקציה תיירותית. רוב התושבים עובדים לפרנסתם במסחר ובתעשייה. בשנת 1873 שופץ ונחנך במרכז הכפר בית כנסת, ונמצאים בו שני לוחות אבן מימי בית שני עם תבליטים של מנורה, שופר ולולב.

- מועצה מקומית משנת 1958
- שטח השיפוט: כ-6,100 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-5,400 תושבים (76% דרוזים, 2% מוסלמים, 21% נוצרים, 1% יהודים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחר ציבור: 9
- מספר העובדים במועצה: 90
- תקציב שנתי של המועצה: כ-25 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-3 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-15 מיליון שקל
- בשנת 1968 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1972 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: שתי ח'לות, שתי כנסיות ובית כנסת

מועצה מקומית כסרא-סמיע

היישובים כסרא וסמיע שוכנים באזור הררי בגליל העליון, מזרחית לאזור התעשייה תפן, ממערב לפקיעין ומצפון להר חלוץ. הכפר כסרא מוזכר בכתובים מצריים וסמיע מוכר מימי בית שני. לפי המסורת הדרוזית, הכפרים מיושבים בדרוזים מאז ייסוד הדת הדרוזית. בשטח המועצה שתי שכונות של חיילים משוחררים. מתבצעת פעילות במטרה להפוך את שני היישובים למוקד אזורי של תרבות וספורט.

- מועצה מקומית משנת 1991
- שטח השיפוט: כ-14,000 דונם
- הרכב אוכלוסייה: כ-7,300 תושבים (94% דרוזים, 1% מוסלמים, 4% נוצרים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר נבחר ציבור במועצה: 10
- מספר העובדים במועצה: 121

- תקציב שנתי של המועצה: כ-30 מיליון שקל
- אין גירעון שוטף בתקציב המועצה
- אין גירעון מצטבר בתקציב המועצה
- בשנת 1965 חוברו היישובים לכביש ראשי. בשנת 1974 חובר כסרא לרשת החשמל
- וסמיע חובר בשנת 1966 למערכת מים ובשנת 1972 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה בכסרא ובסמיע, שם גם יש כנסייה

מועצה מקומית יאנוח-ג'ת

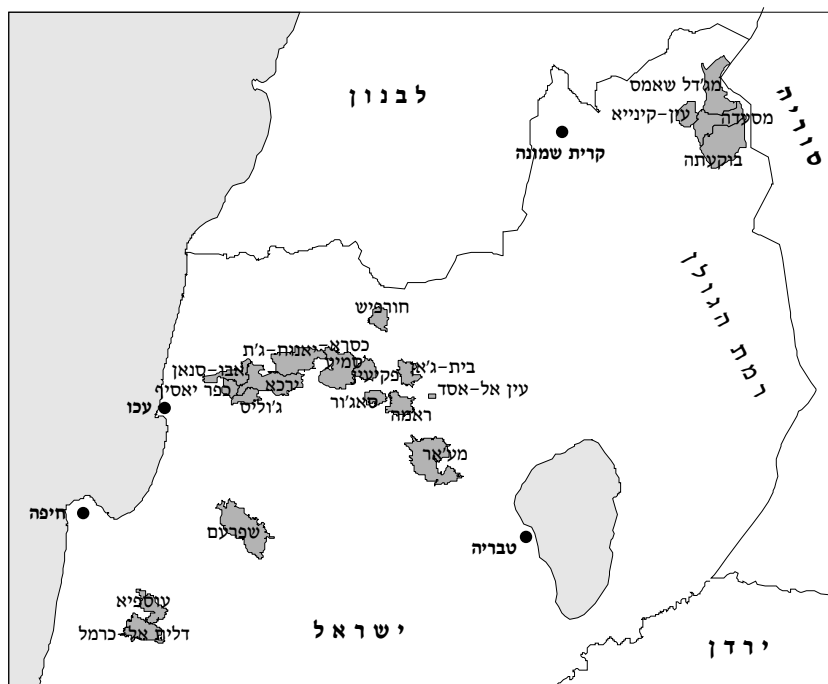
הכפרים יאנוח וג'ת שוכנים באזור המערבי של הגליל העליון, בין נהריה ופקיעין. השם ינוח מוזכר בתנ"ך. האזור מאופיין בצמחייה מיוחדת ובמגוון גדול של בעלי חיים. בקרבת היישובים לים ולמישור החוף גלום פוטנציאל תיירותי. מתבצעת פעילות לקידום פיתוח מפעלים תרבותיים ברמה הארצית והבין-לאומית. בשנת 2003 אוחדה המועצה עם כמה מועצות מקומיות דרוזיות סמוכות (ראו גי"א לעיל), אך האיחוד בוטל.

- מועצה מקומית משנת 1990
- שטח השיפוט: כ-13,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-5,700 תושבים (כולם דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 4
- מספר נבחרים ציבור: 9
- מספר העובדים במועצה: 103
- תקציב שנתי של המועצה: כ-25 מיליון שקל
- גירעון שוטף בתקציב המועצה: כ-1 מיליון שקל
- גירעון מצטבר בתקציב המועצה: כ-6 מיליון שקל
- בשנת 1966 חובר היישוב יאנוח לכביש למערכת המים ובשנת 1972 לרשת החשמל.
- היישוב ג'ת חובר בשנת 1976 למערכת מים ובשנת 1972 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה ואתרים על שם הנביא שמש, וחירבת ג'ב ארהיג'
- ביאנוח. ח'לווה וחירבת כרום בג'ת

נוסף על הדרוזים שחיים ברשויות המקומיות הנ"ל חיים דרוזים ביישובים נוספים בישראל: בעיר שפרעם כ-4,800 (כ-14% מכלל התושבים); במועצה המקומית ראמה כ-2,300 (כ-30% מכלל התושבים); במועצה המקומית כפר יאסיף (כ-3%) בעין אל-אסד, יישוב שפועל בו ועד מקומי במסגרת המועצה האזורית מרום הגליל, כ-800 (כ-98% מכלל התושבים ביישוב). כמו כן, כ-20,000 מבני העדה חיים בארבע מועצות מקומיות ממונות ברמת הגולן; מג'דל שאמס, מסעדה, עין-קינייא ובוקעתה, כפי שיוצג בפרק החמישי. ראוי לציין, כי

בשני העשורים האחרונים התפתחה תופעה חדשה של התיישבות דרוזים מחוץ ליישובים המסורתיים, כגון בערים חיפה, באר שבע ואילת. אמנם מדובר בקבוצות קטנות מאוד ובעיקר מקרב יוצאי הצבא, אבל בהתייחס למאפייני העדה הדרוזית בתחום ההתיישבות, יש בכך משום שינוי דרמטי בדפוסי המגורים, שהשפעותיו ניכרות גם בתחומים אחרים. מפה 1, המתארת את ההתיישבות של הדרוזים בישראל, ממחישה את הקרבה הגאוגרפית הרבה בין היישובים.

בחינת התנהלותן של הרשויות המקומיות הדרוזיות מלמדת על קשיים וכשלים רבים הן של ההנהגה המקומית הן של הפיקוח והאכיפה מצד הגורמים האחראים ברמות השונות. אחד הביטויים לכך הוא ליקויים וחריגות רבים מהוראות החוק ומהכללים המחייבים בפעילות של רוב הרשויות המקומיות, הפוגעים לא פעם ביכולתן לספק לתושבים את השירותים הנדרשים, שלא לדבר על עצם הפגיעה בערכים כדוגמת שלטון החוק, מינהל תקין ואמון הציבור. הליקויים הכלולים בדוחות הביקורת שעורך משרד מבקר המדינה ומשרד הפנים מצביעים בחלק מהמקרים על תופעות קשות ומתמשכות שהשלכותיהן חמורות: מינויים

מפה 1: מפת התיישבות הדרוזים בישראל

בלתי ראויים שהשלכותיהם הרסניות (אמרני 2007ב), אי-גביית מסים, אגרות והיטלים באופן שווה מכל התושבים, שיקולים אישיים ופוליטיים בהעסקת קבלנים ניהול עסקים ועוד (Friedberg, Schwartz and Amrani 2004). הדבר פוגע בהכנסות העצמיות וביכולת הניהול של הרשות המקומית, ואף מוביל להפניית טענות כלפי המדינה על חוסר תמיכה כספית, בהשוואה לרשויות המקומיות היהודיות. לצד טענות מסוג זה, שהן די נפוצות גם במגזרים אחרים, מעניינת הטענה שישראל מתעלמת במתכוון ממעשי השחיתות ברשויות המקומיות הדרוזיות, מתוך רצון לשמור על שקט ולרצות את ההנהגה הדרוזית כדי לזכות בהמשך תמיכתה (אטינגר 2004ב). מכל מקום, בגלל המאפיינים הייחודיים של השלטון המקומי בישראל הפכו הרשויות המקומיות הדרוזיות לגורם מרכזי בחיי העדה, והשפעתן הולכת וגוברת. רובן משמשות מקור תעסוקה עיקרי ומרכז למאבקי כוח ויוקרה, בין השאר בין ההנהגה הדתית והחילונית. כאשר יוצאי הצבא מדברים על קבלת תמורה על שירותם הצבאי ועל נאמנותם למדינה, הם לעתים קרובות מרמזים לכך שיש לסייע להשתלבותם במערכת השלטון המקומי.

ואולם, שינויים שחלו בתחומי הפיקוח והביקורת הציבורית, לצד הוראות חוק וכללים בתחום השמירה על מסגרת התקציב וקבלת עובדים, הגבילו במידה רבה את כוחן של החמולות וההנהגה הדתית להשפיע בתחום התעסוקה במינהל הציבורי. כך לדוגמה מחייבים הכללים בתחום חובת המכרזים לקבל עובדים על בסיס כישורים אישיים, השכלה והכשרה מקצועית ולא בזכות קשרי משפחה, כפי שהיה נהוג בעבר. כתוצאה מכך, ובשונה מהקורה במישור הארצי, התחילה מגמה של ניידות חברתית באמצעות העבודה במערכת השלטון המקומי. מאפייני חשוב נוסף ובעל השפעה על החברה הדרוזית הוא דפוסי ההתנהלות ומידת השמירה על נורמות התנהגות המחויבות על פי הוראות החוק וכללי המינהל התקין בעקבות המגמה הגוברת של יתר שקיפות ואכיפה במינהל הציבורי. פירסום דוחות הביקורת לידיעת הציבור, החושפים תופעות חמורות של ליקויים וחריגות בתחומי פעילות רבים בהתנהלותן של הרשויות, תורמים אף הם לשינויים בחברה הדרוזית: העובדה שבעידן של חשיפה תקשורתית הולכת וגוברת יכולים בני העדה ללמוד באופן בלתי אמצעי על התנהלות נבחר הציבור והעובדים מצמצמת את יכולת ההשפעה של המשפחה, של החמולה ושל ההנהגה על מערכת השלטון המקומי במגזר הדרוזי (אמרני 2007א; בן-בסט ודהן 2009).

עם זאת, היקף החריגות מהנורמות המחייבות והישנותן לאורך שנים מלמד שהשלטון המרכזי אינו מגיב בצורה הולמת בכל הנוגע לאכיפת החוק, ועם הזמן הופך הדבר בחלק מהמקומות לנורמה התנהגותית, עד שבקרוב בני העדה רווחת הדעה, שמדובר במעין הסכמה שבשתיקה מצד השלטונות. בהיעדר הסבר מניח את הדעת לחוסר התגובה הראויה ולסלחנות כלפי העבריינים, יש ביניהם שתולים את הדבר בחוסר אכפתיות לנעשה במגזר הדרוזי ואף כמדיניות

מכוונת לשמר את הנחשלות כדי להנציח את התלות שלהם במדינה. תחום התכנון והבנייה הוא תחום חשוב נוסף שמשפיע על חיי התושבים. להחלטות של מוסדות התכנון ברמות השונות יש השפעות ישירות ועקיפות במישור הכלכלי, החברתי והפוליטי, ולא פעם גם במישור הארצי והלאומי. לכך יש להוסיף את "בעיית הנראות", כלומר העובדה שעבירות על חוק התכנון והבנייה גלויות לעיני כול, המחריפה את המצב (אמרני 2006).

חוסר הקפדה על קיום הוראות החוק והמינהל התקין והתנהלות כושלת הביאו רשויות מקומיות רבות מהמגזר הדרוזי לגירעונות כספיים כבדים. למרות זאת המשיכה המדינה להגיש להן סיוע כספי – כפי שעשתה לגבי רשויות מקומיות מהמגזרים האחרים. הדוחות הכספיים מלמדים, כי מדי שנה העניק משרד הפנים לרשויות המקומיות הדרוזיות מיליוני שקלים במסגרת מענקי איזון שנועדו להשלים את הפער בין הוצאות לבין ההכנסות. לדוגמה, בשנת 2008 העניקה המדינה לרשויות המקומיות הדרוזיות יותר מ-100 מיליון שקל, מלבד מענקים מיוחדים לשיפור התשתיות והפיתוח הניתנים ליישובים ספציפיים. במסגרת זו, ב-2006.15.8 אישרה ועדת השרים לענייני המיעוטים תוכנית רב-שנתית למגזר הדרוזי והצ'רקסי לשנים 2006–2009, לשם שיפור התשתיות והפיתוח במגזר זה ולקידום השוויון וסגירת הפערים בינו לבין המגזר היהודי. התקציב לביצוע התוכנית עמד על 447.6 מיליון שקל, מתוכם 237 מיליון מהתקציב של משרדי הממשלה ו-210.6 מיליון מתקציב הסיוע למגזר הלא-יהודי של משרד ראש הממשלה. בדיקה שנערכה העלתה, כי במחצית הראשונה של שנת 2009, שיעור ביצוע התקציב שהועבר כהתחייבות לשיפור התשתיות והפיתוח במגזר הדרוזי, היה פחות מ-50% במרבית משרדי הממשלה. כלומר, משרדים אלה לא ניצלו את התקציב, אם כי נקבע צוות בין-משרדי בראשות ראש אגף תיאום ובקרה במשרד ראש הממשלה לניהול מעקב אחר יישום התוכנית (ח'טיב 2009).

מדיניות זו של סיוע מיוחד למגזר הדרוזי במסגרת הסיוע למגזר המיעוטים נמשכה בשנת 2010. בדיון שקיימה הממשלה בקידום הפיתוח הכלכלי בקרב אוכלוסיית המיעוטים הוחלט להשקיע כ-800 מיליון שקל ב-12 יישובים ערביים ודרוזיים. ההשקעה נועדה לפתח תעסוקה, דיור, העצמת ההון האנושי, הגברת אכיפת החוק וחיזוק הביטחון האישי. מעניינת העובדה שהממשלה מצאה לנכון להוסיף להחלטתה הסבר מפורט לגבי השיקולים שהנחו אותה בבחירת הרשויות המקומיות שנכללו בתוכנית, ובמרכזו הבטחת ייצוג הולם לעדות ולדתות שמרכיבים את מגזר המיעוטים בישראל. צוינה גם הדגשת ראש הממשלה, שלצד החשיבות של שוויון אזרחי מלא בפני החוק יתקיים במגזר הלא-יהודי שוויון הזדמנויות כלכלי בתעסוקה, בתשתיות וברמת החיים (מזכיר הממשלה 2010.3.21).

ראשי הרשויות המקומיות הדרוזיות, שדרך קבע מצטרפים אליהם חברי הכנסת מבני העדה ומנהיגים נוספים, מטילים על הממשלה את האשמה למצב הקשה של השלטון המקומי

במגזר הדרוזי. בצד הפגנות, מכתבים וכתבות באמצעי התקשורת שהפכו לדבר שבשגרה, בולטת מגמה חדשה של פניות למערכת המשפט בטענות של קיפוח ואפליה. כך לדוגמה, בעתירה לבג"ץ, שהגיש פורום ראשי המועצות הדרוזיות (והצ'רקסיות), עמותת "אלסדק" לשימור המורשת ולהגנה על זכויות הדרוזים בישראל ו-162 נציגים של העדות בשנת 2009, ביקשו העותרים לקבל מבית המשפט סעד בנושא. כצפוי העותרים מדגישים את נאמנותם של בני העדה למדינת ישראל ואת השתתפותם במאמץ המלחמתי. כמו כן, הם מציינים את השתלבותם והתקדמותם בתפקידים בכירים בצבא, בתחומי הטכנולוגיה, התרבות והרוח שהם מרשימים לדבריהם לעומת חוסר השתלבות מספקת של בני העדה הדרוזית בשירות הציבורי-ממשלתי. בג"ץ דחתה את העתירה על הסף, בין היתר, בנימוק שהיא כללית וכוללנית ומאחר וחסרה תשתית עובדתית שמאפשרת לבחון מתן הסעד המבוקש. עם זאת, בג"ץ ראה לנכון לציין את תרומתן של עדות אלו לישראל ואת חשיבות הנושא המחייב התמודדות עם גילויי אי שוויון ככל שיש כאלה (שם, בג"ץ, 7178/08).

לצד טענות מוכרות ואופייניות של ההנהגה הדרוזית בדבר אפליה מצד הממשלה כלפי הרשויות המקומיות הדרוזיות המביאה למצבן הקשה, מעניינת הטענה במכתבו של אמל נסראלדין, יו"ר יד לבנים הדרוזים לראש הממשלה. לדבריו, בעת כהונתם של שר המדע, התרבות והספורט ומנכ"ל משרד הפנים, שהיו ערבים מוסלמים, התקבלו החלטות שפגעו במגזר הדרוזי. כך לדוגמה, בשנים 2007-2008 הקציב משרד זה 174 מיליון שקל למגזר הערבי לעומת מיליון בלבד למגזר הדרוזי.¹⁷ בהתייחס למנכ"ל משרד הפנים (2005-2006) הוא מציין את ההחלטה לקבוע דירוג 2 לרשויות מקומיות ערביות ודירוג 4 לרשויות מקומיות דרוזיות, שבעקבותיה קיבלו הדרוזים תמיכה של 50% באופן יחסי. הוא מציין שפעולות אלו נעשו במטרה לגרום לקרע בין העדה הדרוזית לבין מדינת ישראל (30.9.2009).

לשכת ראש הממשלה ענתה על כך בין היתר שוועדת מנכ"לים של משרדי הממשלה בראשות מנכ"ל משרד ראש הממשלה תגבש תוכנית רב-שנתית בסוגיות התכנון והבנייה ברשויות המקומיות הדרוזיות, ובכללן תוכניות המתאר, בניית שכונות לחיילים המשוחררים וטיפול בתשתיות באופן שייתן מענה לצרכים של הרשויות המקומיות הדרוזיות (11.10.2009).

שינויים ומגמות חדשות ביחסם של הדרוזים למדינת ישראל

קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית מותנה במידה רבה בלכידות החברתית בקרב אזרחיה. בבואה ליצור ערכים משותפים לכלל אזרחיה, עליה להביא בחשבון את האפשרות שקבוצות המיעוט הלאומי עלולות לפעול נגדה תוך ניצול ערכי הדמוקרטיה, בעיקר במצב

17 בשנים אלו מנתה האוכלוסייה ברשויות המקומיות המוגדרות ערביות כמיליון נפש, והאוכלוסייה הדרוזית ברשויות המקומיות הדרוזיות כ-100 אלף נפש (יחס של 1 ל-10) ראו הערה 9 עמ' 72.

של מלחמה, ולאחר מבעוד מועד מוקדים בקרב האוכלוסייה שגלום בהם פוטנציאל למעשי עוינות. המצב מחמיר במקרים של חשש שהמיעוט הלאומי מסתיר את דעותיו ואת כוונותיו, בפרט אם הוא משתלב בצבא ובמערכות השלטון במדינה. על רקע זה מתחדדת החשיבות שנודעת לבדיקת עמדותיהם של בני העדה הדרוזית בישראל כלפי מדינת ישראל.

כבר נאמר שלדרוזים נטייה להימנע מלהביע דעות בפומבי, אם להערכתם עלול הדבר לפגוע באינטרסים של בני העדה. עם זאת, בשנים האחרונות הם מבטאים בגלוי תחושות של אכזבה וכעס בטענה לקיפוח ולאפליה בכל הקשור לפער הקיים לטענתם בין התמורה שהם ראויים לה, להערכתם, בעבור שירותם בצה"ל, לבין התמורה שהם מקבלים בפועל, ונשמעות בקרבם אמירות כגון "שווים בחובות ולא בזכויות", "הכושי עשה את שלו, הכושי יכול ללכת" ו"לא מפקירים אחים לנשק", שמדגישות את תחושות הכעס והתסכול. בהצהרות ובמכתבים שהם שולחים לגורמי שלטון שונים ואף בקיום הפגנות מול משרדי הממשלה הם טוענים שהמדינה אינה מסייעת להם גם בתחומים שבאחריותה, כגון שילובם בשירות הציבורי ובפרט במשרדי הממשלה.

שלוש שנות השירות בצה"ל מעכבות את הקידום האישי ואת ההשתלבות בתעסוקה של כל צעיר וצעירה, אך הדרוזים משווים עצמם בעניין זה לערבים, הפטורים מן השירות הצבאי, שיש בידם האפשרות לרכוש השכלה, ניסיון תעסוקתי וכדומה, בעוד הדרוזים "רצים על הגבעות" למען מדינת ישראל. גם בהשוואה שהם עורכים עם היהודים הם מצביעים על היתרונות של האחרונים על פניהם. ועדת בן-דור היטיבה לבטא בעיה זו. הוועדה הבהירה את הקשיים של החייל הדרוזי המשוחרר, הן בהשוואה לעמיתו שלא שירת בצבא הן בהשוואה לעמיתו היהודי ששירת בצבא. להלן דברים שכתבה בעניין זה:

עם שחרור החייל הדרוזי, הוא נתקל בקשיים רבים מעל ומעבר לעמיתו היהודי... התרשמותנו היא, שרווחות רגשות נרחבים של קיפוח, כאשר החייל המשוחרר הדרוזי מרגיש את עצמו קירח מכאן ומכאן. ביחס לשכנו הערבי, ההשוואה היא לרעתו במובן זה שהערבי שלא הקדיש שלוש שנים לצבא, לא סיכן את חייו ואינו חייב בשירות מילואים במשך ימים רבים בשנה, מנצל את הזמן ללימודים ולהתקדמות מקצועית או לשיפור מעמדו הכלכלי. לעתים אף נתקל החייל הדרוזי המשוחרר בפקיד ערבי האמור לטפל בו, כאשר זה האחרון אינו מגלה הבנה לבעיותיו... ומצד שני, בקרב החיילים המשוחררים הדרוזים רווחת ההרגשה שאין הם מקבלים את הסייע שניתן לחייל היהודי המשוחרר בתחומי חיים חשובים ביותר כגון... סידור במקומות עבודה... הווי אומר שנקודת המוצא שלו נמוכה יותר מזו של יהודים וערבים בני גילו (דוח הוועדה, 1974: 3).

דבריו של השר וחבר הכנסת לשעבר סאלח טריף בריאיון עם המחבר מבטאים גם הם תחושות אלו ומשקפים את הטענות העיקריות שעומדות בבסיסן:

המדינה והחברה הישראלית מפלים לרעה את הדרוזים כמעט בכל התחומים. האפליה היא ברורה וגלויה לעין. אין הסבר רציונלי לכך ובכל אופן אנחנו לא יודעים, אבל זו עובדה מצערת שהמדינה נוהגת כלפי הדרוזים בכפיות טובה... ההשוואה שהמדינה עושה בתחומים מסוימים בין הדרוזים לערבים, גם בגלל חוסר היכרות והבנת ההבדלים בין הדתות, מקוממת וגורמת להרגשה רעה מאוד אצל הדרוזים... זה משפיע גם על התמיכה של המדינה. איך בכלל משווים מבחינת הזכויות בין דרוזים לערבים, בין חייל וקצין דרוזי לערבי שלא עשה צבא... צריכים להפסיק עם זה, ולטובת כולם כדאי שזה ייעשה מהר (אמרני 2003: 16).

בדיקה בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל העלתה כי כשני שלישים מהם (65%) נחשפו לטענות על קיפוח ואפליה שהשמיעו דרוזים בשל היעדר תמורה על שירותם בצה"ל. רוב הנבדקים הצדיקו תחושות אלו והצביעו על חובה מוסרית לשנות את המדיניות כלפי הדרוזים ולסייע להם באופן מיוחד. רבים הדגישו שיש לנהוג כך מחשש להשלכות החמורות הגלומות באפשרות שהדרוזים יהיו עוינים למדינה. מבין ההצעות והרעיונות המגוונים שהועלו כדרך לסייע לדרוזים בולט נושא שילובם בתעסוקה ופיתוח יישוביהם. דברים שהשמיע האלוף (במיל') רן גורן, לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, בריאיון עם המחבר, מבטאים גישה עקרונית זו:

במקרים לא מעטים נחשפתי לתלונות של דרוזים על קיפוח והיעדר סיוע ממשלתי. בתלונות אלו ניתן דגש על כך שהם צריכים להיות מתוגמלים על התרומה שלהם למדינה, על העזרה שהם הגישו ליהודים בתקופה שלפני קום המדינה אך בעיקר בשל השירות בצה"ל. לדעתי, ישנה מידה מסוימת של הצדקה לתחושות הקיפוח שלהם. ידוע שהמערכות במדינה לא ממש מסייעות להם וצריך לשנות זאת. לדוגמה, לעזור להם להתקבל לעבודה בשירות הציבורי, שבוודאי יעזור להם גם בתחומים אחרים. זה תחום שהמדינה יכולה לעזור, וגם להם הוא חשוב מאוד (שם: 17).

הדרישות של הדרוזים, המלוות בצעדי מחאה מחריפים והולכים, מעמידות את ישראל בפני דילמה קשה. מצד אחד ניצבים החובה המוסרית כלפיהם והאינטרס של המדינה למנוע עוינות אליה מצד הדרוזים, וכן העובדה שהשתלבותם של הדרוזים בצה"ל ובחברה הישראלית משמשת דוגמה לחיים משותפים של מיעוט לאומי במדינה היהודית; מן הצד השני קיימת החובה לשמור על העקרונות הדמוקרטיים המעוגנים בחוקי המדינה, האוסרים על מתן עדיפות לקבוצות אוכלוסייה מסיבות כדוגמת שירות בצבא, כגון חוק יסוד: חופש העיסוק (התשנ"ב-1992); חוק שוויון הזדמנויות בעבודה (התשמ"ה-1988); חוק שירות המדינה (מינויים, תשי"ט, 1959). תשתית חוקית רחבה נמצאת גם בפסיקות של בתי המשפט שהודגשה בהן החובה להבטיח את השוויון בקבלת עובדים, מה גם שמכך עלולים להיפגע הערבים, המנועים מלשרת בצבא מכוח רצונה של המדינה. הדילמה, כמו של כל משטר דמוקרטי, היא אם להיענות לדרישות של אזרחים המועלות במסגרת מחאה

ציבורית, או לדחותן מחשש שהיענות להן תתפרש ככניעה לסחטנות, גם אם הדבר יגביר את התרעומת ואת הנתק בין המדינה לבין קבוצות אוכלוסייה אלו. בדיקה השוואתית של צעדי המחאה שנוקטים הדרוזים בתגובה להבנתם את יחס המדינה כלפיהם מצביעה על מגמה של הקצנה מחמישה היבטים: תדירות ההפגנות, רמת האלימות כלפי כוחות הביטחון, רמת האלימות המילולית בהצהרות ציבוריות, השמעת איומים וציון אלמנטים לאומיים כדוגמת הנפת הדגל הדרוזי.

החל משנות התשעים גוברת התדירות של הפגנות נגד הממשלה שמקיימים דרוזים בטענה לקיפוח בסיוע הממשלתי לרשויות המקומיות הדרוזיות בהשוואה למגזר היהודי על רמת פיתוח נמוכה ביישוביהם ועוד. חלק מההפגנות לוו בהתנהגות אלימה כמו פגיעה מכוונת ברכוש ובכוחות הביטחון. בהפגנה שהתקיימה ב-5.9.1998 מול משרדי הממשלה בירושלים בדרישה להעניק סיוע לרשויות המקומיות הדרוזיות נפצעו שלושה מפגינים ושני שוטרים. בהפגנה ב-10.8.2003 באותו מקום, בדרישה לבטל את ההחלטה לאחד רשויות מקומיות דרוזית, נפצעו עשרות מפגינים ושוטרים ונעצרו לחקירה 26 מפגינים. בדיווחים בתקשורת תוארה ההפגנה כאחת האלימות והסוערות ביותר שהתקיימו בירושלים בשנים האחרונות וצוין בהבלטה שהשוטרים נפצעו מאבנים שזרקו עליהם המפגינים הדרוזים. בתמונת ההפגנה שקיימו הדרוזים בשנת 2001 בולטת הנפת הדגל הדרוזי (תמונה 3).¹⁸

בסדרת הפגנות אלימות של דרוזים ברחבי המדינה בשנת 2009, בטענה למדיניות מפלה ומכוונת כלפי הרשויות המקומיות הדרוזיות, חסמו המפגינים כבישים, הבעירו צמיגים ותקפו את כוחות הביטחון. התוצאה הייתה נפגעים רבים מקרב המפגינים ומקרב כוחות הביטחון. חומרת מעשי האלימות המילולית והפיזית שנקטו המפגינים הביאו לפרסום נרחב באמצעי התקשורת ולשימוש בביטויים קשים כגון "אינתיפאדה דרוזית" ותהיות לגבי האיתנות של מערכת היחסים בין המדינה לדרוזים. וכך נכתב בהבלטה באחד העיתונים:

בשבוע זה נרשם עימות נוסף בין הדרוזים לבין מדינת ישראל. בהפגנה סוערת מול משרד ראש הממשלה נפצעו שבעה שוטרים. הדרוזים מבטיחים "אינתיפאדה" על רקע תשתיות עלובות וקיפוח מתמיד מצד מדינת ישראל. עד כמה איתנה מערכת היחסים עם הדרוזים במדינת ישראל? האם יהיה, חלילה, מימוש לאיום האינתיפאדה? או אולי, זה איום המגיע מתוך הכרה שרק הפגנת כח ואלימות תביא פתרון לבעיות התשתיות בכפרים הדרוזיים. (חורש 2009).

המהומות נפסקו רק אחרי שראש הממשלה בנימין נתניהו נפגש עם המפגינים והבטיח להם

18 בדגל הדרוזי חמישה צבעים ובני העדה מייחסים להם משמעויות: הירוק מסמל את הטבע, האדמה, אופטימיות ותקווה; האדום מסמל אהבה, עוצמה, גבורה ואומץ; הצהוב מסמל את השמש, חום, יבולים, שובע ושפע; הכחול מסמל את השמים, המים והנצח. הלבן מסמל את הטוהר, התום, נעורים ויושר.

שימצא פתרון לבעיות שהם העלו. נתניהו, כמנהיגי מדינה רבים לפניו, טרח להדגיש את הקשר המיוחד בין ישראל לאזרחיה הדרוזים ואת חובתה לסייע להם כדי לחזק את "ברית החיים" (ליבנה 2009).

תמונה 3: הפגנת דרוזים נגד מדיניות הממשלה

מגמה זו נמשכה בשנת 2010 ואף ביתר חומרה, בהפגנות שקיימו דרוזים כנגד הפקעת אדמותיהם בסביבת היישוב יקנעם לצורך הנחת קו גז טבעי בהתאם לתוכניות מתאר ארציות שאישרה הממשלה. על פי דיווחים באמצעי התקשורת, ההפגנה הייתה אלימה, בייחוד כנגד כוחות הביטחון, והיו פצועים בשני הצדדים. גם בהפגנות אלה בלט הדגל הדרוזי שהניפו המפגינים, שהיו לבושים בלבוש דרוזי דתי (לוי 2010). עם השנים, הטענות על קיפוח ואפליה המלוות בביטויים קשים ואף בנימה של איומים הפכו לדבר שבשגרה. יש לציין, כי ככלל בחרו בני העדה שלא לפרט את האיומים ולציין אלו צעדים ינקטו, והעדיפו להשאיר שאלה זו ללא מענה, תוך התייחסות זהירה להשפעת המצב על שאיפותיהם המדיניות. דוגמה לגישה זו נמצאת בדבריו של השר וחבר הכנסת לשעבר סאלח טריף, בריאיון עם המחבר עוד לפני שנים אחדות:

בחברה הישראלית יש סממנים ברורים של גזענות. זה מסביר את היחס כפוי הטובה כלפי הדרוזים... חשוב שמנהיגי המדינה יעשו משהו... זה מתפתח לכיוון לא טוב וכבר יש סימנים בחברה הדרוזית להיווצרותם של גרעינים של קבוצות שלא מוכנים להשלים עם המצב הזה והם מתכוונים לפעול... אנחנו לא יודעים לאן זה יוביל ואין לנו שליטה על מעשים של בודדים... צריכים להבין שיש בעדה שינויים בגישה בכל מיני תחומים וגם לגבי המחשבה שהדרוזים לא רוצים להקים מדינה משלהם (אמרני 2003: 18).

דבריו של סגן השר לפיתוח הנגב והגליל חבר הכנסת איוב קרא בריאיון באמצעי התקשורת ביולי 2009 הם ביטוי נוסף להלכי הרוח בקרב המנהיגות של בני העדה. קרא הטיל על ממשלות ישראל את האשמה לסבל שגורם לדרוזים מצבן הקשה של הרשויות המקומיות הדרוזיות, ואמר שהמדינה גורמת להם עוול בהשוותה אותם לערבים שאינם משרתים בצבא ומנצלים את תקופת השירות הצבאי להשגת יתרונות בהשכלה, בצבירת ניסיון ובהכשרה בתחומים שונים.¹⁹

לצד אמירות קשות מסוג זה, יש שבוחרים להציג עמדות מרגיעות ואף מוצאים לנכון לומר שישראל אינה צריכה לחשוש מפני העדה הדרוזית. יהיו כמובן כאלה שישייכו אמירות אלו לרצון שלהם למנוע פגיעה אפשרית בבני העדה. בהקשר זה ראויים לציון דברים שאמר פאדל מנסור, בריאיון עם המחבר, שבהם הוא מתייחס לרעיון הקמת מדינה דרוזית, תוך הדגשת המילה "כיום":

לדרוזים אין שאיפות להקים מדינה דרוזית עצמאית. הם לא יכולים כיום להקים מדינה משום שהם מיעוט קטן ומפוזר בין שלוש מדינות – סוריה, ישראל ולבנון. לדרוזים אין שום קונפליקט עם היהודים ולכן מדינת ישראל לא צריכה לחשוש מפני הדרוזים. כל מה שהדרוזים רוצים הוא לחיות בכבוד במדינה, עם זכויות שוות ליהודים ועם שיתוף פעולה הגון ופורה (שם).

מגמות אלו של הקצנה במחאתם הציבורית של הדרוזים מעלות חששות כבדים מפני הידרדרות ביחסים בין המדינה לבני העדה. המציאות הביטחונית בישראל והקירבה הדתית, הלשונית והתרבותית של הדרוזים לערבים מעצימות חששות אלה. גם מאפייני השירות שלהם בצה"ל ומספרם הרב יחסית של חיילים וקצינים דרוזים בשירות סדיר ובמילואים, וכן קיומן של יחידות דרוזיות נפרדות, עלולים לעורר חשש בקרב שלטונות ישראל. עובדה היא, שהכוח הפוליטי של העדה הדרוזית בישראל גדול מחלקה היחסי באוכלוסייה. יש להניח כי זאת גם תוצאה של הטלתה האידאולוגית שבין שני קטבים מנוגדים: בקוטב האחד, הם משרתים בכוחות הביטחון ובמוסדות המדינה ומשתייכים להוויה הישראלית, הנקשרת במידה רבה לשירות בצבא; בקוטב האחר, הם מיעוט לאומי בעל מאפיינים ייחודיים, השומר בסוד את דתו ואת שאיפותיו המדיניות ומקפיד לטפח את המאפיינים הפרטיקולריים שלו. מיעוט זה נמצא בתהליך של בחינה מתמדת של זהותו הדתית והלאומית, ונראה שיותר ויותר דרוזים ובהם מנהיגי העדה מצהירים בפומבי על רצונם לראות את העדה כחלק מהאומה הערבית. הדבר כמובן מעורר דאגה בישראל, גם אם מספר התומכים בגישה קיצונית זו בקרב הדרוזים קטן, וגם אם ברוב המקרים נאמרים הדברים בהקשר של היחסים הבעייתיים של הדרוזים עם העולם הערבי.

19 ראיין רדיו עם סגן השר לענייני פיתוח הנגב והגליל, חבר הכנסת איוב קרא. רשת קול חי, 2.7.2007 (13:40).

בולטים בחומרתם דברים ברוח זו של דרוזים שנושאים משרות ציבוריות בכירות. כך לדוגמה חבר הכנסת סעיד נאפע, עורך דין בהשכלתו, ששימש ראש המועצה המקומית בית ג'אן, אומר בפה מלא שהוא בן העם הפלסטיני ושייך לאומה הערבית. לטענתו, המצב הקשה שבו נתונים הדרוזים בישראל הוא ההוכחה הטובה ביותר לכך שהמדינה אינה מעוניינת להעניק שוויון זכויות מלא למיעוטים, אף על פי שהדרוזים ממלאים את החובות האזרחיות בדיוק כמו היהודים. "ברעיון שלנו אין פגיעה ביהודים, בדמוקרטיה הרוב קובע, ובניתיים אנחנו לא הרוב", אמר נאפע. יש לשים לב למילים "בינתיים" ו"אנחנו" (הדרוזים והערבים). ראוי לציין, שמדובר בחבר כנסת מכהן ומשכיל שרכש את השכלתו באוניברסיטת תל אביב, סירב לשרת בצה"ל לבחור לכנסת ופועל במטרה להפיץ את העמדות שלו בקרב בני העדה, בין היתר במסגרת תנועה המכונה "הדרוזים החופשיים" (חורי ושטרן 2007). כפי שהוזכר לעיל, היועץ המשפטי לממשלה החליט להגיש נגדו כתב אישום בגין מגע עם סוכן זה.

דוגמה נוספת לתדירות הגוברת בשימוש במונח "אינתיפאדה דרוזית" על ידי אנשי ציבור, נמצאת בדברים המיוחסים לרפיק סלמה, שהודח מתפקידו כראש המועצה המקומית ירכא על ידי שר הפנים. בפרסומים באמצעי התקשורת זכו דבריו לכותרת: "רפיק סלמה מביטח אינתיפאדה דרוזית" (רפפורט 2007).

חששות ודילמות אלו הם מנת חלקה של רוב האוכלוסייה, היהודית והדרוזית כאחת. בדיקת עמדות בקרב הדרוזים והיהודים העלתה, כי 65% מהנשאלים העלו חששות לגבי עתיד היחסים בין העדה הדרוזית לבין המדינה. החלוקה בין היהודים לדרוזים הייתה די דומה, אם כי הנטייה בקרב הדרוזים הייתה להקצין את חומרת המצב ואת הדחיפות בצורך לתת מענה לבעיה. ממצא חשוב נוסף הוא תמימות הדעים לגבי שילובם של בני העדה במערכות השלטון והמינהל הציבורי כאקט העשוי לסייע להשתלבותם החברתית ולמתן את תחושות הכעס שלהם כלפי המדינה. באשר לשאלה מי אמור לעשות מה – הדרוזים צריכים להתאמץ יותר כדי להשתלב בחברה ובמוסדות השלטון או שמדינת ישראל צריכה ליזום צעדים כדי לסייע להם – מופנית האצבע כלפי המדינה. גבריאל בן-דור, אחד החוקרים הבולטים בתחום, אמר בריאיון עם המחבר, שהוא שינה את דעתו בנושא בעקבות מחקריו: בעוד שעל סמך מחקרים שערך בשנות השבעים הוא הניח שהשתלבותם של הדרוזים בחיי המדינה תתרחש כתהליך טבעי, הרי ממחקריו בשנות התשעים הוא הסיק שיש צורך במעורבותה של המדינה בנושא זה (אמרני 2003). גישה זו ניכרת גם בקרב מעצבי המדיניות של ישראל וברמות הבכירות ביותר. מדגימים זאת דברים שאמר בריאיון עם המחבר משה ארנס, שכיחן כשר הביטחון של ישראל:

חייבים לזכור שבמקם שיש תסכל ותחושות לא טובות כלפי המדינה, נכנסים גורמים עוינים שינסו לנצל את המצב נגד המדינה. יש כל הזמן ניסיונות של גורמים עוינים לצוד את

אלה שחשים תסכול כלפי המדינה וחייבים למנוע זאת... אחת הבעיות שיש אצלנו כאלה שמתייחסים לדרוזים כמו לערבים וזה לא נכון ולא צודק... אסור שיתקבל הרושם אצלם כפי שהוא כיום, שלא יוצא להם כלום מהשירות הצבאי... בשירות הציבורי יש למדינה השפעה גדולה ויכולת לעזור להם. צריכים לקבוע משרות לדרוזים בכל משרדי הממשלה גם ברמות הבכירות ולחייב את המשרדים לאייש אותם בדרוזים (שם: 19).

בחירת הספרות המחקרית שעוסקת באוכלוסייה הדרוזית בישראל מעלה שתי הנחות עקרוניות בתיאור מערכת היחסים ביניהם לבין המדינה והחברה הישראלית: האחת, שהדרוזים הם מיעוט לאומי נאמן למדינה השואף להשתלב בחברה הישראלית ולזכות במסגרתה בכל הזכויות שיש לאוכלוסייה היהודית, ולפיכך אפשר לשלבם באופן מלא בצה"ל ובמערכות השלטון; השנייה, שרוב הדרוזים חשים מקופחים ומופלים על ידי מוסדות המדינה ועל ידי רבים בחברה הישראלית הרואים בהם ערבים, ושתחושות אלו יוצרות בקרבם כעס ועוינות כלפי המדינה, עד כדי אפשרות לקרע ביניהם לבינה, אם לא יהיה שינוי ביחס אליהם. הגישה הרווחת בציבור וגם בספרות המחקרית, שלפיה הדרוזים נאמנים למדינות שבהן הם חיים ואין להם שאיפה להקים מדינה, זכתה לתמיכה ברורה בקרב מרבית החוקרים, דרוזים ויהודים כאחד. חשיבותה של גישה זו היא בהשפעתה הרבה על היחס כלפי הדרוזים ועל מידת הנכונות לשלבם במוקדי כוח והשפעה במדינה (אביבי 2007; בן-דור 1995; דנה 1998; פלאח 2000).

ייתכן כי מאחר שהדרוזים יודעים היטב מהי השפעתו של מאפיין זה המיוחס להם, הם נוטים להדגישו. בהתייחס לשאלה לגבי שאיפתם להקים מדינה, שהיא אחד המדדים לבדיקת מידת נאמנותו של מיעוט לאומי למדינה שהוא חי בה, הדגישו רובם (90%) את נאמנותם המוחלטת לישראל ושללו מכול וכול את עצם קיומה של שאיפה כזאת בקרב בני העדה.²⁰ ביטוי בולט להלכי רוח אלה נמצא בדברים של השיח' ג'אבר מועדי, ממנהיגי העדה הדרוזית בישראל בעבר, בריאיון עם המחבר, שקושר את הנאמנות למדינה למצוות הדת:

הקשר בין העדה הדרוזית לבין מדינת ישראל חזק ויימשך תמיד. מדובר בקשר דם שנמשך למעלה מ-50 שנה... לא נמצאו דרוזים שבגדו במדינה... הדת הדרוזית מצווה אותנו להיות נאמנים למדינה בה אנחנו חיים, וישראל היא המדינה שלנו ולמענה אנחנו נלחמים... כולם יודעים שאנחנו לא רוצים להקים מדינה ורק מבקשים שייטנו לנו לחיות בשקט לפי הדת שלנו. הבעיה שהמדינה לא עוזרת לנו כפי שמגיע לנו. אנחנו משרתים בנאמנות את המדינה, ובצבא יש הרבה קצינים דרוזים והם יכולים להיות בתפקידים חשובים, אבל לא עוזרים להם להתקבל לעבודה וזה גורם לבעיות ולדברים לא טובים בעדה והמדינה צריכה לשנות את זה. (אמרני 2003: 23).

20 בשונה מכך, על פי תוצאות הסקר שערך המחבר השיבו כחצי מהם שלהערכתם בני העדה שואפים להקים מדינה משלהם. ראו טבלה 21 בעמ' 210.

בקרבת האוכלוסייה היהודית נשמעת נימה דומה, אך פחות החלטית לגבי הטווח הרחוק. דבריו הבהירים של שר הביטחון לשעבר משה ארנס בריאיון עם המחבר, והשימוש במילה "כיום", מבטאים גישה הרווחת בקרב רבים בציבור הישראלי, שמכירים מקרוב את מערכת היחסים בין המדינה לבין העדה הדרוזית:

אין סיבה שמישהו יטיל ספק בנאמנותם של הדרוזים למדינת ישראל. ידוע שלדרוזים אין כיום שאיפות לעצמאות מדינית כזו או אחרת, והם בטווח הנראה לעין ממשכינים עם מסורת ארוכה של נאמנות למדינה שבה הם חיים. עם זאת, צריכים להיות קשובים למה שקורה אצלם ולעשות את הפעולות המתבקשות (שם).

האם בהצהרת נאמנות של דרוזים למדינת ישראל יש גם משום תמיכה בזכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית? הנתונים בטבלה 5 מציגים את התשובות לשאלה זו:

טבלה 5: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך יש למדינת ישראל זכות להתקיים כמדינה יהודית?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ %-	אין לה זכות זו	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	10	12	17	32	29	כלל המדגם
100	14	12	23	33	18	תלמידי תיכון
100	8	14	13	42	23	בשירות סדיר
100	8	9	13	37	33	לאחר שירות
100	13	17	20	21	29	לא שירתו
100	4	12	13	26	45	מינהל הציבורי
100	8	10	16	27	39	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 174.

הנתונים מלמדים כי 61% מהדרוזים סבורים של ישראל יש זכות להתקיים כמדינה יהודית, במידה רבה ורבה מאוד. עם זאת, ציבור גדול מבני העדה (39%) אינו סבור כך. בהתייחס לקבוצות השונות, ראוי לציין את תלמידי התיכון שלא תמכו בזכות זו, בשיעור גבוה יותר (49%). לעומת זאת, אחוז התומכים בזכות זו בקרב העובדים במינהל הציבורי היה גבוה יותר (71%). גם בקטגוריה "במידה רבה מאוד" תמכו העובדים במינהל הציבורי בשיעור גבוה יותר (45% לעומת 29%). התפלגות הנתונים מלמדת כי התמיכה בזכותה של המדינה להתקיים כמדינה יהודית רבה יותר לאחר השירות הצבאי (70%). ממצאים אלה ניתן להסיק שתי מסקנות עיקריות: האחת, שקיימת מגמת הקצנה בעמדות שלילות כלפי המדינה בקרב דור העתיד בעדה (בני הנוער); השנייה, שהשירות בצה"ל והעבודה במינהל

הציבורי מחזקים אצלם עמדות חיוביות כלפי המדינה.

האופן שהדרוזים רואים את מעמדם במדינה ובחברה הישראלית נבדק באמצעות שלושה משתנים: יחסם למצבם בהשוואה למצבם לפני כעשור; תפיסתם את קשרי הגומלין עם החברה הישראלית; הערכתם את יחסן של החברה הדרוזית והחברה הישראלית למשפחה הדרוזית השכולה, עקב מרכזיותה של סוגיה כאובה זו בהווה הישראלית. הנתונים בטבלה 6 מציגים את הערכת לגבי מצבם בהשוואה למצבם לפני כעשור.

טבלה 6: התפלגות התשובות לשאלה, "כיצד אתה מעריך כיום את מצבם של הדרוזים בישראל, בהשוואה למצבם לפני עשר שנים?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-100%	הרבה יותר רע	יותר רע	ללא שינוי	יותר טוב	הרבה יותר טוב	
100	4	4	24	58	10	כלל המדגם
100	6	1	18	55	20	תלמידי תיכון
100	–	2	24	68	6	בשירות סדיר
100	5	4	27	56	8	לאחר שירות
100	1	4	28	64	3	לא שירתו
100	6	10	29	51	4	מינהל הציבורי
100	3	5	26	59	7	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 178.

הנתונים מלמדים כי 68% מהדרוזים סבורים שמצבם טוב יותר מאשר עשר שנים קודם לכן. ככלל, התפלגות התשובות בקרב הקבוצות השונות די דומה. עם זאת, תלמידי התיכון השיבו בשיעור גבוה יותר שמצבם של בני העדה הרבה יותר טוב (20% לעומת 10%). התוצאות לגבי בני הנוער מפתיעות, מאחר שהם לא חוו את קשיי העבר. הפתיעו גם הדרוזים העובדים במינהל הציבורי שהשיבו בשיעור נמוך יותר. ייתכן שזאת תוצאה של חשיפה רבה יותר לתהליכי קבלת החלטות על ידי מוסדות המדינה בתחום הקצאת משאבים ולנתונים השוואתיים עם האוכלוסייה היהודית, שהם נחשפים אליהם במסגרת עבודתם יותר מהאחרים.

אחד הטיעונים הבולטים שהעלו רבים מבני העדה בעניין הקשרים שלהם עם האוכלוסייה היהודית היה, שיודעים עליהם מעט מדי, ושזהו הגורם לחוסר נכונות לחבור אתם ולהימנע מלהעסיקם בעבודה. מעניין, שההסברים שלהם התמקדו במאפיינים הייחודיים של העדה, כגון סודיות הדת ואמונתם בגלגול נשמות.

הערכתם של הדרוזים את יחסיהם עם החברה הישראלית נבדקה באמצעות שאלות בשלושה תחומים: הערכתם את מידת ההכרה של החברה הישראלית את העדה הדרוזית; תגובתם האפשרית להחלטת ממשלה לסייע לדרוזים באופן מיוחד; נטייתם לפנות לחברים דרוזים או יהודים לשם קבלת סיוע במציאת עבודה. הנתונים בטבלה 7 מצביעים על הערכתם לגבי הכרתם על ידי החברה הישראלית.

טבלה 7: התפלגות התשובות לשאלה, "האם אתה מסכים עם המשפט: 'אחת הבעיות העיקריות של הדרוזים היא שהחברה הישראלית לא מכירה אותם מספיק טוב?'"

התפלגות התשובות					אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	לא מסכים כלל	לא מסכים	מסכים	מסכים מאוד	
100	7	15	31	47	כלל המדגם
100	7	18	31	44	תלמידי תיכון
100	8	15	35	42	בשירות סדיר
100	8	11	32	49	לאחר שירות
100	7	7	31	55	לא שירתו
100	6	15	30	49	המינהל הציבורי
100	10	13	25	52	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 179.

הנתונים מלמדים, כי רוב הדרוזים (78%) מסכימים עם הקביעה שאחת הבעיות העיקריות שלהם היא שהחברה הישראלית אינה מכירה אותם די הצורך. ההנחה היא כי עמדה זו מושפעת גם מרצונם לתת הסבר לפער בין היחס שהם מקבלים ממוסדות המדינה בהשוואה ליחס שהם ראוים לו להערכתם מבלי להאשים את ישראל בהפלייתם. אפשר לראות בעמדה זו גם מעין הפניית אצבע מאשימה כלפי עצמם ובעיקר כלפי ההנהגה הדרוזית, שלא השכילה להביא לכך שהחברה הישראלית תיטיב להכירם. להלן מובאות העמדות שהם הציגו בהקשר להשתלבותם בשוק העבודה.

לשאלה, "ציין באיזו מידה לדעתך, כל אחד מהגורמים הבאים עוזר לדרוזים להתקבל לעבודה במשרדי הממשלה?", 48% השיבו "חברים יהודים", לעומת 37%, שהשיבו "חברים דרוזים".

לשאלה, "ציין באיזו מידה לדעתך, כל אחד מהגורמים הבאים עוזר לדרוזים להתקבל לעבודה בעירייה או במועצה?", 48% השיבו "חברים דרוזים", לעומת 32%, שהשיבו "חברים יהודים".

לשאלה שהוצגה לדרוזים לאחר שירות קבע, **"באיזו מידה לדעתך, כל אחד מהגורמים הבאים עוזר לדרוזי גימלאי צה"ל, למצוא עבודה?"**, 77% השיבו "חברים יהודים", לעומת 25% שהשיבו "חברים דרוזים".

עמדות אלו מצביעות על גישה פרקטית. כלומר, הפנייה לקבל עזרה בתחום התעסוקה מושפעת מהערכתם את יכולתו של הגורם שאליו פונים לסייע. לפיכך, מי שמבקשים להשתלב במשרדי ממשלה נוטים יותר לפנות לחברים יהודים, ואילו מי שמבקשים להשתלב ברשויות המקומיות פונים יותר לחברים דרוזים. שכן, רוב המעסיקים והבוחרים בוועדות המכרזים במשרדי הממשלה הם יהודים, ואילו אלה שברשויות המקומיות במקומות מגוריהם הם דרוזים. ההנחה היא, שעמדות אלו נובעות גם מהאפשרויות המעטות של הדרוזים לסייע בכל הנוגע למשרדי הממשלה, בגלל מספרם הקטן יחסית של העובדים מבני העדה ולנוכח ההשפעה הפוליטית המעטה שלהם ברמה הארצית. לגבי העמדות שהציגו המשתתפים שלאחר שירות קבע, יש להניח שהן מושפעות גם מהקשרים ומההיכרות הרבות יותר שלהם עם האוכלוסייה היהודית ועם נושאי משרה במוסדות המדינה, כתוצאה מהשירות הממושך בצבא.

בהתייחס לשאלת מידת האמון בנאמנותם למדינה, אפשר היה להניח, שהדרוזים יציגו עמדות שמדגישות את נאמנותם המוחלטת של כל בני העדה למדינה. אלא שבשונה מהעמדות הפומביות ומאלה שהוצגו בראיונות, בסקר הם הציגו עמדות שונות. באופן מפתיע, נמצא כי 40% השיבו בשלילה לשאלה, **"באיזו מידה לדעתך, המשפט מהווה תיאור נכון או לא נכון של המצב כיום? – המדינה יכולה לתת אמון מלא בדרוזים?"** כצפוי, הדרוזים שעובדים במשרדי ממשלה השיבו בשיעור גבוה יותר שהמדינה יכולה לתת אמון מלא בדרוזים, מאשר העובדים ברשויות המקומיות. ייתכן שהתלות הרבה יותר שהם מייחסים למידת האמון בנאמנותם למדינה משפיעה על עמדותיהם. לתוצאות אלו, שהן ראשוניות בתחום, יש משמעויות חשובות ביותר על יחסם למדינת ישראל. ייתכן שרצונם לדרבן את ישראל לפעול כדי לתת מענה לדרושותיהם השפיע על העמדות שהם הציגו. מנגד, נוכח המאפיינים שלהם בכל הנוגע להתנהגותם החברתית שביסודה רצון לרצות את השלטונות, עולה האפשרות שמספר התומכים בעמדה זו גדול יותר. נראה שתוצאות אלו נוגעות גם למאפייני השתלבותם בצה"ל, השתלבות הנשענת במידה רבה על תחושת האמון בנאמנותם למדינה, הרווחת בקרב הציבור הישראלי.

בחינת דרישתם לקבל סיוע מהמדינה מלמדת, שהיא נקשרת לרוב לשירותם בצה"ל ומוצגת על ידם בעזרת הביטויים "אחים לנשק", "ברית דמים" וכדומה. השכול הפוקד את בני העדה כתוצאה מהשירות הצבאי מהווה גם הוא מרכיב בולט בטענותיהם כלפי המדינה. לפיכך, ועל רקע רגישותו וחשיבותו של נושא השכול במרקם היחסים המיוחד בין בני העדה והחברה

הישראלית, נבדקה התייחסותם לשאלת הסיוע הכספי שנותנת המדינה למשפחה הדרוזית השכולה בהשוואה למשפחה היהודית השכולה ונבדקו נושאים הקשורים ליחס של החברה הדרוזית והחברה הישראלית למשפחה הדרוזית השכולה. להלן העמדות שהוצגו בנושאים אלה:

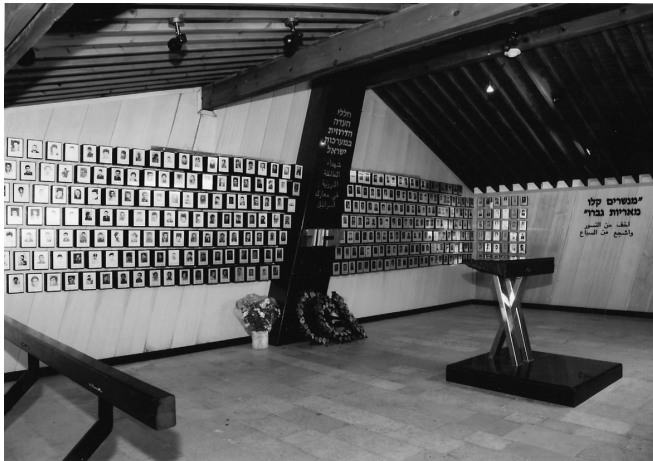
לשאלה, **"האם להערכתך, הסיוע הכספי שהמדינה מעניקה למשפחה דרוזית שכולה זהה לזה שניתן למשפחה יהודית שכולה?"**, 57% השיבו שלדעתם הסיוע הכספי שהמדינה מעניקה למשפחה דרוזית שכולה נמוך מזה שניתן למשפחה יהודית שכולה. מעניין ש-68% מהחיילים בשירות סדיר השיבו כך. גם העמדות שהציגו העובדים במינהל הציבורי מעוררות תמיהה: אף שהם השיבו כך בשיעור נמוך יותר (44% לעומת 57%), אפשר היה לצפות שהם יבטאו מידה רבה יותר של אמון בצה"ל ובמשרד הביטחון, מה גם שהם חשופים יותר מהאחרים להוראות החוק ולכללים המחייבים את צה"ל ואת משרד הביטחון להעניק סיוע זהה למשפחות השכולות. כדי להרחיב את היריעה בסוגיה חשובה זו נבדק גם יחסם למידת התמיכה והסיוע הבלתי-פורמלי שניתן למשפחה הדרוזית השכולה.

בדיקה זו נעשתה באמצעות שתי שאלות, אחת המתייחסת לחברה הדרוזית ואחת המתייחסת לחברה הישראלית. התוצאות שהתקבלו מצביעות על בעיה קשה ועמוקה, העשויה ללמד על פן נוסף של שבריריות מערכת היחסים בין האוכלוסייה הדרוזית לאוכלוסייה היהודית. לשאלה, **"האם להערכתך משפחה דרוזית שכולה זוכה לתמיכה ולסיוע מהחברה הדרוזית במידה מספקת?"**, 47% השיבו בשלילה, ולשאלה, **"באיזו מידה לדעתך החברה הישראלית תומכת במשפחה הדרוזית השכולה?"**, 53% השיבו שהיא אינה תומכת במידה מספקת. הממצאים מראים שיותר מחצי מהדרוזים סבורים שמוסדות המדינה אינם מעניקים למשפחה הדרוזית השכולה סיוע כספי הזהה לזה שניתן למשפחה היהודית השכולה ושכחציים סבורים שהחברה הישראלית אינה תומכת במשפחות השכולות מעדתם במידה הנדרשת. פירוש הדבר, מידה רבה של אכזבה וחוסר אמון במוסדות המדינה. בהתייחס למאפייני החברה הדרוזית, התוצאות לגבי מידת הסיוע שניתן למשפחות השכולות על ידי בני העדה אינן עולות בקנה אחד עם הגישה הרווחת, שהדרוזים נוהגים לסייע זה לזה וכי התנהגות זו היא אף בגדר חובה דתית.

מקומו של נושא השכול בחברה הישראלית כתוצאה מהשירות הצבאי מעניק משמעויות מיוחדות לעמדות שהציגו הדרוזים. בעמדות אלו טמונות האשמות קשות כלפי המדינה וכלפי צה"ל, המחייבות בדיקה וחשבון נפש, ללא כל קשר לנכונת הדברים. כדי להעריך נכונה את משמעותן של עמדות אלו חשוב להבין את השינויים שחלו בחברה הדרוזית ביחסה למוות בעקבות נפילתם של החיילים מבני העדה. באופן מסורתי, הדרוזים אינם מייחסים חשיבות לגופו של האדם לאחר מותו. הדבר בא לידי ביטוי בין היתר בהימנעות

ממנהגי אבל על המת ומקיום טקסי זיכרון למתים, בהיעדר חובה להניח מצבה על הקבר ובהיתר לקבור כמה וכמה גופות יחד. על רקע זה, בולט יחסם השונה לבני העדה שנהרגו במהלך שירותם בצה"ל, שביטויי הבולט הוא בהקמת "יד לבנים" ביישוב הדרוזי דלית אל-כרמל (תמונה 4). האתר שהוקם להנצחת זכרם של חללי צה"ל הדרוזים מלמד יותר מכול על יחסם של הדרוזים לבני העדה שנפלו במערכות ישראל.²¹ מוצגות בו תמונותיהם של 363 החללים מבני העדה. במקום יש חדר עיון וספרייה הכוללת מידע רב על ההיסטוריה, המורשת והתרבות של הדרוזים בארץ ובעולם. לזאת יש להוסיף את העובדה שדגל המדינה עוטף את ארונו של החייל הדרוזי שנפל במהלך שירותו הצבאי, בדיוק כמו את ארונו של החייל היהודי. וכך כתב מוסבאח חלבי על "יד לבנים הדרוזים":

מי שרוצה לעמוד על משמעותו של הדו-קיום היהודי-דרוזי, טוב יעשה אם ישים פעמיו לבית "יד לבנים" שבדלית אל-כרמל. מי שמעוניין לעמוד על טיבה של ברית הדמים שאינה ניתנת לניתוק בין העם היהודי לעם הדרוזי, ראוי שיתייצב אל מול כותל הזיכרון באותו "יד לבנים", להתייחד עם זכרם של חללי העדה הדרוזית, אשר חירפו את נפשם בשירות צה"ל וזרועות הביטחון של ישראל, בהגנה על מדינת ישראל... כאן אתה ניצב מול האמת כמות שהיא – בברית אחים לחיים ולמוות בין שני העמים, היהודי והדרוזי (חלבי 2002: 52).

תמונה 4: בית יד לבנים הדרוזים בדלית אל כרמל

21 הקמת יד לבנים הדרוזים עוררה בתחילת ביקורת מצד אנשי הדת שראו בעצם ההנצחה משום כפירה באמונה בגלגול נשמות. מנגד, ארגון יד לבנים הארצי טען כי אין מקום להפריד בין הנופלים הדרוזים לאחרים. ואולם, עד מהרה שכחה הביקורת, והמקום הפך למוקד עלייה לרגל לבני העדה ולאחרים. שלט המוצב בכניסה למבנה מספר על קשר מיוחד של המבנה למדינת ישראל.

לצד דברים אלה מוצא לנכון חלבי לקשור את ההיסטוריה של המבנה לקשר המיוחד של הדרוזים עם מדינת ישראל. הבית נבנה בשנת 1882 על ידי סר לורנס אוליפנט, דיפלומט בריטי אוהד הצינונות, שחי חלק מחייו בארץ ישראל ומזכירו האישי היה היהודי נפתלי הרץ אימבר (מחבר "התקווה"):

"נדמה כי אין צורך להכביר מילים כדי להבין את עוצמת הקשר היוצר דברים אלה בין העדה הדרוזית לבין מדינת ישראל בהקשר לשירותם בצה"ל, כאשר השכול מקבל יותר ויותר מקום שמדישי את עוצמת הקשר בין העדה לבין העם היהודי והמדינה" (חלבי, שם)

בדיקת התחושות של קיפוח ואפליה שעליהן מדווחים הדרוזים התמקדה בשני משתנים המוזכרים כגורמים שהשפעתם על תחושות אלו רבה במיוחד – היחס של מוסדות המדינה אליהם ושירותם בצה"ל. הבדיקה נעשתה באמצעות שאלות בשלוש רמות: ברמה העקרונית, ברמה מופשטת של תפיסתם את היחס של מוסדות המדינה אליהם וברמת ההתייחסות למצבים ספציפיים. טבלה 8 מציגה את התוצאות.

טבלה 8: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, מעניקה מדינת ישראל שוויון זכויות לדרוזים?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-100%	אינה מעניקה שוויון	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	23	27	35	11	4	כלל המדגם
100	15	28	40	11	6	תלמידי תיכון
100	13	17	41	24	5	בשירות סדיר
100	25	24	31	14	6	לאחר שירות
100	27	30	35	5	3	לא שירתו
100	43	31	23	2	1	מינהל הציבורי
100	23	38	32	4	3	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 201.

הנתונים מלמדים כי רוב הדרוזים (85%), סבורים שישראל אינה מאפשרת לבני העדה שוויון זכויות מלא. בהתייחס לקבוצות השונות, בולטים החיילים בשירות סדיר. הם השיבו בשיעור גבוה יותר שהמדינה מעניקה לדרוזים שוויון זכויות מלא – במידה רבה ו"במידה רבה מאוד" (30% לעומת 15%). הירידה בשיעור המשיבים כך אחרי השירות הצבאי מלמדת על ההשפעה של השירות. הממצאים עולים בקנה אחד עם התשובות של רוב הדרוזים, שבצה"ל עצמו זוכים בני העדה לשוויון זכויות מלא, אך לא כך אחרי השחרור. לעומת זאת, הדרוזים שעובדים במינהל הציבורי השיבו בשיעור גבוה יותר שהמדינה אינה מעניקה

לבני העדה שוויון זכויות מלא. ההנחה היא, שהדבר נובע בעיקר מאכזבתם מאי מילוי ציפיותיהם. בקרב הדרוזים רווחת הגישה, שהעבודה במינהל הציבורי מבטאת הזדהות עם המדינה, וגישה זו כנראה מובילה למחשבה שהם ראויים ליחס טוב יותר. הכוונה בעיקר לחוסר התחשבות בקשיים הייחודיים שיש להם בהשוואה לעמיתיהם היהודים, כגון מקום מגורים מרוחק מירושלים ומגוש דן, שם שוכנים רוב מוסדות המדינה. קשיי שפה, היעדר קשרים והיכרות בצמרת השלטון ולעתים תחושה קשה שהעובדים והבחונים בוועדות המכרזים מתייחסים אליהם בחשדנות, כמו לערבים, תורמים גם הם לדבר. מנגד, בהשוואה לעמיתיהם הערבים, הם אינם מקבלים הטבות כלשהן בזכות שירותם בצבא, שנוסף על הסיכון הכרוך בו הוא גורם לאובדן זמן. מחשבה כזאת יכולה לנבוע גם מרצון לתלות חוסר הצלחה או היעדר התקדמות בעבודה בגורמים מעין אלה, יותר מאשר ביכולות האישיות. ביטוי בולט וחרף נוסף לתחושות הקיפוח והאפליה ניתן למצוא בתוצאות שלפיהן רוב הדרוזים סבורים שמוסדות המדינה מפלים אותם לרעה במתכוון ואף מתייחסים אליהם כמו לערבים, כפי שעולה מהנתונים בטבלה 9 לגבי תחושותיהם בעניין הפלייתם על ידי משרדי הממשלה.

טבלה 9: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, משרדי הממשלה מפלים את הדרוזים לרעה ביחס ליהודים?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-100%	במידה מעטה מאוד	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	6	10	26	32	26	כלל המדגם
100	7	15	35	27	16	תלמידי תיכון
100	6	10	31	30	23	בשירות סדיר
100	6	9	17	39	29	לאחר שירות
100	3	10	21	30	36	לא שירתו
100	5	6	20	40	29	מינהל הציבורי
100	7	9	18	26	40	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 202.

הנתונים מלמדים, כי כל הדרוזים ובכל הקבוצות שנבדקו סבורים שמשרדי הממשלה מפלים אותם במידה זו או אחרת, ורובם (58%) השיבו שזה קורה "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד". שוב נמצא כי אלה מבני העדה שעובדים במינהל הציבורי מצביעים על תחושות קיפוח ואפליה בשיעור גבוה יותר (69% לעומת 58%). בחינה השוואתית בין הקבוצות מצביעה על מגמה ברורה של עלייה בשיעור הטוענים ליחס מפלה של משרדי הממשלה

כלפי הדרוזים (43% בקרב תלמידי התיכון, 53% חיילים בשירות סדיר, 68% לאחר השירות הצבאי ו-69% בקרב העובדים במינהל הציבורי). ההנחה היא, שהשינוי נובע מחשיפה רבה יותר למצבים שניתן לפרשם כחס מפלה, והתחושה שהעובדים היהודים במוסדות המדינה מתייחסים אליהם כמו אל ערבים. הנתונים בטבלה 10 מציגים את העמדות שהם הציגו בסוגיה זו.

טבלה 10: התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, במוסדות המדינה מתייחסים לדרוזים כמו לערבים?"

התפלגות התשובות					אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	בהחלט לא	לא	כן	בהחלט כן	
100	7	24	44	25	כלל המדגם
100	12	32	40	16	תלמידי תיכון
100	6	29	38	27	בשירות סדיר
100	3	23	40	34	לאחר שירות
100	3	18	58	21	לא שירתו
100	4	18	50	28	מינהל הציבורי
100	6	11	47	36	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 203.

הנתונים מלמדים כי רוב הדרוזים (69%) סבורים שבמוסדות המדינה מתייחסים לבני העדה כאל ערבים. יתר על כן, אלה מביניהם שעובדים במינהל הציבורי ובסקטור הפרטי השיבו כך בשיעור גבוה יותר (78% ו-83% בהתאמה). בדיקה השוואתית מצביעה על מגמה של גידול בשיעור הסבורים כך (56% בקרב תלמידי התיכון, 74% לאחר השירות בצה"ל ו-78% בקרב העובדים במינהל הציבורי). ההנחה היא, שמגמה זו נובעת בעיקר מחשיפה רבה יותר למצבים שאפשרו להם לפרש את היחס אליהם כחס דומה לזה שניתן לערבים. בהתייחס לעובדים בסקטור הפרטי, יש להניח שעמדות אלו היו גורם שהשפיע על אי השתלבותם במינהל הציבורי. תחושות אלו הן הבסיס לכעס ולעלבון שהם חשים, למשל עקב בדיקות ביטחוניות הנתפסות על ידם כקפדניות מדי בהשוואה לעמיתיהם היהודים. ההסברים שהדבר נובע מתכונותיהם החיצוניות הדומות לאלו של ערבים ומעצם העובדה ששפתם ערבית אינם מקובלים עליהם. תחושותיהם של חיילים וקצינים דרוזים בשירות חובה או קבע הנתקלים ביחס חשדני בהיותם בחופשה (ללא מדים) קשות עוד יותר. המציאות הביטחונית המיוחדת שישראל שרויה בה מעצימה את ההשפעה של תופעה זו ומעיבה על היחסים ששוררים בין העדה הדרוזית לבין המדינה והחברה הישראלית.

עמדות ומגמות אלו נמצאו גם בתוצאות סקר שנערך בשנת 2008 ביחידה לייעוץ סטטיסטי

באוניברסיטת חיפה (דקסה 2009).²² לדעת עורכי הסקר, הממצאים מלמדים על משבר רב-ממדי בקרב הדרוזים בישראל כיום ועל יחסיהם עם הממסד הישראלי. על פי תוצאות הסקר כחצי מהמרוויינים (47.8%) ציינו שהם מגדירים את היחסים בין האזרחים הדרוזים לבין המדינה כלא טובים בכלל או לא טובים במידה מספקת, 73.2% ציינו שמצב הדרוזים אינו שונה ואף גרוע ממצבם של הערבים, ו-83.3% השיבו שהוא גרוע בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. לדברי עורכי הסקר, הניכור כלפי הממסד בישראל בא לידי ביטוי גם בשאלת הזהות: 81.4% אמרו שהיותם דרוזים חשובה במידה רבה; השייכות השנייה בחשיבותה היא הערביות: 64.4% אמרו שהיותם בני העם הערבי חשובה להם במידה רבה; השייכות הישראלית הייתה במקום השלישי (58.9%), ובמקום הרביעי השייכות לעם הפלסטיני (32.7%). מבין הגורמים שמשפיעים באופן שלילי על יחסם למדינה, 90.1% ציינו את הפקעת הקרקעות ו-75.2% את בעיית האבטלה, ובהתייחס לגורמים שמשפיעים באופן חיובי, רובם ציינו את שילוב בני העדה בעמדות בכירות במוסדות המדינה. בהקשר זה 70.5% ציינו מינוי קצינים בכירים בצה"ל.

בדיקת צעדי המחאה של הדרוזים בטענה לקיפוח ולאפליה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית מלמדת, שהצעדים שנוקטת המדינה אינם עוזרים – עוצמת המחאה גוברת. לדוגמה, ביוני 2009 פרסם סאלח פארס, ראש המועצה המקומית חורפיש, המכהן כיו"ר פורום ראשי הרשויות המקומיות הדרוזיות והצ'רקסיות, כתבה שפורסמה באתר החדשות Ynet (26.6.2009) שכותרתה: "הדרוזי עשה את שלו". בכתבה הוא מתאר את תחושת הכעס והתסכול של בני העדה ומציין שחשוב שישראל תשנה בדחיפות את מדיניותה כלפי אזרחיה הדרוזים. בין היתר הוא מלין על כך שכל המנהיגים בישראל מסתפקים בחלוקת שבחים לבני העדה ואינם עושים דבר כדי לממש הבטחות שניתנו. בציניות הוא כותב שאם מעמדן של העדות השונות בישראל היה נקבע על סמך כמות התשבחות שניתנו להן על ידי הנהגת המדינה, היו הדרוזים מקבלים זכויות יתרה... לדידו, הבעיה נובעת גם מכך שהעדה הקטנה והשקטה, כהגדרתו, הפכה למובנת מאליה בעיני המדינה ולכן היא אינה חשה בצורך למלא את חובתה כלפיה. אלא שלטענתו המצב הזה נמאס על בני העדה והם אינם מוכנים להמשיך לראות את החיילים הדרוזים – שלא חבריהם היהודים – חוזרים מהצבא למציאות של עוני ואבטלה ללא תמיכה וסיוע.

בכתבה גם נערכת השוואה בין הרשויות המקומיות היהודיות שמתפתחות ומשגשגות לעומת הרשויות המקומיות הדרוזיות שמאופיינות בעוני ובמצוקה כספית, בהיעדר פיתוח ותשתיות ובחוסר יכולת לספק לתושבים את השירותים המינימליים. הוא מציין את מצוקת

22 פורסם באתר www.hona.co.il שהוא אתר חדשות יומי המדווח על נושאים הקשורים לחיי הדרוזים. האתר הוקם ב-2008 כאתר חדשות לדרוזים בצפון הארץ, והוא אף משמש במה לבני העדה שמבקשים להשמיע את דעתם בנושאים שעל סדר היום הציבורי.

הקרקעות ביישובי הדרוזים, שאינה מאפשרת פיתוח מקומות עבודה ומגורים לבני העדה, בין היתר, בגלל חוסר תוכניות מתאר למרבית היישובים. "איננו רוצים טובות, איננו מבקשים תרומות. אנחנו רוצים דבר אחד קטן – להיות שווים", הוא מבהיר. לדבריו, הצעירים בעדה נעשים יותר ויותר מנוכרים למדינת ישראל, וזו בעיניו מגמה מסוכנת. לבסוף הוא מביע תקווה שהמדינה לא תמשיך לראות בבני העדה בניס חורגים, ומזכיר לקוראים שהעדה הדרוזית הייתה ותישאר נאמנה למדינת ישראל, אך הגיע הזמן שגם ישראל תקשור את גורלה עם הדרוזים.

לסיכום פרק זה ייאמר, כי ההיקף הגדול של המשתנים המשפיעים על מערכת היחסים המיוחדת שנרקמה בין העדה הדרוזית לבין המדינה והחברה בישראל, והמאפיינים הדתיים, התרבותיים והלשוניים שלהם אינם מאפשרים לקבוע באופן ברור את מקומם במרקם החיים בישראל. מנגד, השינויים המתחוללים בקצב מואץ בקרב הדרוזים מעצימים את חוסר הוודאות ומותירים את השאלה לגבי עתיד היחסים בינם לבין ישראל ללא מענה.

פרק שלישי: צה"ל כור היתוך חברתי לדרוזים – האומנם?

סיכויים וסיכונים בשירות של בני מיעוט לאומי בצבא

הצבא הוא אחד הסמלים המובהקים של ריבונות המדינה, והשירות בו מחייב מתן אמון במדינה והשתייכות לחברה שאזרחיה מהווים את המדינה. ייעודו העיקרי של הצבא הוא הבטחת קיומה של המדינה ושמירה על ביטחון תושביה. לנוכח החשיפה האפשרית של המשרתים בצבא לסודות מדינה ועל רקע הקשר בין השירות הצבאי להשתלבות במערכות השלטון והמינהל הציבורי, ברור ששירות צבאי של בני מיעוטים לאומיים בצבא מעורר דילמה. במדינת ישראל, שהיא שילוב של מדינה יהודית ודמוקרטית, ושמאז היווסדה חווה מציאות ביטחונית קשה, דילמה זו קשה שבעתים: חלק מבני המיעוטים הלאומיים שהם אזרחיה אינם מרגישים שייכות אליה ויחסיהם עם המדינה מאופיינים בחוסר אמון ובחשדנות הדדית, בין היתר בגלל קרבתם הדתית, התרבותית והלשונית לאוכלוסייה הערבית במדינות ערב שמרביתן אויבות לישראל.

במשטר דמוקרטי, מדיניות הגיוס של בני מיעוט לאומי לצבא מושפעת בעיקר משני שיקולים, ביטחוני וחברתי. לפני מעצבי המדיניות מונחת השאלה, באיזו מידה ניתן לסמוך על נאמנותם ולא לחשוש ששירותם בצבא ינוצל לפגיעה באינטרסים של המדינה. מטבע הדברים, מצבה הביטחוני של המדינה ורמת האיום הביטחוני שנשקף לה משפיעים על מדיניות הגיוס שתנקוט כלפי בני המיעוטים הלאומיים, אם כיחידים ואם כקבוצה. אי גיוס לצבא או גיוסם בתנאים מגבילים מבליט את חוסר האמון בהם וכתוצאה מכך מעצים את המתוחות ואת הקונפליקטים, ובעתיד עלול גם להגביל את השתלבותם במערכות השלטון והמינהל הציבורי. כמו כן, מדיניות זו, שמעצימה את ההבדלים במעמדם החברתי של בני המיעוט הלאומי בהשוואה לקבוצת הרוב עלולה לעודד מגמות של בדלנות ועוינות, ואלה עלולים להידרדר למעשים שיחריפו את חוסר האמון כבמעגל קסמים.

בעידן המודרני של לוחמה טכנולוגית יש לשאלת הנאמנות משמעות מכרעת והשלכות חשובות על הצבא, שיכולותיו מותנות במידה רבה בלכידות של חייליו. מחקר שהשווה בין השתלבותם של בני מיעוטים לאומיים בצבאות דרום אפריקה, סינגפור וישראל עסק בשלוש שאלות מרכזיות שמציפות את הדילמות העיקריות הניצבות בפני המדינה:

1. כיצד מדינה יכולה לגייס, להכשיר, לקדם ולבצע אינטגרציה של חברי קבוצות אתניות בצבאה שנאמנותם מוטלת בספק?
2. האם חיילים בני מיעוטים לאומיים שיש להם בני משפחה בארץ אויב יילחמו למען

מדינתם או שמא יצטרפו לבני עמם נגדה?

3. מדוע מדינות מסוימות משלבות את בני המיעוטים הלאומיים בצבאן ואף ביחידות עילית, בעוד אחרות נמנעות מכך או ששילובם הוא חלקי וכרוך בהשפלתם?

עמדתם של קציני הצבא היא גורם חשוב נוסף שמיוחסת לו השפעה על מדיניות הגיוס והשילוב בצבא של בני מיעוטים לאומיים. עמדה זו מושפעת משני שיקולים עיקריים. האחד הוא החשש מפני מעורבות פוליטית שתפגע באוטונומיה של הצבא, שכן מדיניות גיוסם ושילובם מקורה בשיקולים חברתיים, כך שקיימת סבירות גדולה למעורבות פוליטית כדי לכפות על הצבא החלטות בנושאים כגון חיזוק הזדהותם של בני המיעוט הלאומי עם המדינה וקירוב מנהיגים על ידי היענות לפניותיהם. השיקול השני הוא הצורך של הצבא להשקיע בהכשרתם המקצועית של מתגייסים שהמאפיינים הדתיים, התרבותיים והלשוניים שלהם שונים מאלה של רוב החיילים. לעתים נוספים חששות בעניין הנאמנות שלהם למדינה. לפיכך, ברמה העקרונית, קציני הצבא נוטים להתנגד לגיוסם ושילובם של בני מיעוט לאומי בצבא. עם זאת, במצב של איום חיצוני ומחסור חמור בחיילים, וככל שהם מתבקשים להביע את דעתם המקצועית, כך הם עשויים להסכים לגיוסם בשלבים ובתנאים מגבילים (Peled 1998).¹

בתהליך השתלבותם של בני מיעוטים לאומים בצבא זוהו שני שלבים עיקריים. בשלב הראשון המכונה "אינטגרציה אופקית", הם משתלבים לתוך הפעילות הצבאית וזוכים בהדרגה לשוויון בתנאי השירות. שלב זה מסתיים כאשר השיקול המכריע לגבי שיבוצם הוא צורכי הצבא והנתונים האישיים שלהם. בשלב השני, המכונה "אינטגרציה אנכית", הם מקודמים לדרגות בכירות ואף מתמנים לפקד על יחידות לוחמות שאינן אתניות. סיומו של שלב זה מתבטא באינטגרציה מלאה עד להיעלמות מדיניות גיוסם, שיבוצם וקידומם בצבא, המושפעת משיקולים של מוצאם האתני. קצב השתלבותם של בני המיעוט הלאומי בצבא והמעבר משלב לשלב מושפע בעיקר מרמת המקצועיות של הצבא ומהמשימות המבצעיות שהוא נדרש להן. על פי רוב, ההשתלבות מהירה יותר בצבא המבוסס על חיילים מקצועיים הנדרשים להתמודד עם לוחמה טכנולוגית ועם מלחמת גרילה. זו בעיקר תוצאה של הצורך לבצע משימות מורכבות המצריכות כוח אדם איכותי ומיומנות מקצועית גבוהה, לצד תפקידים זוטרים כדוגמת שיטור, מנהלות ושירותים. לפיכך, על פי החלטות של הדרג המדיני ובהתאם למעמדם של קציני הצבא, הם עשויים להסכים לשילוב חיילים בני מיעוט לאומי ביחידות ובתפקידים על פי שיקולים של ניצול יעיל ומרבי של פוטנציאל כוח האדם ולא לפי ההשתייכות האתנית.

1 השימוש במונח "דילמת הסוס הטרויאני" (The "Trojan Horse" Dilemma) המוזכר במחקר זה ממחיש את עוצמת החשש של המדינה הדמוקרטית מפני בני מיעוט לאומי שנאמנותם מוטלת בספק.

סוגיית ההסכמה של קציני הצבא מתמקדת במידת שיתוף הפעולה מצדם בתהליך קבלת ההחלטות ובתהליך היישום, שמחייבים את הירתמותם לנוכח המשאבים שעל הצבא להשקיע בהכשרתם של בני המיעוט הלאומי. במחקר שבדק סוגיה זו (Young 1982) לא נמצא קשר מובהק בין הגורמים שנבדקו לבין מדיניות הגיוס שהונהגה על ידי המדינות. לדוגמה, לגבי המשתנים "מנהיג פוליטי חזק" ו"מצב של איום מתמשך וניהול מלחמות", נמצא שמדיניות הגיוס הייתה שונה, למרות העובדה שהתקיימו בהן תנאים דומים. גם לגבי השפעת סוג האידאולוגיה, אם היא כוללנית או בלעדית לקבוצת הרוב, לא נמצא קשר מובהק. ממצאים אלה מחזקים את מידת השפעתו ומרכזיותו של מרכיב האמון של המדינה בנאמנותם של בני המיעוט הלאומי. השותפות בנטל הביטחוני, שעל פי רוב היא מרכיב חשוב בהוויה החברתית ובפרט במדינות שנושאי הביטחון זוכים לבלוטות בהן, מעודדת יחס של אהדה ונטייה לתגמל את מי ששירתו בצבא, לעומת יחס הפוך כלפי מי שלא שירתו.

שאלת הקשר בין האינטגרציה של בני המיעוט הלאומי בצבא לאינטגרציה שלהם בחברה שנבדקה במחקר זה של יונג שהשווה בין התהליכים שהתרחשו בכמה מדינות ובכללן ארה"ב, בלגיה, קנדה ושווייץ. המחקר מצביע על שלושה מודלים מרכזיים המתארים דפוסים שונים של קשרים והשפעה בין תהליכי האינטגרציה שהתרחשו בצבא לבין אלה שהתרחשו בחברה:

מודל המשכי (Continuous Model) - מתאר מצב שבו תהליכי ההשתלבות של בני המיעוט הלאומי בצבא דומים במהותם לתהליכים אלה בחברה. כלומר, הקצב ומידת השתלבותם של החיילים והקצינים בני המיעוט הלאומי ביחידות הצבא, בתפקידים ובדרגות, משקפים את תהליך השתלבותם בחברה. לדוגמה, ההפרדה החברתית בבלגיה ובקנדה בין דוברי השפות השונות בהן מצאה את ביטויה גם בקיומן של יחידות צבאיות נפרדות על בסיס השפה. בארה"ב עד שנת 1948 התקיימה בצבא הפרדה בין האוכלוסייה הלבנה לאוכלוסייה השחורה, כפי שהייתה בחברה, והחיילים השחורים נותבו ליחידות נפרדות.

מודל לא-משכי או סירוגי (Discontinuous Model) - מתאר מצב שבו תהליכי ההשתלבות של בני המיעוט הלאומי בצבא שונים מאלה החלים בחברה. ההבדלים עשויים לנבוע מהשפעתם של גורמים פנימיים או חיצוניים למערכת הצבאית. ברמה הבסיסית, הגורמים הפנימיים מתמקדים בצורכי הצבא, והחיצוניים מתמקדים במערכת החברתית והפוליטית. תהליכי ההשתלבות של החיילים השחורים בצבא ארה"ב, שהתחילו בגלל מעורבות פוליטית וקדמו לאלה שהתרחשו בחברה, הם דוגמה לכך. במקרה זה, הצבא שינה את מדיניותו כלפי החיילים השחורים ואיפשר את שילובם בעקבות דרישה של נשיא ארה"ב. תהליך זה, שראשיתו בצבא האמריקני ב-1948, השפיע על תהליכי ההשתלבות של האוכלוסייה השחורה בחברה האזרחית בארה"ב כולה.

מודל מקביל (Parallel Model) – מתאר מצב שבו תהליכי ההשתלבות של בני המיעוט הלאומי בצבא ובחברה הם בחלקם המשכיים ובחלקם לא-המשכיים בעת ובעונה אחת. כלומר, בתחומים מסוימים תהליכי ההשתלבות מקבילים בשתי המערכות, ובאחרים הם אינם מקבילים. לדוגמה, ההשתלבות של האוכלוסייה השחורה בארה"ב, שמקורה בעיקר בצבא, הביאה לתהליך המשכי בחברה האזרחית בתחומים מסוימים, ומנגד לדחייה של שחורים בחברה האזרחית בתחומים אחרים. על פי גישה זו, במשך הזמן נוצר שיווי משקל בין תהליכי ההשתלבות בצבא ובחברה ומתפתחת מגמה של מעבר למודל המשכיי.²

הדיון בהשפעת השירות בצבא על ההשתלבות בחברה ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי מעלה שתי שאלות חשובות: האם יש לייחס לצבא תפקיד של משלב (integrator) חברתי, ומהן ההשלכות של השירות בצבא על המיעוט הלאומי, בפרט אם הוא רוצה לשמור על מאפייניו הייחודיים. הניסיון במדינות מתפתחות מראה, כי הצבא לא מילא תפקיד זה וכי תהליכי ההשתלבות בצבא ובחברה האזרחית היו לעתים שונים, לעתים דומים ולעתים היה בהם שילוב של שתי האפשרויות. כמו כן, מדיניות של השתלבות הננקטת בצבא עלולה לעתים לגרום לתהליך הפוך, להחריף את הניגודים ואת הפערים בין הקבוצות ולפגוע בהשתלבותם של בני המיעוט הלאומי בחברה האזרחית בעתיד. עם זאת, על אף שהצבא אינו אמור לפתור יריבויות אתניות, יש ביכולתו לשתף בני קבוצות אתניות שונות במטרות משותפות, כגון הגנה על המדינה. לכן ההתייחסות לצבא כאל מוסד ממלכתי המשותף לכל המיעוטים שבמדינה חשובה וחיונית למדינה רב-לאומית. אדרבה, אם רוצים למנוע הידרדרות אפשרית של הצבא והפיכתו למיליציה אתנית שונאת זרים, יש לשלב בצבא בני מיעוטים אתניים, בדרך של משא ומתן והסכמה בין קבוצות האוכלוסייה השונות, מתוך כבוד והתחשבות הדדית בצרכים ובמאפיינים של כל המעורבים בתהליך.

ההיסטוריה מלמדת אותנו על סכנות האורבות למדינה מקיומן של קבוצות אתניות בעלות אידאולוגיות שמכוונות אותן לבדלנות ולנסיונות להשליטן על האחרים. סכנות טמונות גם במדיניות של הקבוצה השלטת השואפת להשליט את האידאולוגיה שלה על אזרחיה בני קבוצות אתניות. לפיכך, ייתכן שיהיה על המדינה להיענות לדרישות של קבוצות מסוימות שמתעקשות לשמור על זהותן. כמו כן, במצב זה גובר הקושי לגשר על הפערים ומתחזקות מגמות של מעבר מ"כור היתוך" כדוגמת ארה"ב או "אידיאל ההומוגניות" כדוגמת יפן, למודל "קערת הסלט" כלומר, חברה המורכבת מקבוצות אוכלוסייה רבות בעלות מאפיינים ייחודיים השומרות על זהותן. קבוצות אלו, אם אינן מוצאות את מקומן בחברה, עלולות לנצל חוסר שקט, כדי לקדם את השאיפות שלהן לרבות פגיעה באינטרסים של מדינה וניסיון ליצור לעצמם מסגרת עצמאית (טופלר 1992).

2 על פי מחקר זה, הניסיון ההיסטורי מלמד על מגוון גדול של אפשרויות לתיאור והסבר קשרים והשפעה בין תהליך השתלבותם של בני מיעוטים לאומיים בצבא לבין תהליך השתלבותם בחברה ראו Young 1982.

ההבחנה בין מי ששירתו בצבא למי שלא שירתו יוצרת שסע חברתי ומוקד למתחים בין קבוצות האוכלוסייה. בישראל, הדבר אף מבליט לעתים שסעים אחרים הקיימים בחברה, בפרט בין האוכלוסייה היהודית למיעוט הערבי.

תחום אחר המושפע מהמאפיינים של השירות בצבא הוא המגדר. הצבא, באמצעות חלוקת עבודה מגדרית ומבנה כוח מגדרי, מחזק ומנציח תפיסות לגבי הבדלים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, כמו התפיסה שתפקידן של הנשים הוא לשמש עזר לגברים שאמורים לעסוק במעשה המלחמה. הצבא גם מאפשר לגברים ששירתו בצבא לצבור הון חברתי וסמלי, המקנה להם יתרונות על פני אלה שלא שירתו (בן-ארי ולוי-שרייבר 2001).

תהליכי השתלבות של חברי המיעוט הלאומי בצבא ובחברה, ביוזמתם, עשויים לנבוע משיקולים שונים ובמרכזם גישה עקרונית של השתלבות או היפרדות. הביטויים המעשיים של רצונות אלה עשויים להיות גלויים או נסתרים. לדוגמה, דרישה של בני המיעוט הלאומי לשרת ביחידות נפרדות בצבא או לקבל מגורים נפרדים עשויה לנבוע לא רק משאיפתם לשמור על המאפיינים הייחודיים שלהם, אלא גם מהרצון ליצור מוקדי כוח והשפעה, לצורך השתלבות או לצורך היפרדות. במילים אחרות, המאמץ של חברי קבוצת המיעוט הלאומי להשתלב במוקדי הכוח בחברה ובמוסדות השלטון יכול להיות מונע מרצונם לסייע לתהליך השתלבותם החברתית, אך גם מרצון לשפר את היכולות שלהם להיפרד מהמדינה ולהגשים את השאיפות המדיניות שלהם. מבחינת המדינה, מדיניות זו עשויה לנבוע מרצון לאפשר להם תנאים נוחים יותר בעת שירותם הצבאי, ובה בעת להגביר את הפיקוח עליהם.

ההשפעה של מידת האמון בנאמנותם של בני המיעוט הלאומי על מדיניות גיוסם לצבא ושילובם במוסדות השלטון יוצרת קשר וזיקה בין שתי מערכות ציבוריות אלו: מאפייני השתלבותם בצבא במובן של תהליכי אינטגרציה, אם הם "אופקיים" או "אנכיים", עשויים להביא לתהליכים דומים עקב ההשפעה בין השתלבותם בצבא להשתלבותם בחברה ובמערכות השלטון, בעיקר כתוצאה ממעבר "מחסום הנאמנות", כלומר מעצם שירותם בצבא ומנטייה לתגמל אותם על תרומתם לביטחון המדינה. ההנחה שעומדת בבסיס גישה זו היא, שאם מידת נאמנותם למדינה מספקת כדי לשלבם בצבא, כי אז די בה גם לשילובם בגופים האזרחיים. לעומת זאת, השתלבותם במוסדות השלטון עשויה להשפיע על מדיניות גיוסם לצבא, באותם מקרים שהם שותפים או משפיעים על תהליך קבלת ההחלטות. לשאיפות מדיניות של חברי המיעוט הלאומי, במובן של רצון להקים מדינה עצמאית, השפעה רבה על יחסי הגומלין ביניהם לבין המדינה. עוצמת ההשפעה מותנית בין היתר באופן ששאיפות אלו באות לידי ביטוי ובמידת הסבירות למימושן. יש להניח שהמדינה תגלה יחס שונה כלפי בני מיעוט לאומי שאמנם שואפים בסתר להקים מדינה אך הסיכוי למימוש שאיפתם קלוש, מאשר לבני מיעוט לאומי שמצהירים על כך בפומבי,

נוקטים צעדים לשם כך ויכולים לממש את שאיפתם, כפי שקרה למשל בחלק משטחי ברית המועצות לשעבר, עת לאומים שונים, חלקם קטנים יחסית, הקימו מדינות כבר בשנות התשעים, שנתים-שלוש אחרי התפרקות ברית המועצות.

שאיפות של בני מיעוט לאומי להקים לעצמם מדינה, אם בשטח המדינה שבה הם חיים ואם בשטח אחר, עשויות להשפיע על אופני השתלבותם בחברה, בצבא ובמוסדות השלטון. שאיפות כאלו עשויות לעודד אצלם נטייה להתרחק מכל מה שכרוך במוסדות המדינה, מחשש שמא השתלבותם בהם תתפרש כהזדהות עם המדינה ותסייע לחיזוקה ולביסוסה. יכול להיות גם מצב הפוך, ששאיפות מדיניות יעודדו את בני המיעוט הלאומי דווקא להשתלב במדינה שהם חיים בה, אולי כדי להשתלט על מוקדי כוח ולקדם את האינטרסים של הקבוצה, או כדי להכשיר את חברי הקבוצה בנושאי צבא ומערכות שלטון, כחלק מההכנות לקראת הקמת מדינתם העתידית.

שינויים ביחסה של החברה הישראלית לשירות בצה"ל

הדיון ביחסה של החברה הישראלית לשירות בצה"ל הוא חלק מנושא רחב היקף שעניינו יחסי צבא וחברה במשטר הדמוקרטי, ובמרכזו מעמדו של הצבא והשפעתו של המגזר האזרחי. הדיון מעלה שאלות כגון מהם הגורמים להשפעה הרבה שנודעת לשירות הצבאי על חיי האזרח ואילו שינויים ותמורות החלים בהתמדה בחברה ובצבא מסייעים להבנת יחסי הגומלין בין שני המגזרים. מחקרים מדגישים את ההשפעה הרבה שנודעת למדיניות גיוסם לצבא של בני מיעוטים לאומיים, גם במישור הפנימי וגם ביחסם עם המדינה ועם קבוצת הרוב השלטת. בהתייחס לתפקידו של הצבא, מקובלת הדעה שברוב מדינות העולם נוהגים לייחס לצבא תפקידים נוספים על התפקידים המסורתיים של הגנה על ביטחון המדינה ואזרחיה, והעיקריים שבהם הם:

- בניית הלאום על ידי שילוב של בני קבוצות אתניות שונות בצבא, שהוא מסגרת המייצרת מטרות משותפות וזוכה להערכה של מרבית התושבים
- טיפוח אופיו של האדם לאזרחות טובה ולנאמנות למדינה וחיזוק יכולתו להתמודד עם מצבים קשים
- קידום שוויון חברתי בין הקבוצות האתניות שמרכיבות את אוכלוסיית המדינה

יחסה של החברה לצבא ולשירות בו נחלק בין מי שמעלים על נס את חשיבותו כערך חינוכי וחברתי, למי שמתנגדים לשירות בצבא כחובה חוקית תוך הדגשת ההשלכות השליליות הנובעות ממנו. לעתים, ההתנגדות לשירות בצבא משמשת עילה פוליטית או מוסרית

במאבק נגד השלטון. החשש שמביעים המתנגדים, שמא עמדתם תתפרש כחוסר נאמנות למדינה או כחוסר רצון לתרום לביטחונה, מצביע על ההשפעה הרבה שמייחסים לשירות בצבא. בהתייחס למערכת יחסי הגומלין בין הצבא לחברה, יש להדגיש כי יעדה העיקרי של תורת הביטחון היא להבטיח גיוס אופטימלי של משאבים אנושיים וחומריים במצב של איום פוטנציאלי על ביטחון המדינה. כדי לממש יעד זה נדרשת המדינה לקבוע את הגורם האחראי לקביעת סדר העדיפות הלאומי, להקצאת המשאבים לצורכי ביטחון ולחלוקת סמכויות ותפקידים בין המגזר האזרחי לצבא. במודל הקלאסי, קיימת חלוקת תפקידים ברורה בין שני המגזרים: הצבא עוסק בענייני ביטחון והמערכות האזרחיות עוסקות בכל השאר. במציאות המצב מורכב וניכרים בו ערבוב תפקידים והשפעה הדדית בין המגזרים (ליסק 1996).

לכן, למידת הבהירות של חלוקת התפקידים והסמכויות בין המגזר הצבאי לאזרחי חשיבות רבה. אחת התוצאות האפשריות של חוסר בהירות היא התופעה המכונה "התפשטות תפקודית" של הצבא. כלומר, חדירת הצבא לתחומי פעילות שבדרך כלל אינם בתחום אחריותו. תופעה זו, שגורמיה יכולים להיות אוזלת יד של הדרג המדיני או מדיניות מכוונת מצדו, מחזקת על פי רוב את מעמדו של הצבא ואת מידת השפעתו על המגזר האזרחי. בהתייחס למערכת יחסי הגומלין בין צה"ל לחברה הישראלית, מובאים להלן שני מודלים המביאים לידי ביטוי את הגורמים העיקריים המשפיעים על היחסים בין שני מגזרים אלה בהקשר למקרה הישראלי:

מדינת קסרקטין (Garrison State) - מודל המתאר מצב שבו הביטחון הלאומי והבולטות שלו במדינה גורמים לגידול במשאבים הלאומיים המוקצים לצורכי הצבא. במקרה כזה חודרים ערכים צבאיים למגזר האזרחי, ואנשי צבא המכונים "מומחים לאלומות" משתלטים על המגזר האזרחי. משאבי המדינה ואורחות החיים משועבדים לנושאי הביטחון, בטענה שיש לתת מענה לאיום חיצוני על המדינה (לאסויל 1996).

אומה במדים (Nation in Arms) - מודל המתאר מצב שבו הצבא מעורב בחיי המדינה ומשפיע בנושאים חברתיים, והאזרחים משתתפים באופן נרחב במאמץ הצבאי. הגבולות בין שני המגזרים מקוטעים אך לא חדירים באופן מוחלט, והפערים הערכיים ביניהם מצומצמים. השירות הצבאי מתבסס על גיוס חובה, מערך מילואים ושלב מקצועי של חיילים בשירות קבע. בדרך כלל, דגם זה מותנה בהסכמה רחבה שיש איום מתמשך על קיומה של המדינה ולפיכך יש צורך בגיוס משאבים רבים לצורכי הביטחון (Lissak 1984).

מעצם טיבם, מודלים אלה אינם מתקיימים בטוהרתם, ואופי הקשרים בין שני המגזרים משפיע על היחסים ביניהם. הבחנה בין שלושה סוגי קשרים בין הצבא לחברה מתמקדת

במידת חדירותם של הגבולות ביניהם. על פי הבחנה זו, כאשר יחסי הגומלין בין אנשי הצבא לסביבה האזרחית הם בפיקוח של הדרג המדיני, תוגדר מערכת היחסים כבעלת גבולות בלתי חדירים; כאשר חל מיזוג בין אנשי הצבא הבכירים לקבוצות חברתיות בתחום המטרות ומהבחינה הארגונית, היא תוגדר כבעלת גבולות חדירים; כאשר בעלי התפקידים הבכירים בצבא נתקלים בקשיים לפעול במגע עם המגזר האזרחי, המערכת תוגדר כבעלת גבולות מקוטעים (לאקהם 1984). בחינת המקרה הישראלי מלמדת על מערכת יחסים ייחודית בין צה"ל לחברה הישראלית, שמאופיינת בהיעדר קו תיחום ברור בין שני המגזרים, בגבולות חדירים ובהשפעה רבה של הצבא על המגזר האזרחי. מאפיינים אלה נוצרו בעיקר בעקבות יחס מיוחד של החברה הישראלית לצה"ל ולשירות בו, הנשען בין היתר על ערך רגשי בסיסי בעל חשיבות סמלית ולאומית רבה: "היהודי במדים" כסמל "היהודי החדש", שמגן על עצמו ועל עמו ומשמש מקור גאווה וביטחון.

היסודות של אופיו המיוחד של צה"ל בחברה הישראלית נקבעו כבר בשנותיה הראשונות של המדינה. דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון של ישראל, השפיע רבות על עיצוב דמותו ועל מקומו ומעמדו בחברה הישראלית. תפיסתו את תפקידו ואת ייעודו של הצבא הייתה אידאולוגית. הוא ראה בצה"ל אמצעי לקידום המפעל הציניי ולכן הטיל עליו גם משימות בעלות תוכן אזרחי ולאומי. משימות אלו, שבחלקן סייעו לאזרחים גם ברמה האישית, חיזקו את האהדה לצה"ל ותרמו להפיכתו למוקד של גאווה ורגש לאומי. בבסיס האידאולוגיה המצדדת בהטלת משימות בעלות אופי אזרחי על צה"ל עומד הרעיון שהצבא הוא מרכיב חשוב במערכת רחבה של הביטחון הלאומי, אך לא הבלעדי. בן-גוריון הבהיר היטב גישה זו:

ייעודו הראשון של צה"ל הוא ביטחון המדינה, אך אין זה תפקידו היחיד. על הצבא לשמש גם מרכז חינוך חלוצי לנוער בישראל, לאלפי ילדי הארץ והגולה. על הצבא לחנך דור חלוצי בריא בגוף וברוח, נועז ונאמן שיאחה קרעי השבטיות והגלותיות ויוכשר למילוי ייעודה ההיסטוריים של מדינת ישראל מתוך הגשמה עצמית כבונה המולדת ומיישב שממותיה (בן-גוריון 1971: 81).

אישיותו ומעמדו של בן גוריון הביאו לכך שגישה עקרונית זו הפכה במידה רבה למדיניותו של הממשלות בישראל (דרורי 2000). לנוכח ההשלכות החשובות הנובעות מההתפשטות התפקודית של צה"ל על מעמדו ועל היחס כלפי השירות בו וממילא גם על בני המיעוטים הלאומיים, מובאות להלן כמה דוגמאות למשימות בעלות אופי אזרחי שהוטלו על צה"ל. משימות אלו, ממחישות גם את הגבולות החדירים בין שני המגזרים ואת הפוטנציאל הרב להשפעת הצבא על החברה הישראלית:

התיישבות והכשרה חקלאית – צה"ל נדרש למשימות בתחום ההתיישבות. לרעיונות אלה

היו הישגים נכבדים, שבאו לידי ביטוי בין היתר בעיצוב מעמדו של הנח"ל (נוער חלוצי לוחם), כמכשיר התיישבות וסמל למחויבותו של הצבא למשימת התיישבות. בשלב מאוחר יותר נדרש צה"ל למעורבות בהתיישבות היהודית ביש"ע (יהודה, שומרון וחבל עזה), לרבות שמירה על יישובים ופינוי יישובים.

קליטת עלייה - צה"ל נדרש לסייע בקליטתם של עולים חדשים באופנים שונים. מעט אחרי הקמתו, בשנות החמישים, הוטל עליו לסייע בתחזוק המבנים הארעיים שבהם שוכנו העולים, בעיקר אוהלים, "פחונים" ו"בדונים" במה שכונה אז מעברות, ובתחומים נוספים אזרחיים באופן מובהק, כגון הענקת טיפול רפואי (Gat 2002).

חינוך ותרבות - צה"ל נדרש למשימות בתחומי החינוך והתרבות, שבאו לידי ביטוי למשל בהקמת מסגרות צבאיות חינוכיות כמו הגדנ"ע (גדודי נוער עברי) ומורות חיילות. ראית צה"ל כגורם חינוכי הביאה גם לגיוס בעלי נתונים נמוכים, שאינם עונים על הקריטריונים של גיוס על פי צורכי הצבא. חיילים אלה³ משרתים במסגרת הנקראת מקא"מ (מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות), לומדים וזוכים לתנאי שירות מקילים. בתנאים מסוימים ולאחר שירות צבאי מלא, לבעלי רישום פלילי מביניהם נמחק הרישום. כך תורם צה"ל לשילובם החיובי גם בחברה האזרחית.

במרוצת השנים התחזקה מגמת ההשפעה ההדדית בין צה"ל והחברה האזרחית. מיקומם של בסיסי צבא ומתקני צבא בתוך הערים או בסמיכות רבה אליהן, תופעת המגורים של משפחות אנשי הצבא במחנות הצבא והמדיניות המעוגנת בחוק בתחום התכנון והבנייה לצורכי ביטחון הם דוגמאות לגורמים שיוצרים ומבליטים את הגבולות החדירים ביניהם (אורן ורגב 2008). חוק שירות הביטחון, המחייב את כל אזרחי המדינה לשרת שירות חובה, והמאפיינים של שירות המילואים, יוצרים תחושה של מעין אחדות של הצבא והחברה. כמו כן, המעבר החד מהמגזר האזרחי לצבאי ולהפך, כאשר האזרח הופך בן רגע לחייל, ואם הוא קצין המילואים בכיר אזי גם לשותף בקבלת החלטות צבאיות, מטשטשים במידה רבה את הגבולות בין הצבא לחברה. השפעתם של גורמים אלה זוכה לבלוטות רבה בעתות מלחמה, כאשר קצינים בכירים בשירות מילואים המשתייכים לצמרת הפוליטית מגויסים לצבא, ומשתייכים בעת ובעונה אחת לאלטיה הצבאית והפוליטית.⁴

המעורבות וההשפעה הרבה של צה"ל בתחום עיצוב מדיניות החוץ והביטחון מלמדים על פן חשוב נוסף של מגמות אלו. הן באות לידי ביטוי בין היתר בהשתתפות קצינים בכירים

3 הם מכונים "נערי רפול", על שם הרמטכ"ל רפאל איתן, שיום גיוס של בני נוער שלא ענו על תנאי הסף לגיוס.

4 כך קרה במלחמת יום הכיפורים (1973), כאשר רב אלוף (במיל') חיים בר-לב והאלוף (במיל') אריאל שרון גויסו למילואים בעוד שרון ממלא תפקיד בכיר בהנהגת מפלגת הליכוד ובר-לב מכהן בממשלה כשר המסחר והתעשייה מטעם מפלגת העבודה ("המערך").

בישיבות הממשלה, בישיבות ועדת שרים לענייני ביטחון ובצירופם לשיחות מדיניות. כמו כן, הגדרת תהליכי שלום שנוהלו בין ישראל למדינות ערב, כחלק מהסדר צבאי, שביתת נשק או הפסקת אש הביאה לכך שהם התנהלו למעשה על ידי אנשי צבא, או שמידת השפעתם של אנשי צבא בכל הנוגע להם הייתה רבה מאוד. מגמות אלו, התחזקו גם בעקבות העובדה שמדינאים רבים מאז הקמת המדינה ועד היום הם קציני צבא לשעבר. ביטוי חשוב נוסף שמבליט את מעמדו המיוחד של צה"ל ואת יחסה של החברה לשירות בו, נמצא במאפייני השתלבותם של קציני הצבא במערכות השלטון והמינהל הציבורי (פרי 1985). המעבר המהיר מהשירות הצבאי למערכות אלו מלמד על קיומם של קשרים הדוקים בין הצדדים ועל אפשרות לניהול משא ומתן עם הקצינים עוד בהיותם לובשי מדים. השתלבותם בראש הפירמידה החברתית, הכלכלית והפוליטית לעתים גם מעידה על ההערכה שרווח הציבור בישראל לצה"ל ולקציניו. תופעה זו מעוררת שאלות גם לגבי המניעים לשירות הצבאי: האם השירות בצבא נובע משיקולים אידאולוגיים, במובן של רצון לתרום לביטחון המדינה, או משיקולי רווח ותועלת, לשם קידום אינטרסים אישיים? שאלה זו מעניינת במיוחד בהתייחס למניעים של בני המיעוטים הלאומיים שמתגייסים לצבא ובפרט אלה שבחרים בקריירה צבאית.

עיצוב יחסי הגומלין בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי בישראל והתאמתם למאפיינים של הסכסוך המתמשך עם מדינות ערב היו אחד האתגרים החשובים שבפניהם עמדה המדינה. זהו אתגר כפול: ניצול אופטימלי של כוח האדם והמשאבים בעבור הביטחון הלאומי, תוך התחשבות בשיקולים חברתיים ואחרים, ושימור המשטר הדמוקרטי כדי להבטיח את קיומם של מנגנוני פיקוח של המערכת האזרחית על הצבא. מכאן קרובה הדרך להתפתחות "תורת ביטחון כוללנית", שבצד ההיבטים האסטרטגיים והטקטיים שבה יש בה ממדים אזרחיים מובהקים. הדבר הקנה משמעות חברתית ונורמטיבית מרחיקת לכת לשירות בצבא, והוא הפך למעין "כרטיס כניסה" חשוב לחברה האזרחית בישראל. ללא "כרטיס" זה, ההשתייכות לקולקטיב הלאומי של מי שלא שירתו בצבא נתפסת בחלקים נרחבים בציבור הישראלי במידה רבה כחסומה או מוגבלת.

מחקרים שבדקו את השפעת השירות בצה"ל או אי שירות בו על ההשתלבות בחברה ובמוסדות השלטון מלמדים שהיא עשויה להתבטא באופנים שונים ומנוגדים (קימרלינג 1993; בן-דור 1998; כהן ובגנו 2001; אמרני 2003; אביבי 2007). לגבי מי ששירתו היא עשויה להיות גורם מסייע, בעיקר בזכות האהדה הציבורית, אבל אובדן הזמן הכרוך בה עשוי להתפרש כמשול. לגבי מי שלא שירתו, היא עשויה להיות גורם מסייע בזכות היכולת לנצל את הזמן שנחסך למען קידום אישי, ולעומת זאת הדבר עלול לגרום יחס שלילי מצד חלקים בחברה הישראלית שמייחסים חשיבות לשירות הצבאי. ביטוי ערכי להשפעות

אלה עשוי להיות, לדוגמה, נטייה של מעסיקים ובוחנים בוועדות מכרזים להעדיף את מי ששירתו בצבא, מרצון להביע בדרך זו הערכה או תגמול על תרומתם לביטחון המדינה. שיקול מעשי יותר מושפע מהנטייה לייחס לשירות בצבא יתרונות בתחומים כגון מיומנויות ניהוליות, עבודת צוות, שליטה בשימוש בנשק, התמצאות בשטח. עם זאת, הדבר עלול לפגוע בהשתלבות בעבודה בגלל יחס שלילי של מעסיקים לצבא או מחשש מפגיעה בעבודה בגלל יציאה לשירות מילואים. מי שלא שירתו בצבא שממילא גם אינם נקראים גם לשירות מילואים בעיתות רגיעה ובשעת חירום, עשויים לזכות בעדיפות על ידי האפשרות שיש להם לרכוש השכלה, הכשרה מקצועית או ניסיון תעסוקתי. לעומת זאת, יכולה להיות נטייה שלא להעסיק אותם משיקולים שמקורם בחשש מפני חוסר נאמנותם למדינה, או מחשש לאי התאמה בעקבות אי התאמתם לשרת בצבא.

מחקר בנושא המגדר מצביע על כך שבינוי גוף ובינוי אופי קשורים באופן הדוק לבינוי האומה, ושאלה באים לידי ביטוי בצה"ל. בבסיס גישה זו, המצביעה על פן ייחודי בתפיסת יחסי הגומלין בין הצבא לחברה, מצויים רעיונות בארבעה כיוונים עיקריים:

1. יצירה ושעתוק של קווי החיתוך המגדריים של אי-שוויון, הבנויים על משתנים היוצרים הד לעיסוקיהם ולדאגותיהם של הפרטים בחברה. הדבר נעשה בעיקר באמצעות מערכת חינוך פורמלית ופעילות חינוך הקשורה לצבא, לתנועות הנוער, לקורסי ההכנה לצה"ל. זהו גם הד לתדמיות המופצות בתרבות העממית, שמכוונות את האזרחים מגיל צעיר לסגל לעצמם תפיסות מגדריות ופרקטיות ולפעול לפיהן.

2. חלחול היחסים המגדריים לצבא. היחסים המגדריים הופכים למובנים מאליהם ונפתחים לפרשנויות שונות. הם באים לידי ביטוי בשיח הצבאי ובשיח המשפחתי ומלמדים על דרכי פעולה סמויות של הכוח. לדוגמה, עוצמת התפיסות לגבי השירות הצבאי נעוצה במידה שבה הן מהוות חלק משיח הגבורה, משקפות רעיונות בנושא השואה וקשורות למוטיבים העיקריים של הציונות. אידיאלים ודפוסי התנהגות שמאפיינים את צה"ל מבוססים בחלקם על דימויים ומודלים מגדריים הרווחים בעולם האזרחי, אך מחלחלים גם לצבא ומזינים אותו. מרכיב חשוב נוסף עוסק בתהליך הגורם לחברה לראות בכוח חלק מסדרי הטבע אשר נרכש או מעוצב במהלך השירות הצבאי. לפיכך, מי שלא שירתו בצבא עלולים להיחשב לנחותים משום שאין להם את אותם המרכיבים שמעצבים ומחשלים במהלך השירות בצבא.

3. התפתחות תפיסות של גבריות המוכפפות לאידאל הלוחם. אף על פי שבמארג של היררכיות הדרגות בצה"ל שזורים זה בזה תפקידים גבריים ונשיים, נקשר אידאל הלוחם לגבריות, מונח שמסורתית כרוך בשיח הציבורי באומץ לב. מכאן אפשר להבין

כיצד תפיסות והסדרים הקשורים למגדר מעצבים גם את היחסים בין מי ששירתו בצבא למי שלא עשו זאת.

4. הקשרים בין מגדר לחיי הצבא. קשרים אלה, כפי שהם חקוקים בגופם ובאופיים של היחידים, מבליטים את השבריריות המהותית של הקשרים ואת הפוטנציאל המתמיד לשינוי, מאחר שהגוף האנושי והאוטונומיה של הרגשות אינם מובנים לגמרי באופן חברתי. הכוונה, שהם מניחים מקום לפעולות, לרגשות ולמחווות המצויות במרחק מסוים מהדימויים התרבותיים או מהמוסדות החברתיים, ובמרחב הזה אנו מוצאים את אתרי ההתנגדות והנטיות לשינוי (בן-ארי ולוי-שרייבר 2001).

גישה זו תורמת להבחנה בין מי ששירתו בצבא לאחרים, ובמרכזה היחס כלפי יוצאי הצבא לעומת היחס לאחרים. המאפיינים והמעמד של צה"ל בחברה הישראלית כ"צבא העם" והיחס לשירות בו אכן באים לידי ביטוי בכך שרוב הציבור הישראלי מפאיר את הצבא ומפתח ערכים על גבורה והקרבה, היוצרים קשר בין אידאלים של גבריות למטרות חשובות במישור הלאומי. מכאן גם ההשפעה על מדיניות גיוסם של בני מיעוט לאומי לצבא.

יש הרואים בשירות החובה מעין טקס מעבר בעל משמעות חברתית, ובשירות המילואים התנסות מחודשת בחוויה הצבאית, מעין אישור-מחודש לזהות האזרחית, למקצועיות הצבאית ולגבריות. לכן, אי שירות בצבא מקבל משמעות מיוחדת, שמקורה במדיניות מכוונת כלפי קבוצות אוכלוסייה הנחשבת למי שמגלה חוסר נאמנות למדינה. על פי רוב, נוצר כלפיה יחס שלילי ולעתים אף עוין מצד החברה, שהרי אזרחים אלה אינם משתתפים בנטל הביטחוני, הנתפס ככרוך בסיכון חיים. מכאן מובנת ההשפעה הרבה שבמדיניות הגיוס והשילוב של בני המיעוט הלאומי בצבא על מעמדם החברתי, על יחסה של החברה אליהם, וכפועל יוצא – על מידת השתלבותם במוקדי הכוח במדינה.

ההבחנה בין אזרחים ששירתו בצבא למי שלא שירתו וההשלכות הנובעות מכך הולידה טענה, שהשירות בצבא מחריף את השעיים החברתיים, בפרט במדינה שנושא הביטחון הוא מרכזי בה. הטוענים זאת סבורים שיצירת רובד חברתי בעל אפיונים ברורים הזוכה ליחס מיוחד מצד החברה – חיובי או שלילי – עומדת בסתירה לתפקיד "כור היתוך" שנוהגים לייחס לצה"ל. חשיבותו ומרכזיותו של השירות בצבא בהוויה החברתית בישראל מעצימות את ההבחנה בין הרבדים החברתיים ועלולות להביא להעמקת השסע החברתי ואף להבליט שסעים אחרים. הניסיון מלמד כי על פי רוב, מי שלא שירתו בצה"ל נחקו לעתים קרובות לשוליים ובמשך זמן רב היו נתונים למגבלות פורמליות ולא פורמליות, כגון בתחום הזכאות להטבות במסגרת הביטוח הלאומי, בקבלת משכנתאות ובתחום ההשתלבות במערכת השלטון. גם המעבר המהיר של קציני צבא לתפקידים בכירים באזרחות מחדד את ההבחנה בין "בוגרי" צה"ל לאחרים.

יחסה של המדינה והחברה בישראל לבני המיעוט הדרוזי המשרתים בצה"ל בהשוואה ליחסה לערבים ואחרים, שאינם משרתים, ממחיש את השפעת השירות הצבאי. יחס זה, מוצא את ביטויו בין היתר בהצהרות של אישים ומנהיגי המדינה, המדגישות את תרומתם של הדרוזים לביטחון המדינה ואת החוב שחייבת להם החברה בישראל. הצהרות אלו, המלוות באמירות כגון "שותפים לגורל" ו"אחים לנשק", מלמדות על עוצמת החשיבות שנוח לחברה הישראלית לייחס לשירותם של הדרוזים בצבא, כמרכיב שמבטא את השתייכותם לקולקטיב הישראלי, אך אולי גם על גישה פטרנליסטית-משהו. למרות שמבחינה פורמלית שירותם בצה"ל אינו מעניק להם תמורה ממשית בהשוואה למיעוטים שאינם משרתים, קיימת הסכמה שהשירות מעניק להם יחס של אהדה בקרב חלקים נרחבים בחברה הישראלית, שגם מסייע להם בתחומים שונים. ביטוי לכך ניתן למצוא בקשר שבין מידת השתלבותם בצבא למעמדם החברתי: ככל שהשתפר מעמדם של הדרוזים בצה"ל, כך השתפר מעמדם החוקי, הפוליטי והחברתי במדינה. מנגד, מניעת גיוסם של בני נוער מקרב המיעוט הערבי גרמה לניכור עמוק ביניהם לבין המדינה והחברה הישראלית. ההתנגדות להצעה שהערבים ישרתו שירות לאומי, בטענה שהדבר יגרום להעלאת ציפיות לקבל הטבות שונות בתמורה, מבליטות את הגישה הטוענת כי יש לתגמל את מי ששירתו בצבא בהשוואה לאחרים.

הגישה הגורסת שעל המדינה ועל החברה בישראל להעניק יחס מיוחד ותמורה לדרוזים בזכות שירותם בצה"ל נמצאה באופן בולט במחקר, הן בקרב היהודים והן בקרב הדרוזים. הייתה תמימות דעים כי זו חובה מוסרית כלפיהם, אך גם עשיית צדק חברתי במובן של צמצום היתרונות שעשויים לצבור מי שלא משרתים בצבא. כמו כן רווחה מעין הסכמה, שאחד התחומים החשובים שבהם יש לסייע להם הוא בתחום ההשתלבות בעבודה, ובפרט במינהל הציבורי. ביטוי לגישה זו, כלולים בדבריו של סגן שר הביטחון האלוף (במיל') מתן וילנאי, שנאמרו בריאיון עם המחבר:

הדרוזים הוכיחו את נאמנותם לצה"ל ולמדינה לאורך השנים ואין צורך לבדוק זאת ברמה הכללית. ברמה האישית צריכים לבדוק כל אחד מהם כמו שבודקים את היהודים – אין שום הבדל. הדרוזים רוצים מאוד להשתלב בחברה הישראלית ולקבל תנאים כמו האזרחים היהודים. זה מסביר את המוטיבציה והנכונות הרבה שלהם לשרת בצבא. הם מתגייסים באחוזים גבוהים יותר מאשר היהודים ורבים רוצים לשרת בקבע... לדרוזים ששירתו בצבא צריכים לעזור יותר, וזה מאוד טבעי. גם אצל היהודים ישנה דרישה כזו, אז למה לא אצלם?... אם המדינה לא עוזרת לדרוזי ששירת בצבא, אז הוא צודק אם הוא חש מקופח... לדרוזים בהשוואה לאחרים צריכים לעזור יותר בגלל השירות בצבא, זה גם הוגן וגם צודק (אמרני 2003: 70).

השפעת השירות בצה"ל על חיי האזרחים ובייחוד על המיעוטים הלאומיים מחייבת דיון

בשינויים שחלו ביחסה של החברה הישראלית לצבא בכלל. חוקרים מצביעים על ירידה במעמדו של צה"ל וביחס לשירות בו, שבעבר היה סמל עליון של אזרחות. בחינת הגורמים של מגמה זו מלמדת שהם נובעים בעיקר מאי עמידה של צה"ל בציפיות של הציבור הישראלי, שהורגל לצבא שזוכה פעם אחר פעם בהצלחות מרשימות בעימותים עם צבאות האויב. מקובלת הדעה שתחילתו של תהליך זה הוא במלחמת יום הכיפורים (1973), והמשכו בחוסר ההצלחה בהתמודדות עם הטרור הפלסטיני. השינויים החברתיים והתרבותיים שחלו בישראל, המתבטאים בין היתר בהתייחסות ביקורתית כלפי מוסדות המדינה, שאינה פוסחת גם על צה"ל. למשל, נראה שהחל משנות השמונים החברה הישראלית אינה מתייחסת עוד לשירות הצבאי כאל חובה אזרחית שאין לוותר עליה, והשירות הצבאי אינו משמש עוד הוכחה להשתייכות לחברה (בן-דור 1998; כהן 1996). לכן, אי שירות בצה"ל אינו פוגע כבעבר ב"משתמט" (מילה ערכית שנולדה עוד בתקופת ה"ישוב") ואינו מונע ממנו להשתלב בתחומי תעסוקה שונים ואף לא במינהל הציבורי. בד בבד, גדל והולך מספרם של מי שאינם מתגייסים לשירות חובה ושל מי שאינם משרתים במילואים, משיקולי דת, אידאולוגיה, בריאות פיזית או נפשית ועוד.

צה"ל, כצבאות אחרים שהשירות הוא חובה חוקית בהם, נלחם בתופעה. מידיעה עיתונאית הטוענת למקור נתונים צה"לי עולים נתונים על היקף הלא-מתגייסים באישור, שעומד על 26%. מתוכם: 11% - נימוקים דתיים, 5% - פטור נפשי, 2% - פטור רפואי, 4% - אי עמידה בתנאי סף גיוס ו-4% שוהים בחו"ל. על פי דיווח זה, ביישובים הדרוזיים ירכא ודלית אל-כרמל נמנו 89 צעירים בגיל הגיוס שלא התייצבו לגיוס, שיעור גבוה יחסית למספר התושבים בהם (יהושע 2010).

מגמה זו בחברה הישראלית באה לידי ביטוי גם בהיעדר "תמיכה עיוורת" בצה"ל, כלומר בגידול בתדירות המקרים שהציבור חולק על דרך ניהולו ותפקודו של הצבא ומבטא זאת בפומבי. מחקרים שנערכו בנושא, מלמדים שהציבור הישראלי מפגין ידע ורגישות רבה בכל הנוגע להתפתחויות ולשינויים שחלו בצבא. נמצאה מגמה שלפיה ההתייחסות הביקורתית לצבא אינה שונה מההתייחסות אל מוסדות המדינה האחרים. כמו כן, עם הגידול במגמת החרדה בנוגע לעתיד המדינה, נתפס צה"ל כצבא שנחלש במשך השנים והתמיכה בו אינה כפי שהייתה. בחינה השוואתית של מידת התמיכה בצה"ל מלמדת, שאמנם הוא שומר על מקומו כמוסד שזוכה למידת האמון הגבוהה ביותר בקרב הציבור בישראל, אולם ניכרת מגמת ירידה לאורך השנים. לדוגמה, תוצאות סקרים שבדקו את מידת האמון שרוחש הציבור הישראלי למוסדות המדינה מעלות, כי בשנת 2003 הביעו 84% אמון בצה"ל, ואילו בשנת 2009 - 79%, כלומר, כחמישית מהאוכלוסייה בישראל לא נותנת אמון בצה"ל. עם זאת ראוי לציין, שבהשוואה לשנת 2008 חלה עלייה של 8%. עורכי המחקר ציינו

כי להערכתם, עלייה זו נובעת מהשפעת המבצע עופרת יצוקה, הנתפס בציבור הישראלי כהצלחה (אריאן, פילפוב וקנפלמן 2009).⁵

ההתייחסות הביקורתית כלפי צה"ל, שהפכה מנחלתם הבלעדית של חוגים פנימיים ושל מומחים לנחלת הציבור הרחב, האיצה מגמות אלו. הכרסום הבולט שחל בקונסנזוס בנושאי הביטחון הלאומי, שאפיין במשך שנים רבות את החיים הציבוריים בישראל, פגע אף הוא בתדמיתו של צה"ל. חוסר היכולת למנוע את מעורבותו של הצבא בוויכוח הציבורי בשאלות פוליטיות בעלות זיקה ביטחונית פוגע גם הוא בתדמיתו של הצבא כגוף על-מפלגתי, המייצג את רצון הכלל. בעת סיום כתיבת ספר זה מתנהל בישראל ויכוח על זכותם של רבנים להורות לחיילים לסרב לפקודת מפקדם בצה"ל. כמו כן, תגובות של חיילים וקצינים לפעולות צבאיות והעובדה שהתקשורת מצליחה "להוציא" מקציני צה"ל בכירים דברים המתפרשים כנקיטת עמדה בוויכוח הציבורי, גרמו לביקורת נוקבת על הצבא. שינויים כאלה בשיח הביטחוני מצביעים על תהליכי שינוי בחברה הישראלית ובמרכזם שינוי בתפיסת חובותיהם של אזרחי המדינה. יש להדגיש שנושא הביטחון הוא הזירה שמהותה של המדינה באה בו לידי ביטוי יותר מכל זירה אחרת, והוא הכלי שבאמצעותו מכוונת המדינה את האוטונומיה שלה ופולשת לתוך החברה. אפשר אפוא לומר, שהשינויים במעמדו של צה"ל מצביעים על תהליכים שמתחוללים במבנה העמוק של החברה בישראל והנמצאים בבסיס הזיקות שבין היחיד, החברה והמדינה.

עקירת ההתיישובות היהודית מחבל עזה בשנת 2005 ופינוי מתנחלים מיישובים ביהודה ובשומרון שצה"ל נדרש לבצע היו גורם נוסף שפגע בתדמיתו של צה"ל בקרב ציבור גדול שהתנגד למעשים אלה. העובדה שמדובר בציבור המזוהה בעיקרו עם הימין, שבבסיסו מעניק לצבא תמיכה כמעט אוטומטית, מקנה משמעות נוספת לכך. הירי הבלתי פוסק של אלפי קסאמים מרצועת עזה לעבר יישובי הדרום שנמשך כשמונה שנים והביקורת בעולם וגם בישראל על מבצע עופרת יצוקה שנועד להפסקתו, הצטרפו לאווירה שיצר דוח ועדת וינוגרד (הוקמה על ידי הממשלה לחקור את אירועי המלחמה) שמתח ביקורת קשה על התנהלות הצבא במלחמת לבנון השנייה (2006).

התבטאויות ציבוריות של אישים ובהם קציני צבא בכירים בנושא ממחישות את עומקו של השינוי שחל במעמדו של צה"ל בחברה הישראלית. דבריו הנוקבים של הרמטכ"ל לשעבר, רב-אלוף (במיל') אמנון ליפקין-שחק, שנאמרו בעצרת לציון יום השנה לרצח רבין הם דוגמה למגמות אלו:

5 במבצע עופרת יצוקה (דצמבר 2008 – ינואר 2009), פעל צה"ל נגד ממשל החמאס בעזה שקורא להשמדת ישראל ומפעיל גנדה טרור כולל ירי טילים על היישובים היהודיים.

צה"ל מאבד את מעמדו... הביקורת הנוקבת שבאה מרצון לתקן, מאהבה, פתחה במידה רבה את מקומה לניכור. הקשר הבלתי אמצעי בין צה"ל לחברה האזרחית, שהיה נשמת אפו של הצבא, חלק מהייחוד שלו ומרכיב בעוצמתו, הפך לא תמיד ענייני, קצת חונק... כמה התרחקנו מהימים בהם מדי צה"ל היו מקור לגאווה, מקור לכבוד" (רבין 1996).

ראוי להבהיר, כי תהליכים דומים לאלה מתרחשים במדינות אחרות. יש הטוענים כי אחד הגורמים לכך הוא ההתמקצעות של הצבא, הנובעת מהצורך להתמודד עם מאפייני המלחמה המודרנית. צורך זה גורם למדיניות גיוס סלקטיבי, שפירושו אי גיוסם של בני נוער מקבוצות אוכלוסייה חלשות ולעתים מבני המיעוטים הלאומיים. כתוצאה מכך מתחדדת ההבחנה בין קבוצות האוכלוסייה השונות ובפרט בין קבוצת הרוב השלטת לקבוצות המיעוט הלאומי (מוסקוס 2001). עם זאת, יש להדגיש שהשיעור הגבוה של בני הנוער בישראל שמתגייסים לצה"ל ומוכנים לשרת ביחידות קרביות מצביע על החשיבות שמייחסת החברה הישראלית לשירות הצבאי. תוצאות סקרים שנערכו לאורך שנים מלמדות כי כ-90% מקרב מסיימי בתי הספר התיכוניים הביעו רצון לשרת בצה"ל, כ-60% השיבו בחיוב לשאלה לגבי הרצון לשרת ביחידה קרבית, וכ-90% הביעו נכונות לשרת בצה"ל למשך תקופות זמן שונות, גם אם השירות בו יהיה על בסיס התנדבות (גל 1998).

נתוני מחקר שערך מרכז מדעי ההתנהגות בצה"ל ב-2008 מצביעים על מוטיבציה גבוהה בקרב בני הנוער להתגייס ולשרת ביחידות קרביות. נמצא כי 80% מסרו שהם גאים להצטרף לשירות בצבא; 63% מהם הצהירו על כוונתם לשרת בתפקיד פיקודי; 67% מהמועמדים לשירות ביטחון, הכשירים לשרת ביחידות שדה דיווחו שהם מעוניינים לשרת כלוחמים; יותר מ-50% הביעו רצון לשרת במסלול קצונה ו-70% מסרו שהם סולדים מההשתמטות מהשירות בצבא ושוללים אותה (על פי הודעת דובר צה"ל, 24.11.2008).

עם זאת, דוח בנושא המוטיבציה של בני הנוער לשירות בצה"ל מציין כי מן הנתונים שמפרסם צה"ל לא נראה כי חל שינוי משמעותי ברמת המוטיבציה הכללית של בני הנוער בשנים האחרונות להתגייס לצבא ולהתנדב לשירות ביחידות קרביות. אולם מחקרים חיצוניים לצה"ל מלמדים על מגמת ירידה לאורך השנים – מרמה של כ-90% במידת הנכונות להתגייס באמצע שנות השמונים לרמה של כ-70% בשנת 2000 (שפיגל 2001).

מידת הנכונות של בני הנוער לשרת בצה"ל ולהתנדב ליחידות קרביות, הכרוכה בסיכון חייהם, מצביעה על יציבות לאורך שנים ואפילו על מגמת עלייה מסוימת בהשוואה לשנות החמישים והשישים. ההנחה היא, שהדבר נובע בעיקר מהעובדה שהשירות בצבא הוא עדיין דפוס נורמטיבי המבטא התייחסות בהקשר להשתייכות לחברה הישראלית. עם זאת, בחינת המניעים של בני הנוער להתגייס לצה"ל מלמדת, שלצד מניעים ערכיים יש גם מניעים אישיים ותועלתניים, כגון מימוש עצמי. לפיכך, היציבות ברמת המוטיבציה לשרת

בצבא נובעת גם מכך שמלכתחילה היא אינה תוצאה של מניעים ערכיים בלבד. הכרת גישה עקרונית זו, המייחסת לשירות בצה"ל מניעים ערכיים וגם תועלתניים, תורמת להבנת מרקם היחסים העדין בין צה"ל והחברה הישראלית. השימוש שנעשה לעתים במונח "מניעים נסתרים" כדי להסביר את התופעה מרחיב את יריעת הדיון בשאלת הגורמים שמשפיעים על בני הנוער להתגייס לצבא ובהמשך לבחור בקריירה צבאית, ויש לבחון מגוון רחב של גורמים העשויים להשפיע על התנהגותם של בני הנוער בישראל, כולל הרצון להסתייע בשירות הצבאי כאמצעי לניידות חברתית ולהשתלבות בעבודה או במערכת הפוליטית. מטבע הדברים, הבנת גורמים אלה עשויה לסייע להבנת המניעים של בני המיעוטים הלאומיים בתחום זה (Gal 1988).

השוואה שנוערה בין המאפיינים של "צבא מוסדי", שהשירות בו נתפס כשליחות, לבין "צבא תעסוקתי", שנתפס כמקום עבודה, מלמדת על תהליך של מעבר של צה"ל מ"צבא מוסדי" ל"צבא תעסוקתי" (כהן וסולימן 1995; וגמן 1999). ייתכן שככל שיתקדם תהליך השלום בין ישראל למדינות ערב ולפלסטינים, כך תואץ מגמה זו. בהתייחס למיעוטים הלאומיים, אפשר לומר שהמאפיינים של החברה בישראל ובעיקר המאפיין הביטחוני מעצימים את ההשלכות של ההבחנה שיוצר השירות בצבא על בני המיעוט הלאומי. גורם זה מצטרף לגורמים אחרים שבדרך כלל משפיעים לרעה על מעמדם החברתי, הכלכלי והפוליטי. בהתייחס למיעוט הערבי בישראל, מדיניות השירות בצה"ל יצרה לגביהם נדבכים נפרדים נוספים של אזרחות. לעומת מעמד הבכורה שמעניק השירות בצבא לאוכלוסייה היהודית, הוא מחזק במתכוון את מעמדם המשני של הערבים שאינם משרתים בצבא על פי החלטת המדינה. על רקע זה מובנת החשיבות הרבה שנודעת להשתלבותם של בני העדה הדרוזית בצה"ל.

הצלחת מאבקם של הדרוזים להשתלב בצה"ל

בני העדה הדרוזית משרתים בצה"ל מאז קום המדינה, תחילה כמתנדבים, והחל משנת 1957 מתוקף חוק שירות חובה. תהליך השתלבותם מלמד על הדילמות של ישראל בקביעת מדיניותה בנושא, בעיקר בכל הנוגע לשאלת נאמנותם למדינה. תהליך זה, שלווה במתחים רבים שלעתים איימו על מרקם היחסים בין המדינה לבני העדה, מלמד גם על החששות שהיו מנת חלקה של ההנהגה הדרוזית. מבין הגורמים המרכזיים שעמדו בבסיס חששות אלה באותה עת בולטים החששות מפני השפעות של תרבויות זרות על בני הנוער בעת שירותם בצבא, האפשרות שחיילים דרוזים ייאלצו להילחם נגד אחיהם שמשרתים בצבאות של סוריה ולבנון וחששות מפני תגובתם של הערבים בארץ ובעולם. למרות זאת, ההנהגה הדרוזית קראה לבני העדה להתגייס לצה"ל ולקחת חלק פעיל בהקמת המדינה ובשמירה על ביטחון אזרחיה. קברניטי המדינה מצדם החליטו למסד בדחיפות את גיוסם לצבא, לנוכח

המציאות הביטחונית והשלכות גיוסם על היחסים שלהם עם הערבים.

בתחילה הוקמו יחידות דרוזיות שסופחו ליחידות קיימות, אחר כך הוקמו יחידות דרוזיות נפרדות במסגרת "יחידת המיעוטים", ובהמשך ניתנה לבני הנוער הדרוזי האפשרות לשרת בכלל יחידות הצבא. המוטיבציה הגבוהה של בני העדה להתגייס לצה"ל נבעה מגורמים רבים ומגוונים, ובמרכזם תמיכתו של מנהיגם השיח' אמין טריף בכך. תמונות של חיילים ובני נוער דרוזים עם הדגל הדרוזי שמשולב בו דגלה של ישראל מבטאת יותר מכל את התייחסותם לשירותם בצה"ל ולמדינה (תמונה 5).

תהליך השתלבותם של החיילים הדרוזים בצה"ל לווה במתח רב, שהשפיע על היחסים בין העדה למדינה ולחברה הישראלית. ההגבלות שהוטלו עליהם, שבאו לידי ביטוי בעיקר במניעת השתלבותם בכל יחידות הצבא ואי הכללתם בפעילות מבצעית, גם לא בעתות מלחמה, התפרשו על ידם כהבעת חוסר אמון בנאמנותם למדינה וביכולתם המקצועית. מיקום הבסיסים של היחידות הדרוזיות בערבה, והתפקידים והמשימות שהוטלו עליהם, בעיקר שמירה ושיטור, עוררו בהם כעס ומרירות. הם ראו בכך מדיניות מכוונת, שנועדה גם לבודד אותם כקבוצת מיעוט בצבא המתמחה בסוג מסוים של פעילות, ובעיקר לפקח עליהם. ההיסטוריה של הדרוזים מלמדת, כי לשירותם של בני העדה בצבאות שונים בעבר הייתה השפעה רבה על יחסי הגומלין ביניהם לבין השלטונות. על פי רוב, הם העדיפו שלא לשרת בצבא אלא אם כן הדבר נכפה עליהם או תאם את האינטרסים שלהם. עיקרון חשוב נוסף שהנחה אותם היה הדרישה לשרת ביחידות צבאיות נפרדות. הם הסבירו זאת ברצון

תמונה 5: בני נוער דרוזים עם דגל משולב במכינה הקדם צבאית הדרוזית

לצמצם את השפעתן של תרבויות זרות ולאפשר להם מסגרת צבאית תומכת ומסייעת. יש להניח שהדבר נבע גם מרצון ליצור כוח צבאי שיישען על בני העדה.

בהקשר זה ראוי להזכיר את התנהגותם של מנהיגי העדה בשנת 1831. בשנה זו, אחרי שמצרים כבשה את שטחי ארץ ישראל, סוריה ולבנון וגייסה לצבאה את תושבי המקום, התנגדה הנהגת העדה הדרוזית לגיוס בני העדה, ורק אחרי משא ומתן הסכימה לגיוסם של מעטים, בתנאי שהם ישרתו ביחידות נפרדות. הניסיונות של המצרים בשנת 1837 לגייס לצבאם עוד 175 דרוזים נתקלו בהתנגדות עזה. מעניינת העובדה, שהשיקולים שעמדו אז בבסיס המדיניות שנקטה ההנהגה הדרוזית דומים במהותם לאלה שכיוונו את יחסם לשירותם בצה"ל כעבור יותר ממאה שנה. הנימוקים לדרישה שהחיילים הדרוזים ישרתו ביחידות נפרדות הם גם כיום בסיס לוויכוח פנימי בחברה הדרוזית על השירות בצה"ל. הנתונים שלפיהם כ-20% בלבד משרתים ביחידות נפרדות מלמדים שבוויכוח זה גברו המתנגדים לשירות נפרד. נתונים אלה משקפים את העמדות שהציגו הדרוזים בנושא, ולפיהן 70% מהם תמכו בביטול היחידות הנפרדות בצה"ל (אמרני 2003).

את הגישה הזאת ואת השיקולים שמכוונים את בני העדה בסוגיה זו ביטא סא"ל (במיל') נאיף דגש, לשעבר מפקד יחידת הגדנ"ע של המגזר הדרוזי בצה"ל, בריאיון עם המחבר:

המנהיגות של העדה תומכת ברובה הגדול בהמשך השירות בצה"ל, כי היא רואה בזה חובה לאומית, חברתית ומוסרית וגם משום שזה משרת את האינטרסים של העדה. לגבי השירות ביחידות נפרדות יש בעדה דילמה קשה. המנהיגים הדתיים והאוכלוסייה הוותיקה רוצים שיהיו יחידות נפרדות מאחר שלדעתם זה שומר על החיילים הדרוזים מבחינה דתית ועוזר להם להתגבר על הקשיים. אבל גם משום שהיחידות הדרוזיות הן סמל ומקור של כוח וגאווה לעדה. לעומתם ישנם כאלה, בעיקר בקרב הצעירים, שחושבים שאין כיום צורך ביחידות נפרדות, במיוחד משום שהשירות בהן מפריע להם להתקדם בצבא ויכול להפריע גם להשתלבותם באזרחות אחר השירות בצבא (שם: 107).

נתונים השוואתיים על שירותם של החיילים הדרוזים בצה"ל מלמדים על מוטיבציה גבוהה להתגייס ולשרת בכל היחידות בצבא. רבים בוחרים לצאת לקצונה ולהמשיך לשרת בקבע כקריירה. מדוח על גיוס אזרחים לא-יהודים לצה"ל שנמסר לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת (5.12.2001) עולה שאחוז הדרוזים שמתגייסים לצה"ל, יחסית למספרם באוכלוסייה, גבוה מזה של היהודים. ראש חטיבת תכנון ומינהל כוח אדם בצה"ל דיווח לוועדה, כי 83% מבני הנוער הדרוזי מתגייסים לשירות חובה לעומת 75% בלבד בקרב הגיוס הכללי, שמורכב ברובו הגדול מהאוכלוסייה היהודית. באשר למאפייני שירותם נמסר, כי רק 20% מכלל החיילים הדרוזים משרתים ביחידות נפרדות. בחינת מאפייני שירותם מלמדת על דפוס שונה מהמקובל, ולפיו קהילות אתניות בפריפריה אינן בולטות במבנה הצבאי. שכן, החיילים

הדרוזים בצה"ל הם אמנם מיעוט קטן, אבל כקבוצת מיעוט לאומי הם הופכים בהדרגה לקבוצה שמתמחה בתחום הצבאי וייצוגם הגדול יחסית בצבא מקנה להם כוח צבאי. כמו כן, תפקידי השיטור המוטלים עליהם הופכים אותם לקבוצת מיעוט שמתמחה בפקוח על מיעוטים אחרים. יש הטוענים שפעולות השיטור שהוטלו עליהם, שמכוונות בעיקר נגד האוכלוסייה הפלסטינית שהם משתייכים אליה מבחינה תרבותית, מבליטים את המתח ביניהם וגם את המאפיינים הייחודיים של שירותם בצה"ל.

דבריו של האלוף אבי זמיר, ראש אגף כוח אדם בצה"ל, שנאמרו בריאיון עם המחבר, כשמונה שנים אחרי מועד הדיווח הנ"ל, מלמדים על עקביות בנתוני הגיוס של בני העדה הדרוזית ועל יחסה של המערכת הצבאית למשמעויות הנובעות ממאפייני שירותם בצבא:

היחסים בין מדינת ישראל לבין הדרוזים הם עמוקים, מיוחדים ואיננים מאז קום המדינה. הדרוזים הוכיחו את נאמנותם למדינה גם בעתות משבר, ומלחמת לבנון הראשונה היא דוגמה חשובה לכך. אחד הנושאים החשובים והמשפיעים ביחסים אלה הוא שירותם בצבא שמציב אותם במקום מיוחד בחיי המדינה ויוצר קשרים מיוחדים ביניהם לבין החברה הישראלית, שאין לאחרים שלא משרתים בצבא. הנכונות הרבה של בני העדה הדרוזית להתגייס לצבא, לצאת לקורס קצינים ולחתום קבע היא גבוהה מאוד. בכמה תחומים היא רבה יותר מאשר באוכלוסייה היהודית. ההשתלבות שלהם זוכה לגיבוי ולברכת ההנהגה הדתית, וזה חשוב בגלל ההשפעה הרבה שיש להנהגה שלהם. הדרוזים יכולים להשתלב בכל היחידות ובכל התפקידים בצבא. ניתן לומר באופן ברור, שכיום אין חסמים כלשהם בפניהם וכל אחד מהם יכול להתקדם על פי הכישורים שלו. העובדה שקצין דרוזי הגיע לדרגת אלוף מדברת בעד עצמה. המדינה וצה"ל יחד עם גורמים אחרים פועלים במטרה לסייע להם לאחר השירות הצבאי כדי להשתלב בעבודה. מדובר בנושא מורכב ולא פשוט. בסך הכול צה"ל והמדינה יכולים להתגאות על אופן השתלבותם המוצלחת של הדרוזים בצבא (15.11.2009).

מבחינת מדינת ישראל, הדילמה לא הייתה רק בשאלת נאמנותם של הדרוזים אליה. אי שילובם בכלל יחידות הצבא במשך יותר מארבעה עשורים נבע גם מפני החשש, שלנוכח הנתונים האישיים הנמוכים של חלקם הם ישובצו בתפקידים זוטרים ונחותים, ויווצר הרושם שהם "משרתים" של החיילים והקצינים היהודים ("חוטבי עצים ושואבי מים", כדברי חלק מהדוברים). כמו כן, היה חשש שרגשי נחיתות הטבועים בדרך כלל בבני מיעוטים עלולים לגרום לכך שאירועים שיפגעו בהם יתפרשו על ידם כמכוונים נגדם, כגון מריבות או תחרויות בין החיילים, קידומים בתפקידים ובדרגות וכדומה. כלומר, שירות משותף מרחיב את התשתית ואת הפוטנציאל לחיכוכים ובעייתיים להתמרמרות ולפגיעה ביחסיהם עם צה"ל ועם המדינה. בהיבט אחר, המדיניות שלא לשלב יחידות דרוזיות בפעילות מבצעית בזמן מלחמה אמנם נבעה משיקולים של יכולות מבצעיות, אך גם מן החשש שפגיעה ביחידות אלו תגרום למספר גדול של נפגעים מבני העדה. לזאת ניתן להוסיף את החשש מפני מצב

שחיילים דרוזים יידרשו לפעול בזמן מלחמה נגד בני העדה שמשרתים בצבאות שצה"ל נלחם אתם.

תהליך השתלבותם ההדרגתי של החיילים הדרוזים בצה"ל מלמד הן על החששות של הדרוזים הן על אלה של המדינה והחברה הישראלית מפני גיוסם. המנהיגות הדרוזית חששה ש"כור ההיתוך" הצבאי יגרום לאובדן הזהות הקולקטיבית של החיילים מבני העדה, ועם זאת הבינה, ששירותם בצבא יתרום לקידום האינטרסים של העדה. המדינה חששה מבעיית הנאמנות, וזה היה גורם מרכזי שכיוון את השינויים במדיניות גיוסם ושילובם של הדרוזים בצבא. בהקשר זה אמר משה ארנס לשעבר שר הביטחון של ישראל בריאיון עם המחבר:

במינוי הראשון של לתפקיד שר הביטחון [1983] שאלת את המערכת הצבאית אם כל התפקידים, המקצועות והיחידות פתוחים בפני הדרוזים. התשובה הייתה לא. נאמר לי שישנם תפקידים ומקצועות, בייחוד בחיל האוויר ובחיל המודיעין, שלשם לא מכניסים דרוזים. ההסבר היה שקיימת בעיה בגלל הרגישות הגדולה בתפקידים אלה במישור של סודיות וסיווג ביטחוני גבוה שנדרש. ביסוד הגישה של אלה שטענו זאת, הייתה נימה ברורה של חוסר אמון מלא בנאמנותם של הדרוזים למדינה (אמרני 2003: 121).

דברים ברוח זו אמרו אנשי צבא רבים שהיו שותפים למדיניות שהגבילה את שילובם של בני העדה בתפקידים וביחידות מסוימות משיקולי ביטחון. תת-אלוף (במיל) יעקב טרנר, לשעבר ראש לה"ק כוח אדם בחיל האוויר, סיפק בריאיון עם המחבר הסבר מעניין לחשש מפני שילובם של הדרוזים ביחידות ובתפקידים רגישים:

הייתה מדיניות ברורה שלא לקבל דרוזים לחיל האוויר. היה חשש שמכיוון שלדרוזים יש קרובי משפחה בסוריה ובלבנון, זה לא טוב מבחינת ביטחון שדה שידעו שם שיש טייס ישראלי או חייל שידע על מידע מסווג ושהוא דרוזי. היו רבים שציינו את החשש מפני האפשרות שיפעילו עליהם לחצים באופן ישיר או באמצעות המשפחה שלו. מעבר לכך, חשבנו שאי אפשר לדרוש מטייס דרוזי שיפציץ ברגע אמת מקום ששם יש חיילים דרוזים או שגרים שם בני העדה שלו (שם).

גורמים נוספים שהשפיעו על תהליך השתלבותם של הדרוזים בצה"ל מקורם בתיוג שלילי. קצינים וחיילים יהודים ששירתו עם חיילים דרוזים ניסו להסביר במה היו החיילים הדרוזים שונים בעיניהם. תת-ניצב (בדימוס) אברהם לוי, שהיה מפקד פלוגת הדרוזים הראשונה בצה"ל, תיאר בריאיון עם המחבר את הקשיים שבפניהם ניצבו המפקדים והמערכת הצבאית, בעיקר בשלבים הראשונים של שירותם של חיילים דרוזים:⁶

6 עם זאת, נראה שיש לקבל דברים אלה בזהירות, ובהתייחס לתקופה, בעיצומה של מלחמת העצמאות, כאשר המדינה וצה"ל היו בשלבים הראשונים של התגבשות. כמו כן, צה"ל הוא אכן מעין "כור ההיתוך", וחיילים מכל העדות מביאים עמם אליו לעתים אמונות ודעות היכולות להיתפס כמוזרות ולגרום לתיוג שלילי.

המנטליות והאמונות של החיילים הדרוזים גרמו לנו לעתים לבעיות מיוחדות... הם השפיעו גם על שגרת האימונים. לדוגמה, היו חיילים דרוזים שהאמינו שלא כדאי לתפוס מחסה בגלל שלכדור יש כתובת... באחד המקרים חייל דרוזי הפסיק לתפקד כי איבד את הקמיע שלו... היו מקרים שכדי להיענות לצרכים של אחדים מהם, נאלצנו לגייס גם מעין "רופאים" של הכפר, שטיפלו בהם בשיטות המבוססות של אמונות וכשפים. כמו למשל טיפול על פי שמו של החייל, לפי עיון בספרי הדת וכדומה. ברור שלא ידענו כיצד לנהוג. מצד אחד רצינו לכבד את האמונות שלהם, אך מצד שני הייתה לנו החובה המוסרית והחוקית להגיש לחיילים טיפול רפואי אמיתי שלו הם היו זקוקים וכפי שנדרש על ההנחיות הרפואיות. למרות שתופעות אלו שהיו חריגות פסקו, נשאר רושם חזק שהשפיעו על היחס כלפיהם (שם: 122).

גורם חשוב בהתפתחות היחסים בין צה"ל לחיילים הדרוזים הוא ההתחשבות של גורמי הצבא בתהליך גיוסם, מתוך רצון לסייע להם ולהקל עליהם את המעבר לשירות הצבאי. גישה זו עולה מדבריה של סא"ל (במיל) תמי אמיר, לשעבר מפקדת לשכת הגיוס בחיפה ובטבריה, שבהם מתגייסים רוב הדרוזים לצה"ל, בריאיון עם המחבר:

הצבא מתחשב מאוד בצרכים של הדרוזים ובא לקראתם בהרבה תחומים, כולל הטבות שלא ניתנות לחיילים היהודים. לדוגמה, מאפשרים להם ללכת למכינה לפני הגיוס ולדחות את מועד הגיוס על מנת לגשת למבחני בגרות... כבר בשלבים הראשונים של הגיוס משתדלים לעזור להם בבעיות הפרט שלהם. לשם כך, בלשכת הגיוס בחיפה יש משרה מיוחדת של רופא דרוזי במילואים, שמלווה את תהליך הגיוס שלהם ועוזר להם להתגבר על הבעיות. כמו כן, הצבא נמצא בקשר עם ההנהגה של בני העדה, כדי לתת פתרונות לבעיות צפויות (שם).

המציאות הביטחונית הקשה והמתמשכת שבה שרויה ישראל, שמתבטאת לעתים בהמטנת פצצות במקומות ציבוריים ובפיגועי התאבדות, מאלצים את כוחות הביטחון לנקוט אמצעי זהירות חריגים, ובהם בדיקות וחיפושים קפדניים בחפצים של הנכנסים למדינה ולמקומות ציבוריים בה, ולעתים גם על גופם. מטבע הדברים, מי שנראים כערבים ("בעלי חזות מזרחית") נבדקים ביתר קפידה. הדרוזים, שאף להם בדרך כלל "חזות מזרחית", מה גם שהם מדברים ערבית, נאלצים להתמודד עם יחס שונה מזה שמקבלים היהודים, והם כועסים על כך מאוד, ובמידה רבה של צדק, מבחינתם. בעיה זו מקשה במיוחד על החיילים והקצינים כאשר הם פושטים את המדים או שהם בחופשה. בדיקות טורדניות מעיין אלו מעוררות תחושות קשות בקרב בני העדה, כפי שממחישות כמה דוגמאות להלן. כך בדבריו של אל"מ (במיל) גאנם חמדה שנאמרו בריאיון עיתונאי:

מיד כשאני פושט את המדים אני הופך להיות ערבי... מספיק שהשם שלי נשמע ערבי, כדי שארגיש את היחס כלפי בכל מקום. לא משנה אם אני נמצא במשרד הפנים או בתור לבידוק במל התעופה, שם הבדקים הביטחוניים יבדקו אותי באופן מיוחד... גם כאשר הם יודעים שאני דרוזי. אני מרגיש שיש חלקים בציבור הישראלי שיש להם חוסר הבנה מוחלט לגבי העדה הדרוזית ומה היא עשתה ועושה למען מדינת ישראל" (רפפורט 2004).

תלונות של קצינים וחיילים דרוזים על מקרים של יחס מעליב ופוגע, שזכו לבולטות רבה באמצעי התקשורת, היו גורם מתסיס וחיזקו את תחושות הכעס והאכזבה. לדוגמה, בכתבה תחת הכותרת "לא הוכנסנו למסיבת חיילים רק בגלל שאנחנו דרוזים", שפורסמה בהרחבה באמצעי התקשורת מתארים חיילים דרוזים את תחושת ההשפלה שהם חשו כאשר מנעו מהם להשתתף במסיבה למרות שהם הזדהו כחיילים בצה"ל (רוזן 2000).

דוגמה קשה במיוחד, הנקשרת לנושא השכול המעצים את הבעיה, מתוארת באירוע שהתפרסם בהרחבה בעיתונות. תחת הכותרת הגדולה "משפחה דרוזית שכולה: הושפלו בנמל התעופה", מתאר אבי המשפחה, סא"ל (במיל) שבנו הצנחן נהרג בפיגוע חבלני, כיצד בנתב"ג נלקחו ממנו ומבני משפחתו הדרכונים, ובעוד הנוסעים האחרים הורשו להמשיך במסלול הנסיעה, הוא ומשפחתו בקושי הספיקו להגיע בזמן לשער היציאה כדי לעלות למטוס, אף על פי שהם הגיעו לנמל התעופה מוקדם. הוא הדגיש שהציג לפני אנשי הביטחון את תעודת קצין המילואים שלו והסביר להם שהוא דרוזי, אך הדבר לא עזר. הוא מוסיף ומציין: "כל בני המשפחה שלי חשו השפלה גדולה, הממסד בגד בי כקצין בכיר בצה"ל וכאב שכול. חייבים לשנות את הגישה" (אגוזי 2005).

מנגד, המאבק העיקש שניהלו הדרוזים במטרה להביא לשינוי המדיניות בנוגע לשילובם בצבא הצליח, ובתהליך שארך יותר מארבעה עשורים נפרצו כמעט כל המחסומים, הן בתחום השתלבותם ביחידות בעלות סיווג ביטחוני גבוה הן בתחום הקידום בדרגות. בחינת התהליך של שינוי המדיניות, שהיה אטי, מלמדת שישראל, שחששה מפני מגמות שליליות בקרב בני העדה, נקטה צעדים שונים לחיזוק האמון שלהם במוסדות המדינה ולצמצום תחושות התסכול שנבעו ממצב שנתפס על ידם כהצרת צעדיהם. לדוגמה, החל תהליך של קידום קצינים דרוזים לדרגות בכירות יותר, שקודם לכן הייתה לגביהם מעין תחושה של "תקרת זכוכית". הוקמו יחידות דרוזיות מבצעיות כדוגמת סירת דרוזית וגדוד סדיה. חל שינוי גם בתחום הפעילות המבצעית, ויחידות דרוזיות שותפו במשימות הנחשבות בצבא לחשובות והמעידות על מתן אמון ביכולתם המקצועית של חייליהן. מנהיגי המדינה הרבו להצהיר על תרומתם הרבה של בני העדה ועל החובה לתגמל אותם, תוך מתן דגש ברור לשירותם בצה"ל. ואולם, ההבטחות וההצהרות של מנהיגי המדינה לא מומשו הלכה למעשה, ותחושות הקיפוח והאפליה בקרב בני העדה רק החריפו.

זה יותר משני עשורים אנו עדים לתופעה הולכת ומתרחבת של מחאה ציבורית בקרב הדרוזים, המונעת על ידי תחושות אלו ומתמקדת בדרישה לתמורה בעבור שירותם בצה"ל. דבריו של סגן השר לפיתוח אזור הנגב והגליל, חבר הכנסת איוב קרא, שנאמרו בריאיון עם המחבר, מבטאים הלכי רוח אלה בקרב העדה הדרוזית ומדגישים את הגישה העקרונית לגבי התמורה שהמדינה להבנתם חייבת להעניק להם על השירות בצבא:

המדינה חייבת לתת עדיפות ברורה לדרוזים ששירתו בצה"ל על פני האחרים. לא מתקבל על הדעת שמי שתרום למדינה לא יקבל עדיפות ויהיה באותו מעמד של מי שלא תרום. העדיפות צריכה להיות בדרך של סיוע בכל התחומים ובעיקר בתעסוקה ובעבודה בשירות הציבורי (אמרני 2003: 123).

נקודת ציון בולטת במערכת היחסים בין צה"ל לחיילים הדרוזים הייתה מלחמת לבנון הראשונה (1982). מלחמה זו והתקופה שלאחריה, שבה שלט צה"ל על שטחים נרחבים בלבנון, העמידה את שאלת נאמנותם של הדרוזים במבחן. בני העדה כקבוצה וכפרטים היו בדילמה קשה בין חובת הנאמנות לצה"ל ולמדינה לבין חובתם לעזור לבני העדה בלבנון שביקשו את עזרתם. החשש שבמהלך הלחימה יפגעו דרוזים חיילי צה"ל באזרחים או בחיילים דרוזים שמשרתים בצבא הסורי או הלבנוני לא הקל עליהם. בדיעבד התברר, שהתבונה והגמישות הפוליטית שמאפיינת את התנהגותם החברתית והמדינית סייעה להם גם הפעם. אף שהיו מקרים ספורים שחיילים דרוזים בצה"ל ערקו מיחידותיהם והצטרפו לכוחות הדרוזיים במאבק נגד הנוצרים-המרונים, ההנהגה הדרוזית כיוונה את הגשת הסיוע לבני העדה בלבנון לתחומים הומניטריים והסברתיים אך שמרה על המגבלות הנובעות מחובת הנאמנות למדינה. ואמנם, עיקר הסיוע היה במישור ההומניטרי ובניסיונות לשכנע את מפקדי צה"ל ואת הנהגת המדינה לתמוך בדרוזים בלבנון (דנה 1998). דילמה זו, שהוכרעה לטובת נאמנותה למדינה, חיזקה במידה רבה את האמונה בדרוזים ותרמה לזירוז השתלבותם המלאה בצה"ל, גם ביחידות ובתפקידים שקודם לכן היו חסומים בפניהם. שינוי המדיניות שאפשר לבני הנוער הדרוזי לשרת בכל יחידות הצבא בא לידי ביטוי ממש בעיקר מאמצע שנות השמונים, במידה רבה בשל מדיניותו של שר הביטחון דאז, משה ארנס.

בצד ההתייחסות לנושא מנקודת מבטה של ההנהגה הדרוזית, ראוי לבחון את הגורמים העשויים להשפיע על הנער הדרוזי כפרט להתגייס לצבא ובהמשך לבחור בקריירה צבאית. ברמה הבסיסית, גורמים אלה הם משני סוגים עיקריים – גורמים ערכיים, במובן של תרומה לביטחון המדינה מתוך הזדהות או קיום חובה חוקית וחברתית, וגורמים תועלתניים, במובן של סיפוק צרכים או קידום אינטרסים אישיים, כגון הרצון לזכות בהערכה חברתית, בניידות חברתית, במקום עבודה עם ביטחון סוציאלי וכדומה. מטעמים מובנים נוהגים הדרוזים להדגיש את המניעים הערכיים לשירותם בצה"ל, ואולם במחקר שבדק את הנושא נמצא שכחצי מהדרוזים (45%) ורוב היהודים (85%) הצביעו על המניעים האישיים כעל הגורמים שמכוונים לדעתם את בני העדה לשרת בצבא (אמרני 2003). יש הנוהגים להדגיש את המשמעויות הנובעות משירותם בצה"ל מבחינת האינטרס של בני העדה כקבוצה. הכוונה בעיקר לקיומו של כוח צבאי דרוזי מקצועי ומיומן, ובפרט מקיומן של יחידות נפרדות. בדבריו של אמל ג'מאל בריאיון עם המחבר יש ביטוי לגישות אלו:

הדרוזים מעדיפים לשרת בצבא ולחתום קבע משיקולים אישיים של כדאיות כלכלית וחברתית להם ולעדה ולא משיקולים אידאולוגיים כמו ביטחון המדינה... השירות בצה"ל מאפשר שירות בקבע שנותן שכר טוב, תנאים סוציאליים ופנסיה טובה. החיילים והקצינים הדרוזים זוכים גם ליחס של כבוד בעדה למרות שזה ירד קצת לאחרונה... הגיוס לקבע כמקום עבודה עומד גם מול אלטרנטיבות אחרות, שהן מעטות במגזר הדרוזי. לדעתי, כל ההסברים האחרים, כמו הרצון לתרום למדינה או שאוהבים את המדים ואת השירות בצבא, הם לא נכונים (אמרני 2003: 124).

בשנת 2008 הוקמה בדלית אל כרמל מכינה קדם-צבאית (תמונה 6) שמכשירה בני נוער דרוזים לקראת השירות הצבאי ביחידות המובחרות של צה"ל ("כרם אל"). בחזון של המכינה נקבע שהיא תטפח מנהיגות צעירה, איכותית וערכית, תוך גילוי רגישות ואכפתיות לזולת ולסביבה, ותחנך למוסריות וביקורתיות עם דגש על המורשת הדרוזית-ישראלית. המערכת הביטחונית והצבאית בישראל עודדה את הקמת המכללה וסייעה בכך, בהדגישה את חשיבותה ואת תרומתה לשילובם המיטבי של בני הנוער בצה"ל ולשילובם המלא של הדרוזים בחיי המדינה. כך כתב שר הביטחון אהוד ברק לאמל נסר אלדין יו"ר העמותה להכשרת מנהיגים דרוזים צעירים:

"כרם אל" מהווה ציון דרך נוסף ביצירת תשתית משותפת להכשרת הדור הצעיר ולשילוב האורגני של בני העדה הדרוזית המתקיים במיטבו בצה"ל... עתודה זו תתרום בבוא העת לתנופת הפיתוח של היישובים הדרוזיים ולחזיון נוסף של מעמדה והישגיה הרבים של

תמונה 6: מכינה קדם צבאית דרוזית ביישוב דלית אל כרמל

הקהילה, תוך איזון ומיזוג מושכל בין שמירת המסורת וחתירה לקידמה (16.6.2009).

דברים ברוח דומה עולים מאיגרת מיוחדת של ראש המטה הכללי של צה"ל רב-אלוף גבי אשכנזי לבוגרי המכינה:

הקמת המכינה היא צעד משמעותי בהכנת בני הנוער הדרוזים לשירות בעל ערך כלוחמים ומפקדים מצטיינים בצה"ל. המכינה היא נדבך חשוב בקשר הבלתי ניתק בין החברה הדרוזית לבין מדינת ישראל; קשר שראשיתו בימי הקמת המדינה, ונמשך עד ימינו אנו. קשר מיוחד זה הוליד מורשת של חיים בשיתוף, כבוד הדדי והערכה והוכיח כי בני עדות שונות יכולים לשאת שכם אל שכם בעול ההגנה על ביטחון המדינה (יוני 2009).

השיח' מוופק טריף, המנהיג הרוחני של העדה, כתב דברי ברכה לרגל האירוע וציין שלצד הצגת חשיבות של המכינה הקדם-צבאית להכשרת בני העדה לקראת גיוסם לצה"ל, יש להדגיש את הקשר בין העדה למדינה בהקשר של השירות הצבאי ואת הצורך לסגור את הפערים בהשוואה לאוכלוסייה היהודית:

העדה הדרוזית כרתה ברית עם מדינת ישראל לאזרחות טובה ונאמנות לדגל. בניה משרתים בנאווה בזרועות הביטחון השונים, נמצאים בכל היחידות והזרועות, בתפקידי פיקוד בכירים, רבים מהם זכו לצינוני שבח ואותות גבורה, אלפים נפצעו ומאות נפלו בשדה הקרב וחרפו נפשם והקריבו את חייהם בהגנה על גבולות המדינה ובשמירה על הסדר והביטחון בתוכה. בני העדה ממלאים את כל חובותיהם כלפי המדינה, במקביל שואפים הם להגיע לשוויון זכויות, ומצפים לסגירת הפערים העמוקים ולהשגת זכויות אזרחיות מלאות כיאה לפועלם ותרומתם (ללא תאריך).⁷

המעמד המיוחד של צה"ל ושל השירות בו בחברה הישראלית הקרין במשך שנים גם על החברה הדרוזית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי באהדה ובהערכה של חלקים נרחבים בחברה לאלה ששירתו בצבא בהשוואה לאחרים. הבחנה זו יצרה רובד חברתי חדש בעל מאפיינים ייחודיים, המשפיע על המבנה של החברה הדרוזית. חברי קבוצה זו, ובעיקר בעלי דרגות הקצונה הבכורות, נהנים על פי רוב מסטטוס חברתי גבוה, הם בעלי השכלה אקדמית וקשרים עם הצמרת החברתית, הכלכלית והפוליטית במדינה. מעמדם המיוחד נקנה גם בזכות ההערכה אליהם מצד בני העדה, כמי שהצליחו וכמי שמביאים כבוד לעדה. מטבע הדברים, הם גם מסייעים לבני העדה בנושאים הקשורים לשירותם בצבא, והדבר מעניק להם נקודות זכות נוספות. ברובד חברתי זה משתתפת גם המשפחה והחמולה, ולא פעם אלה מעורבים בתהליך קידום של בני משפחתם החיילים והקצינים. לתופעה זו, יש גם השלכות שליליות בפרט לגבי הקצינים, שכן לעתים מייחסים את קידוםם ללחצים כאלה

7 מכתבו של שר הביטחון (על הכריכה של החוברת), איגרת הרמטכ"ל (עמ' 5) ודבריו של השיח' מוופק טריף (עמ' 3), פורסמו בחוברת מכינה קדם צבאית: דלית אל-כרמל 2008-2009 שהוציאה הנהלת המכינה.

ואחרים. קרה שמערכת הביטחון נחשפה לזיכוכים בין חמולות לגבי המועמד הראוי לקידום, והיו שטענו כי זיכוכים אלה נוצלו על ידי המדינה למניפולציות ביחסים עם הנהגת העדה. הכוונה בעיקר להיענות ואפילו להענקת תחושה של היענות מצד הנהגת המדינה לבקשות של מנהיגי העדה הדרוזית לסייע בקידומו של קצין זה או אחר. בתמורה לכך נדרשו מנהיגי העדה לפעול לחיזוק נאמנותם של בני העדה למדינה, אם בדרך של הצהרות תמיכה בקשרים הטובים עם המדינה ואם במניעת הצלחת פעילותם של גורמים עוינים המבקשים לחבל ביחסים אלה.

זווית מעניינת אחרת של השפעת השירות של בני העדה בצה"ל היא תחושת השייכות לקבוצת הרוב ולא לקבוצת מיעוט, האופיינית למי שמשרתים בצה"ל. לזאת יש להוסיף את מדיניות ההפרדה והענקת סטטוס מיוחד לבני העדה שנוהגת המדינה במטרה להבליט את ההבדלים ביניהם לבין האוכלוסייה הערבית. גורמים אלה, יחד עם הנטייה שלהם לפרטיקולריזם מסורתי, מחזקים את הזהות העצמית שלהם כקבוצה נפרדת וייחודית בחברה הישראלית.

בקרב מערכות השלטון והמינהל הציבורי בישראל צומחת למעשה מנהיגות דרוזית חדשה, שמתווכת בין העדה לבין מוסדות המדינה. בחינת המאפיינים של קבוצה זו, שיש המגדירים אותה הנהגה חילונית, מלמדת שמרביתם שירתו בצבא והם קצינים בדרגות בכירות. תהליך זה, הדומה במהותו לתהליכים בקרב הציבור היהודי, מעלה את השאלה, אם הם בחרו בקריירה צבאית כאמצעי לניידות חברתית וכדי לסלול להם את הדרך להנהגת העדה. בהתחשב בכך שהחברה הדרוזית היא מסורתית ושמרנית ביסודה, יש לכך משמעות חשובה. נוסף על מרכיבי הסטטוס של הקבוצה, רבים מבני העדה נזקקים על פי רוב לעזרתם בעיקר בקשרים עם הצבא ומוסדות המדינה.

גם הנטייה לייחס לקצינים הדרוזים השתייכות לאלטה החברתית או הפוליטית דומה במהותה לזו שבציבור היהודי. הן הדרוזים הן היהודים תמימי דעים לגבי מעמד המיוחד של הקצינים הדרוזים. ברמה הבסיסית הם נתפסים כ"מצליחנים" וכמי שנאמנותם והזהרותם עם המדינה עמוקים יותר מאלו של האחרים, וכשאפתנים ובעלי אמביציה להשתלב במערכות השלטון והמינהל הציבורי, כדי להשפיע. דוגמה לגישה זו מציג אל"מ (במיל) לביב נסר אל-דין, סגן הממונה על מחוז חיפה במשרד הפנים:

קיימת מגמה ברורה של השתלבות של הקצונה הדרוזית הבכירה בהנהגה הפוליטית והחברתית של העדה. הם הופכים למעין הנהגה חברתית ששונה מהנהגה הוותיקה בזה שהם אינם אנשי דת. כמו כן, בדרך כלל מדובר בקבוצה בעלת השכלה אקדמית שמכירה את החברה הישראלית, יודעת את השפה העברית ויש לה קשרים עם השלטונות ועם החברה בישראל. מבחינת האינטרס של העדה, השירות בצה"ל חשוב גם בגלל ההשפעה הרבה על

היחס שלו זוכים בני העדה באופן אישי וכקבוצה. לדוגמה, מבחינת הביטחון העצמי והמוסרי לדרוש זכויות שמגיעות לנו, בדיוק כמו היהודים (אמרני 2003: 126).

אך טבעי הדבר שהתהליכים והשינויים שמתרחשים בחברה הישראלית בכלל וביחס לצה"ל ולשירות בו בפרט אינם פוסחים על החברה הדרוזית. יתרה מזו, מעורבותם בחיי המדינה שהופכת אותם לחלק מההוויה הישראלית מעצימה את מרחב האפשרויות להשפעה על יחסם לשירות בצבא. נשאלת אפוא השאלה: באיזה אופן באים שינויים אלה לידי ביטוי אצל הדרוזים? חשיבותה של סוגיה זו בולטת לנוכח המאפיינים של שירותם בצה"ל ובפרט בכל הנוגע לשיעורי הגיוס הגבוהים בקרב בני הנוער הדרוזי, השתלבותם בכל היחידות ומספרם הגדל של הקצינים בדרגות הבכירות ושל הממשיכים בקריירה צבאית, וכן המגמה הגוברת של קצינים דרוזים המפקדים על יחידות בצבא שמשרתים בהן יהודים.

שינויים ומגמות ביחסם של הדרוזים לשירות בצה"ל

הדרוזים נוהגים להדגיש, ובצדק, את תרומתם הרבה לביטחון המדינה, שבאה לידי ביטוי בולט במאפייני שירותם בצה"ל, בין היתר במספרם הגדול יחסית של בני הנוער מקרבם שמתגייסים לשירות חובה וממשיכים בשירות קבע ובמספר הנופלים במערכות ישראל, הגבוה יחסית למספרם באוכלוסייה. הם גם מדגישים את השיקולים הערכיים שמכוונים אותם לשרת בצה"ל. ראוי לציין, כי בשונה מהעמדות שהם נוהגים להציג בנושא, הספרות המחקרית מדגישה דווקא את הגורמים התועלתניים (חסן 2000; פלאח 2000; חלבי 2009). לדוגמה, סקר שנערך בקרב חיילים דרוזים המשרתים בשירות קבע בצה"ל העלה, שהגורמים העיקריים שהשפיעו עליהם לבחור בקריירה צבאית התמקדו בשיקולים שמקורם בצרכים האישיים שלהם. להלן הגורמים העיקריים שדווחו על ידם כמשפיעים ביותר:

1. תנאים כלכליים טובים וביטחון סוציאלי
2. גיל פרישה צעיר יחסית ותנאי פרישה טובים
3. היעדר הצורך בהשכלה ובהכשרה מקצועית כדי לשרת בקבע
4. אפשרות לעבוד בעבודות נוספות עקב מאפייני השירות
5. הרגשת שוויוניות, יוקרה והערכה חברתית

ההנהגה הדרוזית, הנוהגת להדגיש שהיא שיזמה את גיוס בני העדה לצה"ל במסגרת חוק שירות חובה, דורשת "תמורה" בעבור השירות בצבא, מתוך מעין גישה בסיסית של נתינה וקבלה. היחס האוהד וההערכה של החברה הדרוזית לצה"ל ולבנים שמשרתים בו מוצאים

את ביטוים גם בסיוע מיוחד שמקבל כל חייל דרוזי משוחרר לרכישת שטח לבניית בית במחיר נמוך במיוחד, שהוא סיוע ייחודי.

אחד התחומים הבולטים שבהם ניכרת השפעת שירותם בצבא הוא תחום התעסוקה. מחקרים שבדקו נושא זה, מציינים את ההשפעה הרבה של השירות בצבא, שלעתים היא מקור התעסוקה העיקרי של בני העדה ביישובים רבים (חלבי 2009; חסן 2000). לכן, יש הסבורים שרוב הדרוזים יתגייסו גם אם החוק לא יחייב אותם לעשות זאת. כמו כן, לשירותם בצבא יש השפעה רבה על דפוסי השתלבותם בחיים האזרחיים, הן ברמת הפרט הן ברמת הקבוצה. כך לדוגמה עשוי היחס לשירות בצבא להשפיע על נטייתם אם להעדיף לעבוד במינהל הציבורי או בסקטור הפרטי. עמדות הדרוזים ביחס לקשר בין גיוסם לצבא לבין השתלבותם במינהל הציבורי נבדקו באמצעות שאלות בשלושה תחומים מרכזיים: יחסם לשירות בצה"ל, הגורמים שמשפיעים עליהם להתגייס והציפיות שלהם לתועלות מהשירות הצבאי. הם גם התבקשו להתייחס לכמה סוגיות במישור העקרוני לגבי החובה החוקית שמוטלת עליהם לשרת בצבא, יחסם האישי לחובה זו והערכתם את יחסה של העדה הדרוזית. בטבלה 11 מובאות העמדות שהם הציגו בסוגיות אלו.

טבלה 11: התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, ישנה הצדקה לכך שהדרוזים חייבים לשרת בצה"ל?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ -100%	אין הצדקה	הצדקה מעטה	הצדקה בינונית	הצדקה רבה	הצדקה רבה מאוד	
100	20	12	22	26	20	כלל המדגם
100	18	12	27	21	22	תלמידי תיכון
100	11	15	24	39	11	בשירות סדיר
100	20	19	17	23	21	לאחר שירות
100	33	17	21	17	12	לא שירתו
100	22	6	18	25	29	מינהל ציבורי
100	26	19	16	20	19	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 183.

הנתונים מלמדים כי 54% מהדרוזים סבורים שאין הצדקה רבה לכך שבני העדה חייבים לשרת בצה"ל. ככלל, התפלגות התשובות בין הקבוצות השונות די דומה, אך העובדים במינהל הציבורי השיבו כך בשיעור נמוך יותר מאשר העובדים במגזר הפרטי (46% לעומת 61%). ההנחה היא, שהעמדות של העובדים בסקטור הפרטי נובעות בעיקר מתחושתם שהשירות בצה"ל אינו מסייע להם ולעתים אף פוגע בהם. הסבר זה עולה בקנה אחד עם

תוצאות אחרות, ולפיהן 70% מהעובדים במגזר הפרטי השיבו ששירותם בצה"ל פגע בהם בתחום התעסוקה. כפי שניתן היה להניח, אלה שלא שירתו בצבא, השיבו בשיעור נמוך יותר לגבי מידת ההצדקה של החובה המוטלת על הדרוזים לשרת בצה"ל. עם זאת, בהתחשב בכך שמדובר במי שלא שירתו בצבא, שיעור המשיבים בחיוב גבוה (29%). ההנחה היא, שלגבי רבים מהם אי שירותם בצבא אינו נובע משיקולים אידאולוגיים כגון התנגדות לשרת בצבא אלא מגורמים שמקורם בבעיות אישיות, בריאות, דת וכדומה.

הציפייה של הדרוזים ששירותם בצבא יגרום למוסדות המדינה ולחברה הישראלית לסייע להם על ידי העדפתם הברורה לעומת המיעוטים שאינם משרתים בו בולטת, ומבוטאת בהזדמנויות רבות. מעניין שדרישה זו מקובלת גם על מרבית היהודים, ומביניהם שיעור התומכים אף היה גבוה יותר. לדוגמה, 90% מכלל הנבדקים צידדו בהענקת עדיפות לדרוזים ששירתו בצבא להשתלב במינהל הציבורי, מתוכם 88% דרוזים ו-93% יהודים. בדבריו של סאלח חליל, לשעבר יו"ר אגודת גמלאי צה"ל במגזר הדרוזי, יש משום דוגמה לציפייה לקבל תמורה ולהשלכות הנובעות מפער הציפיות:

המדינה חייבת לסייע לדרוזים לאחר השירות הצבאי כדי להשתלב בעבודה ובעיקר בשירות הציבורי בו המדינה יכולה להשפיע... בגלל בעיות האבטלה הקשות אצלנו ובמיוחד אצל החיילים והקצינים שעשו צבא, יותר ויותר מופנות שאלות לדרוזים ששירתו בצבא: "מה המדינה נתנה לכם?". זה שאין תשובה, גורם לתסכול ולכעס רב ומשפיע לרעה על המוטיבציה של הצעירים הדרוזים לשרת בצבא ועל היחס שלהם כלפי המדינה. אי אפשר לשכנע מישהו בעדה שאין הבדל בין מי ששירת שלוש שנים למי שלא שירת—זה פשוט לא הגיוני ולא צודק... כדאי שהמדינה תשנה את זה (אמרני 2003: 29).

בחינת הגורמים להתמקדותם בדרישה לקבל סיוע מהמדינה כדי להשתלב במינהל הציבורי, מצביעה על החשיבות שהם מייחסים לכך, ברמת הפרט וברמת העדה, וכן על כך שהם מעריכים שלמדינה קל יחסית לסייע בהשתלבותם בו. רבים מהם ציינו שהמדינה צריכה להנחות את נציבות שירות המדינה ואת הגורמים האחראים במשרדי הממשלה לסייע לשילובם במינהל הציבורי. כמו כן, הועלתה דרישה שהמדינה תחוקק חוקים כדי לאפשר להעניק להם עדיפות באופן רשמי. בין השאר, הם מצפים לשילובם בתפקידים בכירים, תוך התאמת דרישות המשרות למאפיינים שלהם. דוגמה לגישה זו נמצאת בדבריו של אל"מ (במיל') אסעד אסעד, לשעבר חבר כנסת ויועץ ראש הממשלה לענייני דרוזים, בריאיון עם המחבר. כרבים אחרים, גם הוא אינו מוצא פסול בהגשת סיוע לבני העדה בתהליך קבלתם לעבודה, גם אם המניע הוא עדתי. הוא גם מתייחס לתרומה העשויה לצמוח מכך בתחום שיפור היחסים עם המדינה:

הדרוזים תורמים לביטחון המדינה ומשלמים בקורבנות כמו היהודים ובאופן יחסי אפילו

יות, ולכן מגיע להם לקבל זכויות והזדמנויות שוות בדיוק. בגלל הבעיות הקשות שיש לבני העדה בתחום התעסוקה, המדינה צריכה לעזור להם למצוא עבודה ובמיוחד במינהל הציבורי, שם יש למדינה יותר השפעה ויכולת לעזור. חשוב שיהיו דרוזים בתפקידים בכירים כולל מנכ"לים של משרדי ממשלה כדי שיעזרו לבני העדה להתקבל לעבודה בשירות המדינה וגם שיעזרו בפתרון בעיות של העדה. זה מאוד חשוב גם כדי לשפר את היחסים בין המדינה לעדה (שם).

השפעה אפשרית של השירות בצה"ל על הנטייה להעדיף את העבודה במינהל הציבורי נסמכת גם על ההנחה, שמי ששירתו בצבא עשויים לזכות למידה רבה יותר של סיוע במישור הלא-פורמלי, כתוצאה מאהדה מצד המעסיקים ומצד הבוחנים בוועדות המכרזים שרובם יהודים. זאת, נוסף על היתרונות שהשירות הצבאי עשוי להעניק בתחומים שיש להם חשיבות לעבודה בשירות הציבורי, כגון הכרת מערכות השלטון, ניסיון ניהולי, עבודת צוות, שימוש בנשק, התמצאות בשטח וידיעת השפה העברית. יש להניח כי בקרב מעסיקים יהודים ובוחנים בוועדות המכרזים תהיה נטייה חזקה יותר להעדיף את מי ששירתו בצבא, גם מתוך רגש של הכרת תודה ורצון לתגמל אותם. ביטוי למגמות אלו נמצא בדבריו של יוסף חסן שנאמרו בריאיון עם המחבר:

אין ספק שהשירות הצבאי של בני העדה בצה"ל משפיע על כניסתם לעבודה בשירות הציבורי. ישנה הערכה אצל הדרוזים שמוסדות המדינה מעדיפים את אלה ששירתו בצבא בגלל התרומה שלהם לביטחון. כמו כן... [הם] רוכשים השכלה, ידע, ניסיון וקשרים שעוזרים להם אחר כך להתקבל לעבודה בשירות הציבורי. הבעיה היא שבמציאות אנחנו לא מרגישים את זה וצריכים להתמודד כמו כולם. לא מתחשבים גם בבעיות המיוחדות שיש לעדה, כמו למשל בנושא המגורים בצפון המדינה וההשכלה והניסיון שלפעמים אין בגלל השירות בצבא (שם: 30).

כבר צוין שההנהגה הדרוזית הסכימה שבני העדה ישרתו בצבא, אך דרשה שהדבר ייעשה במסגרת יחידות נפרדות. בעקבות השינויים הרבים שחלו בדפוסים שירותם בצבא עולה השאלה, אם עדיין ישנה הצדקה לקיומן של יחידות דרוזיות נפרדות. הבנת סוגיה זו עשויה לתרום להבנת יחסם לשירות בצבא בכלל ובצה"ל בפרט. הנתונים בטבלה 12 מציגים את התוצאות שהתקבלו בנושא.

הנתונים מלמדים, כי 60% מהדרוזים סבורים שאין הצדקה להמשך קיומן של יחידות דרוזיות נפרדות, לעומת 40% התומכים בהמשך קיומן. בהתייחס לקבוצות השונות, מעניינת העובדה שהעובדים במינהל הציבורי תמכו בשיעור גבוה יותר בביטול היחידות הנפרדות (80% לעומת 60%) מאשר החיילים בשירות סדיר (49%). ההנחה היא, כי העמדות של החיילים עשויות לנבוע מההתמודדות שלהם עם הקשיים במהלך השירות בצבא. בדיקת העדפה לגבי סוג היחידה שבה הם רוצים לשרת העלתה ממצאים חד-משמעיים.

טבלה 12: התפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, ישנה הצדקה כיום לקיומן של יחידות דרוזיות נפרדות בצה"ל?"

התפלגות התשובות			אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	כן	לא	
100	40	60	כלל המדגם
100	48	52	תלמידי תיכון
100	51	49	בשירות סדיר
100	42	58	לאחר שירות
100	20	80	מינהל ציבורי
100	47	53	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 175.

לשאלה, "באיזו יחידה אתה מעדיף לשרת – ביחידה דרוזית או ביחידה כללית?", 78% העדיפו יחידה כללית, לעומת 22% שהעדיפו יחידה דרוזית. ניתן ללמוד מכך גם על מגמה של שינוי בנטייה של הדרוזים לשרת בכלל יחידות הצבא ולא במסגרות נפרדות. זווית חשובה נוספת להבנת יחסם לשירות הצבאי ולגורמים שמניעים אותם לשרת בצבא היא מידת נכונותם לעשות זאת בהתנדבות, אם זאת לא תהיה חובה על פי חוק. הנתונים בטבלה 13 מציגים את תשובותיהם לשאלה ברמה האישית.

טבלה 13: התפלגות התשובות לשאלה, "אילו הוחלט שהשירות בצה"ל הוא בהתנדבות, כיצד היית נוהג?"

התפלגות התשובות					אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	לא מתנדב	מתנדב לשנה	מתנדב לשנתיים	מתנדב לשלוש שנים	
100	36	22	14	28	כלל המדגם
100	32	17	16	35	תלמידי תיכון
100	38	34	14	14	בשירות סדיר
100	29	18	19	34	לאחר שירות
100	30	19	14	37	מינהל ציבורי
100	57	16	8	19	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 184.

הנתונים מלמדים, כי 64% מהדרוזים הביעו נכונות לשרת בצה"ל בהתנדבות לתקופות זמן שונות, ו-42% מהם – לתקופת שירות של שנתיים-שלוש. מקרב תלמידי התיכון והעובדים במינהל הציבורי יותר מחצי הביעו מידה רבה יותר של נכונות להתנדב לתקופה

של שנתיים-שלוש (51%). באשר לעובדים במינהל הציבורי, ניכר פער גדול ביניהם לבין העובדים בסקטור הפרטי (27%). תוצאות אלו תואמות את המגמה הכללית שלפיה בקרב הדרוזים שעובדים במינהל הציבורי יש מידה רבה של הזדהות עם המדינה. מעניינת העובדה שהחיילים בשירות חובה הביעו מידה נמוכה יותר של נכונות להתנדב לתקופה של שנתיים-שלוש (28%). ההנחה היא, שעמדה זו נובעת מהקשיים הכרוכים בשירות הצבאי שהם נמצאים בעיצומו. הממצא שנכונותם להתנדב עולה ל-53% לאחר סיום השירות מאשש הנחה זו.

לאור חשיבות הנושא נבדקה סוגיה זו גם בהתייחסות עקיפה, באמצעות השאלה, "באיזה אופן להערכתך, ביטול חוק שירות חובה ישפיע על הגיוס של הדרוזים לצה"ל?". נמצא כי 54% סבורים שבני העדה יתגייסו פחות, 32% סבורים שהם יתנהגו כמו היהודים, 11% השיבו שלא תהיה לכך השפעה, ו-3% בלבד סבורים שלא יתגייסו כלל. מעניינת ההבחנה שהם עשו בין המישור האישי לקבוצתי. בולט במיוחד ההבדל לגבי חוסר הנכונות שלהם להתנדב (36% השיבו כך במישור האישי, לעומת 3% בלבד בהתייחסות הקבוצתית). ההנחה היא, שההבדל נובע מרצונם להגן על העדה ולהציגה באור חיובי, להבדיל מהעמדה האישית בנושא. תוצאות אלו מלמדות, שבעבור רוב הדרוזים השירות בצה"ל הוא ערך חשוב שאינו נובע רק מהחובה החוקית. מגמות דומות בנוגע ליחסם של הדרוזים לשירות בצה"ל נמצאו בסקר שנערך בשנת 2008 לפיו 36.1% תמכו בהשארת המצב הנוכחי, לעומת 46.6% שתמכו בהפיכת השירות הצבאי להתנדבותי ו-17.3% שתמכו בביטול השירות הצבאי (פורסם באתר החדשות Hona 8.4.2010).

להשפעת השירות בצבא על ההזדהות עם המדינה משמעות מיוחדת לגבי הדרוזים בישראל, על רקע המאפיינים הייחודיים שלהם והימצאותם בתהליך של שינויים וגיבוש זהותם. סוגיה זו נבדקה באמצעות השאלה, "באיזה אופן להערכתך, השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל משפיע לחיוב על מידת ההזדהות שלהם עם המדינה?". התפלגות התשובות מלמדת כי 74% מהדרוזים סבורים שהשירות של בני העדה בצבא משפיע לחיוב על הזדהותם עם המדינה, ורק 3% סבורים שהוא משפיע לשלילה. ראוי לציין שהעמדות שהציגו כל הקבוצות היו די דומות. כדי לאפשר מסגרת התייחסות רחבה יותר נבדק גם יחסם לאלה מבני העדה שהתחמקו מלשרת בצבא. עמדות אלו עשויות ללמד גם על אפשרות להשפעה על הנטייה של המעסיקים ושל הבוחנים בוועדות המכרזים, בבואם לבחור בין מועמד ששירת בצבא למועמד שלא שירת. הבדיקה נעשתה הן ברמה העקרונית לגבי יחסה של העדה הן ברמה האישית. הנתונים בטבלה 14 מציגים את הערכתם בנוגע ליחסה של העדה כקבוצה לנושא זה.

הנתונים מלמדים כי 75% מהדרוזים סבורים שבני העדה אינם מתייחסים בשלילה לאלה

טבלה 14: התפלגות התשובות לשאלה, "מהו ההערכתך, יחסה של העדה הדרוזית, לדרוזים שהתחמקו מלשרת בצה"ל?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
ס"ה כ-ב-%	שלילי מאוד	שלילי	אדישות	חיובי	חיובי מאוד	
100	4	21	46	20	9	כלל המדגם
100	6	21	33	27	13	תלמידי תיכון
100	1	21	46	26	6	בשירות סדיר
100	2	26	47	16	9	לאחר שירות
100	3	13	57	14	13	לא שירתו
100	6	23	53	12	6	מינהל ציבורי
100	3	21	57	15	4	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 186.

ההתחמקו מלשרת בצה"ל, 46% מתוכם השיבו שהיא מתייחסת אליהם באדישות ו-29% – שהיא מתייחסת אליהם בחיוב. ראוי לציין את תלמידי התיכון ששיעור גדול יותר מהם סבורים שהעדה מתייחסת אליהם בחיוב (40%), בעוד העובדים במינהל הציבורי השיבו בשיעור נמוך יותר על יחס חיובי כלפי אלה שהתחמקו מלשרת (18%). מעניינת העובדה שהתפלגות התשובות של קבוצת המשיבים שלא שירתו בצה"ל ואשר חוו באופן אישי את היחס כלפיהם כתוצאה מכך, דומה לזו של יתר הקבוצות. בדיקת סוגיה זו, ברמה האישית, העלתה תוצאות דומות. לשאלה, "מהו יחסך לדרוזים שהתחמקו מלשרת בצה"ל?", 66% השיבו שהם חשים כלפיהם אדישות או יחס חיובי.

ההבחנה בין הדרוזים שעובדים במשרדי הממשלה לאלה שעובדים ברשויות המקומיות מלמדת על הבדלים משמעותיים. העובדים ברשויות המקומיות הביעו יחס חיובי כלפי מי שלא שירתו בצה"ל במידה רבה יותר מאשר העובדים במשרדי הממשלה.

תוצאות אלו תואמות את המגמה הכללית שנמצאה, שלפיה דרוזים שעובדים במשרדי הממשלה מזדהים במידה רבה יותר עם המדינה ועם השירות בצה"ל. מגמות אלו עשויות להסביר גם את ההבדלים בין מידת השפעת שירותם של הדרוזים בצה"ל על השתלבותם במשרדי הממשלה, לעומת השתלבותם ברשויות המקומיות. הכוונה לכך שיחס שונה לשירות בצה"ל עשוי להשפיע על שילובם וקידומם בכל אחד משני סוגי המינהל הציבורי. ההשפעה עשויה להתבטא גם בנטייה להעדיף או להימנע מלעבוד בכל אחד מהמגזרים, ואף בנטייה אפשרית של המעסיקים ושל הבוחנים בוועדות מכרזים להעניק עדיפות למועמד ששירת בצבא על פני האחרים.

לנוכח החשיבות שנודעת לסוגיה זו נבדקה גם התייחסותם ומידת הזדהותם עם היגדים שמתארים הערכות שונות, ולהלן ההיגדים והתוצאות העיקריות:

"צה"ל זוכה להערכה רבה בחברה הישראלית": 70% השיבו "נכון", לעומת 4% שהשיבו "לא נכון".

"צה"ל זוכה להערכה רבה בחברה הדרוזית": 68% השיבו "נכון", לעומת 5% שהשיבו "לא נכון".

"הקצינים בצה"ל הם קבוצה מובחרת": 51% השיבו "נכון", לעומת 11% שהשיבו "לא נכון".

"הקצינים הדרוזים בצה"ל הם קבוצה מובחרת": 46% השיבו "נכון", לעומת 13% שהשיבו "לא נכון".

"מי שלא שירת בצה"ל, אינו ישראלי ב-100%": 48% השיבו "נכון", לעומת 52% שהשיבו "לא נכון".

עמדות אלו מצביעות על יחס מורכב ואמביוולנטי של הדרוזים לנושא. מצד אחד, הם מציינים שהם חשים הערכה רבה לצה"ל, רואים בקצינים קבוצה מובחרת ומייחסים חשיבות לשירות בו ואף מוכנים לשרת בו בעצמם תקופות כאלו ואחרות, גם בהתנדבות. מן הצד השני, רובם אינם מבקרים את מי שהתחמקו מלשרת בצבא ושיעור לא מבוטל מהם אף מתייחסים אליהם בחיוב. חשיבות מיוחדת נודעת גם לכך שכחציים סבורים שהקצינים הדרוזים הם קבוצה מובחרת ורק מקצתם שוללים זאת. תוצאות אלו תומכות בגישה הטוענת שהחברה הדרוזית עוברת שינויים חשובים, ביניהם התגבשות רובד חברתי חדש בעקבות השירות בצבא. הן גם עשויות ללמד על גורמים תועלתניים שמכוונים את מי שבחרים לשרת בצה"ל ולהמשיך בקריירה צבאית, כגון שיקולים של ניידות חברתית ורצון להשתייך לקבוצה הנחשבת לאליטה חברתית, דבר שעשוי לסייע להם בהמשך להשתלב בהנהגה החברתית והפוליטית של העדה ושל המדינה.

עניין חשוב נוסף הוא הקשר שיוצרים כחצי מהדרוזים בין השירות בצה"ל לבין השייכות לחברה הישראלית, במובן של "להיות ישראלי" ובמובן של תפיסתם את השירות הצבאי ואת השפעתו על השתלבותם בחברה. לממצאים אלה חשיבות גם על רקע הגישה הרווחת בספרות המחקרית, המדגישה את הירידה שחלה במעמדו של צה"ל בחברה הישראלית וביחס לשירות בו, כמרכיב מרכזי בתפיסת האזרחות (כהן ובגנו 2001). המאפיינים של השירות בצבא, הכרוך בין היתר בקשיים אישיים ובהקרבה אישית, באובדן זמן ובסיכון להיפגע, מעלים את שאלת המוטיבציה של בני הנוער הדרוזי להתגייס, מה גם שהערבים שהם באים במגע אתם מעצימים את נושא ההקרבה הכרוכה בשירות הצבאי. טבלה 15 מציגה את תוצאות הבדיקה שנעשתה באמצעות שאלה על הגורם העיקרי שמשפיע עליהם להתגייס לצבא והתייחסות השוואתית בין כמה גורמים משפיעים.

טבלה 15: התפלגות התשובות לשאלה, "ציין את הגורם העיקרי שלדעתך משפיע על הדרוזי להתגייס לצה"ל"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	השתלבות בחברה הישראלית	השפעת חבריים	השפעת המשפחה	חובה חברתית	חובה חוקית	
100	14	4	8	18	56	כלל המדגם
100	16	6	12	13	53	תלמידי תיכון
100	6	5	13	25	51	בשירות סדיר
100	14	3	6	20	57	לאחר שירות
100	17	3	2	19	59	מינהל ציבורי
100	14	6	8	14	58	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 188.

הנתונים מלמדים, כי 56% מהדרוזים סבורים שהגורם העיקרי שמשפיע על בני העדה להתגייס לצה"ל הוא החובה החוקית, לעומת 14% שמצביעים על הרצון להשתלב בחברה הישראלית. ההצבעה על הגורם העיקרי נתמכת בתוצאות דומות שהתקבלו לשאלה שהופנתה לתלמידי התיכון: "מהו הגורם העיקרי שמשפיע עליך להתגייס לצה"ל?", שעליה 46% השיבו – חובה חוקית. בהתייחס לגורם ההשתלבות בחברה הישראלית נמצאו הבדלים בין העמדות של החיילים בשירות סדיר לבין העמדות של תלמידי התיכון ושל אלה שלאחר השירות הצבאי (6%, לעומת 16% ו-14%, בהתאמה). ההנחה היא, שהעמדות של החיילים בשירות סדיר נובעות מתחושת ביטחון ומהשוויון שמעניק להם השירות הצבאי, שבו הם חשים שווים לאחרים. כלומר, העמדות שלהם הן מעין גישה האומרת, "איני זקוק לעזרה מיוחדת כדי להשתלב".

כבר נאמר שהדרישה של הדרוזים ליחס מיוחד ולתמורה ממשית בעבור שירותם בצה"ל הפכה עם הזמן למוטיב מרכזי בטענותיהם לקיפוח ולאפליה. לפיכך, בחינת רמת הציפיות שלהם לתמורה בעבור שירותם עשויה ללמד על פן חשוב נוסף במערכת יחסי הגומלין ביניהם לבין המדינה והחברה בישראל. אפשר ללמוד מכך גם על גורמים אחרים שמניעים אותם לשרת בצבא, בפרט נוכח המחיר הגבוה יחסית שהם עלולים לשלם, ברמה האישית והקבוצתית, בין היתר, בנוגע ליחסיהם עם הערבים שאליהם הם משתייכים מבחינה תרבותית ולשונית. בדיקת סוגיה זו נעשתה באמצעות שאלות על הציפייה שלהם לתועלת משלושה גורמים: מהחברה הישראלית, מהחברה הדרוזית ומעצמם – בתחום הקידום האישי. הנתונים בטבלה 16 מציגים את התוצאות של התייחסותם לגורם השלישי.

טבלה 16: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה להערכתך השירות הצבאי יעזור לך באופן אישי להשתלב טוב יותר בחברה הישראלית?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ %-	לא יעזור	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	6	8	29	40	17	כלל המדגם
100	5	6	30	36	23	תלמידי תיכון
100	–	9	24	49	18	בשירות סדיר
100	1	9	25	50	15	לאחר שירות
100	16	8	32	32	12	מינהל ציבורי
100	3	6	26	48	17	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 190.

הנתונים מלמדים, כי 57% מהדרוזים סבורים שהשירות הצבאי יעזור להם במידה רבה להשתלב טוב יותר בחברה הישראלית, לעומת 14% הסבורים שהוא לא יעזור או שיעזור במידה מעטה. העובדים במינהל הציבורי השיבו בשיעור נמוך יותר שהשירות הצבאי עשוי לעזור להם להשתלב בחברה הישראלית (44% לעומת 57% ו-65% מהסקטור הפרטי). לעומת זאת, בהתייחס לעמדה שהשירות הצבאי לא מסייע להשתלבותם בעבודה, הם הביעו עמדה שלילית נחרצת והשיבו כך בשיעור גבוה ובאופן משמעותי (16% לעומת 6% ו-3% מהסקטור הפרטי). ההנחה היא, שעמדתם של העובדים במינהל הציבורי נובעת מניסיונם האישי ושהיא מבטאת את אכזבתם ממידת העזרה שהם קיבלו בעבור שירותם בצבא, בין היתר משום שרמת הציפיות של קבוצה זו לקבל סיוע מהמדינה גבוהה יותר. החיילים בשירות סדיר, השיבו בשיעור גבוה יותר שהשירות הצבאי יעזור להם להשתלב בחברה הישראלית (67%). יש להניח, כי זו תוצאה של ציפיותם לתמורה בעבור המחיר שהם משלמים בהתמודדות היום-יומית עם הקשיים במהלך השירות הצבאי. סוגיה זו נבדקה בהקשרים נוספים, ולהלן התוצאות העיקריות שהתקבלו לגבי היגדים ושאלות שהוצגו להם:

- **"למי ששירת בצה"ל קל יותר להסתדר בחיים":** 53% השיבו "נכון במידה רבה" ו"נכון במידה רבה מאוד".
- **"למי ששירת כחייל קרבי קל יותר למצוא עבודה":** 35% השיבו "נכון במידה רבה" ו"נכון במידה רבה מאוד".
- **(לתלמידי התיכון) "באיזו מידה השיקול שהשירות הצבאי יסייע לך במציאת עבודה משפיע עליך להתגייס לצה"ל?":** 59% השיבו "משפיע במידה רבה" ו"משפיע במידה רבה מאוד".

- (לחיילים בשירות חובה) **"באיזו מידה אתה מצפה שהמדינה תסייע לך למצוא עבודה בסיום השירות הצבאי?"**: 94% השיבו "במידה זו או אחרת" ומתוכם 59% השיבו "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד".
- (לחיילים בשירות קבע) **"באיזו מידה אתה מצפה שהמדינה תסייע לך למצוא עבודה בסיום שירות הקבע?"**: 99% השיבו "במידה זו או אחרת", ומתוכם 66% השיבו "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד".
- (לחיילים בשירות חובה) **"באיזו מידה להערכתך, השירות הצבאי תורם לך לזכות להערכה רבה יותר בקרב בני העדה הדרוזית?"**, 46% השיבו "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד".
- (לחיילים בשירות חובה ובשירות קבע) **"באיזו מידה להערכתך השירות הצבאי תורם לך לזכות להערכה רבה יותר מהחברה הישראלית?"**: 42% השיבו "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד".
- (לחיילים בשירות חובה): **"האם לדעתך צה"ל חייב לסייע לחייל הדרוזי למצוא עבודה לאחר השחרור?"**, 74% השיבו בחיוב.
- (למשוחררי שירות קבע): **"האם המדינה צריכה לעזור לחייל דרוזי יותר מאשר לחייל יהודי במציאת עבודה?"**: 55% השיבו בחיוב.
- **"האם לדעתך המדינה צריכה לסייע במציאת עבודה לפורשי צה"ל דרוזים יותר מאשר ליהודים?"**: 70% השיבו בחיוב.

בחנינה של מכלול העמדות שהציגו הדרוזים מלמדת שרובם, ובכל קבוצות האוכלוסייה שנבדקו, מצפים לקבל תמורה בעבור שירותם בצה"ל. השיעור הגבוה של המשיבים הסבורים שהסיוע צריך להיות בתחום התעסוקה מלמד על הקשר שהם יוצרים בין השירות בצבא לבין השתלבותם בשוק העבודה. מעניינת העובדה שרובם גם סבורים שמידת הסיוע במציאת עבודה שעל המדינה להעניק לחייל הדרוזי המשוחרר צריכה להיות גדולה יותר מזו הניתנת לחייל היהודי. ההנחה היא, שדרישה זו נובעת מהערכתם שבפני החייל הדרוזי המשוחרר עומדים יותר קשיים בתחום התעסוקה מאשר בפני עמיתו היהודי. חשיבותם של ממצאים אלה היא גם בקשר לפער הציפיות שנוצר והגורם להם לתחושות של כעס, אכזבה וטענות לקיפוח ואפליה. יוצא אפוא ששירותם בצה"ל, שאמור להיות גורם שמקדם את היחסים הטובים ביניהם לבין המדינה והחברה בישראל, מעצים את תחושות הקיפוח והאפליה שלהם.

מסקנה זו נתמכת על ידי התפלגות התשובות לשאלה, **"האם אתה מסכים עם המשפט: השירות בצה"ל גורם לדרוזי תחושת תסכול משום שהציפיות שלו אינן מתממשות?"**. 68% מהם השיבו בחיוב לשאלה זו. הבחנה בין שני סוגי המינהל הציבורי מלמדת, כי הדרוזים

שעובדים ברשויות המקומיות השיבו בחיוב בשיעור גבוה יותר מאשר העובדים במשרדי הממשלה. ההנחה היא, כי זו תוצאה של השפעה מעטה יותר של שירותם בצה"ל על השתלבותם ברשויות המקומיות בהשוואה למשרדי הממשלה. השונות במידת ההשפעה נובעת בעיקר מהערכה שבקרב המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים במשרדי הממשלה, שמרביתם יהודים, יש יותר התחשבות בשירותם בצבא מאשר בקרב המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים ברשויות המקומיות הרלוונטיות, שרובם דרוזים. תמיכה בדרישתם שהסיוע שהמדינה נדרשת להעניק לחיילים המשוחררים הדרוזים יהיה גדול יותר מזה שניתן ליהודים התקבלה בתשובה לשאלה, **"האם המדינה צריכה לעזור לחייל הדרוזי יותר מאשר לחייל היהודי במציאת עבודה?"**. 55% השיבו בחיוב.

באשר לתחושות של קיפוח ואפליה במהלך השירות הצבאי, ראוי לציין בתחילה, כי עקרון השוויון הנהוג בצה"ל בא לידי ביטוי בכך שהחובות והזכויות של החיילים מעוגנות בפקודות הצבא. הדרוזים נוהגים להדגיש שהם חשים בצבא שווים ליהודים, ומציינים את צה"ל כמסוד שיכול לשמש דוגמה וסמל לשוויון ליתר מוסדות המדינה. אין לשלול את האפשרות כי הדגשת השוויון בצה"ל עשויה לנבוע גם מרצונם להדגיש את האמון שהם זוכים לו, המלמד על מידה רבה של אמון בנאמנותם למדינה והאמור לקדם יחס חיוב כלפיהם ולסייע להשתלבותם בגופים המייחסים חשיבות לשאלת הנאמנות למדינה. סוגיה זו נבדקה באמצעות שאלות בשתי רמות, עקרונית ופרטנית לגבי היחס לחייל הדרוזי. להלן התוצאות העיקריות שהתקבלו: 64% השיבו שהם אינם מסכימים עם ההיגד **"בצה"ל יש שוויון מלא"**, ו-47% השיבו שהם אינם מסכימים עם ההיגד **"הקידום בצה"ל הוא לפי הכישורים"**. תוצאות אלו, המלמדות שיותר מחצי מהדרוזים סבורים שבצה"ל אין שוויון מלא, ושכחצי סבורים שהקידום בו אינו לפי הכישורים של החיילים והקצינים, סותרות את ההצהרות הציבוריות של בני העדה בדבר שוויון מלא שהם זוכים לו בצה"ל.

ההסבר לפער בין נתונים אלה לבין העמדות הפומביות שלהם מתמקד בדפוס ההתנהגות של הימנעות מהבעת עמדות בפומבי, שלהערכתם עלולות לפגוע באינטרסים של העדה, כך שתיתכן אצלם הבחנה בין דברים שהם אומרים לתקשורת לבין עמדות שהם מציגים במסגרות אחרות, כדוגמת מחקר אקדמי. נוכח ההשלכות הנובעות מתוצאות אלו נבדק גם האופן שבו להערכתם מופלה החייל הדרוזי בהשוואה לחייל היהודי, באמצעות שתי שאלות – ברמה הכללית וברמה האישית. בטבלה 17 מוצגות התוצאות שהתקבלו בסוגיה זו.

הנתונים מלמדים, כי 95% מהדרוזים סבורים שהחייל הדרוזי מקופח במידה זו או אחרת בהשוואה לחייל היהודי, ומתוכם 58% סבורים שהוא מקופח במידה רבה ורבה מאוד. בחינה השוואתית מעלה מגמה של גידול בשיעור הסבורים שהחייל הדרוזי מקופח בהשוואה לחייל היהודי. בקטגוריה "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד" השיבו כך 51% בקרב תלמידי

טבלה 17: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה לדעתך, החייל הדרוזי מקופח ביחס לחייל היהודי?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	לא מקופח כלל	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	5	13	24	30	28	כלל המדגם
100	7	12	30	29	22	תלמידי תיכון
100	5	13	26	31	25	בשירות סדיר
100	5	15	18	30	32	לאחר שירות
100	4	7	20	38	31	לא שירתו
100	7	13	24	33	23	מינהל ציבורי
100	1	14	17	21	47	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 207.

התיכון, 62% לאחר השירות הצבאי ו-68% בסקטור הפרטי. תוצאות דומות התקבלו לשאלה שהופנתה לחיילים בשירות סדיר, "האם במהלך השירות הצבאי חשת בקיפוח בתנאי השירות בגלל היותך דרוזי?". 58% מהחיילים בשירות חובה ו-49% מהחיילים בשירות קבע השיבו בחיוב. הממצאים המראים שיותר מחצי ממספר החיילים הדרוזים בשירות סדיר טוענים שבמהלך שירותם בצה"ל חשו קיפוח בתנאי השירות בגלל היותם דרוזים מטיילים אשמה חמורה ביותר גם כלפי הצבא. הדבר מחייב בדיקה ואף נקיטת צעדים הולמים על ידי הגורמים המוסמכים.

העמדות העולות מן הממצאים, מצביעות בבירור על כך שהדרוזים מייחסים חשיבות רבה מאוד לשירותם בצה"ל, אך בנשימה אחת הם מעלים את הטענה שישראל מגלה כפיות טובה כלפיהם בכך שאינה מעניקה להם את התמורה הראויה בעבור השירות. בכמה תחומים, העמדות שהם הציגו במחקר אינן עולות בקנה אחד עם אלו שהם מציגים בפומבי, ולעתים הן אף מנוגדות להן. כמו כן, ניתן לזהות בבירור שינויים והבדלים בין קבוצות האוכלוסייה השונות בעדה ובצעדים שהן נוקטות. למשל, ב-18.8.2008 פנו ראשי המועצות המקומיות הדרוזיות בעתירה לבג"ץ בדרישה שהממשלה תסביר מדוע אינה מממשת הלכה למעשה שוויון זכויות מלא לאוכלוסייה הדרוזית. נוסף על כך, הם דרשו לבצע העדפה מתקנת כדי לסגור פערים שנוצרו במהלך השנים בגלל מדיניות של קיפוח ואפליה כלפיהם. מעניינת טענתם שאפליית בני העדה שהקריבו קורבנות רבים למען המדינה גורמת ליתר בני המיעוטים שלא לתמוך במדינה ולא לשרת בצבא, בנימוק שהחיילים הדרוזים מופלים לעומת החיילים היהודים.

לסיכום, בחינת המשמעויות של מאפייני שירותם והשתלבותם של בני העדה הדרוזית בצה"ל מלמדת, כי השינויים והמגמות ביחסם לשירותם בצבא מקרינים ומשפיעים גם על מקומם ומעמדם בחברה הישראלית ועל זהותם הלאומית, שעדיין נמצאת בתהליך של גיבוש. כאשר ישראל באה לבחון את מערכת היחסים המיוחדת שנקמה בינה לבין אזרחיה הדרוזים, עליה להיות מודעת לשינויים אלה. כמו כן, אל מול ההשפעות החיוביות מבחינת ישראל לשירותם בצה"ל על מידת הזדהותם עם המדינה, יש לתת את הדעת להשלכות השליליות שמקורן בהתגברות תחושות של כעס ותסכול בקרב בני העדה על אי קבלת תמורה ראויה להבנתם.

פרק רביעי: השתלבותם של דרוזים במינהל הציבורי בישראל

העסקתם של אזרחי המדינה במערכות השלטון והמינהל הציבורי אמורה לתרום להשתלבותם החברתית. הדרוזים אזרחי ישראל מודעים לכך, מעוניינים בכך ומצהירים על כך, וגם המדינה מגלה רצון מסוים לשלבם במערכות אלו, ולמרות זאת – הלכה למעשה מצביעים הנתונים על הצלחה מעטה, ויש גם הרואים בכך כישלון. בחינת הסיבות לתופעה זו מעלה מגוון של גורמים, ובהם כאלה הקשורים בדרוזים עצמם ובמאפיינים דתיים, תרבותיים וחברתיים שלהם, ואחרים הקשורים למאפיינים של ישראל כמדינה דמוקרטית המחויבת לשמור על כללי השוויון, ללא הבדל דת, גזע, מין או לאום. הדיון בפרק זה מתמקד בגורמים המסייעים להשתלבותם של הדרוזים במערכות השלטון והמינהל הציבורי או מעכבים או מונעים אותה, תוך מתן דגש למשמעויות ולהשלכות של הדבר ובפרט להשלכות על יחסם למדינה. חלקו הראשון של הפרק דן במאפיינים של המינהל הציבורי, שהשפעתם על ההשתלבות בו רבה.

מקובל להגדיר את המינהל הציבורי כמערכת ארגונית המופקדת על מכלול הפעולות הממלכתיות, כפי שנקבעו בהוראות החוק ובכללים שמסדירים את תפקידיו, סמכויותיו ודרך פעולתו. זוהי הזרוע הניהולית המבצעת של המדינה, הכוללת את נושאי המשרות בגופים הציבוריים למיניהם האמורים לבצע את תפקידם במסגרת הסמכויות שהוענקו להם. עקרונות אלה באים לידי ביטוי בתפיסת המינהל הציבורי כתהליך של תיאום פעילויות מאורגנות שנועדו להוציא לפועל את מדיניות הממשלה. לגישה זו שני מאפיינים חשובים: האחד, שהעובדים במינהל הציבורי אמונים על ביצוע מדיניות ולא על קביעתה; השני, שמעורבותם של עובדים אלה בנושאים פוליטיים יוצרת בעבורם סביבת עבודה ייחודית העשויה לחזק את השפעתם על תהליך קבלת החלטות. למאפיינים אלה השלכות על המינהל הציבורי, על דפוסי פעילותו, על קשרי הגומלין בינו לבין החברה ועל ההשתלבות בו. במישור העיוני, מאפיינים אלה הם קרקע פורייה להתפתחותן של תאוריות וגישות בדבר הדפוס האידיאלי של המינהל הציבורי.

גזיאל (1987) מביא בספרו תאוריות עיקריות הנוגעות למינהל הציבורי. להלן נדגיש בקצרה את אלו הנוגעות לגורמים המשפיעים על השתלבותם של העובדים בשירות זה, כרקע לדיון בהשתלבותם של בני המיעוטים בשירות הציבורי בישראל.

אסכולת הניהול המדעי (Scientific Management School) – מתמקדת בעיקר בשאלה: כיצד מגדילים את התפוקות ואת הרווחים של הארגון? בבסיס הרעיונות עומדת ההנחה שהאדם הוא כלכלי ביסודו. לפיכך, פותחו רעיונות להמרצת העובדים באמצעים חומריים, כגון שיפור תנאי עבודתם הפיזיים וייעול שיטות העבודה, תוך פיקוח על

התנהגותם בארגון. עיקרון נוסף של גישה זו הוא הניתוח השיטתי של התהליך המינהלי בניסיון לשפר ולייעל אותו. במסגרת זו, פותחו שיטות למחקרי זמן ותנועה שבדקו את השפעתם של משתנים כגון רציונליות, תכנון מפורט של תהליך העבודה, התמחות מקצועית והקדשת תשומת לב להשפעת תנאי הסביבה על הפירון בעבודה. כמו כן הודגשה חשיבותו של המבנה הארגוני הפורמלי כמבנה אידאלי קלאסי, שבו מייעדים לעובדים את תפקיד הביצוע ולממונים את תפקיד מקבלי החלטות.

האסכולה הפונקציונליסטית (The Functional School) – מתמקדת בעיקר בפיתוח יסודות מדעיים למינהל הציבורי, באמצעות עקרונות ניהוליים המושתתים על מופעי המינהל הבסיסיים. יסוד חשוב בתפיסה זו הוא הפרדת המינהל הציבורי מהפוליטיקה וההכרה בניטרליות ובמדעיות שלו. הוויכוח סביב שאלת מהותו של המינהל הציבורי גרם להטלת ספק בעקרונות ניהוליים אלה, בטענה שהם אינם מדעיים אלא נורמטיביים ומושגתים על שיפוט ערכי. במקביל להתפתחות אסכולה זו בארה"ב צמחה בצרפת אסכולה פונקציונליסטית שהתמקדה בעקרון המינהל. על פיה, בדרגים הנמוכים של הארגון נדרשות מהעובד יכולות ספציפיות טכניות בעיקרן, וככל שהעובד עולה בסולם התפקידים, כך גדלה חשיבותה היחסית של המיומנות המנהלית. לפיכך, נודעת חשיבות רבה לניסיון ולידע המקצועי של המועמדים לתפקידי הניהול הבכירים.

אסכולת יחסי אנוש (Human Relation School) – מתמקדת בעיקר בהתעניינות המינהלית בעובד ובקבוצה הבלתי פורמלית, כגורמים הדומיננטיים המצויים במרכז ההווה הארגונית. כדי לא לוותר על העלאת התפוקות של הארגון פותחו שיטות מינהל המשלבות בין דרישות אלו לדרישה לדמוקרטיזציה בארגון. על פי גישה זו, בסיפוק צרכיו הסוציו-פסיכולוגיים של העובד יש משום ערובה להעלאת שביעות רצונו וכפועל יוצא מכך להגברת התפוקות שלו בעבודה. ניסויים הוכיחו שאכן גורמים אלה, כגון ליכוד קבוצתי, תשומת לב שניתנה לעובדים והסטטוס שלהם בקבוצה, הגדילו את רמת התפוקה. תוצאה חשובה נוספת היא ההשפעה הרבה של הקבוצה הבלתי פורמלית, שיש לה נורמות התנהגות משלה. חשיבותה של קבוצת העבודה במערכת הארגונית הביאה להתפתחות זרם מחקרי חדש ובמרכזו תורת הדינמיקה הקבוצתית, שהתמקדה בהשפעתם של משתנים כגון יחסי הגומלין בין הפרט לבין הקבוצה, "שפת הקבוצה" וחשיבותו של הליכוד הקבוצתי.

האסכולה האינטגרטיבית (The Integrative School) – מתמקדת בחיפוש אחר שילוב בין צורכי הפרט לצורכי הארגון ומטרותיו. הרעיון המרכזי שעומד בבסיס גישה זו הוא שלעובד יש צרכים הכוללים צורכי קיום בסיסיים וצרכים במישור של ההגשמה העצמית. לפיכך, מימוש ציפיותיו עשוי לקדם את מטרות הארגון. לרעיונות אלה היו השלכות חשובות על תורת הארגון, מאחר שהם ביטאו תפיסה שמנסה למזג את מטרותיו של העובד כפרט

עם מטרות הארגון. יישומן של גישות אלו מתבטא בין היתר בדרישה לשיתוף העובדים בתהליך קבלת החלטות, בהגברת מעורבותם של העובדים בחיי הארגון, בעידוד צמיחה מקצועית, בהאצלת סמכויות, ובפיתוח תקשורת רב-כיוונית בין העובדים וביניהם לבין ההנהלה.

האסכולה ההתנהגותית (The Behavioral School) – מתמקדת בעיקר בפיתוח מדע המינהל הציבורי בדומה למדעים המדויקים ובניסיונות להבין את התופעות המינהליות המשפיעות על הגברת יעילותם של התהליכים המינהליים. על פי גישה זו, הארגון הוא מערכת משולבת של התנהגויות של העובדים והמנהלים. כל אחד מהעובדים וכל קבוצת עובדים מקבלים מהארגון תמריצים וחברתיים, ובתמורה הם תורמים לארגון את פעילותם. ההנחה היא, שהעובדים יסכימו להיות חלק מהארגון כל עוד התמריצים שהם יקבלו יהיו שווים לתמורה המצופה מהם. כמו כן, הגישה מדגישה את הקשר שבין המינהל ליעול התהליכים וקבלת החלטות, מתוך רצון למקסם את השגת מטרות הארגון על ידי יעול של תהליכי קבלת החלטות והעלאת איכותן.

גישת המערכות במינהל (System Approach) – גישת המערכות מתמקדת בעיקר בניסיון לספק ראייה רב-ממדית ומקיפה של פעילותו של הארגון ושל יחסיו עם הסביבה. אסכולה זו התפתחה בעקבות היעדר תשובות מספקות לשאלות בתחום יחסי הגומלין בין המרכיבים השונים של הארגון ושל יחסיו עם הגורמים האחרים. חשיבותה נעוצה בעיקר בתרומתה להערכת יעילותו של הארגון מנקודות מבט נוספות, כגון בתחום מידת הסתגלותו, גמישותו ויחסיו עם מערכות אחרות. על פי גישה זו, המינהל הציבורי מקיים יחסי גומלין עם המערכת החברתית שמספקת לו את הדרישות ואת המשאבים, ועם המערכת הפוליטית שקובעת את היעדים בעבורו. יחסי גומלין אלה מאופיינים במתח שמקורו ברצונן של מערכות אלו לפקח על המינהל הציבורי לבין רצונו של המינהל הציבורי לשמור על עצמאותו המקצועית.

דרך פעולתו של המינהל הציבורי והשתלבות העובדים בו מושפעת במידה ניכרת מאופן יישום הרעיונות שבבסיס גישות אלו, ובעיקר יחסי הגומלין עם המערכת החברתית ועם המערכת הפוליטית. זוהי בעיקר תוצאת ההשפעה הרבה שנודעת ליחסים אלה על מעמדו של המינהל הציבורי, על עצמאותו המקצועית ועל השתלבותם של העובדים בו. כמו כן, היא משפיעה על נטייתו של האדם להשתלב או לא להשתלב בעבודה במינהל הציבורי, ועל המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים בבחירת המועמדים וקידומם.

מרכזיותה והשפעתה הרבה של המערכת הפוליטית על פעילותו של המינהל הציבורי, ובכלל זה על השתלבותם וקידומם של העובדים בו, הביאה להתעניינות רבה בשאלת

הקשרים הרצויים בין שתי המערכות. ברמה העקרונית, קיימת מחלוקת בין שתי תפיסות. על פי האחת, מאחר שהמינהל הציבורי מבצע את המדיניות של הדרג הפוליטי, הריהו חלק מהתהליך הפוליטי ולכן אין להפרידו מהפוליטיקה. על פי הגישה השנייה, העובדים במינהל הציבורי צריכים לעסוק בתחום המקצועי בלבד ואסור להם להיות מעורבים בפוליטיקה. על פי רוב ניכר חוסר בהירות לגבי הקו המפריד בין ההיבט הפוליטי להיבט המקצועי. הפער שנוצר בין הפן החוקי לבין התנהגותם של העובדים במינהל הציבורי ממשיך לעתים להתקיים בהסכמה שבשתיקה. כתוצאה מכך, לעתים גם שיקולים פוליטיים, חברתיים ואחרים משפיעים על החלטות המתקבלות על ידי הדרג המקצועי, במודע או שלא במודע. לצד הפגיעה במידת עצמאותם של העובדים, מעניק חוסר הבהירות מעין לגיטימציה להתחשבות גם בשיקולים שאינם מקצועיים. אחת התוצאות של הדבר היא הגדלת מרחב שיקול הדעת של העובדים ויכולת השפעתם על תהליך קבלת החלטות. חשיבותם של הארגונים הציבוריים, שהם גורם מפתח בהנהגת שינויים במוסדות המדינה, מעצימים את יכולת השפעתם. מאפיין זה, עשוי לבוא לידי ביטוי גם בהשפעה על תהליכים כלכליים, חברתיים ואחרים. לפיכך, בהתייחס למניעים להשתלב במינהל הציבורי עולה השאלה, באיזו מידה מונעת נטייה זו על ידי הרצון להשיג עמדת כוח. עם זאת, הגורמים להשתלבות או אי השתלבות במינהל הציבורי רבים ומגוונים, בפרט לגבי המיעוטים הלאומיים. בין היתר, משפיעים על כך מאפיינים של המדינה, החברה והמינהל הציבורי, ובמרכזם יחסי הגומלין הפורמליים והבלתי-פורמליים בין המדינה וקבוצת הרוב השלטת לבין קבוצות המיעוט הלאומי. בישראל, שבראש מעייניה עומד נושא הביטחון ושבעקבות זאת היא נאלצת לנקוט אמצעי זהירות כלפי חברי קבוצות אוכלוסייה שנאמנותם מוטלת בספק, השפעתם של גורמים אלה גוברת. בדרך כלל, חברי קבוצות אלו אף נתקלים ביחס חשדני ולעתים עוין מצד מוסדות המדינה וחברי קבוצת הרוב השלטת.

המינהל הציבורי בישראל מושפע מגורמים שונים שקצתם ייחודיים לישראל ובמרכזם תהליך הקמת המדינה, הרכב האוכלוסייה, היותה יהודית ודמוקרטית, מאפייני המערכת הפוליטית והמצב הביטחוני. השפעה רבה נודעת גם למאפיינים שמקורם בריבוי קבוצות האוכלוסייה שמרכיבות את החברה הישראלית והשסעים המגוונים שבה. דפוסי פעילותו של המינהל הציבורי בישראל התגבשו עם קום המדינה במציאות מאוד מיוחדת ובעייתית, של קליטת עלייה גדולה ושל מלחמה, שהביאה את הנהגת המדינה לאמץ מוסדות, ארגונים, נהלים וחוקים מתקופת המנדט הבריטי. כמו כן, שיקולים ביטחוניים, חברתיים, פוליטיים וכלכליים הביאו לכך שבמהלך השנים נעשו שינויים בדפוסי פעילות אלה כטלוי על גבי טלוי, מבלי שתיערך רפורמה מקיפה שתתאים אותם לצרכים המשתנים. תהליך זה לווה בהקמת ועדות ממלכתיות וציבוריות שהתבקשו לבחון את התנהלותו של המינהל הציבורי ולהמליץ על שינויים בו. ההמלצות של הוועדות בדרך כלל אומצו פורמלית על ידי

הממשלה, אך הן לא יושמו או שיישומן היה חלקי ביותר. אחת מוועדות אלו, בראשותו של חיים קוברסקי ששימש מנכ"ל משרד הפנים במשך כ-17 שנה (הוועדה הציבורית-מקצועית לבדיקה כוללת של שירות המדינה וגופים הנתמכים מתקציב המדינה), הקדישה פרק מיוחד לשילובם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות הציבורי. לצד שורה של המלצות שבמרכזן הגישה העקרונית לגבי חשיבות שילובם והבטחת שיוויון זכויות בקבלתם לעבודה ולנוכח ההשלכות השליליות הנובעות מאי שילובם באופן הראוי, המליצה הוועדה על נקיטת צעדים ארגוניים ואחרים לשם הבטחת מימושן של ההנחיות בדבר איסור הפליה בקבלה לעבודה, המעוגנות בחוקי המדינה ובאמנות בין-לאומיות שישראל חתומה עליהן. להלן קטע מדברי הסיכום לפרק זה בדוח הוועדה, שעומדים בבסיס ההמלצות:

במשטר דמוקרטי צריך שירות המדינה לשקף את הרכב האוכלוסייה לשכבותיה ומגזריה. התאמה זו בין נותני השירות לבין מקבלי הופכת אותו לשירות פתוח, מקרבת את הבריורטיה אל האוכלוסין ומאפשרת לה להבין אותם ואת צורכיהם, ותורמת ליצירת יחס של אמון מצד האזרחים אל שירות המדינה ואל הממשל. למעשה זאת הגשמתו - בתחום המינהל הציבורי - של העיקרון של "ממשל על ידי העם" (דוח הוועדה 1989: כרך ב', 314).

על רקע כל אלה נראה שהמדיניות שנוקטת ישראל בנושא קליטתם ושילובם של העובדים בשירות הציבורי באה לידי ביטוי בשלושה היבטים עיקריים:

1. **סיוע להשתלבותם של בני קבוצות אוכלוסייה חלשות** - גישה זו נשענת על ההנחה, שהשתלבותם של בני אוכלוסיות חלשות במינהל הציבורי עשויה לתרום להשתלבותם בחברה בכלל. עצם העבודה במינהל הציבורי נתפסת כביטוי של הזדהות עם המדינה, והדבר עשוי לעודד אהדה כלפיהם מצד קבוצת הרוב השלטת. בהקשר זה ראוי לציין את החלטות ועידת מינוברוק (Minnowbrook) שהתקיימה בארה"ב בשנת 1968, המדגישות את חשיבות תפקידו של המינהל הציבורי להשגת מטרות של צדק חברתי והקוראות למדיניות לפעול למען שילובם של בני הקבוצות החלשות במינהל הציבורי באמצעות פעילות יזומה. תכליתן של פעולות אלו צריכה להוביל למדיניות המיועדת להעניק עדיפות לחלשים (אפליה מתקנת), במטרה לסייע להשתלבותם בחברה ולקדם שוויון חברתי.

2. **הצרת צעדיהם של אזרחים שנאמנותם מוטלת בספק** - מדיניות זו מיושמת בעיקר במישור הלא-פורמלי, בדרך של מניעת השתלבותם של אזרחים כאלה בתפקידים בכירים או בתפקידים בעלי חשיבות ורגישות ביטחונית או אחרת. זו עשויה לבוא לידי ביטוי גם בניתובם לתפקידים מסוימים ובעיקר לכאלה שעוסקים בטיפול בקבוצות האוכלוסייה שאליהן הם משתייכים. בדרך כלל, זו תוצאה של חשש אמיתי או מדומה מפני האפשרות שהעבודה במינהל הציבורי תנוצל על ידי גורמים עוינים כדי לפגוע

באינטרסים של המדינה. צעדים אלה ננקטים לרוב באופן לא פורמלי כדי למנוע פגיעה בערכים הדמוקרטיים ובמרכזם ערך השוויון. מחשש של ניצול ציני של טיעון זה, מצאה לנכון הקהילה הבין-לאומית לקבוע את שוויון הזכויות בתחום התעסוקה כאחת הזכויות החברתיות של בני האדם במסגרת המשפט הבין-לאומי.

3. **הענקת עדיפות ליוצאי צבא** - מדיניות זו מוצאת את ביטויה בהענקת עדיפות פורמלית ובלתי-פורמלית בהתמודדות לקבלת משרה במינהל הציבורי למועמדים ששירתו בצבא. בישראל, לדוגמה, סעיף 7 לחוק חיילים משוחררים תשמ"ד-1984 קובע, שבמכרז לקבלת אדם לעבודה המתקיים על פי חיקוק, תינתן עדיפות לחייל משוחרר המשתתף במכרז, לעומת מי שאינו חייל משוחרר, ובלבד שמתקיימות בו כל דרישות הכשירות שפורטו במכרז והוא בעל נתונים הנוגעים לעניין שאינם נופלים מנתוני שאר המשתתפים. גם לגבי פורשי צה"ל נקבעו בהוראות התקשי"ר תנאים מיוחדים שמעניקים להם עדיפות (סעיף 11.62, "תנאים להעברת חייל לשירות המדינה וזכויותיו"), הסדרים מיוחדים להשתלבותם בשירות המדינה. לדוגמה, בשנה הראשונה לשחרורם הם פטורים מחובת עמידה במכרז. כמו כן, ככלל דרגת השכר המוענקת להם מקבילה לדרגתם הצבאית. גם במקרה זה, הסיוע אם ניתן, מתמקד במישור הלא-פורמלי בגלל החשש מפני פגיעה בעקרון השוויון (בן-ישראל 1988; כפיר וראובני 1998).

תחום חדש יחסית בתורת המשפטים, המשפט המינהלי, מסדיר את פעולותיהן של רשויות המינהל הציבורי וקובע את הסמכויות המינהליות שלהן, את הכללים להפעלתן ואת הביקורת השיפוטית על אופן ביצוען. התפיסה העקרונית שמכוונת אותו היא תפיסת גופי המינהל כנאמני הציבור, שמוטלות עליהם חובות מוגברות בנוגע ליחסם לאזרחים. עיקרון שהשפעתו רבה על העסקתם של עובדים במינהל הציבורי הוא יכולתה של הרשות המינהלית לפעול אך ורק במסגרת הסמכויות שלה, אלו שהוענקו לה מכוח דין; ללא הוראת הסמכה בת-תוקף אין בכוחה של הרשות לפעול. מעבר לדרישת הסמכות, על הגופים המינהליים לעמוד בדרישות פרוצדורליות למיניהן, כגון החובה להעניק זכות טיעון למי שנפגע מפעולותיהן והחובה לנהל מכרז הוגן. כמו כן עליהם לעמוד במבחני הסבירות, השוויון ויתר הכללים על פי המשפט הישראלי (ברכה 1996; זמיר 1998).

בשני העשורים האחרונים ניכרת בישראל נטייה גוברת של הכנסת להרחיב את סמכויות השרים, והדבר מחזק את השפעתם הפוליטית, בין השאר על ידי מינויי העובדים במשרדיהם. כללי המכרז לאיוש משרות בשירות הציבורי נועדו להבטיח שמי שימונו יענו על דרישות התפקיד, כגון השכלה, הכשרה מקצועית וניסיון קודם. עיקרון חשוב נוסף הוא הענקת שוויון הזדמנויות, כלומר לאפשר לכל מי שעונה על דרישות התפקיד להתמודד על המשרה,

כדי להגיע לבחירת המתאימים ביותר. הוראות החוק והכללים המחייבים יוצרים מסגרת חוקית ונורמטיבית שהחריגה ממנה נתפסת כהתנהגות פסולה, וגופי הביקורת הממלכתיים מדגישים את הפסול שבחריגה מהכללים המחייבים בתחום קבלת העובדים. כך למשל הוגש בשנת 2006 כתב אישום תקדימי נגד חבר כנסת מכהן על מינויים פוליטיים של מקורבים בתקופת כהונתו כשר לאיכות הסביבה.¹ דוגמה נוספת הן הוראות החוק המתייחסות לרשויות המקומיות, שעל פיהן תשלומים שישולמו לעובדים שהתקבלו לעבודה בניגוד לכללים המחייבים הם בגדר הוצאה בלתי חוקית, מה שמאפשר להטיל חיוב אישי על מי שהיו שותפים להחלטה ולאישור התשלום, ובהם ראש הרשות המקומית וחברי המועצה. חוזר מנכ"ל משרד הפנים שפורסם באפריל 2001 קובע כללים והנחיות בנושא בהתאם לנוהל שגיבש היועץ המשפטי לממשלה.²

מגמה זו של חיזוק סמכויות השרים ניכרת גם בגידול שחל במספר העובדים במשרדי הממשלה המועסקים ב"משרות אמן". קבוצת עובדים זו, הכוללת בעיקר את אנשי הלשכה, יועצים ועוזרים בתחומים שונים, יכולה להתמנות על ידי השר ללא מכרז, על פי שיקולים אישיים ופוליטיים. בולט במיוחד השינוי שחל ביחס לתפקידו של מנכ"ל המשרד הממשלתי, שהפך למעשה למינוי פוליטי של השר. יש לציין כי למנכ"ל המשרד השפעה רבה על אופן התנהלות המשרד, על יישום המדיניות ועל קליטת עובדים ובהם עובדי ההנהלה הבכירה של המשרד. ההכרה בהשלכות השליליות שעלולות לנבוע מינוי מנכ"לים נעדרי כישורים מתאימים למשרדי ממשלה הביאה את הממשלה בשנת 2004 לקבוע קריטריונים למשרה. אלא שגם קריטריונים מינימליים אלה (השכלה אקדמית וארבע שנות ניסיון ניהולי), לא עמדו במבחן. עם כינון הכנסת ה-18 בתחילת 2009, ובעקבות דרישתם התקיפה של שרים שביקשו למנות למשרדיהם מנכ"לים שלא ענו באופן מלא על קריטריונים אלה, החליטה הממשלה למנות ועדת חריגים שתמצא את הדרך להיענות לדרישות השרים. כפי שניתן היה לצפות, הממשלה אישרה את מינויים של מנכ"לים למשרדי ממשלה בהתאם לדרישתם של השרים. לסוגיה זו קשר ישיר לענייננו, שכן היא מצביעה על ההשפעה הרבה של המרכיב הפוליטי בניהול משרדי הממשלה, מרכיב שיש לו קשר ישיר לשילובם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות הציבורי.

העיקרון של שוויון הזדמנויות שהוזכר לעיל עשוי להיות מכשיר חשוב ורב-עוצמה להשגת

1 למרות שבית המשפט זיכה אותו מהאשמות שיוחסו לו בכתב האישום (יולי 2010) הרי שיש בעצם העמדתו לדין פלילי באשמת מינויים פוליטיים מישום הבעת עמדה ערכית שמדגישה את חומרת המעשה בעיני גורמי האכיפה.

2 בעקבות הוראת בית המשפט למשרד הפנים להפעיל את סמכותו זו כנדרש בחוק, הוקמה בשנת 2002 במסגרת האגף הבכיר לביקורת ברשויות המקומיות במשרד הפנים "יחידה לחיוב אישי", שמרכזת את הטיפול בנושא.

מטרות חברתיות כגון שוויון הזדמנויות לאזרחים בעלי רקע שונה ונתונים שונים. בעזרת גישה יצירתית ודינמית אפשר ליישם עיקרון זה מתוך התחשבות בהוראות החוק מחד גיסא ובאתגרים הלאומיים מאידך גיסא. המבחן האמיתי לשוויון אינו בקיום ספר החוקים, אלא המציאות בשטח. על פי גישה זו, כאשר השתלבותם של חברי קבוצת אוכלוסייה מסוימת מוגבלת באופן פורמלי, או שייצוגם קטן באופן בולט בהשוואה למספרם באוכלוסייה ולקבוצות אוכלוסייה אחרות, מתעורר החשש שמדובר גם באפליה. אפלייתם של בני המיעוטים הלאומיים עשויה לנבוע ממדיניות של השלטונות או מהתנהגותם של המעסיקים. ראוי להדגיש כי תפיסת רעיון השוויון ואופן יישומו הם אחד המרכיבים החשובים ובעלי ההשפעה על חוסנה של החברה הדמוקרטית. דבריו של נשיא בית המשפט העליון לשעבר, השופט אהרון ברק, מבטאים היטב את חשיבותו של ערך השוויון ואת ההשלכות השליליות שעלולות לנבוע מאי קיומו:

הצורך להבטיח שוויון הוא טבעי לאדם, הוא מבוסס על שיקולים של צדק והגינות. המבקש הכרה בזכותו, צריך להכיר בזכותו של הזולת לבקש הכרה דומה. הצורך לקיים שוויון הוא חיוני לחברה ולהסכמה החברתית שעליה היא בנויה. השוויון שומר על השלטון מפני השרירות. אכן, אין לך גורם הרסני יותר לחברה מאשר תחושת בניה ובנותיה, כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושת חוסר השוויון היא מהקשה שבתחושות. היא פוגעת בכוחות המאחדים את החברה. היא פוגעת בזוהתו העצמית של האדם.³

מספרם הקטן יחסית של בני המיעוטים הלאומיים במוסדות השלטון ובמינהל הציבורי ובפרט בתפקידים בכירים הוא קרקע פורייה להתפתחות תחושות של קיפוח ואפליה, שהשופט ברק רואה בהם כוחות הרסניים לחברה. בחינת הנתונים על התפלגות העובדים ונושאי המשרות הבכירות מלמדת שבחקיקה ובהוראות הנלוות להן אין כדי להבטיח שוויון הזדמנויות לבני המיעוטים הלאומיים. הקמת ועדת משנה מיוחדת למעקב אחר שילוב האוכלוסייה הערבית בשירות המדינה, הפועלת במסגרת ועדת החוקה של הכנסת, מצביעה על הכרה בבעיה זו. באחת משיבות הוועדה מסר נציב שירות המדינה כי כ-5.7% מכלל עובדי המדינה הם ערבים, לעומת חלקם באוכלוסייה שהיה כ-18%. הערתו של אחד מחברי הכנסת כי הדבר נעוץ בפיקוח שמקיים שירות הביטחון הכללי על ועדות המכרזים מבליטה את ההשפעה המיוחסת לנושאי הביטחון כגורם הפוגע בהשתלבותם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות המדינה. נתונים השוואתיים לאורך השנים מלמדים כי למרות החלטות ממשלה ופעילותם של גופים שונים לא חל שינוי משמעותי והפער השלילי בין קבוצת הרוב הדומיננטית לקבוצות המיעוט הלאומי נשמר, ובתחומים מסוימים אף מחריף. דוח לגבי מספר הערבים שעבדו בשירות המדינה בשנת 2008 מלמד כי הם היו 6% מכלל העובדים, בעוד חלקם באוכלוסייה היה כ-19% (חיידר 2009; מאוטנר 2000; לוי-אפשטיין, אלאח' וסמיונוב 1994).

3 בג"ץ 87/953, 1/88 א' פורז נגד ראש עיריית תל-אביב יפו ואחרים, פ"ד מה (2) עמ' 309, 332.

כתוצאה מכך, יש הטוענים שבישראל קיימת סגרגציה תעסוקתית החופפת לריבוד האתני, וכי תחומי תעסוקה מסוימים, בדרך כלל בעלי סטטוס גבוה, חסומים בפני חברי קבוצות המיעוט הלאומי. על פי גישה זו, הדבר נובע בעיקר מהתניית ההשתלבות באמות מידה שאין לחברי קבוצת המיעוט הלאומי, כדוגמת השירות בצבא. בהתייחס למיעוט הדרוזי, נטען כי הם נחשבים לבעלי ברית ליהודים ומשרתים בצבא ולפיכך הם יכולים להיות מועסקים גם בתפקידים החסומים בפני הערבים אזרחי ישראל. כמו מדינות אחרות, גם ישראל נוקטת צעדים שונים לקידום השתלבותם של חברי קבוצות אוכלוסייה חלשות במוסדות השלטון ובשירות הציבורי. מדיניות זו, שמקובל לכנותה "אפליה מתקנת" או "העדפה מתקנת" מתבטאת בעיקר במתן עדיפות באמצעות קביעת אמות מידה שונות לחברי קבוצת אוכלוסייה מסוימת או באמצעות קביעת משרות המיועדות להם, וכן בהתחשבות במגבלות הנובעות מהבדלים בתחום ידיעת השפה, התרבות, מקום המגורים וכדומה.

במחצית 2010 נחשף דוח ביניים של ועדת חקירה פרלמנטרית בנושא קליטתם של עובדים בשירות הציבורי, שהוגש ליו"ר הכנסת, המגלה כי למרות החלטות הממשלה שנוקטו, לא חל השינוי המיוחל בנושא. על פי ממצאי הדוח בכלל המשרדים הממשלתיים עובדים 6.17% ערבים (כולל דרוזים), לעומת משקלם היחסי באוכלוסייה העומד על כ-20%. הדוח מדגיש גם ששום ערבי אינו משמש בתפקיד בכיר במשרדי הממשלה דבר הפוגע בהשתתפותם בתהליכי קבלת ההחלטות וממילא בקידום האינטרסים של המגזר הערבי. כמו כן, דווח שמרבית משרדי הממשלה ובכלל זה בכנסת ומשרד ראש הממשלה שיעור הערבים שמועסקים בהם הוא פחות מ-1.5%. לצד הביקורת שנשמעה בנושא, מעניינים הדברים שמיוחסים ליו"ר ועדת הכנסת שהדוח הזוי ומתעלם מעובדת היסוד לפיה חלק משמעותי מערביי ישראל אינם נאמנים למדינה, אינם תורמים לה ואף פועלים נגדה (ליס 2010).

הניסיון בארץ ובעולם מלמד שמדובר בסוגיה מורכבת ושנוייה במחלוקת. מדיניות זו אמנם עשויה לתרום לעידוד שוויון מהותי במדינה שיש בה קבוצות אוכלוסייה חלשות שמתקשות להשתלב במוקדי העשייה ועלולות לפתח בדלנות ואף עוינות כלפיה, ואולם הענקת עדיפות לקבוצת אוכלוסייה מסוימת בגלל מאפייני דת או לאום פוגעת בעקרון השוויון. כמו כן, יש בכך כדי להנציח את התיגו השלילי של הקבוצות החלשות ולקשור כל הצלחה שלהן לעדיפות שקיבלו (מאור 2004). בית המשפט העליון בישראל שנדרש לנושא קבע, כי מותר לרשויות השלטון להנהיג העדפה מתקנת בקבלה לעבודה לטובת קבוצות חלשות בחברה הישראלית, ואף נקט צעדים לאכיפת החוק. כך לדוגמה, כאשר הורה למדינה להעביר מתפקידיהם כמה דירקטורים שמונו בגופים ציבוריים, בטענה שלא נעשה די מאמץ לשבץ נשים בתפקידים אלה, גם אם כישוריהן נופלים מאלה של הגברים שכבר מונו לתפקיד.⁴

4 בג"ץ 453/94 שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל. וכן בג"ץ 2671/98 שדולת הנשים בישראל נ' שר העבודה והרווחה ואחרים. פ"ד. כרך נב. חלק שלישי. תשנ"ח/תשנ"ט (11.8.1998)

הניסיון ליצור שוויון הזדמנויות למיעוט לאומי בדרך של אפליה מתקנת עשוי לנבוע גם מרצונה של המדינה להעביר מסר לקבוצות מיעוט אחרות שכדאי להן לנהוג כמו הקבוצה הזוכה לעדיפות. העמדות כלפי אפליה מתקנת נבדקו באמצעות השאלה, "האם לדעתך, צריכים להפלות את הדרוזים לטובה כדי לעזור להם למצוא עבודה במינהל הציבורי?". 76% מהדרוזים השיבו בחיוב. רובם גם הדגישו את הצורך לקבוע אמות מידה שונות לבני העדה כדי לסייע להם להתמודד באופן הוגן מול המועמדים האחרים. הציפייה שלהם ליחס מועדף היא גם לגבי היהודים, בטענה שיש להם יתרונות כקבוצת רוב שלטת וגם לגבי הערבים, בטענה שאי שירותם בצבא מקנה להם יתרונות. דבריו של השיח' ג'אבר מועדף, ממנהיגי העדה הדרוזית, שנאמרו בריאיון עם המחבר ממחישים טענות אלו:

המדינה צריכה לבצע אפליה מתקנת ולהעניק לבני העדה הדרוזית יותר הזדמנויות, כדי שיוכלו להתפתח ולהתמודד על התפקידים הממלכתיים כמו היהודים. זה נכון גם לגבי ההשכלה. המבחנים לקבלה לאוניברסיטה ולעבודה בשירות הציבורי קשים מאוד ולא הוגנים, כי הם לא מתאימים לחינוך ולתרבות של הדרוזים. צריך לשנות אותם כדי שיתאימו לידע, לחינוך ולתרבות של בני העדה. בזמן שהבנים שלנו משרתים בצבא, יש כאלה שלא משרתים בצבא והולכים לעבוד או ללמוד ואז הם הופכים ליותר מתאימים ומקבלים את התפקידים, וזה לא בסדר (אמרני 2003: 81).

לצד הצורך החשוב והחינוכי לסייע לקבוצות אוכלוסייה חלשות כדוגמת מיעוטים לאומיים, קיים החשש שהמדינה תעניק הטבות לקבוצות אוכלוסייה מסוימות משיקולים פסולים. חששות כאלה העלו את הצורך לקבוע כללים מגבילים. ארגון העבודה הבין-לאומי (International Labour Organization – ILO), שהוא סוכנות של האו"ם לענייני עבודה וזכויות עובדים, קובע באמנה משנת 1958, שלמדינה אסור לחרוג מעקרון השוויון בתחום העבודה במינהל הציבורי אלא במקרים חריגים. כדי למנוע אי הבנות ניתן הסבר ופירוט של המקרים החריגים, כמפורט להלן:

מאפייני תפקיד – כאשר אופיו או מהותו של התפקיד מחייבים שמי שממלא אותו ישתתף לקבוצת אוכלוסייה מסוימת, או כאשר הצרכים החינוכיים של הארגון מחייבים שהתפקיד יאוּש על ידי בני קבוצה ממעמד מסוים, למשל משרות המיועדות לתת שירות לציבור שאינו יודע את השפה הנהוגה במדינה.

ביטחון המדינה – כאשר צרכי ביטחון המדינה מחייבים שתפקיד מסוים לא יאוּש על ידי אנשים מסוימים. במקרה זה, הדרושה היא שהפעילות המיוחסת לאדם תבוא לידי ביטוי ממשי ולא רק עקב התבטאות פוליטית או דתית. כמו כן, אסור שהחלטה תיקבע רק בגלל ההשתייכות הקבוצתית, ולמי שחש נפגע תינתן האפשרות לערער על החלטה לפני גורם מוסמך ואובייקטיבי.

קבוצות אוכלוסייה נזקקות – המדינה רשאית להגדיר כ"לא-מפלים" צעדים שהיא נוקטת כדי לסייע לקבוצות אוכלוסייה מסוימת, בגלל השתייכותן למשל למעמד כלכלי, תרבותי או חברתי שפוגע בשוויון ההזדמנויות (בן-ישראל, 1988).

בעידן המודרני, שבו מדגישים את חופש העיסוק, חשוב להבין מהם הגורמים המשפיעים על האדם לבחור את מקום העבודה, במינהל הציבורי או בסקטור הפרטי, ואם הבחירה נעשית מרצונו או שמדיניות מכוונת של השלטון מכוונת אותו לכך. בחינה זו ראוי שתיעשה ברמת האדם כפרט וברמת הקבוצה, שכן לעתים השתלבות או אי-השתלבות בסוג עבודה מסוים עשויה לנבוע משיקולים שמקורם באינטרסים של הקבוצה.

הספרות המחקרית העוסקת בגורמים שיש בכוחם להשפיע על הנטייה להשתלב בעבודה במינהל הציבורי מדגישה שתי גישות עיקריות:

1. **שיטת גיוס העובדים** – מתמקדת בהשפעתם של הגורמים השותפים בשיטת גיוס העובדים הנהוגה במדינה. על פי גישה זו, במערכת ארגונית המכונה "מערכת קריירה סגורה" (Closed Career System), המשרות הציבוריות פתוחות לשכבה חברתית מוגדרת ויש ציפיות ברורות לגבי מי שיכול להשתלב בהן. במצב זה, הרצון להשתלב במגזר זה גבוה, כי העובדים נהנים מיתרונות שמקורם בהערכה חברתית לרובד החברתי המשותף לשירות הציבורי. לעומת זאת, ב"מערכת קריירה פתוחה" (Open Career System) המשרות פתוחות לכל מי שיש לו הכישורים המתאימים. במצב זה, של היעדר אלמנט ריבודי, יפחת הרצון להשתלב, שכן העבודה במערכת כזאת אינה יוצרת רובד חברתי הזוכה למעמד מיוחד.

2. **אינטרס אישי** – שיטה המתמקדת בהשפעת האינטרס האישי על רצונו של הפרט בתחום התעסוקה. על פיה, האדם בוחר לעבוד במינהל הציבורי משיקולים רציונליים, כגון הרצון לזכות בתמורה בדמות הערכה חברתית, ביטחון סוציאלי וסיפוק בעבודה. תועלות אישיות אלו עשויות לנבוע גם מהאפשרות להשתתף בתהליך קבלת החלטות ולזכות ביכולת רבה יותר לקדם אינטרסים אישיים וקבוצתיים. כמו כן, פועל כאן הצורך הבסיסי של האדם להרגיש שייך לקבוצת האנשים במקום העבודה שלו (affiliation need), כך שהנטייה של האדם להעדיף מקום עבודה מסוים תגבר, אם להערכתו הוא עשוי לקבל יחס טוב יותר מצד המעסיקים והעובדים ולחוש שייכות למקום העבודה, בין היתר, בהשפעת מספר העובדים מהקבוצה שהוא משתייך אליה (גזיאל 1987).

בחינת השפעתם של גורמים אלה על הנטייה להעדיף את העבודה במינהל הציבורי על פני עבודה בסקטור הפרטי ועל נטייתם של מעסיקים ובוחנים בוועדות מכרזים להעדיף מועמד מסוים, מעלה שתי קטגוריות עיקריות של גורמים – ערכיים ותועלתניים. הבחנה נוספת

היא בין מידת השפעתם של גורמים שמקורם באינטרסים אישיים לבין גורמים שמקורם באינטרסים של קבוצת האוכלוסייה שאליה משתייכים. בגורמים ערכיים הכוונה להשפעת העמדות של המועמד לעבודה או של הקבוצה שאליה הוא משתייך. לדוגמה, עמדות המבטאות הזדהות עם המדינה ורצון להשתלבות חברתית, לעומת עמדות המבטאות רצון להיפרדות ולהקמת מסגרת חברתית או מדינית נפרדת. השפעתן של עמדות אלו על האדם כפרט עשויה להביא לנטייה להעדיף את העבודה במינהל הציבורי כביטוי של הזדהות עם המדינה, או לנטייה הפוכה - להימנע מכך כדי להביע בדרך זו חוסר הזדהות. שיקולים ערכיים עשויים להשפיע גם על הנהגת הקבוצה בדרכים מנוגדות - לעודד את חברה להשתלב במערכות השלטון והמינהל הציבורי או להימנע מכך, אם כחלק מדו-שיח שהיא מנהלת עם המדינה ואם משיקולים ואינטרסים פנימיים בתוך הקבוצה.

הגורמים התועלתניים מתמקדים ברצון לקדם אינטרסים אישיים או קבוצתיים בעקבות העבודה במינהל הציבורי. במישור האישי, הכוונה לאינטרסים כגון השגת ביטחון סוציאלי, תנאי פנסיה עדיפים, הערכה חברתית, ניידות חברתית והשתלבות בהנהגה הפוליטית. ברמת הקבוצה, הכוונה לרצון לקדם אינטרסים של חברי הקבוצה, לדוגמה בתחום שיפור השירותים הניתנים להם על ידי מוסדות המדינה, הגדלת המשאבים הכספיים שמקורם במדינה ורצון להכשיר את חברי הקבוצה במיומנות שלטונית וניהולית ובצבירת עמדות כוח והשפעה כחלק מההכנות למימוש שאיפות מדיניות. הניסיון מלמד ששיקולים אלה משפיעים על מקבלי ההחלטות הן ברמת קובעי המדיניות לגבי שילובם של חברי קבוצת אוכלוסייה מסוימת במינהל הציבורי, הן ברמת המעסיקים והבוחרים בוועדות המכרזים. יחס של אהדה או של חשדנות כלפי חברי קבוצות המיעוט הלאומי משפיע על קביעת המדיניות לגבי שילובם או אי-שילובם, במישור הפורמלי ובמישור הבלתי-פורמלי.

מדיניות מכוונת לשילובם או לאי-שילובם של בני מיעוטים לאומיים במערכות השלטון והמינהל הציבורי בישראל, מושפעת גם משיקולים תועלתניים. לדוגמה, אם ישראל משלבת בהן דרוזים, ייתכן שהיא רוצה להשפיע בכך על ערביי ישראל או שהיא רוצה להצטייר בעיני הקהילה הבין-לאומית באור חיובי, בכך שהיא מאפשרת את השתלבותם של בני מיעוט לאומי במוסדות המדינה למרות מצבה הביטחוני. גורמים תועלתניים עשויים להשפיע גם על המעסיקים ועל הבוחרים בוועדות המכרזים, במקרים שהם מייחסים יתרונות או חסרונות למועמדים בגלל השתייכותם לקבוצת אוכלוסייה מסוימת. מאפיינים דתיים, חברתיים ותרבותיים של חברי קבוצת המיעוט הלאומי עשויים לגרום להעצמת ההשפעה של גורמים אלה ברמת הפרט וברמת הקבוצה. דוגמה בולטת היא בתחום הנכונות לשרת בצבא אל מול סירוב משיקולים אידאולוגיים. השפעה זו נובעת בעיקר מכך שעצם השירות בצבא מתפרש כפרמטר של נאמנות למדינה ולהפך. עם זאת, ההשפעה היא גם בזכות יתרונות שיש שנוהגים לייחס לשירות הצבאי בתחום התעסוקה. לעניין זה חשובה הגישה

הטוענת שהשירות הצבאי מעניק מידה רבה של הון חברתי והון סמלי שמתורגמים לכוח פוליטי ולגישה פתוחה יותר לתעסוקה (יזרעאלי 1999; בן-ארי ולוי-שרייבר 2001). לפיכך, אפשר להניח שיש מעסיקים שרואים בצבא "מגרש אימונים" המטפח תכונות של ניהול או מיומנויות ספציפיות בתחומים שונים, שלמי שהתאמן בו יש יתרונות על פני האחרים.

מידת השתלבותם של הדרוזים במינהל הציבורי בישראל

אפשר לומר, שבני העדה הדרוזית הצליחו לממש את רצונם להשתלב באופן מלא בצה"ל. לעומת זאת, רצונם להשתלב במערכות השלטון והמינהל הציבורי לא התממש על פי ציפיותיהם. כבר הוזכר מעמדם המיוחד של בני העדה במדינה ובחברה הישראלית, שנקנה בעיקר בזכות עמידתם לצד היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי ובזכות שירותם בצה"ל. היה אפשר לצפות שהמאפיינים שלהם בתחומי ההתיישבות, ההשפעה הרבה של ההנהגה הדתית, הסולידריות העדתית והאהדה אליהם בחברה הישראלית, יתורגמו לכוח פוליטי. אלא שלא כך הם פני הדברים. בהתייחס להשתלבות במוסדות השלטון המרכזי, קרי הכנסת והממשלה, קשה להצביע על הישגים בולטים. יש הטוענים שהפלגנות הרבה המאפיינת את חייהם הפוליטיים פוגעת ביכולתם לנצל באופן מיטבי את הפוטנציאל שלהם בבחירות לראשות הממשלה ולכנסת. נראה שהנטייה הטבעית בהם לפצל את תמיכתם בין הכוחות היריבים כדי להבטיח את קבלת הסיוע מהשלטון אינה מיטיבה אתם במקרה זה. לכן, במרבית הכנסות עומד מספר חברי הכנסת מקרב בני העדה על אחד או שניים – וכפי שכבר נאמר, על פי רוב אחד מהם משתייך למפלגה שבקואליציה ואחד למפלגה שבאופוזיציה. הכישלון היחסי משתקף גם במספר המועט מאוד של בני העדה שהשתלבו בתפקידים בכירים בגופים ובמוסדות שלטוניים בעלי חשיבות והשפעה, כדוגמת מנכ"לים של משרדי ממשלה או של חברות ציבוריות גדולות.

בהתייחס לגידול המשמעותי שחל בכנסת ה-18 (2009) – ארבעה חברי כנסת מבני העדה לעומת אחד בלבד בקודמתה (2006) – אי אפשר לקבוע אם מדובר באירוע מקרי כדוגמת הכנסת התשיעית, שבה היה מספר זהה של חברי כנסת דרוזים, או שזו מגמה חדשה. טבלה 18, המציגה את התפלגות מספר חברי הכנסת הדרוזים לאורך השנים, מספקת היבט נוסף לגבי מעמדם והשתלבותם של בני העדה בחיי המדינה בכלל ובשלטון המרכזי בפרט.

מטבע הדברים, העובדה שברוב הכנסות היה רק נציג אחד לדרוזים השפיעה על מעמדם של הדרוזים במדינה ועל יכולתם המצומצמת יחסית לקדם את האינטרסים שלהם. ייתכן שזו הסיבה לכך שטענותיהם בדבר קיפוח ואפליה גלשו להפגנות אלימות ואף לאיומים מרומזים וגלויים באשר למעשים שעלולים "חמומי מוח" מבני העדה לעשות אם לא תיענה המדינה לציפיותיהם.

טבלה 18: התפלגות מספר חברי הכנסת הדרוזים

4	1981-1977	תשיעית
1	1984-1981	עשירית
2	1988-1984	אחת עשרה
1	1992-1988	שתיים עשרה
2	1996-1992	שלוש עשרה
1	1999-1996	ארבע עשרה
2	2003-1999	חמש עשרה
3	2006-2003	שש עשרה
1	2009-2006	שבע עשרה
4	-2009	שמונה עשרה

כנסת	שנים	חברי כנסת דרוזים
ראשונה	1951-1949	-
שנייה	1955-1951	2
שלישית	1959-1955	2
רביעית	1961-1959	1
חמישית	1965-1961	1
שישית	1969-1965	1
שביעית	1973-1969	1
שמינית	1977-1973	2

מקור: האתר הרשמי של הכנסת

גם במערכת השלטון המקומי קשה להצביע על הישגים ממשיים. הנתונים על הרשויות המקומיות הדרוזיות מלמדים, כי לרובן קשיים ניהוליים וכספיים שפוגעים ביכולתן למלא את תפקידן, עד כדי אי מתן שירותים בסיסיים לתושבים. מצב קשה של התשתיות, היעדר מוסדות ציבור במידה הנדרשת ורמת פיתוח ירודה של רוב יישובי הדרוזים הם עדות חיה לכישלון של ההנהגה המקומית והארצית שלהם כאחת. לזאת יש להוסיף את המספר הבטל בשישים של דרוזים שהשתלבו בעבודה ברשויות מקומיות יהודיות הסמוכות גאוגרפית ליישובים דרוזיים, כדי להבין את חומרת הבעיה. אפשר היה להניח כי השפעת השירות בצה"ל תביא להם הישגים בתחום זה - בפרט לנוכח ההצהרות החוזרות ונשנות בכיוון זה של מנהיגי המדינה ופוליטיקאים בכירים - אך המציאות מלמדת שבני העדה הדרוזית טרם השתלבו במוקדי כוח ועשייה במגזר ציבורי חשוב כלשהו.

מצב זה מעורר תמיהה, נוכח העובדה שדרוזים רבים מעוניינים להשתלב במינהל הציבורי ותובעים מהמדינה שתסייע להם בכך. יתרה מזו, זאת אחת הדרישות הבולטות שלהם, משום שהם מעריכים שההשתלבות במינהל הציבורי יכולה לקדם אינטרסים אישיים וקבוצתיים של בני העדה. נטייה זו אמנם בולטת יותר בקרב יוצאי צבא, אך נמצא שבהשוואה לגורמים מסבירים אחרים, ההשפעה שהם מייחסים לשירות הצבאי מעטה יותר. למשל, הם סבורים שבני משפחה יכולים לסייע בידם להשתלב במשרדי ממשלה וברשויות המקומיות יותר מאשר העובדה שהם שירתו בצה"ל. בחינה השוואתית בין שני מגזרים ציבוריים אלה מלמדת שהם מייחסים מידת השפעה שונה לשירותם בצבא. ההנחה היא, כי זו תוצאה של הגישה הרווחת בקרב בני העדה הדרוזית, שבזכות שירותם בצה"ל הם יזכו להתחשבות ולעדיפות בקרב המעסיקים והבוחנים בוועדות המרכזים לקבלת עובדים למשרדי הממשלה, שמרביתם יהודים.

עם זאת, נתונים השוואתיים על השתלבותם של דרוזים בשירות המדינה מצביעים על גידול במספרם בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות. נראה שזו בעיקר תוצאה של מדיניות הממשלה, הנוהגת להתערב בעקבות מחאה ציבורית של דרוזים על קיפוח ואפליה.

על פי דוח של נציבות שירות המדינה, בתחילת שנת 2009 עבדו בשירות המדינה 426 דרוזים. הנתונים השוואתיים מצביעים על מגמה כללית של גידול של 135 (46%), במספר הדרוזים שעובדים בשירות המדינה (מ-291 בשנת 2003 ל-426 בסוף שנת 2008), לעומת גידול של 38% בקרב העובדים הערבים (מ-2,507 ל-3,457) וגידול של 5% בכלל העובדים (מ-55,409 ל-58,179) בשנים אלו. בחינה של התפלגות מספר העובדים הדרוזים לפי משרדי הממשלה ויחידות סמך מלמדת, שרובם עובדים במשרד הבריאות והיתר בעיקר במשרדי החינוך, המשפטים והרווחה, וביחידת הסמך של מס ההכנסה. התפלגות זו מלמדת שברוב משרדי הממשלה ויחידות הסמך שלהם, ובפרט במשרד הביטחון והמשרד לביטחון פנים, לא משולבים דרוזים – עובדה תמוהה על רקע שירותם בצה"ל, שאמור להקנות להם יתרונות. כמו כן, התפלגות העובדים לפי מחוזות מלמד שמרביתם (68%), עובדים במחוז הצפון וחיפה, 7% בתל-אביב והמרכז, 2% בדרום ו-10% בירושלים ו-13% במקום אחר, כמוגדר בדוח.⁵ נתונים המלמדים על השפעה רבה של מקום המגורים שלהם על השתלבותם במינהל הציבורי.

בדיקה השוואתית בין הלאום של העובדים לבין הגדרתן של הרשויות המקומיות על פי לאום העלתה קשר והשפעה בין המשתנים. במדגם אקראי של 97 רשויות מקומיות, שהן כ-39% מכלל הרשויות המקומיות בישראל, במועד הבדיקה, נמצא כי רוב העובדים ברשויות היהודיות הם יהודים; ברשויות ערביות – ערבים וברשויות הדרוזיות – דרוזים. עובדים בני לאום השונה מהגדרתה של הרשות המקומית הועסקו על פי רוב במשרות זוטרות, למעט היהודים, שבדרך כלל הועסקו כיועצים חיצוניים. ממצאים נוספים שעולים מבדיקה זו הם, כי בשמונה רשויות מקומיות יהודיות (מתוך 61 שנבדקו) הועסקו 45 דרוזים, לעומת שבעה שהועסקו בשתי רשויות ערביות (מתוך 26 שנבדקו). מגמה דומה נמצאה ברשויות הדרוזיות: מתוך תשע רשויות שנבדקו הועסקו חמישה יהודים בשלוש רשויות ושני ערבים בשתי רשויות אחרות. בהתייחס להתפלגות העובדים הדרוזים שהועסקו ברשויות היהודיות נמצא, כי 23 הועסקו בעיריית חיפה, עשרה במועצה האזורית מרום הגליל והיתר התפצלו באופן דומה בין הרשויות האחרות. בהתייחס למקום המגורים, נמצא כי 92% מהם עובדים ברשויות מקומיות בצפון המדינה, השוכנות בסמיכות למקום מגוריהם (אמרני 2003).

נתונים אלה מציינים פן נוסף בהשתלבותם של בני העדה הדרוזית במערכת השלטון המקומי,

5 הנתונים מתוך דוח לשנת 2008 – ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזים והצ'רקסים בשירות המדינה (מדינת ישראל, נציבות שירות המדינה, אגף בכיר לתכנון ובקרה).

המבליט את השפעתם של מאפייני הדת והמגורים שלהם. עם זאת, הספרות המחקרית שדנה בנושא התעסוקה במגזר הדרוזי בישראל מלמדת, כי לצד גורמים שהשפעתם על השתלבותם של דרוזים במינהל הציבורי דומים במהותם להשפעתם על קבוצות אוכלוסייה אחרות, ישנם גורמים שמקורם במאפיינים הייחודיים שלהם. בחינת הגורמים שהשפעתם רבה במיוחד על התעסוקה במגזר הדרוזי, בהקשר של מאפיינים שלהם, של מדינת ישראל ושל האזור, מלמדת שהם מתמקדים בחמישה תחומים עיקריים:

1. יחסי הגומלין ביניהם לבין מוסדות המדינה והחברה הישראלית
2. מאפיינים דתיים, לשוניים, תרבותיים וחברתיים
3. מאפיינים ודפוסי התנהגות בתחומי מגורים
4. יחסם לעבודה במינהל הציבורי
5. שירותם בצה"ל (חסן 2000; סופר 1998; ריבנוביץ 2008; שטנדל 1998)

בגלל הזיקה וההשפעה ההדדית המורכבת בין התחומים הנ"ל קשה להתייחס בנפרד לכל אחד מהם, ולכן הדבר נעשה בשתי רמות, אישית וקבוצתית. ברמה האישית, הכוונה לגורמים העשויים להשפיע על רצונו של האדם כפרט, בבואו לבחור בין השתלבות במינהל הציבורי או בסקטור הפרטי, או בין השתלבות במשרדי הממשלה או ברשויות המקומיות. מבחינת המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים, הכוונה לגורמים שעשויים להשפיע על נטייתם האישית אם להעדיף מועמד דרוזי על פני מועמדים בעלי נתונים דומים שאינם בני העדה. ברמה הקבוצתית, הכוונה לגורמים שעשויים להשפיע בעיקר על הנהגת העדה הדרוזית, כיצד לכוון את בני העדה על פי האינטרס הקבוצתי. וישנם גם השיקולים של המדינה – אם לעודד את שילובם של הדרוזים במינהל הציבורי או להצר את צעדיהם. חלוקה נוספת היא בין משתנים ערכיים למשתנים תועלתניים. הקבוצה הראשונה מתייחסת לעמדות בנושאים שונים, כגון יחסם למדינה ולשירות בצה"ל. עמדות ערכיות עשויות להשפיע גם על המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים, לדוגמה, בנושא יחסם לקבוצה שאליה משתייך המועמד.

בהקשר של העמדות הערכיות, מקובלת ההנחה שהעדפת העבודה של בני המיעוט הלאומי במוסדות השלטון היא ביטוי של הזדהות עם המדינה ולעתים אף רצון לתרום לחיזוקה ולביסוסה. אבל העדפה זו עשויה לנבוע גם משיקולים אחרים, אפילו הפוכים, כגון רצון לנצל את ההשתלבות במסד השלטוני כדי לקדם שאיפות פוליטיות, ולאו דווקא כאלו שעולות בקנה אחד עם האינטרסים של המדינה. מבחינת המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים, עמדות הדוגלות בהענקת תמורה על שירות בצה"ל עשויות לעודד אותם להעדיף מועמדים ששירתו בצבא על פני האחרים. בהתייחס לגורמים האישיים, הכוונה לשיקולים שמקורם

ברצון להשיג תועלות אישיות כגון תנאים סוציאליים, ביטחון כלכלי, הבטחת פנסיה, הערכה, נייודת חברתית ויכולת השפעה על הציבור. שיקולי תועלת גם עשויים לדחוף את בני המשפחה ואת הנהגת הקבוצה לעודד את השתלבותם של הקרובים להם במינהל הציבורי, כדי להסתייע בהם לקידום אינטרסים אישיים או קבוצתיים. המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים עשויים להעניק עדיפות למועמד ששירת בצבא, גם בגלל יתרונות שיש שנוהגים לייחס לשירות הצבאי. שיקולים ערכיים ושיקולי תועלת עשויים לכוון גם את המדינה בבואה לקבוע מדיניות בנושא שילובם של בני המיעוטים הלאומיים במוסדות המדינה. במישור הערכי, מדיניות שנועדה לסייע לדרוזים ששירתו בצה"ל היא דוגמה לתמורה מסוג זה. אבל כאמור, מדיניות זו כלפי הדרוזים מתנגשת עם עקרון השוויון שהוא מיסודות הדמוקרטיה, מה גם שהמדינה היא זו שמונעת מאזרחיה הערבים מלהתגייס לצבא.

המדיניות העקרונית הנהוגה על ידי מדינת ישראל, לסייע לדרוזים להשתלב בחברה ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי, מונחית על ידי הרצון לחזק את הזדהותם עם המדינה וגם על ידי הרצון לעודד את האוכלוסייה הערבית לנהוג כמותם. כלומר לישראל יש אינטרס אסטרטגי להביא למגמת שינוי בהתנהגותם של אזרחיה הערבים ולגרום להם לשאוף לקבל יחס דומה לזה שניתן לדרוזים, גם בעניין ההשתתפות בנטל הביטחוני – בדרך של שירות לאומי. מלבד זאת, המדיניות הזאת משרתת את האינטרס התעמולתי, שכן היא מציגה את המדינה באור חיובי.

מאפייני השתלבותם של הדרוזים בשירות הציבורי נובעת גם ממדיניות המושפעת מעמדות אישיות של נושאי משרות בכירות במוסדות המדינה. הכוונה בעיקר לשותפים בתהליכי קבלת ההחלטות בגיבוש המדיניות ולנושאי המשרות שמשפיעים על קליטתם וקידומם של העובדים בשירות המדינה. ראוי להבהיר, כי לצד האהדה הרבה הקיימת בקרב חלקים גדולים בחברה הישראלית לבני העדה הדרוזית, שגם מצדדים בהעדפתם, היו שטענו שהדרוזים טרם הוכיחו את נאמנותם למדינה, וכי לנוכח ההשלכות של שינוי בעמדתם, בפרט לנוכח מאפייני התנהגותם, אסור למדינה לקחת סיכון. היו אף שהדגישו כי האינטרס של ישראל מחייב אותה לקרב אליה דווקא את האוכלוסייה הערבית, שהיא המיעוט הלאומי הגדול והחשוב במדינה.

נדמה כי המתח בין השיקולים השונים שחלקם סותרים, הביאו לכך שישראל לא קבעה מדיניות ברורה ולא נקטה צעדים ממשיים לשילובם של הדרוזים במוסדות המדינה. בחינת התנהגותה מלמדת, כי כל מה שנעשה נועד בעיקרו לשמור על שקט בחברה הדרוזית ולמנוע פגיעה ביחסים הטובים אתה. מנגד, הדרוזים עצמם לא נקטו יוזמה ממשית כדי לחדור יותר לעומק מוקדי הכוח של החברה הישראלית, והנהגת העדה לא הציעה גישה חלופית בת-ביצוע.

מעניינת העובדה שהשיקול לגבי האינטרס של ישראל בשילובם בחברה ובמוסדות השלטון זוכה לבולטות רבה בקרב בני העדה. לעומת זאת, בקרב היהודים נחלקו הדעות. מרביתם (60%), תמכו בשילובם המלא בצבא ובמוסדות השלטון, תוך הבעת הסתייגות לגבי תפקידים רגישים מבחינה ביטחונית. היתר (40%) התנגדו לכך וציינו את הסכנות הנשקפות משילובם המלא. היו שהדגישו את החשש מפני האפשרות שהדרוזים יחברו לערבים, אם יהיו בטוחים שהם עשויים לנצח. חלקם אף הביעו עמדות שלפיהן הדרוזים הם ערבים בעלי דת שונה במקצת, שיהיו נאמנים למדינה כל עוד הדבר ישרת את האינטרסים שלהם (אמרני 2003).

מיקומם של יישובי הדרוזים בצפון המדינה ונטייתם של בני העדה לחיות בקרב קהילה דרוזית, הם גורמים נוספים שלהם השפעה על העדפתם התעסוקתית של הדרוזים. אף שהעבודה במקומות המרוחקים ממקום המגורים היא תופעה נפוצה, בפרט בקרב בני העדה שמשרתים בצה"ל, ההנחה היא, שבדרך כלל הם יעדיפו לעבוד במקומות הסמוכים למקום מגוריהם. השפעה דומה עשויה להיות על המעסיקים והבחונים בוועדות המכרזים, שעשויים להעניק עדיפות למועמדים שגרים בסמיכות למקום העבודה מטעמים אובייקטיביים, במובן של יעילות וכדאיות כלכלית. בדיקת סוגיה זו מלמדת, שהדרוזים נוהגים להצביע על מאפיינים אלה כעל גורמים שפוגעים ביכולתם להשתלב בשירות הציבורי ובפרט במשרדי הממשלה, שרובם שוכנים בעיר הבירה ירושלים. הדברים המיוחסים לאמל אמל, ממנהיגי העדה הדרוזית, מלמדים על אופן תפיסתם את התופעה:

אמל גילה אז, שאין שום פקיד דרוזי במשרד ממשלתי או ציבורי מלבד מורים בבתי ספר. הוא בדק את התופעה ומצא שהצעירים הדרוזים עדיין לא יצאו מתחום הכפר... הבין שעל מנת לפתח את העדה מבפנים ולהצעיד אותה קדימה יש לפעול למען שיבוץ פקידים דרוזים במקומות שונים... הדרוזים חייבים להשתלב במדינה בכל תחומי העשייה ויש לעודד מינויים של פקידים דרוזים בכל משרדי הממשלה וההסתדרות (נאטור 2002: 343).

השפעתם של גורמים אלה על מאפייני השתלבותם של בני העדה הדרוזית במוקדי הכוח בחברה ובמוסדות השלטון בישראל זכתה לבולטות רבה גם בקרב היהודים. היא נתמכה גם על ידי עובדים בכירים בשירות המדינה השותפים לתהליך קבלת ההחלטות לגבי שילובם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות המדינה. דבריו של מוטי אהרוני, סגן נציב שירות המדינה, מבטאים היטב נקודת התייחסות זו:

לכולם ברורה החשיבות של השתלבות דרוזים בשירות המדינה גם בתפקידים הבכירים. אלא שהנתונים מלמדים שלא מועסקים די דרוזים באופן יחסי למשקלם באוכלוסייה... ייתכן שהסיבה לכך היא שלא מכירים אותם וישנם כאלה שמתייחסים אליהם כאל ערבים שמשרתים בצבא... הבעיה שנובעת מאי ידיעה עליהם גורמת גם לחששות מהבלתי נודע לגבי התנהגותם במצבים שונים ובמיוחד במצב של פגיעה באינטרסים שלהם... יש גם בעיה,

כי בדרך כלל הם רוצים לעבוד במשרדי הממשלה בירושלים ובאותה עת לגור בכפרים שלהם בצפון. לא כל אחד, ובצדק, מוכן שהעובד שלו יגור במרחק של מאות קילומטרים ממקום העבודה. זה יוצר עלויות כספיות ובעיות אובייקטיביות, כמו זמן ההגעה לעבודה, עייפות לאחר שעות של נסיעה וסידורי לינה שלא תמיד יש להם פתרון מוסדי (אמרני 2003: 132).

שינויים ותמורות שמתרחשים בחברה הדרוזית ובמרכזם התרופפות הדרגתית של המסגרת המשפחתית והחמולתית, תהליכי עיוור, מודרניזציה והתקדמות בתחום ההשכלה, משפיעים על התעסוקה במגזר הדרוזי באופנים שונים. כתוצאה מתהליכי שינוי בערכים החברתיים של החברה הדרוזית, כגון החלשות השפעת הדת, אימוץ ערכים מודרניים ובעיקר התחזקות השיקולים של טובה אישית ווחומרית, ניכרת ירידה מתמשכת במרכזיותם ובהשפעתם של המבנים המסורתיים המיוצגים על ידי החמולה וסוכני הדת. שינויים אלה גורמים גם למתח בין התרבות הדרוזית, הנשענת על העבר ועל ערכים מסורתיים ודתיים, לבין החדשנות והערכים האוניברסליים והמודרניים. ההנהגה הדרוזית, החוששת מהשינויים העלולים לפגוע במעמדה, פועלת כדי להאט את התהליכים ולצמצם את מידת השפעתם. עם זאת, היא מודעת לצורך להסתגל למנהגי העולם המודרני ולעריכת שינויים בתחומים שאין ביכולתה למנוע. כתוצאה מכך, אנו עדים לשינויים בתחומים רבים שמקורם באוריינטציה המערבית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחברה הישראלית. אלא שכאמור, הם אטיים מאוד בגלל התנגדות מצד ההנהגה הדתית וראשי החמולות החוששים שתהליכים אלו יפגעו בכוחם ובמעמדם כלפי פנים וכלפי חוץ.

ההישגים החשובים והמרשימים של בני העדה הדרוזית בישראל בתחום השתלבותם במערכות הביטחון מאיצים את תהליך השתלבותם בחיי המדינה. השירות של בני העדה בצה"ל משפיע גם על התרחבות שכבת המשכילים, מאחר שבדרך כלל החיילים הדרוזים זוכים ללמוד במהלך שירותם בצבא, ועם שחרורם הם משמשים מנוף לתהליכי המודרניזציה. תהליכים אלה באים לידי ביטוי בין היתר בתביעה נמרצת ליותר עצמאות ולשחרור מהכבלים של המנהיגות המסורתית. כמו כן, המגמה המעניקה חשיבות לכישורים האישיים, להשכלה ולהכשרה מקצועית מחלישה את מידת השפעתם של בני המשפחה והחמולה. החוקים והכללים האוסרים התערבות של גורמים אינטרסנטים בהליכי המכרז הם גורם נוסף הפוגע ביכולת השפעתם. עם זאת, רבים מבני העדה מייחסים חשיבות רבה לסיוע של בני המשפחה והחמולה בתחום התעסוקה. הדבר מוצא את ביטויו בנכונות הרבה של בני העדה לעבוד בשירות המדינה, למרות הקשיים הרבים, למשל כתוצאה ממאפייני ההתיישבות שלהם. ביטוי נוסף לכך ניתן למצוא במעורבות הרבה של בני העדה בניסיונות להשפיע על קליטתם וקידומם בשירות הציבורי.

מחקרים שבדקו את מבנה התעסוקה במגזר הדרוזי מצביעים על שירותי הביטחון כענף

שמספר המועסקים בו הוא הגדול ביותר. כך לדוגמה סקר שכלל מדגם אקראי של בעלי משק בית מכל 22 יישובי הדרוזים מצא כי במרבית היישובים שיעור המועסקים מבני העדה בשירותי הביטחון היה הגבוה ביותר. עוד נמצא, כי ב-12 יישובים היו מועסקים יותר מ-25% בשירותי הביטחון וביתר היישובים שיעור המועסקים בענף זה היה השני בגודלו, אחרי ענף השירותים. בדיקה אחרת העלתה תוצאות דומות: שיעור המועסקים בשירותי הביטחון בכמה יישובים דרוזיים הגיע בממוצע לכדי יותר מ-42%. השפעת שירותם הצבאי של הדרוזים בתחום התעסוקה מוצאת את ביטויה גם בהבדלים שבין התפלגות נתוני התעסוקה בקרב בני העדה שחיים ביישובים בגליל ובכרמל, לבין אלה החיים ביישובים ברמת הגולן. הנתונים מלמדים שמספר המועסקים בתחום הביטחוני ביישובים שבגליל ובכרמל בולט לעומת הדרוזים מיישובי רמת הגולן, שאינם משרתים בצבא ומביעים עמדות נגד ישראל ובעד סוריה. המחקר קובע שהבדלים אלה נובעים ממעמדם המיוחד של הדרוזים ברמת הגולן, שלא השתלבו בחברה הישראלית, בין היתר מאחר שאינם משרתים בצה"ל (חסן 2000).

במישור הפורמלי, המדינה מסייעת לדרוזים להשתלב במינהל הציבורי במסגרת קביעת משרות המיועדות לכלל בני המיעוטים ובאופן יחסי לחלקם בהשוואה לאחרים. הניסיון מלמד, כי מדיניות זו לא הצליחה לתת מענה לא לרצונה של המדינה ובוודאי לא לצרכים ולציפיות של בני העדה. הניסיונות להעניק להם עדיפות הציפו שאלות ערכיות ומשפטיות רבות, שהתמקדו בעיקר בתחום זכויות האדם ועקרון השוויון.⁶ אחת הדוגמאות ליישום מדיניות זו היא מאמצע שנות התשעים, עת התקיים "מבצע" לשילוב של ערבים ודרוזים בשירות המדינה. הדילמות הערכיות, החוקיות והמשפטיות שליוו פעילות זו מלמדות על רצונה של המדינה לסייע לדרוזים להשתלב בשירות הציבורי, מעין תמורה בעבור שירותם בצה"ל, ועל הקושי להעניק להם עדיפות בגלל החשש מפגיעה בערכים הדמוקרטיים. כתוצאה מכך, ההטבות ניתנו גם למיעוטים שאינם משרתים בצבא. ראוי לציין, כי במהלך מבצע זה התקבלו לשירות המדינה 630 עובדים ערבים ודרוזים (גידול של 46%). חלוקת המשרות בין הערבים לבין הדרוזים נעשתה באופן יחסי למספרם באוכלוסייה.⁷

בדיקה של יישום החלטות הממשלה לגבי הסיוע להשתלבות דרוזים בשירות הציבורי מלמדת שהן לא יושמו. מבין הגורמים העיקריים לכך אפשר להצביע על הערכים הדמוקרטיים שמעוגנים בחוקי המדינה ובמרכזם החובה להעניק שוויון זכויות לכל האזרחים ללא הבדל דת, גזע, לאום ומין בהליך המכרז לבחירת עובדים במינהל הציבורי. המשמעות המעשית

6 על עקרון השוויון והחובה להעניק ייצוג הולם לחברי קבוצה מסויימת, ראו בג"ץ 6924/98, האגודה לזכויות האזרח בישראל נגד מדינת ישראל ואחרים. פ"ד, כרך נה, חלק חמישי, תשס"א/תשס"ב (9.7.2001).

7 הנתונים מתוך "דוח תקופות – נתונים סטטיסטיים על שילוב ערבים ודרוזים בשירות המדינה" (ירושלים, נציבות שירות המדינה, אפריל 1999).

מכך היא שהדרוזים אינם זוכים לעדיפות כלשהי על פני הערבים בגין שירותם בצבא. גם על כך מלמדים דברים שאמר נציב שירות המדינה, שמואל הולנדר, בריאיון עם המחבר:

במסגרת המדיניות לקדם את השתלבותם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות המדינה, התקבלה החלטה שמספר המשרות שיוקצו לדרוזים ולערבים יהיה לפי מספרם באוכלוסייה. כלומר, ההתייחסות לדרוזים הייתה כמו לערבים. הדבר מלמד שהשירות הצבאי לגבי ההשתלבות בשירות המדינה הוא לא רלוונטי, משום שאי אפשר היה להתחשב בשירות הצבאי שיכול היה לתת עדיפות לדרוזים כפי שרצינו... שאלת האפליה המתקנת היא סוגיה בעייתית מבחינה משפטית וחברתית, כי כל העדפה של משהו היא על חשבון משהו אחר. שאלה זו עלתה בדיונים שנערכו בנציבות שירות המדינה. בגלל רגישות הנושא נשלחה פנייה ליועץ המשפטי לממשלה והוא אישר למדינה לבצע פעולה כזאת לגבי כלל המיעוטים באופן שווה. בדיונים שקיימנו עלתה השאלה אם ניתן לתת עדיפות כלשהי ליוצאי צבא. רעיון זה נדחה בעקבות חוות דעת שזה לא יעמוד במבחן משפטי בגלל חובת השוויון... מעניין שבבדיקה שערכנו בנושא, הופתענו לגלות שבכמה מדינות נותנים עדיפות לאלה ששירתו בצבא לדוגמה בארה"ב, ונשאלת השאלה: למה לא כאן? (אמרני 2003: 135).

היעדר שיפור ממשי במספר הדרוזים בשירות המדינה הביאו את המדינה לשורה של החלטות ותיקוני חקיקה שנועדו להתגבר על הקשיים. למשל, בשנת 2000 נחקק סעיף 15 א' לחוק שירות המדינה (מינויים) התשי"ט-1959, המעגן בחקיקה את חובת הייצוג ההולם של בני האוכלוסייה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית ("האוכלוסייה הערבית" בהתייחסות החוק) בקרב העובדים בשירות המדינה. הוראות חוק זה קובעות שני מסלולים עיקריים להשגת ייצוג הולם, בהתאם לייעדים שתקבע הממשלה:

1. הממשלה רשאית לייעד משרות שיועסקו בהן, ככל האפשר, רק מועמדים כשירים לתפקיד מקרב בני האוכלוסייה הערבית ("משרות מיועדות").
2. בכל דרך הקבלה לעבודה בשירות המדינה רשאית הממשלה להורות על מתן עדיפות למועמדים מקרב האוכלוסייה הערבית, אם הם בעלי כישורים דומים לכישורים של מועמדים אחרים.

ב-19.8.2003 החליטה ועדת השרים לענייני המגזר הלא-יהודי (ערב/7), להטיל על הממשלה להעניק עדיפות בקבלה לעבודה לבני האוכלוסייה הערבית, ובלבד שלמועמדים יש הכישורים הנדרשים לתפקיד ושכישוריהם דומים לאלה של מועמדים אחרים. כמו כן, נקבע כי יישמר מספר המשרות המיועדות במשרדי הממשלה וביחידות הסמך לאוכלוסייה זו גם אם יהיו קיצוצים בתקנים. ב-12.3.2006 התקבלה החלטת ממשלה (החלטה מס' 4729), שלפיה בשנים 2006-2008 יוקצו מדי שנה 37.5 משרות "מיועדות" חדשות למשרדי הממשלה. נציבות שירות המדינה נדרשה להקים צוות בין-משרדי לבחינת דרכים נוספות

לקידום ייצוגם ההולם של הערבים בקרב העובדים בשירות המדינה. ב-11.11.2007 החליטה הממשלה (החלטה מס' 2579), כי עד סוף שנת 2012 יהיו לפחות 10% מעובדי המדינה מבני האוכלוסייה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית.

החלטת ממשלה חשובה נוספת שהתקבלה ב-25.1.2009 (החלטה מס' 4436), כוללת גם הקצאת משאבים ופעולות מינהליות לשם קידום ייצוגם ההולם של הערבים בשירות המדינה. בין היתר הוחלט להוסיף מדי שנה 20 תקנים "מיועדים", להוסיף משרות לסטודנטים ערבים (לא סוכם כמה), להקים מאגר של בוחנים ערבים לוועדות לקבלת עובדים בשירות המדינה ולבנות תוכנית חניכה מיוחדת לעובדים חדשים כדי לסייע בהשתלבותם.

עמדת המערכת המשפטית בישראל בסוגיה זו התבטאה בהתייחסות למכרזים שנקבע בהם כי המשרה מיועדת לדרוזים, שפרסמה נציבות שירות המדינה. הדבר העלה את השאלה, אם במניעה ממועמדים שאינם דרוזים להציג את מועמדותם למשרות אין משום פגיעה בעקרון השוויון. על פי סעיף 2 לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, אין להפלות בין עובדים או בין דורשי עבודה, בין השאר בגלל דתם, גזעם ולאומיותם. בפסק דין של בית הדין האזורי לעבודה נקבע, שבפרסום מכרז המיועד לבני העדה הדרוזית בלבד אין משום פגיעה בעקרון השוויון, ושהחלטה מבוססת היטב בהוראות הדין ובהחלטות הממשלה.⁸ לעניין זה, סעיף 15א לחוק שירות המדינה (מינויים), מקנה מתן עדיפות בעבודה ("העדפה מתקנת"), לעבודה בשירות המדינה לקבוצה מסוימת באוכלוסייה בישראל, ובהם האוכלוסייה הערבית.

ואולם, גם צעדים אלה לא הביאו לתוצאות הרצויות, לא לייצוגם ההולם של הדרוזים בשירות הציבורי ולא להפגת תחושות הכעס שלהם כלפי המדינה על מה שנראה בעיניהם כחסר נכונות שלה לסייע להם.

התגברותן של תחושות אלו נובעת גם מכך שבהחלטות בנושאי המיעוטים המדינה נוהגת לכלול אותם בקטגוריה "ערבים" ולהעניק להם העדפה מתקנת כמו לאוכלוסייה הערבית. הדבר מגביר את חשיבותו של המישור הלא-פורמלי, כלומר את השפעת העמדות האישיות של המעסיקים ושל הבוחנים בוועדות המכרזים. אלא שהחובה המוטלת עליהם לבחור את המועמדים על פי קריטריונים אחידים וללא משוא פנים אינה מאפשרת להם להצביע באופן גלוי על השיקולים שהנחו אותם בבחירה, כדוגמת השירות בצבא. לכן נודעת חשיבות להצהרות הציבוריות ולעמדות של מקבלי החלטות לגבי הגורמים העשויים להשפיע עליהם. בדיקת סוגיה זו מלמדת, שהן בקרב היהודים הן בקרב הדרוזים יש הסכמה שלשירותם של הדרוזים בצה"ל חייבת להיות השפעה מסייעת על השתלבותם בשירות המדינה. המחלוקת התמקדה בעיקר בשאלה, באיזו מידה צריכה להיות ההשפעה. רוב הציבור (60%) תמך

8 פס"ד של בית הדין האזורי לעבודה בירושלים, עב 03/002433, 22.8.2005.

בהעדפת מועמד דרוזי ששירת בצה"ל רק אם נתוניו האישיים זהים לאלה של המועמדים האחרים, אך קבוצה גדולה (30%), רובם מקרב הדרוזים, השיבו שיש להעניק להם עדיפות גם כאשר הנתונים האישיים נמוכים יותר (10% בחרו שלא להשיב לשאלה). את הלכי הרוח בנושא ביטא תא"ל (במיל) אבינועם לאופר, לשעבר ראש חטיבת תכנון כוח אדם בצה"ל בריאיון עם המחבר. דבריו מתייחסים גם לכמה מרכיבים חשובים בתחום השפעת שירותם הצבאי במישור הערכי ובמישור המעשי, במובן של יתרונות שהשירות בצבא עשוי להקנות לחיילים הדרוזים:

אין ספק שהשירות הצבאי עוזר לדרוזים להתקבל לעבודה בשירות הציבורי. במהלך השירות בצבא החיילים הדרוזים נחשפים לתרבות הישראלית, יוצרים קשרים אישיים וחברתיים שעוזרים להם אחרי השחרור לזכות בתפקידים טובים יחסית בשירות הציבורי. ידוע שהשירות בצבא מקדם את החיילים גם בתחום ההשכלה, דבר שיש לו חשיבות רבה בהשתלבות בחברה ובשוק העבודה. ברמה האישית, השירות בצבא מעניק להם גם ביטחון עצמי גבוה יותר וגם את הזכות המוסרית לדרוש סיוע ועדיפות מהמדינה. השירות בצבא מחזק אצלם את הקשר לישראליות ומקנה להם כלים חשובים שחסרים למי שלא שירת, למשל מיומנויות שלפעמים נדרשות בעבודה באזרחות. אבל אסור להתעלם מהעובדה שהשירות בצבא והחשיפה לתרבות הישראלית גורמים להם גם הרבה בעיות בגלל קונפליקטים תרבותיים ודתיים. נוצרות בעיות גם בתחום הציפיות שלהם לקבל עזרה. השירות בצבא גורם להם לתסכול בגלל ההשוואה שהם עושים עם היהודים כולל בהתמודדות על משרות בשירות הציבורי. ברור שצריכים לתת עדיפות לדרוזים ששירתו בצבא, זה המינימום שהמדינה חייבת לעשות, גם כדי שלא יתחברו לערבים מתוך ייאוש (אמרני 2003: 136).

דוגמה נוספת לגישה שמדגישה את החשיבות שיש לייחס לשירותם של הדרוזים בצה"ל ולהשתלבותם במינהל הציבורי הציג תא"ל (במיל) ירמי אולמרט, לשעבר ראש מינהל הסגל של צה"ל ומנכ"ל ארגון גמלאי צה"ל, בריאיון עם המחבר:

השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל בהחלט משפיע לחיוב על השתלבותם בתחום העבודה וזה טוב וצודק. ניתן לראות שמרבית הדרוזים שהצליחו להגיע לעמדות בכירות בשירות הציבורי, במערכת הפוליטית וברשויות המקומיות, שירתו בצבא והיו בעלי דרגות קצונה... ישנם גופים ציבוריים רבים שאפשר לשלב בהם דרוזים ולנצל את היתרונות שלהם כתוצאה מהשירות בצבא... הבעיה העיקרית היא שהמעסיקים היהודים מעדיפים יהודים, משום שיש להם שפה משותפת אתם ואולי משום שמאמינים להם יותר... חייבים לשנות את הגישה כלפי הדרוזים. צריכים להבין שחלק מהמחיר שאנחנו צריכים לשלם בעבור השירות שלהם בצבא הוא לעזור להם להשתלב בשירות הציבורי כדי שישתלבו טוב יותר בחברה. זה אינטרס שלנו ואסור שהם ירגישו שאנחנו מזלזלים בתרומה שלהם לביטחון המדינה, וזה חשוב גם לגבי היחסים שלנו עם האוכלוסייה הערבית. שיראו שכדאי להם להתנהג כמו הדרוזים שכן המדינה מתגמלת את אלה שנאמנים לה (שם).

העמדות שמציגים הדרוזים מלמדות בבירור, שלעבודה בשירות המדינה יש משמעות מיוחדת בעיניהם. הם רואים בה יתרונות נוספים על אלה שקשורים לתועלת האישית ולתועלת הקבוצתיות המשותפות להם ולערבים אזרחי ישראל. הם נוהגים להדגיש גם את ההשפעה של מידת השתלבותם בשירות המדינה על מעמדם המיוחד בחברה הישראלית בהשוואה לערבים. לכן הם מעמידים דרישה זו בראש סדר העדיפות שלהם וחוזרים ומדגישים את עובדת השתלבותם בצה"ל כגורם שצריך להקדין על השתלבותם במוסדות המדינה. הנחתם היא שאם הם מתאימים לשרת בצה"ל, גם בתפקידים בכירים ורגישים, אזי לא צריכה להיות כל מניעה לשילובם במערכות השלטון ובשירות הציבורי. כלומר, השירות בצה"ל ובפרט ביחידות בעלות סיווג ביטחוני גבוה ובתפקידי קצונה בכירים הם בגדר אישור למעבר "מחסום הנאמנות", והדבר אמור להכשיר את השתלבותם במשרות ציבוריות עם רגישות ביטחונית או אחרת. הם מציינים את החובה המוסרית של המדינה לסייע להם כתמורה לשירותם בצבא, והשתלבותם במוקדי הכוח במדינה נראית להם כהצלחה במאבק לזכות לשוויון מלא בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. גישה זו, הרווחת בקרב הדרוזים, מוצאת את ביטוייה בדברים של אביו של הנווט הדרוזי הראשון בצה"ל, שזכו לבלוטות רבה בתקשורת:

בקרב החברים עלו מחשבות שמדינת ישראל תשמור את התפקיד היוקרתי רק ליהודים... אבל הוא [הבן החייל] האמין שאין קשר למוצא והוא אכן קיבל יחס שווה לכל האחרים, גם בחובות וגם בזכויות... הצלחנו לכבוש עוד אוורסט. כעדה כבשנו עוד יעד חדש בדרך לפסגה ולהשתלבות בחיי המדינה... תקוותי היא שכיבוש הפסגות לא יהיה רק בצבא... תקוותי היא שגם הסקטור האזרחי יעניק שוויון הזדמנויות ויאפשר לדרוזים לכבוש פסגות (מושקוביץ 2003).

בחינת הגורמים שלהם השפעה על השתלבותם של בני העדה הדרוזית בשירות המדינה עשויה ללמד על פן חשוב נוסף במערכת יחסי הגומלין ביניהם לבין המדינה והחברה בישראל, ובראש וראשונה תהליכי השינוי שמתרחשים בחברה הישראלית, בפרט בכל הנוגע למעמדו של צה"ל וליחס לשירות בו. גם המאפיינים הייחודיים של החברה הדרוזית ובמרכזם מאפייני הדת ונטייתם לפרטיקולריזם יוצרים דפוס מיוחד של תהליכים, אשר במרוצת הזמן עשויים לגרום לשינויים משמעותיים עד כדי שינוי פני החברה הדרוזית ויחסה למדינת ישראל.

השירות של דרוזים בכוחות הביטחון והשפעתו על מאפייני התעסוקה בקרב בני העדה

הקשרים בין הגורמים להשתלבותם של הדרוזים בצה"ל להשתלבותם במערכות השלטון ובשירות הציבורי דומים בדרך כלל במהותם לאלה שבקבוצות אוכלוסייה אחרות בחברה

הישראלית. הם מתמקדים בעיקר בהשפעה אפשרית של השירות בצבא על הרצון להשתלב ועל נטייה של מקבלי ההחלטות אם להעניק עדיפות למועמדים בזכות שירותם בצבא. לגבי המיעוט הדרוזי, קשרים אלה זוכים לבלטות רבה, מאחר ששירותם בצבא מייחד אותם מן הערבים אזרחי ישראל. מעניין שרוב בני העדה מציינים גורמים זהים כמשפיעים על גיוסם לצבא ועל השתלבותם במוסדות המדינה, ורובם נוטים להדגיש מניעים ערכיים ובמרכזם ההזדהות עם המדינה ורצון לתרום לביטחונה. ההנחה היא, שאלה מבני העדה שהתגייסו לצבא משיקולים ערכיים, יעדיפו להשתלב במינהל הציבורי יותר מאשר בסקטור הפרטי, ובמשרדי הממשלה יותר מאשר ברשויות המקומיות, שכן הראשונים מסמלים במידה רבה יותר את המדינה.

שיקול חשוב נוסף בהקשר זה הוא הרצון לזכות בהערכה חברתית בתוך העדה כאמצעי להשתלב בהנהגתה. יש שמייחסים נטייה זו למאפיינים של העבודה במינהל הציבורי, שדומים בעיקרם לשירות בצבא. דוגמה להלכי רוח אלה עולה מדבריו של יוסף חסן בריאיון עם המחבר:

הגורמים המשפיעים על הדרוזי לבחור מקום עבודה, אם בסקטור הפרטי ואם במינהל הציבורי, אינם שונים מאלה שפועלים אצל היהודים ואצל אחרים. יש מי שחשוב להם יותר להרוויח כסף ויש השואפים להקדיש יותר לחברה. עם זאת, יש השפעה לכך שלאנשים בתפקידים ממלכתיים במשרדי הממשלה וברשויות המקומיות יש מעמד מיוחד ויחס של כבוד בקרב העדה הדרוזית. המשרתים בצה"ל רוכשים ניסיון בתחומים רבים והתרגלו גם למשמעת ולסדר, השכלתם התרחבה, ידיעת העברית שלהם השתפרה ויש להם ביטחון עצמי. הם מעדיפים לעבוד בשירות הציבורי גם משום שזה מאפשר להם לשמר את היתרונות של שירותם הצבאי, בכל הנוגע לכבוד שהם זוכים בו בקרב העדה (אמרני 2003: 31).

הקשר בין השירות של הדרוזים בצבא להשתלבותם במוסדות השלטון זוכה לבלטות רבה בקרב כל הקבוצות בחברה הדרוזית. ההתמקדות היא בהשפעת העמדות של השותפים לתהליכי קבלת ההחלטות במערכות השלטון השונות. כלומר, האפשרויות המוגבלות לסייע להם במישור הפורמלי בעבור שירותם בצה"ל נותנות קדימות לסיוע הלא-פורמלי. סיוע זה יכול להתבטא בעיקר בנטייה של המעסיקים ושל הבוחנים בוועדות המכרזים להעדיף דרוזי ששירת בצבא על פני המועמדים האחרים. כך אמר בהקשר זה נציב שירות המדינה, שמואל הולנדר בריאיון עם המחבר:

רבים בקרב כל קבוצות האוכלוסייה מייחסים חשיבות רבה לעבודה בשירות המדינה. לגבי המיעוט הדרוזי, שילובם בשירות המדינה חשוב במיוחד, כי הם נוטלים חלק בעול וממלאים את חובתם האזרחית בשירות בצה"ל. מטבע הדברים המדינה יכולה לסייע להם יותר להשתלב בשירות הציבורי מאשר במגזר הפרטי... אין פסול בהעדפה מתקנת כאשר רוצים לתת פתרון לבעיה של קבוצה מסוימת, והדבר נעשה בעבר גם בחקיקה. לדוגמה, לגבי

נשים. לא צריכה להיות שום בעיה בשיבוץ דרוזים בתפקידים בכירים בשירות הציבורי כולל בתפקיד מנכ"ל משרד ממשלתי. אם דרוזים טובים לשרת בצבא כקצינים ובתפקידים בכירים ורגישים... אז לא צריכה להיות בעיה בתחום האזרחי... יש להם בעיה למצוא עבודה מסיבות שונות, למשל המגורים בצפון המדינה וגם משום שבדרך כלל המעסיקים היהודים מעדיפים להעסיק יהודים על פניהם (שם: 32).

פן חשוב נוסף של הנושא הציג מוטי אהרונ, סגן נציב שירות המדינה, בריאיון עם המחבר:

ההרגשה לגבי הדרוזים היא שבגלל השירות הצבאי שלהם הם חלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית... הבעיה היא בכמותן לשלב אותם ברמת האנשים הבודדים שאמורים לקבל אותם לעבודה... ברור שהשירות הצבאי עוזר להם. זה מחשל, מלמד מיומנויות, סיבולת ובדרך כלל מעלה את רמת ההשכלה שלהם ויוצר גם היכרות רבות שלהם עם נושאי משרות שיכולים לעזור... הדרוזים בהחלט מסתכלים על השירות הצבאי כדרך שתייע להם להשתלב טוב יותר בחברה ובעבודה, וזה לגיטימי. השאלה היא אם אפשרי מבחינת החוק לתת להם עדיפות... לגבי בעיית מקום המגורים, אסור שזה יכוון אותם לעבודה בשירות הציבורי רק באזור הצפון. זה עלול ליצור מעין מובלעת של השירות הציבורי שנשען על בני מעוטם וזה לא נכון ולא לטובת המינהל הציבורי (שם).

הזיקה הברורה והחזקה בין הגורמים שמשפיעים על בני העדה להתגייס לצבא לגורמים שמשפיעים עליהם להשתלב בשירות המדינה מקנה זווית נוספת להבנת יחסם למדינה ולחברה הישראלית. ההנחה היא, שמרביתם מתגייסים לצבא משיקולים של הזדהות עם המדינה ורצון להשתלב בה, והם אלה שיעדיפו לעבוד במינהל הציבורי, ובמסגרתו הם יעדיפו את משרדי הממשלה על פני הרשויות המקומיות. הנחה זו נבדקה באמצעות שני משתנים מרכזיים, הקשרים וההשפעה שהם מייחסים לשירותם בצבא על השתלבותם במינהל הציבורי ויחסם למידת ההשפעה של השירות הצבאי על השתלבותם בו. בתחום השתלבותם במינהל הציבורי נשאלו שאלות בשלושה תחומים: הסיוע שלהערכתם על המדינה להגיש למי ששירתו בצבא; התנהגותם של מי שלא שירתו; יחסם למידת ההשפעה של שירותם הצבאי על השתלבותם במינהל הציבורי. להלן התוצאות שהתקבלו לשאלה: **"האם לדעתך, המדינה צריכה לעזור לדרוזים ששירתו בצבא"ל למצוא עבודה במינהל הציבורי?"**, 90% השיבו בחיוב. ראוי לציין, שבקטגוריה "בהחלט כן", תלמידי התיכון והעובדים במינהל הציבורי השיבו בשיעור גבוה יותר מהאחרים (70% ו-71% לעומת 59%).

בחינה השוואתית בין העמדות שהציגו הקבוצות השונות בקטגוריה "בהחלט כן", מצביעה על מגמת ירידה בדרישה לקבל עזרה מהמדינה במהלך השירות בצבא: מ-74% בקרב תלמידי התיכון ל-34% בקרב החיילים בשירות סדיר וחזרה לשיעור דומה בקרב העובדים במינהל הציבורי (71%). ההנחה היא, ששינוי זה נובע מתחושת ביטחון שיש לחיילים, שיוכלו להסתדר ללא עזרה מיוחדת. ייתכן גם שהם אינם חשים בנוח לדרוש תמורה במהלך

השירות הצבאי. לשאלה, "באיזו מידה לדעתך המדינה צריכה לעזור לחייל הדרוזי לאחר סיום שירות החובה בכל אחד מהתחומים הבאים?", 87% השיבו סיוע במציאת עבודה (האפשרויות הנוספות היו: סיוע כספי, קבלה לאוניברסיטה, הכשרה מקצועית ורכישת דירה). לשאלה, "האם לדעתך, צריכים לתת עדיפות בתנאי הקבלה לעבודה לדרוזים ששירתו בצה"ל?", 86% השיבו בחיוב. לשאלה שהופנתה לחיילים בשירות חובה, "האם לדעתך, צריכים לתת לך עדיפות בקבלת עבודה על פני אלה שלא שירתו?", 70% השיבו בחיוב, ולשאלה שהופנתה לדרוזים לאחר שירות קבע, "האם המדינה צריכה לסייע לדרוזים גמלאי צה"ל למצוא עבודה, יותר מאשר לדרוזים ששירתו רק בשירות חובה?", 72% השיבו בחיוב.

עמדות אלו תומכות במגמה הכללית המראה שהדרוזים סבורים שהמדינה חייבת לסייע להם בתחום התעסוקה בעבור שירותם בצבא. חשיבותן של עמדות אלו היא גם בכך שהן מבליטות את הקשר הברור שהם יוצרים בין משך השירות למידת הסיוע. מעניינת העובדה כי בשונה מכך, בהצהרות פומביות רובם בדרך כלל מתנגדים להענקת סיוע רב יותר לגמלאי צה"ל. הטענה העיקרית היא שמדובר בקבוצת אוכלוסייה חזקה, משכילה, מבוססת כלכלית הזוכה לתנאי פנסיה טובים, ולכן יש להפנות את הסיוע לאחרים. לעומתם, אלה שתמכו בהענקת סיוע גדול יותר לגמלאים התמקדו בהשלכות החברתיות השליליות של הימצאות מוטלים בקרב קבוצה זו, בפרט על בני הנוער שאמורים להתגייס לצבא.

השונות בעמדות של בני העדה שעובדים בשני סוגי המינהל הציבורי, משרדי הממשלה והרשויות המקומיות, מעלה את השאלה אם ההבדלים נובעים מהשפעת מקום העבודה, או שהעובדים החזיקו בעמדות אלו לפני השתלבותם בעבודה ואולי אף כיוונו אותם להשתלב בכל אחד משני המגזרים. בדיקת הנושא העלתה כי לשאלה, "באיזו מידה לדעתך השירות הצבאי עזר לך, באופן אישי, להתקבל לעבודה בשירות הציבורי?" 41% השיבו שהשירות הצבאי לא עזר להם, לעומת 18% שהשיבו שהוא עזר להם. העובדים במשרדי הממשלה השיבו בשיעור גבוה יותר מאלה שברשויות המקומיות, שהשירות הצבאי עזר להם להשתלב בעבודה (36% לעומת 15%). מגמה זו נמצאה גם בתשובותיהם של העובדים ברשויות המקומיות, שהשיבו בשיעור גבוה יותר מהעובדים במשרדי הממשלה שהשירות הצבאי לא סייע להם בהשתלבותם בעבודה (24% לעומת 4%). ההנחה היא, שזו בעיקר תוצאה של הערכתם שמקבלי ההחלטות במשרדי הממשלה מתחשבים באופן חיובי יותר מאשר אלה שברשויות המקומיות.

זווית חשובה נוספת ניתן ללמוד מהעמדות שהציגו בני העדה שלא שירתו בצבא. לשאלה, "באיזו מידה העובדה שלא שירתת בצה"ל השפיעה על החלטתך שלא לעבוד במשרד ממשלתי?", 76% השיבו שהייתה לכך השפעה. לשאלה, "באיזו מידה העובדה שלא שירתת

בצה"ל השפיעה על החלטתך שלא לעבוד ברשויות המקומיות? 52% השיבו שהייתה לכך השפעה. הנתונים מלמדים, שלאי שירות בצבא אכן יש השפעה על רוב בני העדה שלא להשתלב במשרדי הממשלה וברשויות המקומיות. ההנחה היא, שהדבר נובע מהחשש שהעובדה שלא שירתו בצבא תפגע בסיכוייהם להתקבל לעבודה או בקידומם בהמשך. הנתונים שלפיהם לעובדה שלא שירתו בצבא יש יותר השפעה על אי רצונם לנסות להשתלב במשרדי הממשלה מאשר להשפעתה על אי רצונם לנסות להשתלב ברשויות המקומיות (67% לעומת 52%), תואמים את המסקנות שנלמדו מעמדות אחרות שהם הציגו, ולפיהן הם סבורים שהמעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים במשרדי הממשלה, שמרביתם יהודים, יתייחסו ביתר שלילה לעובדה שהם אינם יוצאי צבא. לצד החשיבות הרבה שהם מייחסים לשירותם בצבא הם מבטאים חוסר שביעות רצון בולט ממידת ההשפעה של גורם זה, כפי שניתן ללמוד מטבלה 19 המציגה את ניתוח העמדות שלהם לגבי הנושא.

טבלה 19: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה אתה מרוצה ממידת ההשפעה של השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל על השתלבותם במינהל הציבורי?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ -%	לא מרוצה כלל	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	7	14	42	32	5	כלל המדגם
100	3	8	44	34	11	תלמידי תיכון
100	3	13	39	42	3	בשירות סדיר
100	4	15	43	36	2	לאחר שירות
100	14	20	42	18	6	לא שירתו
100	17	16	42	21	4	מינהל ציבורי
100	8	18	41	29	4	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 212.

הנתונים מלמדים, כי 63% מהדרוזים אינם שבעי רצון ממידת ההשפעה של שירותם בצבא על השתלבותם במינהל הציבורי. בהתייחס לקבוצות השונות נמצא, כי בני העדה שעובדים במינהל הציבורי הביעו מידה רבה יותר של חוסר שביעות רצון (74%). בתוך קבוצה זו, העובדים במשרדי הממשלה הביעו חוסר שביעות רצון במידה רבה יותר מהעובדים ברשויות המקומיות. ההנחה היא, שההבדלים נובעים בעיקר מרמת ציפיות שונה. כלומר, העובדים במשרדי הממשלה מצפים למידה רבה יותר של השפעה על השתלבותם ועל קידומם. לפיכך, מידת אכזבתם רבה יותר בהשוואה לעובדים ברשויות המקומיות, שרמת הציפיות שלהם נמוכה יותר. יחסם למידת ההשפעה נבדק על פי שתי טענות, הטענה שהשירות בצבא הוא

מכשול להשתלבותם בעבודה, בעיקר בגלל אובדן זמן ושירות המילואים שלעתים אינו מתקבל בברכה על ידי המעסיקים, והטענה על היעדר סיוע ממוסדות המדינה.

להלן עמדות נוספות בסוגיה זו, שעולה מהן פן נוסף לגבי התייחסותם למשמעויות הנובעות משירותם בצבא. לשאלה, **"האם לדעתך, השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל פוגע ביכולתם להתקדם?"**, 44% השיבו בחיוב. ראוי לציין שהעובדים במינהל הציבורי השיבו כך בשיעור גבוה יותר (62%). לשאלה, **"באיזו מידה להערכתך, השירות הצבאי היווה לך מכשול בעבודתך בסקטור הפרטי?"**, 35% השיבו "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד".

לצד ההסכמה בדבר חובתה של המדינה לסייע לבני העדה בתחום התעסוקה כתמורה על שירותם בצה"ל, קיימת מחלוקת לגבי מידת הסיוע. בלב המחלוקת עומדים גמלאי צה"ל – האם יש להעניק להם יותר סיוע על התרומה הרבה יותר שלהם לביטחון המדינה ולנוכח ההשלכות השליליות שעלולות לנובע מהיותם מובטלים, או לסייע יותר לקבוצות האחרות בעדה, שהן חלשות מאחר שאין להן פנסיה ממלכתית כמו ליוצאי צה"ל. סא"ל (במיל) נאיף דגש, לשעבר מפקד יחידת הגדנ"ע במגזר הדרוזי בצה"ל, הציג בריאיון עם המחבר עמדות נפוצות בסוגיות אלו בקרב בני העדה:

בעיית האבטלה אצלנו הדרוזים היא קשה במיוחד, כי בכפר כולם מכירים אחד את השני ויודעים מי עובד ומי לא... זו בושה גדולה מאוד כאשר אבי המשפחה לא יכול להביא פרנסה. הבעיה גדולה יותר כאשר המובטלים הם כאלה ששירתו בצבא. זאת בושה גדולה וזה גורם לכעס ולאכזבה... כולם מצפים שהמדינה תעזור להם... הם סיכנו את החיים שלהם בשביל המדינה והיו במעמד גבוה. אסור להפקיר אותם... המדינה צריכה לעזור להם גם משום שהדרוזים לא פונים בבקשה לקבל עזרה מתוך מחשבה שזה לא מכובד והם לא רוצים להיראות מסכנים (שם: 214).

בחינה השוואתית של העמדות שהציגו הדרוזים מלמדת שרובם אינם שבעי רצון ממידת ההשפעה של שירותם בצבא על השתלבותם בעבודה – הן בסקטור הפרטי הן במינהל הציבורי. אי שביעות הרצון רבה יותר בקרב העובדים במינהל הציבורי, ובתוך קבוצה זו – בקרב העובדים במשרדי הממשלה. השיעור הגבוה יחסית של המשיבים, שהשירות בצה"ל פוגע ביכולתם להתקדם ואף מהווה מכשול, ממחיש את הטענה לגבי בעיית אובדן הזמן בתקופת השירות הצבאי שמחריפה בגלל היעדר סיוע של המדינה. בנוגע לממצא שרובם נמנעים מלפנות לגופים ממלכתיים וציבוריים כדי לקבל סיוע במציאת עבודה, ההנחה היא שנטייה זו נובעת בעיקר מכך שהם מעדיפים להיעזר בקשרים אישיים ומשפחתיים, ואולי תורמים לכך גם מאפיינים תרבותיים שלהם ובמרכזם חוסר הרצון לפנות בבקשה לעזרה כדי לא להיראות חלשים וחסרי אונים.

העבודה במינהל הציבורי מנקודת מבטם של הדרוזים

בדיקת התייחסותם של בני העדה הדרוזית לגורמים שמשפיעים על השתלבותם במינהל הציבורי, מלמדת שביסודה היא נובעת משיקולים הדומים במהותם לאלה שמכוונים קבוצות אוכלוסייה אחרות: תנאי שכר, ביטחון סוציאלי, יכולת השפעה, ניידות חברתית, היעדר חלופות וכדומה. גורם חשוב נוסף הוא ההערכה החברתית שבני העדה העובדים בשירות הציבורי זוכים לה. ההסבר להערכה זו, נובע לדעתם הן מכך שהם הצליחו להתגבר על הקשיים הרבים שניצבו בפניהם, הן מכך שמייחסים להם רצון לסייע לבני העדה בקבלת שירותים ממוסדות המדינה ובקידום האינטרסים של העדה. בחינה של מידת השפעתם של הגורמים שמקורם במאפיינים שלהם כקבוצת מיעוט לאומי, על השתלבותם במינהל הציבורי בהשוואה לסקטור הפרטי ובמשרדי הממשלה בהשוואה לרשויות המקומיות, עשויה ללמד גם על יחסה של החברה הישראלית לשירותם בצה"ל בהקשר לתעסוקה. גישה זו, הוצגה על ידי אל"מ (במיל') לביב נסר אל-דין, סגן הממונה על מחוז חיפה במשרד הפנים, בריאיון עם המחבר:

העבודה במינהל הציבורי נתפסת אצל הדרוזים כעבודה מכובדת וחשובה כי היא מייצגת את השלטון ואת המדינה. החברה הדרוזית מעריכה ומכבדת מאוד את בני העדה שעובדים במשרדי הממשלה וברשויות השלטון. הם נתפסים כמצליחנים ונותנים תחושה טובה של כבוד לעדה הדרוזית. הם גם יכולים לייצג את האינטרסים של העדה ולעזור לקבל את הזכויות שמגיעות לנו וגם לעזור לבני עדה בבעיות שיש להם עם מוסדות המדינה (שם: 25).

דברים דומים שמדגישים את החשיבות שמייחסים הדרוזים לעבודה במינהל הציבורי בהקשר לסיוע לבני העדה, נאמרו ע"י סמי מקלדה, לשעבר ממלא מקום ראש המועצה המקומית הדרוזית דלית אל-כרמל בריאיון עם המחבר:

ברור שלדרוזים שממלאים תפקידים ממלכתיים במשרדי הממשלה וברשויות המקומיות יש מעמד מכובד מאוד, והם זוכים ליחס של כבוד בקרב בני העדה הדרוזית. זה בעיקר משום שהם יכולים לעזור בקידום האינטרסים של העדה. באופן טבעי, בני העדה רואים בהם כתובת לטיפול בנושאים בקשר עם משרדי הממשלה שלא תמיד מבינים את הבעיות המיוחדות של בני העדה. כתוצאה מכך, בני העדה שעובדים במשרדי הממשלה הופכים לכאלה שעוזרים, וכל אחד מכבד את מי שעוזר לפתור את הבעיות שלו ומכיר לו תודה (שם).

להלן עמדות שהציגו הדרוזים בכמה סוגיות שמלמדות על יחסם לעבודה בשירות המדינה ועל השפעות אפשריות של עבודה זו על בני העדה, טבלה 20 מציגה את הערכתם לגבי הקשר בין העבודה במשרדי הממשלה להזדהותם עם המדינה.

הנתונים מלמדים, כי 55% מהם סבורים שהעבודה של בני העדה במשרדי הממשלה מבטאת

טבלה 20: התפלגות התשובות לשאלה, "באיזו מידה להערכתך, העבודה של הדרוזי במשרדי הממשלה מבטאת הזדהות עם המדינה?"

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	אין קשר	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	13	5	27	34	21	כלל המדגם
100	4	3	37	35	21	תלמידי תיכון
100	16	7	35	32	10	בשירות סדיר
100	18	4	20	39	19	לאחר שירות
100	16	8	22	30	24	לא שירתו
100	15	3	16	37	29	מינהל ציבורי
100	19	8	21	27	25	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 193.

מידה רבה של הזדהות עם המדינה, לעומת 18% בלבד הסבורים שאין קשר בין הדברים או שמידת הקשר מעטה. ראוי לציין את עמדתם של אלה שעובדים במינהל הציבורי שהשיבו כך בשיעור גבוה יותר (66%). הבדל מובהק נמצא גם בהתפלגות התשובות בין העובדים במשרדי ממשלה, שהשיבו בשיעור גבוה יותר מאשר עובדים ברשויות המקומיות. סוגיה חשובה נוספת נוגעת לבעיה של היעדר מקומות עבודה ביישובי הדרוזים ובקשיים שלהם להשתלב בעבודה מסיבות שחלקן קשורות במאפיינים של העדה. לכן, דרישתם לקבל מהמדינה סיוע בתחום התעסוקה מתמקדת בשני תחומים אלה, שלכל אחד מהם יתרונות חשובים. לעניין זה ראוי להבהיר, כי סיוע מיוחד של המדינה להשתלבותם בעבודה במינהל הציבורי עשוי לתת מענה למי שיזכו בעבודה וגם למי שיוכלו להסתייע בהם, במובן של יכולת תקשורת טובה יותר בזכות ידיעת השפה, התרבות וכדומה. לעומת זאת, פיתוח מקומות עבודה ביישובי הדרוזים עשוי לתת מענה לקשיים הנובעים ממאפייני התיישבותם ולטווח הרחוק, ובפרט במובן של הענקת "חכה" ולא "דגים".

דבר זה יוצר דילמה, לנוכח שיעור המובטלים הגבוה בקרב בני העדה וההשלכות השליליות הנובעות מכך גם בגלל המאפיינים של העדה. בדיקת יחסם לנושא נבדקה באמצעות שאלה שבוחנת את מידת החשיבות שהם מייחסים לכל אחת מהאפשרויות. התפלגות התשובות לשאלה, "מה עדיף לדעתך, סיוע של הממשלה בקבלתם של הדרוזים לעבודה במינהל הציבורי או פיתוח מקומות עבודה ביישובי הדרוזים?" מלמדת כי רובם (55%) מייחסים אותה החשיבות לשתי האפשרויות. עם זאת, בקרב מי שהעדיפו אחת מהאפשרויות ניתנה עדיפות ברורה לפיתוח מקומות עבודה ביישובים, על פני קבלת סיוע מהמדינה

בהשתלבותם בשירות הציבורי (32% לעומת 13%), לרבות העובדים במינהל הציבורי עצמם. חברי קבוצה זו, גם נתנו גם עדיפות ברורה לפיתוח מקומות עבודה ביישובים על פני קבלת סיוע מהמדינה להשתלב במינהל הציבורי (30% לעומת 3%). יש להניח שהדבר נובע מכך שמבחינתם האישית הדבר אינו רלוונטי, או מתחושתם לגבי מידת ההשפעה המעטה שיש להם בעקבות העבודה במינהל הציבורי, ביחס לציפיות שלהם.

התפלגות התשובות מלמדת גם שרובם חלוקים לגבי שתי האפשרויות: הרצון לתת מענה לצרכים העכשוויים והדחופים בתחום התעסוקה לעומת הצורך לפתח מקומות עבודה ביישובים, שעשוי לתת מענה לטווח רחוק יותר. מנגד, העדיפות שניתנה לפיתוח מקומות עבודה ביישובים על פני קבלת סיוע מהמדינה, מצביעה על גישה רציונלית ופרקטית, מאחר שדרך זו עשויה לצמצם את מידת התלות שלהם במוסדות המדינה. לכך מצטרפים שיקולים כלכליים וחברתיים, שנובעים מהסמיכות הגאוגרפית של מקומות העבודה למקום המגורים. העדפה זו עשויה להיות מושפעת גם מהחשש שבעתיד הם לא יזכו לקבל סיוע מהמדינה, בין היתר בעקבות אכיפה מלאה יותר של עקרונות הדמוקרטיה ואף חקיקת חוקים נוספים שמדגישים את חובת המדינה לקיים שוויון בין אזרחי המדינה, ולנוכח המגמה הגוברת של היחלשות מעמדו של צה"ל וחשיבות השירות בו בחברה הישראלית.

העדפת מקום העבודה נבדקה גם בהקשר לחלופות למיניהן שהוצגו לפנייהם, שעניינן באיזו מידה הם מעניקים עדיפות לעבודה במינהל הציבורי בהשוואה למקומות עבודה אחרים. סוגיה זו נבדקה באמצעות השאלה, "ציינו באיזו מידה היית רוצה לעבוד בכל אחד מהסקטורים" (האפשרויות היו: משרדי ממשלה, עירייה, מועצה מקומית, חברה פרטית, חברה ציבורית ושירותי ביטחון). 55% השיבו שהם מעדיפים לעבוד במשרדי ממשלה, לעומת 18% ששללו זאת. בקרב בני העדה שעובדים במינהל הציבורי הייתה מידה גבוהה יותר של העדפת העבודה במשרדי הממשלה (73%).

ואולם, עמדות אלו אינן עולות בקנה אחד עם האופן שהם תופסים את היחס של מוסדות המדינה כלפיהם. לדוגמה, לשאלה, "באיזו מידה לדעתך יש מגמה של ניתוב הדרוזים לתפקידים מיוחדים במינהל הציבורי?", 86% השיבו שבמידה זו או אחרת יש מגמה כזאת. לעומת זאת, לשאלה, "האם לדעתך, הדרוזי צריך לשנות את מקום מגוריו כדי לעבוד במינהל הציבורי?", 82% השיבו בשלילה. נתונים אלה מצביעים על יחס אמביוולנטי של מרבית העובדים הדרוזים במינהל הציבורי: הבעת שביעות רצון ממקום עבודתם לעומת חלופה זו או אחרת ותחושה שיש הערכה רבה כלפיהם בחברה הדרוזית ובחברה הישראלית, מול הצבעה בולטת על מדיניות מפלה כלפיהם, כגון ניתובם לתפקידים מיוחדים תוך פגיעה מכוונת בקידום, וההתנגדות של רוב רובם לרעיון להעתיק את מקום מגוריהם כדי לעבוד במינהל הציבורי, התנגדות המבליטה את החשיבות שהם מייחסים לחיים במסגרת הקהילה

הדרוזית. עם זאת, אפשר לייחס זאת גם לשיקול הכלכלי הנובע מהשכר הנמוך יחסית במשרדי הממשלה ומן ההוצאות הכספיות הכרוכות בנסיעה למקום העבודה.

לצד הבדיקה של מידת ההשפעה שמייחסים הדרוזים לכל אחד מהגורמים על השתלבותם במשרדי הממשלה וברשויות המקומיות, נודעת חשיבות לבחינה השוואתית, שכן ניתוח העמדות שהם הציגו יכול ללמד גם על שינויים ותמורות שחלים בעדה, כפי שאפשר ללמוד מהתייחסותם לשאלות שבהן הם התבקשו לציין באיזו מידה עוזר כל אחד מהגורמים לבני העדה להתקבל לעבודה במשרדי ממשלה בהשוואה לרשויות המקומיות. להלן תוצאות הבחינה ההשוואתית שהתקבלו לגבי כל אחד מהגורמים המשפיעים:

- **קשרים משפחתיים** – עוזרים להתקבל לעבודה ברשויות המקומיות במידה רבה יותר מאשר במשרדי ממשלה (80% לעומת 63%).
- **חברים דרוזים** – עוזרים להתקבל לעבודה ברשויות המקומיות במידה רבה יותר מאשר במשרדי ממשלה (48% לעומת 37%).
- **חברים יהודים** – עוזרים להתקבל לעבודה במשרדי הממשלה במידה רבה יותר מאשר ברשויות מקומיות (48% לעומת 32%).
- **השכלה והכשרה מקצועית** – עוזרים להתקבל לעבודה במשרדי ממשלה במידה רבה יותר מאשר ברשויות מקומיות (66% לעומת 61%).
- **שירות צבאי** – עוזר להתקבל לעבודה במשרדי ממשלה במידה רבה יותר מאשר ברשויות מקומיות (51% לעומת 35%).
- **דרגה צבאית** – עוזרת להתקבל לעבודה במשרדי ממשלה במידה רבה יותר מאשר ברשויות מקומיות (61% לעומת 45%).

את ההשפעה השונה שהם מייחסים לגורמים אלה על השתלבותם בשני סוגי המינהל הציבורי אפשר להסביר במאפיינים השונים של גופים ציבוריים אלה ובין היתר בהשפעת הלאום של מקבלי ההחלטות – המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים. לדוגמה, קשרים משפחתיים וחברים דרוזים שיכולת השפעתם רבה יותר ברשויות המקומיות, לעומת חברים יהודים שהשפעתם עשויה להיות רבה יותר במשרדי הממשלה. בולטת במיוחד העמדה לגבי השפעת השירות בצה"ל, שדורגה לאחר הקשרים המשפחתיים, השכלה והכשרה מקצועית. עמדה זו הוצגה הן לגבי השתלבותם במשרדי הממשלה הן לגבי השתלבותם ברשויות המקומיות. התוצאות שלפיהן 35% השיבו שהשירות בצבא עוזר להשתלבותם ברשויות המקומיות, לעומת 80% שהצביעו על קשרים משפחתיים, מלמדות על מרכזיותם

והשפעתם הרבה של הקשרים המשפחתיים בתחום התעסוקה במערכת השלטון המקומי.⁹ לעומת זאת, הן מלמדות על השפעה מעטה שהם מייחסים לשירותם בצבא כגורם מסייע בתחום זה. ראוי לציין שרבים מבני העדה מייחסים השפעה רבה יותר על השתלבותם בשני סוגי המינהל הציבורי לדרגה הצבאית מאשר לעצם השירות בצבא. עדיפות זו מלמדת על הערכה של החברה הדרוזית לדרגות הקצונה, ותוצאות אלו תומכות בממצאים שלפיהם הם רואים בקציני הצבא אליטה חברתית ותשתית להנהגה חברתית ופוליטית במדינה ובקרב העדה. הנתונים שלפיהם מרביתם מייחסים השפעה רבה גם להשכלה ולהכשרה המקצועית על השתלבותם במשרדי הממשלה וברשויות המקומיות (66% ו-61% בהתאמה) מלמדים על השפעתם של החוקים והכללים בתחום חובת המכרז הנהוגים בשירות המדינה. יש להניח שזו אחת התוצאות של השינויים שמתרחשים בחברה הדרוזית ובמרכזם תהליכי מודרניזציה והענקת דגש על ההישגיות האישית, לצד ירידה במידת ההשפעה של המשפחה והחמולה בתחום זה.

מבין התועלות וההשלכות החשובות שעשויה להעניק העבודה במינהל הציבורי לבני המיעוטים הלאומיים, בולטת התועלת שבניידות החברתית וזו שבהשתלבות בהנהגה חברתית והפוליטית, שמקורה בהערכה שהעובדים במגזר זה עשויים לזכות בה. זאת בעיקר תוצאה של האפשרות שיש לעתים בידי העובד במינהל הציבורי לזכות באהדה על קידום אינטרסים אישיים וקבוצתיים של בני העדה וכתוצאה מכך לצבור הון חברתי ופוליטי ברמה המקומית והארצית. תופעת ההסתייעות בקשרים אישיים, משפחתיים, חברתיים ופוליטיים ("שחיתות קלה") נפוצה בחברה הישראלית, ובהיעדר תגובה הולמת מצד גורמי האכיפה הפכה למעין נורמה התנהגותית במינהל הציבורי (זמיר 2009; אמרני 2007). בדיקת סוגיה זו באמצעות השאלה, "מי מבין הדרוזים לדעתך, זוכה להערכה רבה יותר בחברה הדרוזית – עובד בסקטור הפרטי או עובד במינהל הציבורי?", העלתה כי 57% מהדרוזים ציינו את עובדי המינהל הציבורי. כצפוי, עובדים אלה עצמם השיבו כך במידה רבה יותר (74%) מאשר העובדים בסקטור הפרטי (47%). אפשר להניח שחלקם החזיקו בעמדה זו מלכתחילה והיא שכיוונה אותם להשתלב במינהל הציבורי.

תוצאות דומות התקבלו לגבי התייחסותם לחברה הישראלית. לשאלה, "מי מבין הדרוזים, לדעתך, זוכה להערכה רבה יותר בחברה הישראלית, זה שעובד בסקטור הפרטי או זה שעובד במינהל הציבורי?", 59% הצביעו על מי שעובד במינהל הציבורי. התוצאות מלמדות שמרבית הדרוזים סבורים שהחברה הדרוזית והחברה הישראלית מעריכות במידה רבה יותר את עובדי המינהל הציבורי מאשר את עובדי הסקטור הפרטי. בהשוואה בין שני סוגי

9 מן הראוי לציין כי בשנים האחרונות פחתה מידת השפעתם, בגלל אמצעי הפיקוח והביקורת שמפעיל משרד הפנים, המאשר את הרכב ועדת הבחונים ומשתף בה נציג מטעמו. ראו אמרני 1999א

המינהל הציבורי נמצא, כי העובדים במשרדי הממשלה סבורים כך במידה רבה יותר מאשר העובדים ברשויות המקומיות.

אחת ההשלכות החשובות של עמדות של בני העדה שמצביעות על מגמות אלו בחברה הדרוזית מוצאת את ביטויה בהיווצרות רובד חברתי חדש שמורכב מהעובדים במינהל הציבורי, שמרביתם יוצאי צבא. מסקנה זו, נתמכת על ידי תשובותיהם לשאלה, "באיזו מידה לדעתך העבודה במינהל הציבורי עשויה לסייע לדרוזי להשתלב בהנהגה הדרוזית?". נמצא כי 56% ענו, "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד", ורק 10% השיבו שאין בכך כל סיוע. חשיבותן של מגמות אלו גוברת לנוכח המאפיינים השמרניים של החברה הדרוזית, שנאלצת לאפשר לבני המעמד החברתי או הדתי הנמוך להיות חלק מהאליטה החברתית או הפוליטית. זווית התייחסות נוספת עולה מהתפלגות התשובות לשאלה, "האם לדעתך, הדרוזי צריך להתאמץ יותר כדי להתקבל לעבודה ביחס ליהודי, עם אותם נתונים אישיים?". 77% מהם השיבו בחיוב, כלומר הם סבורים שדרוזי בהשוואה ליהודי עם אותם נתונים אישיים צריך להתאמץ יותר כדי להתקבל לעבודה. העובדים במינהל הציבורי השיבו כך בשיעור גבוה יותר (89%). ההנחה היא, שזו תוצאה של ניסיונם האישי, הכולל חשיפה רבה יותר למקרים שבהם הייתה להם תחושה שעובדים יהודים התקבלו לעבודה או קודמו יותר מדרוזים בעלי נתונים דומים. בחינה השוואתית מצביעה על מגמה של גידול בשיעור הסבורים כך (65% בקרב תלמידי התיכון, 83% לאחר השירות בצה"ל, ו-89% בקרב העובדים במינהל הציבורי). נמצא כי השירות בצה"ל חיזק תחושות אלו (72%).

מעניינת העובדה שבקרב האוכלוסייה היהודית טענו רבים כי הקשיים שבפניהם ניצבים הדרוזים דומים במהותם לקשיים שהיו מנת חלקם של יהודים שעלו לארץ, בעיקר ממדינות ערב, דהיינו שהקשיים שהדרוזים מתלוננים עליהם אינם ייחודיים להם, אלא נובעים מקשיי קליטה האופייניים בחברה הישראלית. ייתכן שהסבר זה נועד לבטל הסברים אחרים כדוגמת יחס מפלה, כפי שנוטים רבים מבני העדה לציין. בדיקת העמדות של הדרוזים בסוגיה זו עשויה ללמד על פן נוסף לגבי התייחסותם למעמדם בחברה הישראלית ולמאפיינים שמייחדים אותם כקבוצת מיעוט לאומי. לשאלה, "האם לדעתך, הקשיים במציאת עבודה שהדרוזים בחברה הישראלית נתקלים בהם דומים לקשיים שבהם נתקלות עדות יהודיות אחרות בישראל?", 71% השיבו בשלילה ודחו את ההשוואה. כלומר, רובם רואים בקשיים שעומדים בפני בני העדה ייחודיים להם כקבוצת מיעוט לאומי, המלמדים על תפיסתם את מקור היחס המפלה אליהם.

לנוכח מקומם וחשיבותם של הדרוזים שעובדים במוסדות המדינה, במעגל הפנימי שלהם ובמרחקם החיים החברתיים והפוליטיים בישראל, נבדקו העמדות שלהם בכמה תחומים נוספים. לשאלה, "האם לדעתך, יש תפקיד במינהל הציבורי שדרוזים לא יכולים להתקבל

אליז? השיבו 62% בחיוב. לעומת זאת, רק 35% השיבו בחיוב לשאלה דומה שהופנתה לעובדים בסקטור הפרטי. מגמה דומה התקבלה לשאלה, **"האם אתה חש מקופח בתפקיד שאתה ממלא ביחס ליהודים בעלי אותם נתונים אישיים?"** 61% השיבו בחיוב. לעומת זאת, 43% השיבו לשאלה זהה שהופנתה לעובדים בסקטור הפרטי. תוצאה קשה התקבלה גם בשאלה, **"באיזו מידה להערכתך, זכית ליחס הוגן בוועדת המכרזים?"** נמצא כי 60% מהם השיבו שלא זכו ליחס הוגן.

עמדות אלו, שהוצגו על ידי מרבית הדרוזים, וההבדלים בין העמדות של העובדים במינהל הציבורי לאלו של העובדים בסקטור הפרטי, מצביעים על מידה רבה של תחושות קיפוח ואפליה. חמורים מאוד הנתונים שלפיהם סבורים רובם שלא זכו ליחס הוגן בוועדות המכרזים, דבר שמצביע על חוסר אמון במוסדות השלטון. ההנחה היא, שעמדות אלו קשורות בעיקר בגורמים שמקורם במאפיינים של מקום העבודה במינהל הציבורי בהשוואה לסקטור הפרטי, כגון החשיפה להליך של מכרז לקבלה לעבודה, שבעטיה מתמודדים על המשרה בעלי נתונים דומים. אם זה אכן כך, זה עלול להגביר את הנטייה ליחס לבחירת הזוכה במשרה – שיקולים זרים. הדבר גם עשוי לנבוע מציפיות גבוהות יותר לקבל יחס מועדף, בזכות שירותם בצבא. אפשר להניח שניכרת כאן גם השפעה של נטייה טבעית של האדם שלא לתלות את האשם לאי קידומו המקצועי ביכולתו האישית, אלא בגורמים אחרים. בהתייחס ליחסים בין מדינת ישראל לבין בני העדה הדרוזית, יהיו הגורמים אשר יהיו, דבר אחד ברור – תחושות קשות אלו הן קרקע פורייה להתפתחות מגמות שליליות ובמרכזן שינוי יחסם למדינה על כל המשתמע מזה.

גורמים ערכיים ותועלתניים בהעדפתם התעסוקתית של הדרוזים

העמדות של הדרוזים לגבי העבודה במינהל הציבורי וביחס לגורמים שמשפיעים לחיוב ולשלילה על השתלבותם בו מלמדות גם על אופן תפיסתם את מקומם ומעמדם בחברה הישראלית. עניין חשוב נוסף הוא שינויים ומגמות בחברה הדרוזית ובפרט גורמים המשפיעים על יחסיהם עם המדינה והחברה הישראלית. לפיכך, לצד החשיבות הרבה שנודעת לניתוח העמדות לגבי הגורמים השונים שמשפיעים על בני העדה בתחום העדפה התעסוקתית, חשוב להכיר גם את הקשרים והשפעה הדדית בין גורמים ערכיים ותועלתניים. ניתוח כזה גם מספק מידע על מקומו ומידת השפעתו של כל אחד מהמשתנים במכלול השיקולים של בני העדה בבואם להחליט אם להעדיף עבודה במינהל הציבורי או בסקטור הפרטי. באשר לסדר הצגת הדברים, מובהר כי הוא נועד ליצור רצף לוגי ואינו מצביע על חשיבות.

הגדרה עצמית – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין ההגדרה העצמית של הדרוזים לרצונם לעבוד במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם קושרים את הגדרתם העצמית לישראליות,

כך הם מעדיפים לעבוד במינהל הציבורי. על פי התפלגות הנתונים, 54% שקשרו את הגדרתם העצמית לישראליות ענו שהם מעדיפים לעבוד במינהל הציבורי "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד", לעומת 16% שאינם רוצים או שרוצים בכך "במידה מעטה". קשר זה, נמצא חזק יותר בהתייחסותם לעבודה במשרדי הממשלה מאשר ברשויות המקומיות. קשר סטטיסטי מובהק נמצא גם בהקשר של מקום העבודה – העובדים במשרדי הממשלה קושרים את הגדרתם העצמית לישראליות במידה רבה יותר מהעובדים ברשויות המקומיות (65% לעומת 37%). מגמות אלו, מוצאות את ביטויין גם בקרב בני העדה שהגדרתם העצמית נוטה לראות עצמם כערבים. כלומר, העובדים במשרדי הממשלה קושרים את הגדרתם העצמית לערבים במידה פחותה יותר מאלה שברשויות המקומיות (3% לעומת 18%). באשר למרכיב הלאומיות הדרוזית נמצא, כי העובדים במשרדי הממשלה מדגישים את הלאומיות הדרוזית במידה פחותה מזו של העובדים ברשויות המקומיות (32% לעומת 45%). אפשר להניח שזו תוצאה של עמדות שהיו לעובדים אלה מלכתחילה, כך שדרוזים בעלי הגדרה עצמית הנוטה יותר לישראליות משתלבים יותר במשרדי הממשלה מאשר ברשויות המקומיות. עם זאת, ניתן לראות זאת כתוצאה של השפעת מאפייני העבודה במינהל הציבורי, כגון עבודה עם יהודים, ביצוע מדיניות הממשלה, ייצוג והשתתפות באירועים בעלי אופי יהודי-ישראלי וכדומה.

היחס למדינת ישראל – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין יחסם של הדרוזים למדינת ישראל לרצונם להשתלב במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם תומכים יותר בזכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית, כך הם מעדיפים לעבוד במינהל הציבורי – במשרדי הממשלה יותר מאשר ברשויות המקומיות. הנתונים מלמדים כי 67% מאלה שהביעו רצון לעבוד במשרדי הממשלה תמכו בזכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית, לעומת 30% מאלה שהביעו רצון לעבוד ברשויות המקומיות. כמו כן, נמצא שיחסם למדינת ישראל משפיע על רצונם להשתלב במינהל הציבורי: מי שמביעים תמיכה רבה יותר בזכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית נוטים להעדיף את העבודה במינהל הציבורי במידה רבה יותר מאשר בסקטור הפרטי, ובהשוואה בין שני סוגי המינהל הציבורי הם מעדיפים לעבוד במשרדי הממשלה. יש להניח שהדבר נובע בין היתר מכך שהעבודה במינהל הציבורי היא בעבור מרביתם ביטוי של הזדהות עם המדינה ותרומה לחיזוקה. על פי גישה זו, העדפת משרדי הממשלה בהשוואה לרשויות המקומיות מקורה באותה גישה עקרונית, הרואה במשרדי הממשלה גוף המייצג את המדינה במידה רבה יותר מאשר מייצגות אותה הרשויות המקומיות.

השאיפה להקים מדינה דרוזית – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין מידת רצונם של הדרוזים להקים מדינה דרוזית לרצונם להשתלב במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם

שואפים להקים מדינה, כך הם מעדיפים לעבוד במינהל הציבורי. קשר זה נמצא חזק יותר בהתייחסותם לעבודה במשרדי הממשלה מאשר לעבודה ברשויות המקומיות. התוצאות מלמדות, כי השואפים במידה רבה יותר להקים מדינה נוטים יותר להשתלב במינהל הציבורי, ובו – יותר במשרדי הממשלה מאשר ברשויות המקומיות. יש להניח שהנטייה של מי ששואפים להקים מדינה להעדיף את העבודה במינהל הציבורי נובעת גם מרצונם לרכוש ידע וניסיון בניהול מערכות שלטון במסגרת הכנת תשתית להקמת המדינה העתידית. ברמה האישית, הדבר עשוי לנבוע מציפייה לתועלות אישיות, כגון השתלבות אפשרית בהנהגת המדינה העתידית. על פי גישה זו, העדפת העבודה במשרדי הממשלה נובעת מן היתרונות הרבים יותר שהיא עשויה להעניק בתחום זה מאשר העבודה ברשויות המקומיות. לכאורה, תוצאות אלו עומדות בסתירה לממצאים לגבי הנטייה הרבה יותר לישראליות ולהזדהות עם המדינה בקרב אלה מבני העדה שעובדים במינהל הציבורי. ההסבר יוצא מתוך ההנחה שרצונם להקים מדינה אינו פוגע בהכרח באינטרסים של מדינת ישראל. לפיכך, הם יכולים להזדהות עם המדינה ובאותה עת לשאוף להקים מדינה.¹⁰

תחושת שוויון – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין תחושת השוויון של הדרוזים לבין רצונם לעבוד במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם סבורים שהמדינה מעניקה להם שוויון זכויות, כך הם רוצים יותר לעבוד במינהל הציבורי. על פי התפלגות הנתונים, 66% מאלה שצינו שישראל מעניקה שוויון זכויות לבני העדה, "במידה רבה מאוד", גם ציינו שהם רוצים לעבוד במינהל הציבורי. נטייה זו, באה לידי ביטוי גם בעמדות של העובדים במשרדי הממשלה בהשוואה לעובדים ברשויות המקומיות (47% לעומת 26%). הנתונים מלמדים, כי מי שסבורים שהמדינה אינה מעניקה שוויון זכויות לדרוזים, נוטים להשתלב יותר ברשויות המקומיות מאשר במשרדי הממשלה. אפשר להניח שנטיה זו נובעת מן החשש שחוסר השוויון יתבטא באופן בולט יותר במשרדי הממשלה מאשר ברשויות המקומיות. מסקנה זו נתמכת בתוצאות שלפיהן רובם סבורים שבמשרדי הממשלה מפלים את בני העדה לעומת יהודים. בדיקת קשר בין תחושות קיפוח ואפליה לטענה שיש הרואים אותם כעריבים העלתה הימצאות קשר סטטיסטי מובהק ושלילי – ככל שהם סבורים שבמוסדות המדינה מתייחסים אליהם כמו לערבים, כך פוחת רצונם לעבוד במינהל הציבורי. קשר זה נמצא חזק יותר בהתייחסותם למשרדי הממשלה מאשר לרשויות המקומיות. לגביהן אף נמצאה מגמה הפוכה: ככל שהם סבורים שמוסדות המדינה מתייחסים אליהם כמו לערבים, כך הם מעדיפים את ההשתלבות ברשויות המקומיות הדרוזיות. תוצאות אלו נתמכות בנתונים

¹⁰ ראוי לציין, כי לא נבדקה שאלת מיקומה הגאוגרפי של המדינה הדרוזית, בגלל הרגישות הרבה של הנושא, שנדון לראשונה במחקרו של המחבר (2003), וגם נוכח חוסר הרצון הבולט של הדרוזים להתייחס לשאלה. עם זאת, במקרים שהם צידדו בשאיפה זו, הם הצביעו על רמת הגולן כעל אפשרות ריאלית למדינה הדרוזית והדגישו שהקמת המדינה במקום זה משרתת את האינטרסים של ישראל בהיותה חיץ בינה לבין סוריה.

שלפיהם 81% מאלה שעובדים ברשויות המקומיות סבורים שבמוסדות המדינה מתייחסים אליהם כמו לערבים, לעומת 66% בקרב העובדים במשרדי הממשלה.

ציפייה לתועלות – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין הציפייה של הדרוזים לתועלות ממקום העבודה לבין רצונם להשתלב במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם סבורים שהעבודה במינהל הציבורי עשויה להעניק להם תועלת בכיוון זה או אחר, כך גוברת נטייתם להשתלב בו. קשר זה נמצא חזק יותר בהתייחסותם למשרדי הממשלה מאשר לרשויות המקומיות. ייתכן שהציפייה לתועלות, כגון ניידות חברתית והשתלבות בהנהגת העדה, רבה יותר כתוצאה מעבודה במשרדי הממשלה מאשר מהעבודה ברשויות המקומיות. גישה זו נתמכת בנתונים שלפיהם סבורים רובם שהחברה הדרוזית מעריכה יותר את אלה מבני העדה שעובדים במשרדי הממשלה. ניתן לקשור זאת גם ליכולת השפעה הרבה יותר שיש להם בקידום האינטרסים של בני העדה. התפלגות הנתונים מלמדת שהעובדים במשרדי הממשלה סבורים במידה רבה יותר מאשר העובדים ברשויות המקומיות, שהעבודה במינהל הציבורי עשויה לעזור להם (94% לעומת 79%). תוצאות אלו תואמות מגמות קודמות שנמצאו במחקר, ולפיהן מרביתם סבורים שהחברה הדרוזית והחברה הישראלית מעריכות יותר את העובדים במינהל הציבורי מאשר את העובדים בסקטור הפרטי, ובהשוואה בין שני סוגי המינהל הציבורי הם סבורים שהערכה לעובדים במשרדי הממשלה רבה יותר. אחת המשמעויות של הערכה זו מוצאת את ביטוייה בניידות חברתית וביצירת תשתית להיווצרות אליטה חברתית חדשה. מסקנות אלו נתמכות בתוצאות שלפיהן 56% מהדרוזים סבורים שהעבודה במינהל הציבורי מסייעת לבני העדה להשתלב בהנהגת העדה, לעומת 10% בלבד שהשיבו שזה אינו מסייע. ייתכן שההבדלים במידת ההערכה נובעים בעיקר מכך שנדרש מאמץ רב יותר כדי להשתלב במשרדי הממשלה מאשר המאמץ הנדרש כדי להשתלב ברשויות המקומיות הדרוזיות, שמקבלי החלטות בהן הם מבני העדה.

היחס לשירות בצה"ל – נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין הציפייה של הדרוזים לתועלות מהשירות בצה"ל לרצונם לעבוד במשרדי הממשלה. כלומר, ככל שהם סבורים שהשירות בצה"ל עשוי לעזור להם, כך הם נוטים לעבוד במינהל הציבורי יותר מאשר בסקטור הפרטי, ובמשרדי הממשלה יותר מאשר ברשויות המקומיות. ייתכן שהדבר נובע מהערכתם שהמעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים במשרדי הממשלה, שרובם יהודים, עשויים להתחשב יותר בשירות הצבאי. כלומר, הם סבורים שבקרב היהודים יש הערכה והתחשבות רבה יותר בגורם זה. במישור אחר, נמצא קשר מובהק וחיובי בין מידת שביעות רצונם מהשפעת השירות בצה"ל, לנטייתם לעבוד במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם שבעי רצון במידה רבה יותר, כך הם מעדיפים יותר לעבוד במינהל הציבורי. בחינת הקשר בין מאפיין התנהגותי זה לבין רצונם לעבוד במינהל הציבורי עשויה להצביע על פן חשוב

נוסף של קשרים והשפעה בין שירותם בצה"ל לבין השתלבותם במינהל הציבורי. הבדיקה העלתה כי קיים קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין המשתנים: ככל שהם מביעים נכונות להתנדב לשירות בצה"ל, כך גוברת נטייתם לעבוד במינהל הציבורי, ובמשרדי הממשלה יותר מאשר ברשויות המקומיות. התפלגות הנתונים מלמדת, כי מבין העובדים במינהל הציבורי שלא שירתו בצה"ל, 92% השתלבו ברשויות המקומיות לעומת 8% בלבד, שהשתלבו במשרדי הממשלה. אפשר להניח, כי היעדר קשר סטטיסטי מובהק בין שירותם בצה"ל לבין השתלבותם במשרדי הממשלה לעומת השתלבותם ברשויות המקומיות, מקורו בשיעור הגבוה מבני העדה שמתגייסים לצה"ל, שיעור שמקטין את הפער של מאפיין זה בין שני סוגי המינהל הציבורי. סיבה אפשרית נוספת היא הקושי הגדול יותר להשתלב במשרדי הממשלה, בגלל המרחק ממקום המגורים, יכולת השפעה מעטה יותר של בני המשפחה ועוד.

דרגה צבאית - נמצא קשר סטטיסטי מובהק וחיובי בין הדרגה הצבאית של הדרוזים לבין רצונם להשתלב במינהל הציבורי. כלומר, ככל שהם סבורים שהדרגה הצבאית עשויה לעזור להם להתקבל לעבודה במשרדי הממשלה, כך גוברת נטייתם להשתלב. תוצאות דומות התקבלו לגבי הרשויות המקומיות. בחינה השוואתית בין שני המגזרים הציבוריים מלמדת כי מידת ההשפעה על השתלבותם במשרדי הממשלה רבה יותר. ההנחה היא, שזו תוצאה של הערכתם שבמשרדי הממשלה, שרוב המעסיקים והבוחנים בוועדות המכרזים בהם הם יהודים, תהיה מידה רבה יותר של התחשבות בדרגה הצבאית. מגמות אלו מוצאות את ביטוין גם בעמדות של העובדים במינהל הציבורי. התפלגות הנתונים מלמדת שהעובדים ברשויות המקומיות סבורים בשיעור גבוה יותר שהדרגה הצבאית לא עוזרת או עוזרת במידה מעטה להשתלבותם במינהל הציבורי (44% לעומת 29%). כמו כן, נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין הדרגה הצבאית למקום העבודה. כלומר, ככל שהדרגה הצבאית גבוהה יותר (בפרט בהבחנה בין קצין לחוגר), כך גדל שיעור העובדים במשרדי הממשלה, וככל שהיא נמוכה יותר, כך גדל שיעור העובדים ברשויות המקומיות. ההנחה היא, שמגמה זו נובעת מהנטייה של בעלי הדרגות הבכירות יותר להעדיף את העבודה במשרדי הממשלה בהשוואה לרשויות המקומיות, שנתפסת בעיניו הם כמכובדת יותר. ניתן לקשור זאת גם לנטייה של מעסיקים ובוחנים במשרדי הממשלה, שמרביתם יהודים, להעדיף את בעלי הדרגות הבכירות, שמייחסים להם כישורים ומיומנויות בשל דרגתם.

השכלה - לא נמצא קשר מובהק מבחינה סטטיסטית בין ההשכלה למקום העבודה. עם זאת, התפלגות הנתונים באחוזים מלמדת כי באופן יחסי, שיעור הדרוזים שאינם אקדמאים ברשויות המקומיות גדול יותר מאשר במשרדי הממשלה (63% לעומת 48%). ייתכן כי זו תוצאה של ההבדלים בין שני סוגי המינהל הציבורי בתחום אמות מידה לקליטת עובדים ובמידת ההקפדה על יישומם. שכן, המכרזים למשרות במשרדי הממשלה מנוהלים

על ידי נציבות שירות המדינה, בעוד המכרזים למשרות ברשויות המקומיות מנוהלים על ידי הרשויות עצמן, אמנם בפיקוח של משרד הפנים אך בהשפעה רבה של ראש הרשות המקומית.¹¹

מקום מגורים – נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין מקום המגורים למקום העבודה. התפלגות הנתונים מלמדת, כי 21% מבין אלה שגרים ביישוב דרוזי עובדים במשרדי הממשלה, לעומת 5% שגרים ביישוב מעורב. התוצאות מצביעות על קשר נסיבתי, שלפיו דרוזים שחיים ביישוב שכל התושבים בו הם מבני העדה, נוטים לעבוד במשרדי הממשלה במידה רבה יותר מאלה שחיים ביישוב מעורב. ייתכן שנטייה זו נובעת מקושי חברתי, שהרי העבודה במשרדי הממשלה מבטאת הזדהות עם המדינה.

מצב כלכלי – נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין המצב הכלכלי של הדרוזים למקום העבודה. התפלגות הנתונים מלמדת שככל שהמצב הכלכלי שלהם גבוה יותר, כך גם שיעור העובדים במשרדי הממשלה גבוה יותר, ולהפך – ככל שהוא נמוך יותר, כך שיעור העובדים ברשויות המקומיות גבוה יותר. יש להניח כי זו תוצאה של רמת השכר הנמוכה יחסית במשרדי הממשלה בהשוואה לרשויות המקומיות, וסיבה אפשרית נוספת היא עלויות השכר הנובעות מהמרחק הגאוגרפי בין היישובים הדרוזיים ששוכנים בצפון המדינה למשרדי הממשלה שרובם ממוקמים בירושלים. נראה אפוא שמי שמצבם הכלכלי טוב יכולים להרשות לעצמם במידה רבה יותר לעבוד במשרדי הממשלה.

אידאולוגיה ותועלתנות – בדיקת קשר סטטיסטי לקיומם של גורמים דומים שמכוונים את הדרוזים להשתלב בצבא ובמינהל הציבורי נעשתה באמצעות שני משתנים, אידאולוגיה ותועלתנות, תוך בחינה השוואתית בין מידת השפעתם על רצונם להשתלב במשרדי הממשלה לעומת הרשויות המקומיות. נמצא באופן ברור כי המשתנה "אידאולוגיה" תורם יותר ובאופן משמעותי לרצונם לעבוד במשרדי הממשלה. בהתייחס לרשויות המקומיות נמצאה מגמה הפוכה באופן מובהק, כלומר המשתנה "תועלתנות" תורם יותר למידת רצונם לעבוד ברשויות המקומיות. תוצאות אלו תואמות את הגישה העקרונית שהציגו רוב בני העדה, ולפיה העבודה במשרדי הממשלה היא בעבורם ביטוי של הזדהות עם המדינה ותרומה לחיזוקה. לפיכך, מי שהתגייסו לצבא מטעמים אידאולוגיים, נוטים במידה רבה יותר להשתלב במשרדי הממשלה מאשר מי שהתגייסו מטעמים תועלתניים. האחרונים נוטים יותר להשתלב ברשויות המקומיות. לכאורה, תוצאות אלו סותרות את הממצאים שלפיהם התועלות האישיות מהעבודה במשרדי הממשלה עשויות להיות רבות יותר. ייתכן שהדבר נובע מההקרבה האישית הרבה יותר הכרוכה בעבודה במשרדי הממשלה, בין היתר

11 דוחות ביקורת שפורסמו על ידי משרד מבקר המדינה ומשרד הפנים מצביעים על היקף גדול של ליקויים וחריגות מהכללים המחייבים בהעסקת עובדים ברשויות המקומיות לרבות בתחום קליטתם לעבודה.

בגלל המרחק ממקום המגורים ובגלל העבודה עם מנהלים ועובדים יהודים, שלא כברשויות המקומיות הדרוזיות, שם העובדים הם מבני העדה.

לסיכום, השינויים והתמורות שחלו וממשיכים להתחולל, ובקצב מואץ, בחברה הדרוזית בישראל, מוצאים את ביטויים הבולט בדפוסי התנהגותם החברתית והפוליטית של בני העדה ברמה המקומית והארצית. המחאה הציבורית שלהם, שמחריפה בסגנונה עד כדי אלימות פיזית כלפי כוחות הביטחון, הטענות הקשות שלהם נגד המדינה על אפליה והתגברות הקולות בקרבם הקוראים להנהגתם להפסיק לתמוך במדינה ולא לשרת בצה"ל, מחייבים את המדינה לחשוב על הדרך שיש לנקוט בנוגע למעמדם ולמערכת היחסים עם קבוצת אוכלוסייה חשובה ומיוחדת זו, שתרומתה למדינה רבה לאין שיעור ממשקלה היחסי באוכלוסייה. הנתונים ההשוואתיים שלפיהם בכל תחומי החיים – השכלה, כלכלה, השתלבות בצבא ובשירות הציבורי ועוד – חל שיפור משמעותי במצבם כפרטים וכקבוצה, מלמדים שמקור טענותיהם הוא בתחושות שמקורן אולי בחשבון נפש פנימי ובחששות לגבי מעמדם ועתידם, ואינו משקף בהכרח את מציאות חייהם, שהוא טוב לאין ערוך ממצבם בעבר ומזה של בני העדה במדינות האחרות.

בכל הנוגע לשילובם של הדרוזים בשירות הציבורי ובפרט במשרדי הממשלה, יש לתת את הדעת למציאת פתרונות יצירתיים לאור רצונם העז להשתלב במגזר הציבורי וההשלכות השליליות הנובעות מתחושת הכישלון שנתפס על ידי רבים מהם כחוסר רצון מצד המדינה לסייע להם. צורך זה מקבל משמעות נוספת לאור המאפיינים של השתלבותם בצה"ל ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי. על רקע זה, ולנוכח העמדות שהוצגו על ידם בנוגע לתחושות הקיפוח, לשינוי ביחסם למדינת ישראל, לזהותם הלאומית ולשאיפותיהם המדיניות, עוסק הפרק הבא ברעיון הקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן, המשתלב עם רצונם של הדרוזים לנהל את חייהם על פי אמונתם, ועם האינטרסים האסטרטגיים והגאופוליטיים של ישראל.

פרק חמישי: מדינה דרוזית כאינטרס גאופוליטי של ישראל

מבוא

תחושת האי-נוחות ואף התמיהה שמעוררת העלאת הרעיון לבחון את האפשרות להקמת מדינה דרוזית, המובנות כשלעצמן, גוברות כאשר מתברר שהמקום המוצע הוא רמת הגולן. מקובלת ההנחה שלדרוזים אין שאיפות מדיניות במובן של רצון להקים לעצמם מדינה. יתרה מזו, ההדגשה שהם אינם רוצים להקים מדינה, שמלווה את בני העדה הדרוזית מאז היותם לקבוצה דתית נפרדת, הפכה עם הזמן לאחד מסימני הייחוד שלהם, ועל פיו נהוג להתייחס אליהם במקום מושבם כאזרחים הנאמנים לשלטונות. בדרך כלל, יחס זה מתורגם למדיניות שמאפשרת את שילובם בחברה, בצבא ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי. השפעתו של סימן היכר זה על התנהגותם החברתית והפוליטית של הדרוזים היא כה חזקה, עד שגם החוקרים בקהיליה המדעית מציינים זאת כעובדה מבלי שבדקו זאת הלכה למעשה. לכך מוסיפים לרוב את מספרם הקטן יחסית של הדרוזים שאינו מצדיק הקמת מדינה, את היותם מפוזרים בכמה מדינות, את העובדה שאין להם מקום מסוים שהם מכנים מולדת ואת הטענה שהדת הדרוזית עצמה אינה מכוונת אותם להקמת מדינה.

ואולם מתברר, כי בניגוד מוחלט לדעה הרווחת, רבים מבני העדה חולמים על מדינה משלהם, אם כי בהצהרות הפומביות שלהם הם ממשיכים להדגיש שאין להם שאיפות מדיניות ושנאמנותם נתונה למדינה שהם אזרחיה. נדמה שאין צורך להרחיב את ההסבר באשר לשיקולים שמכוונים אותם להתנהגות זו, שנובעת בעיקרה מחשש מפני פגיעה באמון בנאמנותם למדינה שהם חיים בה.

הרעיון להקים מדינה דרוזית עלה בעבר בישראל פעמים אחדות, גם על ידי צמרת קובעי המדיניות של ישראל. אחד הבולטים שבהם היה יגאל אלון. בשנת 1967, בהיותו שר העבודה, הציע אלון לראש הממשלה לנצל את המצב הגאופוליטי באזור כדי ליזום מרד של הדרוזים בסוריה שיביא להקמת מדינה דרוזית שתשמש חיץ בין ישראל לסוריה. אחרי שהצעתו הועלתה כמה פעמים בעל פה אך לא זכתה להתייחסות ראויה, הוא הגיש את הצעתו בכתב. ב-20 באוגוסט 1967 במסמך המופנה לראש הממשלה בסיווג סודי ביותר. להלן קטע ממנו:

מבחינת הייחודיות של העדה הדרוזית, וכן מבחינת מספרם והתנאים הגאוגרפיים של תחום המושב שלהם, הם עשויים, לדעתי, למרוד בדמשק על מנת להקים מדינה ריבונית משלהם. תנאי לכך, כמובן, שיוכלו לקבל הדרכה מדינית בסיוע צבאי מגורם חיצוני. הימצאותנו ברמת הגולן בקרבה בלתי-אמצעית אל הריכוז הדרוזי שלמרגלות החרמון, ובמרחק לא רב מהר הדרוזים, נותנת לנו הזדמנות לסייע בידם בהגשמת שאיפתם. הם ידועים כלוחמים טובים.

הדרוזים הישראלים, במיוחד אלה ששירתו בצה"ל, עשויים להוות גורם חשוב בארגון הכוחות הדרוזים בסוריה, נוסף על קצינים ופעילים יהודים השולטים בערבית ומתאימים לתפקיד מיוחד כזה. מדינה דרוזית בדרום סוריה תהווה מעין מדינת חייץ בין סוריה, ירדן וישראל. יש להניח כי מדינה אשר כזאת לא תהיה לצנינים בעיני רבת עמון אפילו אם היא לא תודה בכך בגלוי. תוצע למדינה הדרוזית, אם וכאשר תוקם, ברית הגנה הדדית עם ישראל על כל הכרוך בכך, מתוך הנחה שהמדינה הדרוזית תכיר באחזותנו הקבועה ברמת הגולן (אביבי 2007: 364).

לימים ציין אלון שמומחים צבאיים עולמיים ראו בהצעתו את אחת ההצעות המעניינות ביותר מבחינה אסטרטגית וטענו שהיא הייתה בהישג יד. הוא הוסיף כי אילו הצעתו זו להקמת מדינת חייץ דרוזית הייתה מתקבלת בזמנו, היה כל הוויכוח על רמת הגולן נושא אופי אחר.

הדרוזים עצמם מקפידים להצניע את העניין, והספרות שנכתבת על ידי בני העדה מציינת את הדברים ברמז ובדרך אגב, אך מבין השורות ניתן ללמוד על מנהיגים דרוזים שתמכו בהצעה ואף היו מוכנים לפעול למימושה. כך לדוגמה נמצא שנעשו מאמצים לארגן קבוצה של מנהיגים דרוזים מישראל, מלבנון ומסוריה שתפעל להקמת ישות דרוזית. במסגרת הפעילות סביב רעיון זה בדקו נציגי היישוב היהודי את האפשרות שבתמורה לסיוע שהם יגישו לדרוזים בנושא, דרוזים מיישובי הגליל ימכרו את אדמותיהם היהודים. יש דרוזים הטוענים שאלה מבני העדה שתמכו ברעיון ראו עצמם כלאום נפרד מהערבים ושהם הרחיקו לכת כאשר לקראת סוף שנות השישים העלו, יחד עם גורמים בציבור היהודי, את הדרישה להקים מדינה דרוזית. כמו כן, רוב הדרוזים ראו בכך עניין בלתי מציאותי (שכיב 2000).

דברים דומים בעניין היוזמה הישראלית בנושא המיוחסים לראש המוסד לשעבר האלוף (במיל') מאיר עמית, אחד מקובעי המדיניות הביטחונית החשובים של ישראל בשעתו, פורסמו בעיתונות בשנת 2006. מסופר שבימונו האישי הנושא את התאריך 15.6.1967 (ימים ספורים אחרי סיום מלחמת ששת הימים), הוא כתב שעוד במהלך המלחמה הוא ניסה לפעול להקמת מדינה דרוזית עצמאית בסוריה. לדבריו, הוא ואחרים לחצו על הממשלה שתורה לצה"ל לכבוש את הר הדרוזים בסוריה כדי להקים שם מדינה דרוזית, מאחר שהם ראו בכך מהלך משמעותי מבחינה גאופוליטית. עמית מביע צער ביומונו על כך שהדבר לא נעשה וטוען שישראל הפסידה נכס אסטרטגי חשוב. וכך הוא כתב:

באותם הימים הייתה קבוצה... שלחצה ללכת לג'בל דרוז (הר הדרוזים בסוריה). אמרנו: בואו לא נהיה ילדים טובים, ניקח לעצמנו עוד יום אחד. העניין הזה משמעותי מבחינה גאופוליטית, מפני שאם אתה מגיע לג'בל דרוז אתה יוצר ישות היושבת בין ירדן לבין סוריה. מי שמסתכל על המפה יכול להבין שאז קיימת אפשרות לדחוף אותם לאוטונומיה... זה לא התקבל אז. אני אישית מצטער... לנו יכול היה להיות נכס שלא יסולא בפז (ברגמן 2006).

מדיניותה של ישראל בנוגע לעתיד רמת הגולן, שהוא מרכיב מכריע בבחינת היתכנות רעיון המדינה הדרוזית כיום, מלמדת על חוסר החלטיות. הדבר מוצא ביטוי בולט בנקיטת צעדים סותרים ובהצהרות על חשיבותה וחיוניותה של רמת הגולן – שסופחה לישראל על פי חוק – לביטחונה של המדינה, ובהקמת תשתיות ויישובים באזור, הכרוכה בהשקעה כספית עצומה. לעומת זאת, ידיעות רבות ממקורות שונים מוסרות על התחייבויות של ראשי ממשלה לוותר על השטח תמורת הסכם שלום עם סוריה. על פי עדויות שזכו לפרסום רב באמצעי התקשורת, בעיקר מצד גורמים זרים, שיחות בלתי רשמיות בין ישראל לסוריה על הסכם שלום ביניהן התחילו כבר בסוף שנות השישים, בסמיכות למלחמת ששת הימים (בר-סימן-טוב תשס"א). לדוגמה, שגריר סוריה בצרפת כתב בספרו שפורסם בשנת 1969, שהתבקש על ידי שליט סוריה לנהל משא ומתן חשאי עם שר החוץ של ישראל בניסיון להגיע להסכם שיחזיר את רמת הגולן לסוריה. אחרי מלחמת יום הכיפורים פורסמו הצהרות של ההנהגה הסורית, ולפיהן תמורת נסיגה מלאה מרמת הגולן מוכנה סוריה לחתום על הסכם שלום עם ישראל. בלטה בכך הצהרתו של נשיא סוריה חאפז אל-אסד שניתנה בראיון לעיתון "טיים" בתחילת שנת 1974 תחת הכותרת: "אסד: איני פסימי לגבי סיכויי השלום". בכתבה נכתב שנשיא סוריה אמר שהוא מוכן לפירוז זמני של הגולן אחרי החזרתו לריבונות סוריה תמורת פירוז של שטח מקביל על ידי ישראל. שנים מספר אחר כך נשמעו הצהרות מעורפלות מצד ההנהגה בישראל, המעלות ספקות לגבי מידת הנחישות לראות ברמת הגולן חלק בלתי נפרד מישראל. תחילתה של מגמה זו ניכרת בהצהרתו של שר החוץ דאז משה דיין בשנת 1979, שבה אמר בין היתר כי ייתכן שישראל תיאלץ לבחור בין החזקת הגולן ללא שלום או לבחור בשלום ללא הגולן. לצד אמירה זו, שמעמידה את השלום עם סוריה מול החזקת הגולן, הוא מצוטט על ידי סגן ראש ממשלת מצרים, כמי שאמר שישראל תשלים עם פינוי הגולן תמורת שלום. מעניינת עמדתו של ראש הממשלה מנחם בגין, שאמר בשנת 1977:

ישראל תישאר ברמת הגולן. אולם במסגרת של חוזה שלום נהיה מוכנים לסגת מהקו הנוכחי לקו [חדש], שיהווה... גבול של קבע". כמו כן, קווי היסוד של ממשלת בגין הצביעו גם הם על נכונותה של ישראל לקחת חלק, ללא תנאים מוקדמים, בוועידת השלום בז'נבה, על יסוד החלטות מועצת הביטחון של האו"ם 242 ו-338 אשר קוראות לפתרון הסיכוך הישראלי-ערבי בדרכי שלום, וקובעות את העיקרון של שלום תמורת שטחים (מעוז 1999).

מלחמת לבנון הראשונה בשנת 1982 הביאה להפסקה של כעשור בעיסוק בשאלת הגולן. בתחילת שנות תשעים התחדשה פעילות די מואצת לבדיקת העמדות של הצדדים באמצעות מתווכים שונים ובמרכזם הממשל בארה"ב. שינוי חשוב בעמדת הסורים בא לידי ביטוי בשיחה שקיים נשיא סוריה עם חברי משלחת של דרוזים מרמת הגולן. בפגישה זו, שהתקיימה ב-9.9.1992, הביע נשיא סוריה לראשונה את הסכמתו לשלום עם ישראל

תמורת החזרת הגולן לריבונות סורית. הוא מצוטט כמי שאמר שרצונו "בשלום של אמיצים, שלום של אבירים, שלום אמיתי, שלום שנמשך וערב לאינטרסים של כולם". מנהיגים סורים המשיכו בהצהרות ובמסרים על נכונותה של סוריה להגיע לשלום עם ישראל תמורת נסיגה מהגולן. כך לדוגמה אמר שר החוץ הסורי בעת ביקורו בארה"ב שסוריה מוכנה לשלום טוטלי עם ישראל.

בפגישת פסגה עם נשיא ארה"ב בינואר 1994 הצהיר נשיא סוריה שהבחירה האסטרטגית שלו היא שלום אמת עם ישראל וקיום יחסי שלום רגילים עמה. לזאת יש להוסיף את העובדה שההצהרות של הבכירים הסורים בדבר שלום עם ישראל פורסמו גם באמצעי התקשורת בסוריה עצמה. סוריה אף נקטה צעדים למיניהם במטרה לשכנע את ישראל לגבי כנות כוונותיה לשלום. בין היתר, היא אפשרה ליהודים מסוריה להגר ממנה, אישרה למשלחת של ערבים מישראל לבקר בסוריה כדי לנחם את הנשיא על מות בנו באסל בתאונת דרכים, ולקראת ביקור צוות השלום האמריקני הוצגו כרזות שלום בדמשק. ואולם, נשיא סוריה סירב לעשות צעד נוסף ולקיים שיחות ישירות עם ישראל, למרות הבקשות הרבות שהופנו אליו. הוא התעקש שתחילה תתחייב ישראל לנסיגה כוללת מהגולן ומדרום לבנון, דרישה שישראל דחתה. עם זאת, המנהיגים בישראל שלא היו אדישים למדיניות החדשה שנקט המשטר הסורי, החלו לרמוז בפומבי על נכונות לסגת ממרבית שטחה של רמת הגולן תמורת הסכם שלום מלא. בד בבד עם הצהרות ומסרים שהועברו לסוריה על ידי מתווכים שונים נעשו ניסיונות להכשיר את דעת הקהל בישראל לאפשרות של נסיגה מהגולן. כך לדוגמה אמר ראש הממשלה לשעבר יצחק רבין, שהסיכון בירידה מרמת הגולן דומה לזה של הנסיגה מסיני, ודיבר על "ויתורים כואבים" כולל עקירת יישובים תמורת הסכם שלום עם סוריה (מעוז 1996).

על רצינות כוונותיה של ישראל לסגת מרמת הגולן מעידות שיחות שקיים בארה"ב בשנת 1994 הרמטכ"ל דאז, אהוד ברק, על הסדרי ביטחון בגולן אחרי נסיגה אפשרית. שנה אחר כך נדונה ברצינות האפשרות לקיים משאל עם במקרה של נסיגה משמעותית מהגולן, ושר המשפטים אף הקים צוות מיוחד כדי לקבוע מה נוסח השאלה שתוצג, מה הרוב שידרש ואם יתאפשר מסע תעמולה מקדים. בשנת 1998 נחשפה תוכנית סודית ("מבצע מנג'ר"), לבדיקת ערכם של הנכסים בגולן לשם פינוי אפשרי של השטח (פטרסבורג, ברוך וגליקמן 1998). כצעד משלים גובשה בארה"ב תוכנית שלום, ולפיה בתוך כשמונה חודשים יושג הסכם ותיערך ועידת פסגה בהשתתפות שני המנהיגים, רבין ואסד. אלא שלצד הצהרות וצעדים אלה הצליחו המתנגדים לנסיגה מהגולן להביא בסוף 1981 לחקיקת חוק רמת הגולן, התשמ"א-1981 ("חוק שיריון הגולן"), הקובע שכל ויתור על שטח ישראלי ריבוני מחייב את אישור הכנסת ברוב של 61 לפחות. אחת ההתבטאויות הדרמטיות לגבי כוונותיה של ישראל הייתה של ראש הממשלה דאז אהוד ברק, כי כל קודמיו בתפקיד הסכימו לסגת מכל

שטחה של רמת הגולן. רצח ראש הממשלה יצחק רבין (4.11.1995), פעולות טרור, תגובות של ישראל וצעדים שנקטו גורמים פנימיים וחיצוניים מנעו מישראל ומסוריה לגשר על הפערים. בהתייחס לשלטון הנוכחי בישראל, בולטת במיוחד הידיעה שפורסמה בספטמבר 2009, שגם ראש הממשלה בנימין נתניהו הסכים בתקופת כהונתו הקודמת לסגת מכל שטחי רמת הגולן תמורת הסכם שלום עם סוריה. על פיה, אזרח אמריקני ששימש מתווך בין ישראל לסוריה והוגדר כמקורב לראש הממשלה, שלח ב-12.11.1999 מכתב לנשיא ארה"ב ביל קלינטון ובו דיווח לו כי נתניהו מסכים לנסיגה מלאה מכל שטחה של רמת הגולן תמורת שלום (יתום 2009).

תימוכין לטענות לגבי הסכמתה של ישראל לסגת מרמת הגולן תמורת שלום עולים גם בריאיון שהעניק האלוף (במיל') אורי שגיא לביטאון ארגון נכי צה"ל. הוא מספר בו בפירוט על המשא ומתן שקיים עם הסורים בשנים 1999 ו-2000 בתוקף תפקידו כראש צוות המשא ומתן של ישראל לשיחות עם סוריה. לדבריו, הגורם שמנע את השגת השלום בין המדינות היה חולשת המנהיגים ולא שאלת הגבולות. הוא מדגיש כי כל חמשת ראשי הממשלה האחרונים של ישראל הסכימו עם העיקרון שהסכם שלום עם סוריה יכול נסיגה מלאה בגולן לקווי 4 ביוני 1967, ושלמעשה נמצאו פתרונות לרוב השאלות שבמחלוקת ובכלל זה בענייני הגבולות, הביטחון והמים. מעניינים במיוחד דבריו בנוגע להחמצת השלום בהתייחס לישראל, שנוהגת לגישתו להלקות את עצמה אחרי כישלונות צבאיים, אך לא בודקת את התנהלותה אחרי כישלונות מדיניים ואסטרטגיים, כדוגמת מקרה זה, שלהערכתו היה כישלון מדיני-אסטרטגי ראשון במעלה של ישראל (צור 2010).

בסוף 2009 דווח באמצעי התקשורת על סדרת מסרים שהעביר נשיא סוריה לישראל באמצעות גורם אירופי שנפגש עם ראשי השלטון הסורי בדמשק. עולה מהם שסוריה מעוניינת לחדש את שיחות השלום עם ישראל על פי העקרון של החזרת שטחי רמת הגולן עד קווי 4 ביוני 1967, ובתמורה מתחייבת סוריה לנרמול מלא של היחסים עם ישראל, כולל פתיחת שגרירויות בשתי המדינות. מעניינת התגובה המיוחסת לישראל, שהיא רואה בחיוב את השינוי שחל בעמדה הסורית, שבשונה מהעבר היא מסכימה כיום לתיווך אמריקאי, למרות שהיא מסרבת לדרושת ישראל שתנתק את קשריה עם איראן (שיפר 2009).

על רקע דברים אלה, נראה שראוי להתבונן ברמת הגולן מזווית אחרת, ולדון ברעיון של הקמת מדינה דרוזית בשטחה בהתייחס לאינטרסים אסטרטגיים וגאופוליטיים ארוכי-טווח של ישראל אל מול האפשרויות האחרות העומדות לפניה. בדיון כזה יבואו לידי ביטוי תמהיל של רעיונות המשולבים בממצאי מחקר לגבי שאיפותיהם של בני העדה הדרוזית להקים מדינה והתייחסות למציאות הגאופוליטית המיוחדת במזרח התיכון. מובן שהרעיון טומן בחובו שאלות קשות במגוון רחב של נושאים ותחומים, ועל הדיון להתייחס אליהם.

על ניסיון העבר והלקח ההיסטורי

העלאת הרעיון להקים מדינה חדשה ובפרט לקבוצת לאום שמספר חבריה נאמד ב-1.5 מיליון נפש ושאינה דורשת זאת, מחייבת הסבר והצגת סיבות בעלות משמעות מיוחדת. תחילה יש להקדים וליצור בסיס התייחסות למושג מדינה, שדמותה בעת החדשה היא תוצר של התפתחות היסטורית ארוכה. למרות השוני הרב בין המדינות, ישנם מרכיבים בסיסיים הזוהים לכולן או למרביתן. מקובל להגדיר מדינה כארגון חברתי של בני אדם שמפעיל שלטון על קבוצת אוכלוסייה החיה באזור גאוגרפי מוגדר. למדינה מאפיינים חשובים שמסמלים את ריבונותה, כגון שטח, מוסדות שלטון, צבא, סמלים, דגל והמנון. על פי רוב יש במדינה ערכים נורמטיביים משותפים שמקובלים על כל התושבים או על מרביתם. ריבונותה של המדינה מתבטאת גם ביכולתה למנוע שלטון או פעילות בתחומה הגאוגרפי שלא בהסכמתה. להכרה מצד הקהילה הבין-לאומית וליחסיה עם מדינות אחרות נודעת חשיבות רבה. יכולתה של המדינה לכפות את רצונה על התושבים שבתחומה באמצעות חוקים, וחובתם של התושבים להישמע להם ללא תלות בגורם חיצוני, הם אחד המרכיבים העיקריים שמצביעים על עצמאותה. במילים אחרות, מדובר בריבונות על שטח, שממנה שואבים מוסדות המדינה את כוחם לכפות על התושבים את ההחלטות שהם מקבלים, היוצרות, לטוב ולרע, את המסגרת שאפשר לכנותה מדינה בעידן הנוכחי.

תנאי הכרחי נוסף שמבטא את ריבונותה של המדינה הוא קיומו של כוח צבאי שנשמע למרותו של השלטון. לכל המדינות בעולם יש צבא, גם לאלו שאינן מאוימות. בחינת מעמדו ומקומו של הצבא בחיי המדינה מלמד כי ישנם כמה מרכיבים דומים ומשותפים לצבאות השונים. לדוגמה, מעמדו של הצבא בחברה ובמערכת השלטונית הוא על פי רוב גבוה, והצבא כארגון והמשרתים בו זוכים ליחס של אהדה מצד אזרחי המדינה. במהלך השנים נוספו סממנים שהפכו עם הזמן לסימני היכר מוסכמים של המדינה המודרנית: ההמנון הלאומי שהוא מקור של גאווה ושבעת השמעתו עומדים דום ויש מדינות שבהן גם מחויבים להצדיע, וכן דגל לאומי ושפה. עם זאת, השונות הרבה הקיימת בין המדינות והשינויים שחלו במאפייני המדינה הם קרקע פוריה ליצירת מתכונת חדשה שמביאה בחשבון את המאפיינים הייחודיים של האוכלוסייה, של השטח ושל המצב הגאופוליטי באזור. במסגרת זו יש להזכיר את שיטות המשטר "פדרציה" ו"קונפדרציה", שבהן המדינות מוותרות על סממנים מרכזיים של עצמאות. בעוד במצב של קונפדרציה מדובר במדינות עצמאיות שהחליטו על פי הסכם מחייב לפעול ביחד בתחום מסוים או בכמה תחומים, הרי בפדרציה הן מוסרות חלק מסמכויותיהן השלטוניות לרשות שלטונית משותפת (השלטון הפדרלי). בדרך כלל נושאי הביטחון והחוץ ימצאו בידי השלטון המרכזי. הדוגמה הבולטת והמוכרת לשיטת משטר זו היא ארה"ב, אך היא נהוגה באופנים שונים גם במדינות אחרות ובהן

גרמניה, שווייץ ובלגיה. אחת הטענות היא, שהמגוון הגדול שיש ברעיון הפדרליזם מצביע על חשיבותו הרבה בחיים הפוליטיים ובמחשבה המדינית ליישוב סכסוכים מורכבים שאין דרך ליישבם בדרכים המקובלות (Elazar 1991).

יכולתה של המדינה להבטיח את עצמאותה ואת המשך קיומה מותנית בגורמים רבים. במישור הפנימי, נודעת חשיבות מכרעת ללכידות החברתית. לכן, רוב המדינות משקיעות משאבים רבים כדי לחזק את מרכיבי הלכידות בקרב האזרחים, בין היתר, באמצעות יצירת ערכים משותפים ומתן סיוע לקבוצות חלשות או שונות כדי לאפשר את השתלבותן בחברה ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי. חשיבותם של גורמים אלו גוברת מאוד במדינה הרב-לאומית, שבה מערכת יחסים לא תקינה בין המדינה למיעוטים הלאומיים גורמת למתחים ועלולה לסכן את עצם קיומה. אבינרי טוען שתחושות של קיפוח ואפליה בקרב מיעוטים לאומיים, בין שהן מוצדקות ובין שלא, הן אחד הגורמים העיקריים למתחים בין קבוצות האוכלוסייה. ואכן, במדינות רבות יש מוקדי מתיחות ועימותים בין השלטונות לקבוצות המיעוט. העובדה שזה קורה ביבשות שונות ותחת משטרים שונים מלמדת שזאת תופעה אוניברסלית (אבינרי 1998).

מטבע הדברים, במקרים שלמיעוט הלאומי יש שאיפות מדיניות, קיימת מתיחות רבה יותר, שכן נאמנותו למדינה מוטלת בספק. הרצון הטבעי של האדם להיות אדון לגורלו ולא נשלט על ידי אחרים גורמת לנטייה לייחס למיעוטים הלאומיים שאיפה להקים מדינה עצמאית לבני האום. שאיפה זו עשויה לגבור ולבוא לידי ביטוי מעשי כאשר חברי המיעוט הלאומי חשים מקופחים ונתונים לאפליה על רקע המאפיינים שמייחדים אותם כקבוצת לאום. לכן, עוצמתן של תוצאות אלו מושפעת בין היתר מהאופן שבני המיעוט הלאומי מבטאים את שאיפתם להקים מדינה.

בהתייחס לדרוזים, שאלת שאיפותיהם המדיניות במובן של רצון להקים מדינה לא נדונה כלל, בגלל הדעה שהפכה לנחלת הכלל, שאין להם שאיפה כזאת ושכל רצונם הוא שיאפשרו להם לחיות את חייהם על פי אמונתם. אמנם בתולדות הדרוזים (שתוארו בפרק הראשון), מוזכרת מידה מסוימת של עצמאות מדינית, אבל התקופה הקצרה מאוד שבה הייתה לדרוזים שחיו בדרום סוריה באזור המכונה הר הדרוזים מעין מדינה, באה לקצה עם מותו של המושל הדרוזי בשנת 1923. המושל הצרפתי שמונה אחריו שלל מהם את מרבית הזכויות שניתנו להם בשנת 1921, שאיפשרו להם מידה מסוימת של עצמאות ניהולית.

אירוע נוסף שאפשר להגדירו כאסון מבחינת הדרוזים היה כישלון המרד בשנת 1925. המנהיג הדרוזי סולטאן אל-אטרש נענה לפנייתן של משלחות דרוזיות מאזורים שונים והכריז על מרד כללי לשחרור סוריה משלטון המנדט הצרפתי, אלא שלמרות גילויי הגבורה

של הלוחמים הדרוזים, הפעם הם נחלו כישלון חרוץ. רבים מבני העדה נהרגו ונפצעו, מרבית הכפרים נהרסו עד היסוד, וכישלון המרד נישל אותם מכל ההישגים שהיו להם. עם כיבוש סוריה בידי בעלות הברית וצרפת החופשית בשנת 1941, התחיל למעשה תהליך עצמאותה של המדינה הסורית ובשנת 1946 זכתה לעצמאות. ההנהגה הדרוזית הסכימה שאזור הר הדרוזים ייכלל בסוריה, ובכך בא הקץ באופן סופי ומוחלט על חידוש אפשרי של "המדינה הדרוזית"¹.

בעת הבהרת הגורמים שהביאו לעצמאות הניהולית שניתנה לדרוזים ולסיימה המהיר חשוב להדגיש, שלא הייתה זו תוצאה של פעילות יזומה של הדרוזים להקים מדינה. עם זאת, אפשר להניח שלאירוע חשוב זה בחיי העדה למודת הסבל והרדיפות יש השפעה רבה על התנהגותם הפוליטית ובפרט בכל הנוגע לשאיפות להקים מדינה. אף על פי שבהצהרותיהם הפומביות על נאמנותם למדינות שבהן הם חיים, יש משום שיליה מוחלטת של רעיון זה.

בהתייחסו לשאלה אם המרד הדרוזי היה מרד עדתי או מלחמת שחרור טוען החוקר רואי, כי המרד והמאורעות בסוריה שהתרחשו באותה עת היו צירוף מוזר במקצת של שני גורמים: העדה הדרוזית בעלת המסורת של בדלנות מובהקת והתנועה הלאומית הערבית בעלת חזון האימפריה הערבית. לדידו, עקב קוניונקטורה חולפת, בשלב מסוים של מאבקם הנפרד התלכדו במרד זה שני גורמים אלה למאבק משותף. הניסיון לראות את המרד הדרוזי כמאבק לשחרור לאומי וכביטוי הנובע מ"הכרה לאומית" או שאיפה לעצמאות לאומית הוא בעיניו מוטעה. הטוענים זאת נסמכים לדעתו על הנחות מוטעות ומקשישים מתולדות אירופה המודרנית היקשים שאינם תואמים את תנאיו המיוחדים של המזרח התיכון. לטענתו, האוטונומיה שממנה נהנו הדרוזים והבדלנות שאפיינה אותם לא היתה שונה בעיקרה מזו שניתנה לעדות אחרות באזור, שכן ה"לאומיות" שיש הנהגים להגדירה כשאיפה לעצמאות ולריבונות המושתתת על ייחוד טריטוריאלי, תרבותי ולשוני כמעט שלא הייתה בנמצא במזרח התיכון עד תחילת המאה ה-20, ובתקופה זו היא היתה בתהליך גיבושה.

בהתייחסו לשאלת הלאומיות אצל הדרוזים הוא טוען, כי בדיקת התנאים האובייקטיביים מלמדת שחסר להם אחד מנתוני היסוד ההכרחיים לתנועה לאומית מודרנית, והוא ריכוז טריטוריאלי. הוא אף מציין כי מלבד הבדלים מסוימים בדתם הם אינם נבדלים בתרבותם ובלשונם מהערבים, וקובע כי מטרותיהם הפוליטיות של מנהיגי המרד הדרוזי לא היו שאיפה לשחרור לאומי כלל ערבי או לעצמאות דרוזית מוחלטת, אלא למטרות של שמירת הבדלנות והאוטונומיה של העדה בהתאמה לאינטרס של ראשי העדה הפאודלים (רואי, 1957). כפי שנאמה, גישה עקרונית זו מועלית גם כיום על ידי רבים מבני העדה. בהצהרות

1 בתמורה לתמיכתם בעצמאותה של סוריה הובטחה לדרוזים השפעה בפרלמנט הסורי. אלא שהמסכה של שלושה מושבים שהוקצתה להם לא איפשרה להם יכולת השפעה.

שוונות הם מדגישים שאין להם שאיפות מדיניות ואת חוסר ההיתכנות להקמת מדינה בגלל מספרם המועט ופיזורם הגאוגרפי.

על שאיפתם של הדרוזים להקים מדינה

העובדה שמאז התגבשותם לקבוצה דתית נפרדת במשך כאלף שנות היסטוריה לא נקטו הדרוזים פעילות יזומה שתכליתה להקים מדינה דרוזית עצמאית מעוררת תמיהה, שהרי הם נרדפו תקופות ארוכות והקריבו הרבה כדי לשמור על ניהול אורח חייהם על פי אמונתם. באשר לדרוזים אזרחי ישראל, מן ראוי להשיב על כמה שאלות בעניין זה: מהן ההשלכות שעשויות לנבוע מהאפשרות שיש לדרוזים שאיפות מדיניות במובן של רצון להקים מדינה, ובפרט לאור מאפייני שירותם בצה"ל? האם הקמת מדינה דרוזית תתן מענה למאווייהם לחיות על פי אמונתם, ובאיזו מידה היא תשרת את האינטרס של ישראל? כמו כן, מה צריכה לעשות ישראל בנושא?

כדי להשיב על שאלות אלו ובהתייחס למאפיינים של בני העדה הדרוזית בכלל ובישראל בפרט, יש לבחון את הגורמים העשויים להשפיע על רצונם של בני מיעוט לאומי לפעול כדי לממש את שאיפותיהם המדיניות. להלן מוצגת חלוקה לשלוש קטגוריות עיקריות של גורמים כאלה:

גורמים שמקורם בקבוצת המיעוט הלאומי

- הבסיס לשאיפה להקים מדינה עצמאית (דתי, חברתי או אחר)
- מרכיבי לכידות, כגון דת, שפה, תרבות והיסטוריה משותפים
- מאפייני התיישבות, כגון רוב באזור המגורים, רצף טריטוריאלי או קירבה גאוגרפית בין היישובים שבהם חיים בני המיעוט הלאומי
- קיומם של סממנים של מדינה, כגון דגל, המנון וצבא
- תפיסתם הסובייקטיבית את מעמדם ואת היחס אליהם מצד המדינה שהם אזרחיה
- מאפייני השתלבותם בחברה, בצבא ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי
- מעמדה של ההנהגה ומידת יכולתה להשפיע על חברי הקבוצה
- הערכתם הסובייקטיבית לגבי יכולתם להקים ולנהל מדינה
- קיומו של כוח חברתי, כלכלי ופוליטי במדינה ומחוצה לה
- קיומו של כוח צבאי המושתת על חברי הקבוצה

- הערכת האפשרות לקבל תמיכה וסיוע מגורמים חיצוניים
- קיומם של משאבים אנושיים וחומריים הנדרשים למאבק
- הערכת תגובה אפשרית מצד המדינה והקבוצה הדומיננטית, במובן של צעדי ענישה כלפיהם באופן אינדיווידואלי או קבוצתי
- קיומה של מדינה עצמאית בעבר לבני הקבוצה וטרטוריה שאליה הם שואפים

גורמים שמקורם במדינה ובקבוצת הרוב השלטת

- מעמדם החוקי של חברי קבוצת המיעוט הלאומי
- יחסה של החברה לחברי קבוצת המיעוט הלאומי (אמון או חשדנות)
- מדיניות גיוסם ושילובם בצבא, במערכות השלטון והמינהל הציבורי
- תגובתה של המדינה כלפי קבוצות אוכלוסייה אחרות שפעלו במטרה להקים מדינה במובן של ניסיון היסטורי
- מדיניות מוצהרת לגבי תגובה אפשרית כלפי קבוצות אוכלוסייה שיפעלו במטרה להקים מדינה (ענישה, גירוש או אחר)
- ערכים חברתיים ודתיים שמכוונים את היחס לקבוצות מיעוט לאומי
- מעמדה של המדינה בזירה הבין-לאומית, במובן של צעדי ענישה שתוכל לנקוט נגד חברי קבוצות המיעוט הלאומי והתחייבויותיה הבין-לאומיות
- מאפיינים של החברה והמשטר ובפרט בתחום הרכב האוכלוסייה, בהקשר של מעמדם ומספרם היחסי של חברי קבוצת המיעוט הלאומי
- המצב הביטחוני השורר במדינה

גורמים שמקורם בזירה האזורית והבין-לאומית

- אינטרסים כלכליים, חברתיים, דתיים או פוליטיים של מדינות או ארגונים העשויים לסייע לבני המיעוט הלאומי להקים מדינה
- יכולת ההשפעה של בני המיעוט הלאומי בזירה האזורית והבין-לאומית
- אינטרסים של מדינות או ארגונים למנוע פגיעה בבני המיעוט הלאומי על ידי המדינה
- נכונות ויכולת של מדינות וארגונים להגיש סיוע ממשי לבני המיעוט הלאומי
- אינטרסים של גורמים חיצוניים שמקורם במעמדה של המדינה בזירה האזורית והבין-לאומית, לדוגמה, רצון להחליש או לחזק את המדינה

• קיומם ומעמדם של חוקים ואמנות בין-לאומיות המגינים על המיעוטים הלאומיים.

בחינת התנהגותם של הדרוזים בישראל מלמדת שהם אינם נוקטים צעדים כלשהם לקידום הקמת מדינה לבני העדה, וכאשר הם נדרשים לשאלה הם מדגישים שאין להם שאיפה כזאת. תשובות כלליות ובלתי מחייבות נותנים גם אלה מבני העדה שרוצים בכך, ובמרכזן הטענה שהנושא אינו רלוונטי כעת. דוגמה בולטת לגישה זו ניתן למצוא בדבריו של המנהיג הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' אמין טריף² (תמונה 7), שבאחת מהתבטאויותיו הציבוריות הנדירות השיב לשאלת המראיין בנושא ואף קשר זאת לניסיון ההיסטורי של העדה. כמו כן, מעניינת האמירה שאין כל מניעה דתית לכך שלדרוזים תהיה מדינה משלהם:

עדיף לדרוזים בישראל לחיות בשלום עם היהודים מאשר להקים מדינה משלהם... הדרוזים לא מסוגלים כיום לנהל מדינה... תראה מה קרה כאשר הייתה לדרוזים מדינה בג'בל דרוז, כמה זמן היא החזיקה מעמד... עם זאת, מבחינה דתית אין מניעה שלדרוזים תהיה מדינה משלהם... אם ישאלו אותי, להקים מדינה דרוזית כיום זו טעות. למרות הבעיות אין יותר טוב לדרוזים מהחיים במדינת ישראל.³

תמונה 7: מנהיגה הרוחני לשעבר של העדה הדרוזית השיח' אמין טריף

לצד חוסר הנכונות של מרבית בני העדה להתייחס לשאיפותיהם המדיניות והצגת הנושא כלא רלוונטי בעת הזאת, יש הנותנים לכך פרשנות דתית, אולי מתוך רצון למנוע פגיעה

2 בשנת 1990 זכה השיח' אמין טריף בפרס ישראל על תרומה נכבדת לעדה הדרוזית, למדינת ישראל ולשותפות בין הדתות. בדבריו ועדת השופטים נאמר על "היותו בעל מנהיגות רוחנית מופלאה, היותו מופת ודוגמה אישית, תרומתו היוצאת דופן לחינוך בני העדה הדרוזית ועל ברית הדמים שנכרתה בין בני העדה הדרוזית לבין המדינה".

3 הדברים נאמרו בריאיון שנערך במסגרת סרט דוקומנטרי "אני דרוז" שביים רפיק חלבי והופק על ידי שירות הסרטים הישראלי בשנת 1992.

אפשרית ביחסים עם השלטונות. כך, לדוגמה, אמר סלמן הנו, לשעבר ראש המועצה המקומית ג'וליס, בריאיון עם המחבר: "הדת הדרוזית מנחה את הדרוזים שהמדינה שלהם תקום באחרית הימים, כאשר האל יתגלה ויתחשבן עם בני האדם. לכן, הדרוזים יכולים להיות נאמנים לכל מדינה שבה הם חיים" (אמרני 2003: 12).

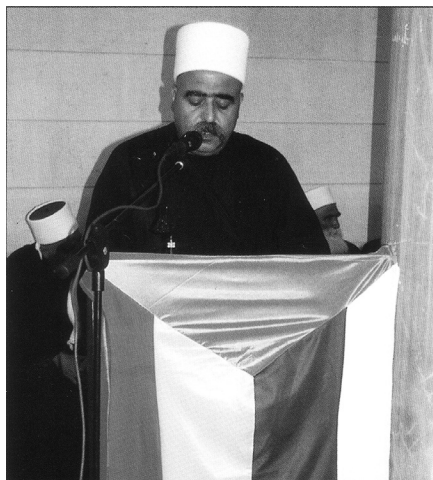
עמדה כזאת הציגו רבים מבני העדה ואף חוקרים בתחום, לדוגמה חלבי, שלדבריו הדרוזים אינם שואפים להקים לעצמם מדינה גם בגלל היותם מיעוט קטן שאינו מצדיק קיומה של ישות מדינית נפרדת וגם משום שהדת אינה מעודדת זאת. הוא מצייץ שהניסיונות שהיו בעבר נכשלו, ולכן לפי גישתו כל דרוזי באשר הוא מצווה להיות נאמן למדינה שהוא חי בה, כל עוד הוא זוכה לכבוד ולא מתערבים בענייניו הפנימיים (חלבי 2009).

מקרים שבהם דרוזים תמכו ברעיון הקמת מדינה לבני העדה מעטים ביותר, אולי מחשש מפני הסכנות מהתגובות הצפויות מצד השלטונות במקום מגוריהם. מעניינת הטענה שריכוז בני העדה במקום אחד שצפוי להימצא בעימות עם העולם הערבי הוא סיכון שאסור לדרוזים לקחת (עם זאת, חשש זה מלמד על גישה שאינה שוללת את האפשרות שכל בני העדה או רובם יעברו לחיות במדינה הדרוזית). עמדות מעין אלו הציג חבר הכנסה לשעבר אמל נסר אלדין, המשמש זה כארבעה עשורים יו"ר בית יד לבנים הדרוזים, בריאיון עם המחבר:

הקשר בין העדה הדרוזית לבין העם היהודי ומדינת ישראל הוא עמוק וחזק ואיש לא יצליח להרוס אותו. חשוב להדגיש את זה, כי בקרב הערבים יש רצון רב לסכסך כדי להעביר את הדרוזים לצד שלהם. 363 החללים בני העדה הדרוזית שנפלו על הגנת המדינה חיברו בין העמים לדורות. מצער מאוד שהמנהיגים של המדינה לא נותנים לדרוזים מה שמגיע להם וגורמים להתמרמרות, וזאת מנוצלת על ידי הערבים הם מצליחים להשפיע על קבוצות קטנות בעדה ויש שרוצים להפסיק את היחסים הטובים. לגבי הקמת מדינה דרוזית, אני התנגדתי לזה בעבר כאשר יגאל אלון הצייע זאת אחרי מלחמת ששת הימים, ואני מתנגד לזה גם היום. ראשית, אנחנו עדה קטנה שרוצה להמשיך לחיות בשלום במדינות שלנו ולהיות נאמנים להן; שנית, זה יסכן את הקיום שלנו – הערבים לעולם לא ישלימו עם מדינה דרוזית עצמאית (8.12.2009).

רבים מבני העדה ציינו כי העמדות הפומביות המוצגות בנושא מושפעות מרצונם לשמר את המצב הנוכחי שבו מתייחסים אליהם כאל אזרחים שאין להם שאיפות להקים מדינה. משמעות הדברים היא, שגם בקרב אלה מבני העדה שתומכים ברעיון, יהיו כאלה שלא יציגו את העמדות האמיתיות שלהם כדי שלא לפגוע ביתרונות שהם זוכים להם בזכות גישה זו. הנתונים בטבלה 21 המציגים את העמדות של בני העדה בנוגע לרעיון המדינה הדרוזית, מלמדים על הפער הגדול הקיים בין ההצהרות הפומביות שלהם בנושא לבין העמדות המוצגות במסגרות אחרות. עם זאת המנהיגות הדרוזית ובראשה השיח' מופק

טריף⁴ (בתמונה 8), מדגישה את נאמנותם של בני העדה למדינה ופועלת לחיזוק הקשרים הטובים בינם למדינה ולחברה בישראל.

תמונה 8: מנהיגה הרוחני של העדה הדרוזית השיח' מוופק טריף

טבלה 21: התפלגות התשובות לשאלה, באיזו מידה להערכתך הדרוזים בישראל שואפים להקים מדינה דרוזית עצמאית?

התפלגות התשובות						אוכלוסיית המדגם
סה"כ ב-%	לא שואפים כלל	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
100	53	16	14	11	6	כלל המדגם
100	28	20	23	15	14	תלמידי תיכון
100	47	13	17	20	3	בשירות סדיר
100	66	8	10	12	4	לאחר שירות
100	67	10	10	4	9	לא שירתו
100	72	18	6	3	1	מינהל ציבורי
100	65	17	10	4	4	הסקטור הפרטי

מקור: מחקר של המחבר, שם, 172.

4 בשנת 2010 זכה השיח' מוופק טריף בתואר דוקטור לשם כבוד מאוניברסיטת חיפה על פעילותו לקירוב לבבות בין הדתות, לחינוך לסובלנות, לערכי שיוויון ולמחויבות למדינת ישראל.

הממצאים שהתקבלו מפתיעים ביותר, שכן הם מנפצים הנחות והסכמות ששלטו גם בקרב חוקרים ולפיהן לדרוזים אין שאיפות להקים מדינה לעצמם. נמצא כי כחצי מהדרוזים (47%) סבורים שבני העדה שואפים במידה זו או אחרת להקים מדינה, מתוכם 17% סבורים שהם שואפים לכך במידה רבה ובמידה רבה מאוד. בולטות במיוחד התוצאות לגבי תלמידי התיכון ששיעור הסבורים כך הוא גבוה במיוחד (72%) ומתוכם 29% השיבו ששאיפה זו קיימת במידה רבה ורבה מאוד. מעניינת העובדה שהדרוזים שעובדים במינהל הציבורי שללו את קיומה של שאיפה זו בשיעור גבוה בהרבה (72%). תוצאות אלו עולות בקנה אחד עם המגמה הכללית שנמצאה, שלפיה דרוזים שעובדים במינהל הציבורי נוטים יותר להזדהות עם מדינת ישראל. עם זאת, ניתן לשייך את ההבדלים גם לחשש שלהם להיפגע יותר מהאחרים מהשלכות שלילות שעוללות לנבוע מהבעת שאיפה זו. מגמה חשובה נוספת באה לידי ביטוי בהבדלים בין העמדות של הדרוזים ששירתו בצה"ל לאלה שלא שירתו בו. ניתן להצביע בבירור על ירידה בשאיפה להקים מדינה, בעקבות השירות בצבא: מ-28% בקרב תלמידי התיכון ל-47% בקרב החיילים בשירות סדיר ול-66% לאחר השירות בצה"ל.

העמדות המצביעות בבירור על שאיפה להקמת מדינה דרוזית בקרב קבוצת אוכלוסייה גדולה בעדה, מעידות על שינוי דרמטי באחד הנושאים החשובים המשפיעים על מעמדם של הדרוזים בישראל ועל יחסיהם עם מדינת ישראל. מגמה זו אף גוברת, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בולט בעמדות שהציגו תלמידי התיכון – דור העתיד. אפשר כמובן לטעון ששאיפות אלו אינן חדשות, ושרק המציאות שנכפתה עליהם לחיות כמיעוט לאומי במדינות אחדות הביאה אותם להדחיק אותן. גישה זו, השונה מהדעה המקובלת והמתבססת על העמדות שהוצגו על ידם, נתמכת על ידי הדיווחים שעל פיהם ההנהגה הדרוזית שיתפה פעולה עם גורמים בישראל שפעלו להקמת מדינה דרוזית. בספר שראה אור בצרפת בשנות השמונים מוצגת תוכנית מפורטת למדינה הדרוזית, שלדברי מחבריו גובשה על ידי ההנהגה בישראל יחד עם הנהגת הדרוזים.⁵ הכותבים מתארים בפירוט רב את התהליכים ואת הצעדים שננקטו לשם הגשמת הרעיון, וטוענים שהוא הוכשל אחרי שדלף. ואלה עיקרי התוכנית:

גבולות המדינה – מהר הדרוזים בדרום סוריה עד חוף הים בדרומה של לבנון, לאורך גבולה הצפוני של ישראל. יכללו בה בין היתר העיר קוניטרה והמחוזות קטאנא, חצאביא, ראשיא ועאליה, וכן הכפר אלשוּיפּאָת.

דגל המדינה – הדגל הדרוזי בעל חמשת הצבעים.

5 מדובר בספר בשפה הערבית שמחבריו הם דרוזים שהתאסלמו (יאסין, אלסייד, אלדין סוף אללה) *أنور ياسين ووائل السيد وبيهاء الدين سيف الله، بين العقل والنبي* (باريس 1981). למרות התיאור המפורט של המדינה הדרוזית העתידית שעליה הסכימו לדברי המחברים המנהיגות של ישראל ושל הדרוזים, הספר לא עורר הדים גם לא בקרב העוסקים בנושא.

אוכלוסייה – רובה ככולה דרוזים כאשר הנוצרים יוכלו להמשיך לחיות במדינה הדרוזית כמיעוט ואף ישותפו במוסדות השלטון, ואילו המוסלמים יורשו לחיות בה כמיעוט לאומי ללא שותפות במוסדות השלטון או שידרשו לעזוב את המדינה.

כלכלה – מרכיבים שונים יבטיחו את קיומה הכלכלי של המדינה, ובמרכזם תמיכה של ישראל וארה"ב (הכותבים מדברים על כ-30 מיליון דולר שהקציבה ארה"ב להקמת המדינה הדרוזית), על פי התוכנית הסחר יתבצע דרך נמל צור שלאחר שיורחב וישופץ ישמש נמל ימי שיקשר את המדינה עם המדינות ברחבי העולם.

הכותבים טוענים שלשאל אינטרס ביטחוני בהקמת מדינה דרוזית בגבולה הצפוני ושאפה להרחיב את הפער בין הדרוזים לבין הערבים, ואילו לארה"ב יש לטענתם עניין שמהלך כזה הפוך את לבנון למדינת לאום נוצרית ושסוריה תיחלש ולא תהיה לה השפעה בלבנון.

בחירת הרעיון להקים מדינה דרוזית ברמת הגולן

רבים מבני העדה שהתבקשו להתייחס לנושא דיברו על תרומה אפשרית לביטחונה של ישראל בקיומה של מדינה דרוזית ברמת הגולן, שתשמש חייך בין ישראל לסוריה. רעיון החייך אינו חדש. כבר בשנת 1948 בעת מלחמת העצמאות עלתה המחשבה להפוך את כפרי הדרוזים בגליל המערבי לאזורי חייך בין כוחות צה"ל לבין הארגונים הערביים שלחמו נגדם. היו אף שהמליצו להקים אוטונומיה דרוזית בכל שטחו של הגליל ולהפכו לאזור חייך בין ישראל ללבנון. כבר נאמר שהצעה דומה עלתה בשנת 1967 על ידי יגאל אלון. הרעיון נבחן גם כאן על פי האינטרסים האסטרטגיים והגאופוליטיים של ישראל, ולמען הסר ספק מודגש כי ההצעות המובאות להלן אינן אלא מסגרת רעיונית שנועדה ליצור תשתית מסייעת למי שיבקשו להרחיב את הדין ואת החשיבה לגבי פתרונות אפשריים ויצירתיים בעניין הסכסוך בין ישראל לסוריה. בעת בחירת הרעיון מוצע להתמקד בחמישה עניינים עיקריים:

1. קיומה של תשתית פיזית ואנושית לקיום מדינה בשטח זה
2. האינטרס של ישראל להקים מדינה דרוזית בכלל ובשטח זה בפרט והיחסים עמה
3. נכונותם של הדרוזים להקים מדינה בכלל ובשטח זה בפרט
4. תגובה אפשרית של מדינות ערב ובפרט של סוריה להקמת מדינה דרוזית בגולן
5. עמדת ארה"ב והקהילייה הבין-לאומית להקמת מדינה דרוזית

בחירת הנתונים והמאפיינים השונים של רמת הגולן מלמדת, כי אין כל מניעה להקים במקום מדינה עצמאית שתוכל לקיים עצמה מבחינה כלכלית ומבחינת ההגנה על גבולותיה. האזור

שוכן בחלקה הצפון-מזרחי של ישראל, ומבחינה טופוגרפית מדובר בשטח מגוון מאוד. החלק הצפוני מתנשא לגובה של כ-1,200 מ' ובמרכזו הר החרמון. החלק המרכזי מאופיין בטרשים, בקניונים צרים ועמוקים ובשיפוע מתון שמתחיל בגובה של כ-700 מ' ומסתיים למרגלות הכינרת. בשונה מכך, החלק הדרומי הוא שטח מישורי שמתאים לעיבוד חקלאי. באשר לזווית היהודית, יש עדויות שכבר במאה העשירית לפנה"ס (תקופת בית ראשון) חיו יהודים באזור. כמו כן, בתקופה העות'מנית רכשו יהודים אדמות באזור וניסו לחיות בו, אך התנכלויות מצד התושבים המקומיים והתנגדות של השלטון העות'מני לא אפשרו להם זאת. בסוף המאה ה-19 התיישבו באזור דרוזים וצ'רקסים. לאחר תקופה ארוכה יחסית של שלטון עות'מני באזור, בעקבות מלחמת העולם הראשונה והתפוררות השלטון העות'מני, עברה השליטה בו לידי צרפת כשלושה עשורים, ואז עברה השליטה לידי סוריה שזכתה בעצמאות בשנת 1945. עברו שוב כשלושה עשורים, וב-5 ביוני 1967 תקפה סוריה את ישראל מרמת הגולן (מלחמת ששת הימים). חמישה ימים אחר כך כבשה ישראל את השטח ומאז הוא בשליטתה. כיום, משך הזמן שישראל שולטת ברמת הגולן ארוך יותר מזה שבו היה השטח בריבונות סוריה (מעוז 1999).

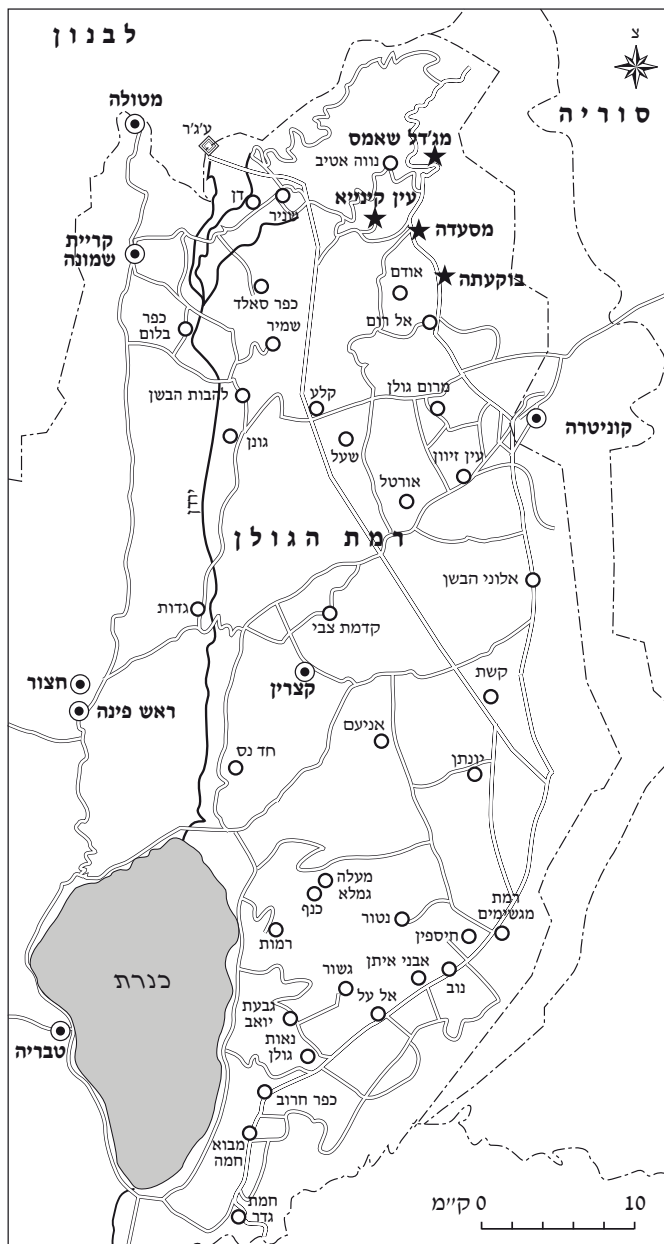
עד מלחמת ששת הימים נהגו הסורים להפגז את היישובים הישראליים שלאורך הגבול, ובתקריות גבול למיניהן היו לישראל נפגעים רבים. המאפיינים הטופוגרפיים של רמת הגולן העניקו לסורים יתרונות צבאיים, ויש להניח שבמידה מסוימת הם החדירו בהם את המוטיבציה לתקוף את ישראל. באשר לקו הגבול בין המדינות יש להבהיר, כי הגבול הבין-לאומי שנקבע בשנת 1923 בין צרפת לבריטניה השאיר בשטח הבריטי את כל אגם הכינרת והירדן ואף רצועה צרה ממזרח לכינרת וממזרח לירדן. במלחמת העצמאות של ישראל התקדמו כוחות של סוריה מעבר לקווים אלה, ובהסכם שביתת הנשק נקבע שהשטחים שמהם ייסוגו הסורים יהיו מפורזים. ואולם, בתחילת שנות החמישים הצליחו הסורים להשתלט על שטחים ממערב לקו הגבול הבין-לאומי שהיו בשליטת ישראל. השתלטות זו יצרה קו גבול חדש, שקיבל את הכינוי "קווי ה-4 ביוני 1967", שאינו משקף את קו הגבול בין שתי המדינות. למחלוקת זו, על כמה מאות מטרים, יש משמעויות כבדות משקל, שכן גם אם ישראל תסכים להחזיר את רמת הגולן תמורת הסכם שלום, הרי הסכמה לתביעה הסורית תעניק להם גם חצי מאגם הכינרת, בהתאם לכלל הבין-לאומי שלפיו מקור מים שגובל בין שתי מדינות יחולק ביניהן. בהקשר של קו הגבול בין ישראל לסוריה יש לציין, כי במלחמת יום הכיפורים כבשו כוחות צה"ל שטחים של סוריה והגיעו עד למרחק של כ-40 ק"מ מעיר הבירה דמשק, אך במסגרת הסכם הפרדת הכוחות שנחתם בשנת 1974 בין ישראל לסוריה פינתה ישראל שטחים אלה ועוד כ-60 ק"מ שהיו בשליטתה מאז 1967, ובהם העיר קוניטרה.

באשר לאוכלוסיית רמת הגולן כיום, היא מורכבת משתי קבוצות עיקריות, יהודים ודרוזים. מתוך כ-40,000 תושבים, כ-20,000 הם יהודים שחיים ב-33 יישובים, רובם בעיר קצרין, והיתר בקיבוצים ובמושבים הפרוסים ברחבי הרמה, כ-20,000 דרוזים שחיים במסגרת של ארבע מועצות מקומיות, וכ-2,500 ערבים עלווים החיים ביישוב ע'ג'ר (ר'ג', בכתוב הנפוץ). האוכלוסייה הערבית שחיה באזור זה, עד מלחמת ששת הימים נטשה אותו ברובה עם כיבושו בידי ישראל, ואילו האוכלוסייה הדרוזית המשיכה לחיות ביישוביה (מפה 2). מטבע הדברים, החיים תחת המשטר הסורי ובשכנות עם האוכלוסייה המוסלמית-עלווית השלטת בסוריה, יצרה קהילה דרוזית בעלת מאפיינים ייחודיים. גם המיקום הפיזי של הכפרים ומאפייני השטח תרמו להפיכתם לקבוצה נבדלת מיתר בני העדה בישראל. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא התנהגותם החברתית והדתית שהביאה להחרמת בני העדה שהסכימו לקבל תעודת זהות ישראלית. הכוונה בעיקר לסירוב לקבל את דרישתו של מנהיג העדה השיח' אמין טריף שלא לערב נושאים דתיים בשיקולים הפוליטיים ולבטל את החרם הדתי. מחלוקת זו גרמה לקרע ביניהם לבין בני העדה בישראל, שהתלכדו סביב מנהיגותו של השיח' טריף ונגד מנהיגי העדה בגולן. מעניינת העובדה שכאשר נקטה ישראל צעדים נגד הדרוזים בגולן ואסרה כמה מנהיגים שפעלו נגד המדינה, נשכחו המחלוקות והדרוזים בישראל פעלו כדי לסייע להם, תוך הפעלת לחץ כבד על הממשלה להסרת המצור על הכפרים ולשחרור האסירים (זבידה 1988).

המאפיינים השונים של האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן נובעים גם מקשרי המשפחה ההדוקים ביניהם לבין בני העדה החיים בסוריה. לרבים מהם אף קרובי משפחה הנושאים משרות חשובות ובכירות בצבא ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי. הדבר בא לידי ביטוי בהתנגדותם לשלטון ישראל ובהדגשתם את השתייכותם לסוריה. בהקשר זה יש להזכיר את המקום שקיבל את הכינוי "גבעת הצעקות", ובו מאות דרוזים משני צדי הגבול מתקשרים ממנו בקול רם אלה לאלה. אפשר אפוא לדבר על תודעה דרוזית, שמוצאת את ביטוייה באופנים שונים. למשל, בכיכר הכפר מג'דל שמס מוצב פסל ברונזה גדול של המנהיג הדרוזי הנערץ סולטאן אל-אטורש, מוקף בלוחמים דרוזים. בכמה יישובים אף מונף הדגל הדרוזי עם זאת, התושבים מדגישים שמדובר בדגל דתי ולא לאומי.⁶

הזיקה לסוריה שמפגינים הדרוזים ברמת הגולן מוצאת את ביטוייה בעיקר בצעדים הפגנתיים שמטרתם להעביר מסר למשטר בסוריה שהם שומרים לו ואינם מקבלים עליהם את השלטון הישראלי (אף כי רובם נולדו תחת שלטון ישראל). כך לדוגמה הם חוגגים את יום העצמאות הסורי ומקיימים עצרות מחאה ביום השנה לכיבוש רמת הגולן בידי ישראל.

6 יש הסבורים שמדיניות ישראל כלפיהם הייתה שגויה מאחר והיא נתנה להם את התחושה שבמוקדם או במאוחר הם יחזרו לחיות תחת המשטר הסורי, ומשום כך הם מעדיפים את הקשרים והזיקה עם סוריה מאשר עם ישראל, ראו בן-דור 1995.

מפה 2: מפת ההתיישבות ברמת הגולן

בעקבות מותו של נשיא סוריה חאפז אל אסד הם קיימו עצרות אבל. ביישובים הוכרזה שביתה כללית, רבים השתתפו בלווייה בסוריה, על מרפסות הבתים נתלו דגלים שחורים, ורבים מבני העדה לבשו שחורים לאות אבל (אינדקס טבריה 16.6.2000).

מנגד, המשטר הסורי שמקיים מעקב אחר התנהגותם של הדרוזים ביחסם עם ישראל עושה בשנים האחרונות מחוות רבות כלפי אלה מבני העדה שמפגינים נאמנות לסוריה והתנגדות לישראל. לאחרונה דווח שמלבד הסיוע הכספי שניתן לסטודנטים והסיוע בקניית תפוחים מיישובי הדרוזים בגולן, חוקקה סוריה חוק שלפיו דרוזים תושבי הגולן שפוטר מעבודתם בגלל התנגדותם לשלטון הישראלי יקבלו ממנה פיצויים. דווח שכאלף דרוזים הגישו בקשות לשלטונות בסוריה (חשמונאי 2010).

בהתייחס למערכת המוניציפלית ולשלטון המקומי במקום, ראוי לציין את החלטת ישראל לתת ליישובי הדרוזים מעמד של מועצות ממונות. המשמעות המעשית היא שהן מנוהלות על ידי המדינה באמצעות ועדה שממנה שר הפנים, בעלת סמכויות המוקנות בחוק למלא את תפקידיו של ראש המועצה ושל חברי המועצה בניהול ענייני היישוב. להלן מובאים נתונים עיקריים על ארבע הרשויות המקומיות הדרוזיות ברמת הגולן שיש בהם כדי ללמד על מאפייני התשתית הניהולית והשלטונית שלהם במקום.⁷

מועצה מקומית מג'דל שמש

היישוב שוכן בצפון רמת הגולן, למרגלות הר החרמון על קו הגבול סוריה-ישראל. נוסד לפני כ-400 שנה. לפי המסורת הדרוזית, מקור השם בזריחת השמש שנראית מן המקום מוקדם בבוקר. היישוב הוא מרכז תיירות, בעיקר בתקופת החורף. רוב התושבים מתפרנסים מחקלאות, המתבססת על תפוחי עץ ודובדבנים. מקורם של חלק מהתושבים הוא מהכפר דלית אל כרמל, שאבותיהם ברחו ממנו בשנת 1846 בגלל רדיפות מצד האוכלוסייה הערבית באזור.

- מעמד מוניציפלי: מועצה מקומית ממונה, החל משנת 1982
- יו"ר הוועדה הממונה וחברי המועצה מונו על ידי שר הפנים
- שטח השיפוט: כ-17,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-9,750 תושבים (99.7% דרוזים, היתר נוצרים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר העובדים במועצה: כ-88

7 בהתייחס למידע ולנתונים הכספיים על הרשויות המקומיות, ראו הערה בעמוד 85 לעיל. בעניין ההיבטים הפוליטיים בהתנהלותן של הרשויות המקומיות ראו אמרני 2000.

- תקציב שנתי של המועצה: כ-45.6 מיליון שקל
- גירעון בתקציב המועצה: כ-7.3 מיליון שקל
- בשנת 1972 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1978 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה וקברו של הנביא אל-יעפורי

מועצה מקומית מסעדה

היישוב שוכן בצפון רמת הגולן ליד היישוב הדרוזי עין קנייה, סמוך לגבול הבין-לאומי סוריה-ישראל. נוסד לפני כ-200 שנה כעיירת חורף של היישוב מג'דל שמס. ליד הכפר בריכת מים טבעית - בריכת רם. לפי המסורת הדרוזית, מקור שמו של היישוב הוא במילה סעאדה - אושר. בשל מיקומו במרכז הכפרים הדרוזיים ממוקמים בו משרדי הממשלה ובתי המשפט - השלום והדתי הדרוזי. רוב התושבים מתפרנסים מחקלאות.

- מעמד מוניציפלי: מועצה מקומית ממונה, החל משנת 1982
- יו"ר הוועדה הממונה וחברי המועצה מונו על ידי שר הפנים
- שטח השיפוט: כ-12,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-3,500 תושבים (99.9% דרוזים)
- מצב סוציו-אקונומי: 3
- מספר העובדים במועצה: 45
- תקציב שנתי של המועצה: כ-18.7 מיליון שקל
- גירעון בתקציב המועצה: כ-1.2 מיליון שקל
- בשנת 1972 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1978 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה

מועצה מקומית בוקעתא

היישוב שוכן בצפון רמת הגולן, בין הר ורדה להר חרמונית על קו הגבול הבין-לאומי סוריה-ישראל, בבקעה המוקפת ארבעה הרים, ומקור שמו לפי המסורת הדרוזית במילה בקעה. מרבית התושבים מתפרנסים מחקלאות במקום ומעבודה שכירה בבניין ובתעשייה ברחבי ישראל.

- מעמד מוניציפלי: מועצה מקומית ממונה, החל משנת 1982
- יו"ר הוועדה הממונה וחברי המועצה מונו על ידי שר הפנים

- שטח השיפוט: כ-19,000 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-5,800 תושבים (99.8% דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר העובדים במועצה: 66
- תקציב שנתי של המועצה: כ-26 מיליון שקל
- אין גירעון בתקציב המועצה
- בשנת 1972 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1978 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה וקבר הנביא זכריה

מועצה מקומית עין קיניה

היישוב שוכן בצפון רמת הגולן, ליד היישוב הדרוזי מסעדה למרגלות הר החרמון בקרבת העיר קרית שמונה. הוקם ככפר לפני כ-400 שנים על ידי משפחות דרוזיות שהגיעו מלבנון. לפי המסורת הדרוזית, מקור השם במילה עין שפירושה מעיין ובמילה קיניה (קנאת) שפירושה תעלה. היישוב מופיע במפת התיירות של משרד התיירות. התושבים מתפרנסים ממקורות מגוונים של תעסוקה.

- מעמד מוניציפלי: מועצה מקומית ממונה, החל משנת 1982
- יו"ר הוועדה הממונה וחברי המועצה מונו על ידי שר הפנים
- שטח השיפוט: כ-5,650 דונם
- הרכב האוכלוסייה: כ-2,000 תושבים (98.6% דרוזים)
- דירוג סוציו-אקונומי: 3
- מספר העובדים במועצה: 22
- תקציב שנתי של המועצה: כ-9.7 מיליון שקל
- גירעון בתקציב המועצה: 700,000 שקל
- בשנת 1972 חובר היישוב לקו המים ובשנת 1978 לרשת החשמל
- מקומות קדושים לדרוזים: ח'לווה

בדיקה השוואתית לאורך השנים מראה בבירור שהשליטה של ישראל ברמת הגולן הביאה לתנופת פיתוח, להקמת יישובים ולהקמת תשתיות. בתוך תקופה קצרה יחסית הוקמו עשרות יישובים, מפעלי תעשייה ותעסוקה. נסללו כבישים והוקמו מוסדות ציבור רבים המספקים את צורכי האוכלוסייה בתחומי הדת, החינוך והתרבות. לצד הקמתם ופיתוחם

של היישובים היהודיים, חלה התפתחות חשובה גם בקרב יישובי הדרוזים. בשנות השבעים חוברו היישובים לקו המים ולרשת החשמל. ואולם, שינויים אלה, שהביאו לשיפור משמעותי ברמת חייהם ובאיכות חייהם, לא קירבו אותם לישראל, ומרביתם ממשיכים להדגיש את נאמנותם לסוריה. תהליך השלום בין ישראל למדינות ערב שהתחיל במחצית השנייה של שנות השבעים והביא בשנת 1979 לחתימת הסכם שלום בין ישראל למצרים, האיץ את השאלה בדבר עתיד הריבונות על שטחי רמת הגולן. הוויכוח הציבורי בישראל הוא בין מי שרואים בחבל ארץ זה חלק בלתי נפרד מישראל לבין מי שתמורת הסכם שלום עם סוריה מוכנים להחזיר את השטח לריבונות סורית. לעניין זה ראוי לציין תוצאות של שלושה סקרים שערכו בשנת 2008 גופים שונים.⁸ על פיהם, רוב רובו של הציבור בישראל מתנגד לוותר על רמת הגולן תמורת שלום עם סוריה. כך בסקר מדד השלום שבו 75% התנגדו לירידה מכל הגולן תמורת הסכם שלום מלא, וכך גם בסקר מדד הריבונות שבו 70% התנגדו לויתור על הגולן תמורת שלום מלא וסיום הסכסוך. מעניינת העובדה כי גם בסקר שכלל את האוכלוסייה הערבית 70% השיבו "לא" לשאלה, "האם אתה בעד ויתור על הגולן במסגרת שלום מלא עם סוריה?".

עמדות אלו של הציבור בישראל ביחס לרמת הגולן הן חלק מתפיסה עקרונית לגבי ויתורים טריטוריאליים המטלטלת את הציבור בישראל מאז מלחמת ששת הימים (1967). על פי תוצאות סקר שפורסם במסגרת מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2009, 49% מכלל הציבור היהודי אינם מוכנים לפינוי יישובים במסגרת הסכם קבע; 37% מוכנים לפנות יישובים מבודדים, ורק 15% מוכנים לפנות את כל היישובים שהוקמו מעבר לקו הירוק (אריאן, פיליפוב וקנפמן 2009).

בשנת 1981 החליטה הכנסת להחיל את החוק הישראלי על שטחי רמת הגולן. חוק זה, המכונה חוק רמת הגולן התשמ"א-1981, ביטל את הממשל הצבאי ולמעשה סיפח את השטח לישראל. לתושבים הדרוזים הותר להפוך לאזרחי ישראל, ומי שסירבו קיבלו מעמד של תושב. הקהילייה הבין-לאומית לא הסכימה עם הסיפוח, ומועצת הביטחון של האו"ם קיבלה החלטה הקוראת לביטולו. מגמה זו במדיניות הישראלית מצאה ביטוי נוסף בשנת 1999, עם קבלת חוק שיריון הגולן, שלפיו כל ויתור על שטחים ברמת הגולן יחייב את אישור הכנסת ברוב מיוחד של 61 לפחות. צעדים אלה עוררו מחאה ציבורית של האוכלוסייה הדרוזית באזור, והיא הביעה את רצונה לחזור לריבונות הסורית. מנגד, על פי פרסומים באמצעי התקשורת העולמית בעיקר, נוהלו בשנות התשעים מגעים מדיניים חשאיים בין ממשלות ישראל וסוריה על הסדר שלום. דווח כי במסגרתם הסכימה ישראל לפשרה טריטוריאלית כחלק מהסכם שלום בין המדינות. ישנם גם פרסומים רבים על כך

8 מדד השלום – אוניברסיטת תל-אביב (אפריל 2008), מדד הריבונות – מרכז מורשת בגין (לקראת יום העצמאות ה-60 למדינת ישראל) ומכון פאנל (21.5.08).

שישראל הביעה הסכמה עקרונית להחזיר לריבונות סורית את כל שטחה של רמת הגולן, קרי לחזור לגבולות הבין-לאומיים מלפני מלחמת ששת הימים.

צעד חשוב נוסף שנעשה במישור הפורמלי במטרה למנוע או לפחות להגביל את יכולתם של מקבלי ההחלטות בישראל מפני ויתור על רמת הגולן מצא ביטוי בהצעת החוק לקיים משאל עם טרם קבלת החלטה. הצעת חוק זו אושרה בכנסת ה-17 בקריאה ראשונה וברוב של 65 תומכים מול 18 מתנגדים, אלא שהקדמת הבחירות מנעה את המשך הליך החקיקה. מעניינת העובדה כי עם 70 חברי הכנסת שהצטרפו בזמנו ליוזמת החקיקה נמנה גם ראש האופוזיציה דאז וראש הממשלה כיום, בנימין נתניהו. על כוונות הממשלה לגבי הצעת החוק ניתן ללמוד מהחלטתה להחיל על החוק את דין הרציפות. המשמעות המעשית היא, שהכנסת תוכל לחדש את הליך החקיקה מהמקום שבו הוא הופסק ולגשת ישירות לקריאה שנייה ושלישית. ואכן, ב-9.12.2009 אישרה מליאת הכנסת ברוב גדול (68 תומכים מול 22 מתנגדים), את התיקון לחוק משאל העם על נסיגות משטחים לרבות שטחי רמת הגולן.

יוזמי החוק מדגישים את רצונם להעביר מסר ברור של הכנסת, שוויתור על רמת הגולן מחייב לקבל את אישור העם. אפשר להניח שהם מסתמכים על הסקרים שמצביעים כי רוב הציבור בישראל מתנגד לוותר על רמת הגולן גם תמורת הסכם שלום עם סוריה. הטוענים נגד החוק מעלים ארבעה נימוקים עיקריים: החוק מטיל אילוצים מיותרים על ראש הממשלה בבואו לנהל משא ומתן עם סוריה; החוק עלול ליצור רושם מוטעה שישראל היא סרבנית שלום; משאל עם הוא עניין חוקתי סבוך שעומד בסתירה למבנה המשטר הפרלמנטרי של ישראל; ולנוכח המשמעויות כבדות המשקל של החוק, ראוי שההליך ייעשה במסגרת חוק יסוד (ליס וחורי 2009).

מעניינת התגובה הרשמית של סוריה שניתנה בסמיכות רבה להחלטת הכנסת, כפי שדווח באמצעי התקשורת. על פי דיווחים אלה, סוריה עוקבת בדאגה אחר החלטת הכנסת בישראל. גורם בכיר במשרד החוץ הסורי שמסר את התגובה הרשמית אמר שאין להחלטה כל ערך חוקי, מכיוון שהיא סותרת את החוק הבין-לאומי. הוא הוסיף כי מתחילת שיחות השלום בין סוריה לישראל לאחר ועידת מדריד (1991), כל ראשי הממשלות בישראל התחייבו לנסיגה מוחלטת מרמת הגולן, כלומר עד לקווי 4 ביוני 1967 (נחמיאס 2009).

האוכלוסייה ברמת הגולן, הן היהודית הן הדרוזית, שרויה בחוסר ודאות ובחשש כבד מפני החזרת השטח לידי סוריה. סביר שאם אכן יוחזר השטח לריבונות סורית, ייאלצו היהודים לעזוב את בתיהם ואת יישוביהם (בהסכמה או בעקבות פינוי בכוח). באשר לדרוזים, ככלל, מרביתם ממשיכים להצהיר על אמונים לסוריה, אם בגלל תחושת שייכות ואם מתוך חשש מתגובת השלטונות בסוריה, במקרה של החזרת השטח במסגרת הסכם שלום. במצב זה,

ההערכה היא שאם יוחזר הגולן לסוריה, חלקם יעזבו ורובם ימשיכו לחיות במקום. אלה שיעזבו יעשו זאת בעיקר מפחד מפני צעדי ענישה שינקטו נגדם הסורים על תמיכתם בישראל ואולי גם על אי התנגדותם הפעילה לכיבוש. מעשי ההתנכלות שהדרוזים נחשפים להם מצד בני העדה בגלל תמיכתם בישראל אינם מותירים מקום לספק לגבי מצבם אם תחזור הריבונות הסורית. יש להניח שגם החיים הממושכים תחת השלטון הישראלי, שלתוכו נולדו רובם, יכוון אותם להעדיף חיים במדינה דמוקרטית ולא במשטר הסורי. הכותרת, "אזרחים של אף אחד", שניתנה לסיפור חייהם של הדרוזים ברמת הגולן (אבני 2006), מבטאת היטב את מצבם הבלתי נסבל. אלה שמחזיקים בתעודת זהות ישראלית (כ-10%), נתקלים בהתנכלויות ואף בחרם מצד השכנים שלהם מבני העדה, מנגד הסורים עוקבים אחריהם כדי לבוא איתם חשבון, ואילו ישראל מתעלמת מהם ולא מגישה להם לטענתם את הסיוע שהם זקוקים לו.

שלא לפרוסום, רבים מהדרוזים ברמת הגולן מספרים לבני העדה בישראל שהם מעדיפים לחיות תחת שלטון ישראל ולא תחת זה של סוריה. האפשרות להסכם שלום בין ישראל לסוריה בסוף שנות התשעים הפכה את שאלת עתידם לממשית. בקשה של מנהיגי העדה שהופנתה לכנסת להקמת כפר דרוזי בגליל לדרוזים מרמת הגולן שירצו להישאר בריבונות ישראל מעידה בבירור על העמדות מתחת לפני השטח. לא היה זה רעיון מופשט אלא הצעה קונקרטית שלווה בסיורים ובהצעות פרטניות לגבי מקומות אפשריים להקמת הכפר, אם תאושר הקמתו. התוכנית לא יצאה אל הפועל בגלל כישלון המשא ומתן. מעניין שכאשר התבקשו הדרוזים לציין את גודלו של הכפר במובן של מספר יחידות דיו, הם מיהרו להכריז שמדובר במספר מצומצם. בחדרי חדרים הם ביקשו אופציה לשטח גדול יותר והבהירו שהמצב מורכב מאחר שרבים מבני העדה ברמת הגולן החוששים להביע את דעתם בחרו לומר שהם יחליטו ברגע האחרון.

ביטוי לחששות של הדרוזים מפני חזרתו של שלטון סורי אפשר למצוא גם בעובדה שבבחירות לכנסת קיבלה מפלגת ישראל ביתנו - מפלגה ציונית ימנית שמתנגדת בתוקף לוותר על רמת הגולן גם תמורת הסכם שלום - כשליש מקולותיהם של הדרוזים ברמת הגולן בעלי זכות בחירה. מעניין שכדי להימנע מהחשש ומהדילמה הכרוכים בהצבעה, רבים מהם נוהגים לרשום את כתובותיהם במקומות שונים בארץ, כדי לא להימצא ברשימת הבוחרים, הנתונה לעיניהם הפקוחות של תומכי סוריה. ברור שיהיו כאלה שיתלו את התנהגותם זו של הדרוזים במאפיינים של התנהגותם הפוליטית בכל הנוגע לנטייתם לפצל את תמיכתם כדי לשרוד, אך אין בכך כדי לאפשר התעלמות מהמצב שפועל לרעת ישראל, בפרט נוכח חוסר המעש ואי הגשת סיוע לדרוזים שנענו לחוק וקיבלו עליהם את האזרחות הישראלית (אבו-סאלח 1999).

הרצון לגשר על הפערים בין העמדות של סוריה וישראל במשך השנים הוליד רעיונות ייחודיים ליישוב הסכסוך בדרכי שלום. אחד המעניינים שבהם שזכה לבחינה רצינית הוא הצעה אמריקנית, שעל פיה ישראל תיסוג נסיגה מלאה מרמת הגולן ובו בזמן יוכרז על שטחים מסוימים כעל "פארק שלום", שיפעל תחת ריבונות סורית אבל יישאר פתוח לשימושי תיירות, סביבה וחקלאות לכל מי שירצה בכך. העיר קצרין נכללת בתחום הפארק ותוכננה להפוך למרכז בין-לאומי שיתמקד בחקר סביבה, אקלים וגאולוגיה. למען הסר ספק התוכנית מדברת על פינוי של כל הישראלים. מעשית, סביר להניח כי גם אם בסופו של דבר סוריה תסכים לכך, מעטים הסיכויים שהתושבים הישראלים יסכימו לרעיון (משגב 2010).

הקמת מדינה דרוזית – הזווית הישראלית

הנחת המוצא לגבי סוגיה מורכבת זו היא שבטווח הנראה לעין תיאלץ ישראל להמשיך ולהתמודד עם אתגרים קיומיים, ושהאינטרסים האסטרטגיים ארוכי-הטווח שלה מחייבים אותה לבחון וליזום רעיונות ומהלכים מדיניים כדי לחזק את מרכיבי הביטחון הלאומי שלה. במסגרת גישה עקרונית זו, הדיון מתמקד בשני נושאים עיקריים: במערכת היחסים רבת השנים עם בני העדה הדרוזית, ובחשיבותה של רמת הגולן לביטחונה של ישראל. המדיניות כלפי הדרוזים מאופיינת ביסודה בהעדפתם על פני המיעוטים האחרים החיים בה ובנקיטת צעדים מעשיים לחיזוק ההבחנה ביניהם לבין הערבים. מגמה זו, שהתחזקה עם השנים, הייתה תוצר של שיתוף פעולה בין מוסדות המדינה להנהגה הדרוזית. כפי שנאמר אחד הביטויים הבולטים לכך הוא מדיניות גיוסם של בני העדה לצה"ל ושלובם בו, מדיניות שהשפעתה ניכרת בתחומים רבים. לצד האהדה ומדיניות העדפה הברורה, הקפידה המדינה לנהל פיקוח על התהליכים שמתרחשים בעדה כדי להבטיח שהדרוזים לא יפעלו לרעתה, אם על ידי חיזוק מעמדם של המקורבים לשלטון והעדפת שיטת המינויים הממשלתיים של בעלי התפקידים בעדה על פני קיום בחירות פנימיות, ואם על ידי מניעת התארגנויות של המתנגדים למדינה.

נדמה כי אין חולק על חשיבותה של רמת הגולן לביטחונה של ישראל. המחלוקת בקרב הציבור בין המצדדים בווייתור על השטח תמורת הסכם שלום עם סוריה לבין המתנגדים מתמקדת בהקשר הביטחוני, בשאלה אם ישראל תוכל להבטיח את ביטחונה בגבולה הצפוני ללא רמת הגולן. במסגרת זו עולות סוגיות חשובות נוספות כדוגמת קו הגבול בין המדינות והשאלה עד כמה יהיה אפשר לסמוך על סוריה שתכבד את ההסכם. אלא שהסיבות שמקנות לגולן את החשיבות רבה כל כך לישראל רבות ומגוונות. יש פרשנים ומומחים הטוענים כי לחלקן יש השפעה ישירה על יכולת ההשרדות של ישראל לנוכח תמורות ותהליכים שמתרחשים באזור ובעולם. באשר לנושא הביטחוני, הניסיון ההיסטורי מלמד שהמאפיין

הגאואסטרטגי הוא אחד הגורמים העיקריים שקובעים את יכולתה של המדינה להגן על עצמה. כך לדוגמה, אנגליה לא נכבשה מעולם בזכות היותה מוקפת ים ולא בזכות יכולתה הצבאית, ורוסיה לא הובסה הודות לעומק האסטרטגי שלה. גורם זה מקבל משמעות מיוחדת בכל הנוגע לישראל המאומת על ידי מדינות וארגוני טרור אזוריים ובין-לאומיים המצהירים על רצונם להשמדה.

האלוף (במיל') גיורא איילנד, לשעבר ראש המועצה לביטחון לאומי, קובע כי ללא שליטה על רמת הגולן אין לישראל מענה ביטחוני סביר לאיום מגבולה הצפוני. לדבריו, הנסיבות האסטרטגיות שהשתנו עם הזמן הופכות את הוויתור על שטח זה למסוכן לישראל. לצד הסבר מנומק של הטעויות העומדות בבסיס השיקולים של המצדדים בויתור על הגולן הוא מציג ניתוח מקיף של הסכנה מצעד כזה לעתידה של ישראל. בין היתר מאחר שמאז מלחמת יום הכיפורים השתנו יחסי העוצמה באזור, ובכמה מרכיבים חשובים יש יתרונות לצבא סוריה: פיתוח טילי קרקע קרקע, נשק כימי, אמצעים לחימה אלקטרוניים, התעצמותה של בעלת בריתה איראן והתחזקותו של הטרור העולמי. כל אלה ואחרים מעצימים את חשיבותה הביטחונית של רמת הגולן לישראל. בין היתר, בגלל הצורך החיוני בשטח שיאפשר לצה"ל להדוף התקפת פתע כפי שהיה במלחמת יום הכיפורים, עד לגיוס כוחות המילואים. על פי גישה זו, קו הגבול הנוכחי הוא היחיד המאפשר לישראל הגנה סבירה מפני התקפה. לפיכך עדיף להמשיך לנהל את הסכסוך מאשר לנסות לפתור אותו במחיר סיכון ביטחונה של המדינה על ידי ויתור על רמת הגולן. מתוך גישה עקרונית זו מציע איילנד שלוש אפשרויות עיקריות לפתרון הסכסוך עם סוריה:

1. חכירת רמת הגולן על ידי ישראל לתקופה ארוכה (100 שנה)
2. החלת ריבונות משותפת של ישראל וסוריה על האזור
3. פתרון אזורי, שבמסגרתו ישראל תמסור לסוריה חלק מרמת הגולן ואת החלק החסר היא תקבל מירדן – שישאל תיתן לה בתמורה שטח באזור הערבה.

איילנד מבהיר עם זאת, כי בעתיד הנראה לעין, הסכם השלום היחיד האפשרי בין ישראל לסוריה יחייב ויתור על כל רמת הגולן, שכן במציאות שנוצרה כיום ובפרט לאחר ההצהרות למיניהן של מנהיגים ישראלים, הסורים לא יסכימו לשום הצעה מלבד החזרת ריבונותם המלאה על כל שטח המריבה. הוא מציע להתייחס לנושא גם לאור המבנה הפנימי ויחסי הכוחות בין הפלגים השונים בסוריה. לטענתו, רוב תושבי סוריה הסונים (כ-80%) רואים את שלטונם של בני העדה העלווית כלא לגיטימי (הם רואים בהם לדבריו עדה נחותה שדתם קרובה יותר לעבודת אלילים מאשר לאיסלאם), וממתינים לשעת כושר לתפיסת השלטון במדינה. כמו כן, יחסם השלילי של הסונים לעלווים וחולשתו של נשיא סוריה

בשאר אל-אסד אינם מותירים ספק לגבי האפשרות להפיכה סונית בסוריה. במקרה זה, ובפרט אם היא תבוצע על ידי ארגון האחים המוסלמים, כיבוד הסכם עם ישראל שנחתם על ידי ההנהגה מבני העלווים מוטל בספק (איילנד 2009). המאבק האלים שניהל ארגון האחים המוסלמים נגד משטר הבעת', הידוע בכינויו המרד האיסלאמי (1976–1982), הופך אפשרות זו לממשית, בפרט לאור מטרותיהם להקים בסוריה מדינה אסלאמית והצלחתם לגייס תמיכה רבה בקרב האוכלוסייה הסונית ואף להשתלט חלקית על כמה ערים בדרום המדינה (זיסר תשס"א).

היסטוריון אמריקני העוסק במחקרים אסטרטגיים (בארדר 1997) טוען, כי התקפות הטיילים על ישראל במלחמת המפרץ הוכיחו שלעומק האסטרטגי ולפיזור נרחב של האוכלוסייה יש ערך חיוני ביותר. הוא סבור שההתעצמות הצבאית של סוריה ובפרט התחמשותה בנשק כימי ובטיילים ארוכי-טווח אינם מותירים ספקות לגבי כוונותיה, ומניח שהיא עלולה לשאוב עידוד מנסיגה של ישראל מרמת הגולן. הניסיון במלחמת יום הכיפורים מלמד יותר מכול כיצד כוחות צבא מצומצמים הצליחו לבלום את ההסתערות של צבא סוריה שהייתה לו עליונות בכל התחומים. ואולם, השינויים שחלו מאז אינם מאפשרים לישראל לחזור על הצלחה זו שעלתה לה במחיר דמים, תוך סיכון גבולה הצפוני. הוא קובע נחרצות שישראל לא תוכל להגן על עצמה אם תיסוג מרמת הגולן, ואפילו תתקשה לרכז כוחות באזור שהוא מטרה נוחה לארטילריה. לטענתו, חמישה דברים עיקריים מעניקים לישראל יתרונות אסטרטגיים כתוצאה משיבתה ברמת הגולן: עומק אסטרטגי, תצפית והתרעה, היעדר הצורך להילחם במעלה ההר במקרה של מלחמה, כושר הרתעה עקב הקירבה לעיר הבירה דמשק והשליטה בקו פרשת המים.

ראיית רמת הגולן כנכס אסטרטגי וגאופוליטי לישראל אינה נובעת רק משיקולים ביטחוניים, אלא משיקולים חשובים נוספים, למשל נושא המים. סופר (2007) סבור, כי כל עוד רמת הגולן נמצאת בשליטת ישראל, לא יהיו לה בעיות מים, מאחר שכל מקורות הירדן והכינרת יימצאו בריבונותה. אם יתפתח מצב של חוסר מים, סוריה לא תכבד שום הסכם עם ישראל על חלוקת המים שמקורם בשטחי רמת הגולן, ובטווח של עשרות שנים יהיה משבר מים שישפיע על העולם ועל המזרח התיכון. למשבר המים השלכות מכריעות לגבי ישראל, ומקורות המים בגולן הם צורך חיוני ביותר ליכולתה להבטיח מקור חיים זה לאזרחיה.

על רקע נתונים אלה עוסק פרק זה בבחינת הרעיון של הקמת מדינה דרוזית בשטחי רמת הגולן. במישור הביטחוני, המדינה הדרוזית תשמש חיץ בין ישראל לסוריה, והיא כנראה תהיה ידידותית לישראל, בזכות היחסים הטובים ששוררים מאז ומתמיד בין יהודים לדרוזים. הקמת המדינה ביוזמת ישראל תאפשר לה לקבוע כללים שיבטיחו את האינטרסים שלה. יתר על כן, החשש שהעלו דרוזים המתנגדים להקמת מדינה דרוזית מפני סיכון לקיום

העדה בגלל ריכוז של כולם או רובם במדינה אחת מלמד על האפשרות שרבים מהם אכן יעברו לחיות במדינה הדרוזית, עם כל המשתמע מכך לגבי יישוביהם בגליל.

במישור התעמולתי, ישראל עשויה לצאת נשכרת ממתן מענה למיעוט לאומי שחי כאלף שנה ללא מדינה. שיקולים מבחינת האינטרסים האסטרטגיים והגאופוליטיים של ישראל בהקמת מדינה דרוזית עומדים גם ברקע ידיעות מגורמים ישראליים ואחרים בדבר הסכמה של ישראל לוותר על שטחה של רמת הגולן תמורת שלום עם סוריה. ידיעות אלו אף אומרות שבמידה רבה כבר נפל הפור, ונותרה השאלה בנוגע לעיתוי שיתאים לסוריה להסכים לשיחות ישירות שיובילו להסכם שלום, ולהחזרת שליטתה על רמת הגולן.

כבר הוזכרו תפיסתו האסטרטגית המהפכנית של יגאל אלון לגבי גבולה הצפוני של ישראל ותוכניתו לכבוש את דרום סוריה ולהקים שם מדינה דרוזית (תמונה 9). הפעולות שנקט כדי להביא ליישום תוכניתו והתבטאויותיו בנושא מלמדים על גודל אמונתו ברעיון. כך למשל בדבריו: "אילו הייתי שר הביטחון ... היינו גומרים בסווידא"⁹, ו"אני משוכנע שהייתי מקים רפובליקה דרוזית, שהייתה מקיימת ברית צבאית-כלכלית ומדינית עם ישראל" (קיפניס 2009: 119). מעניינת גם עדותו לגבי המניעים שלו לכיבוש רמת הגולן:

וחלמתי את חלום הרפובליקה הדרוזית! שתשתרע על פני דרום סוריה, כולל הגולן (אני אז לא חלמתי על צירוף הגולן לישראל דווקא), ותהווה מדינת חיץ בין סוריה, ירדן וישראל בברית צבאית עם ישראל ואולי גם בשיתוף פעולה כלכלי ותרבותי ומדעי. באופן שבלי שנצטרך לספח אדמה זרה תהיה לנו השפעה מכרעת על המערך הביטחוני בדרום סוריה. זה היה השיגעון שלי (שם: 118).

תמונה 9: יגאל אלון עם השיח' אמין טריף

הקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן תביא גם להפסקת שלטונה של ישראל על האוכלוסייה הדרוזית בשטח זה. אוכלוסייה זו מביעה עוינות כלפי ישראל, בפרט מאז הבקיעים שהתגלעו בעמדתה לגבי האפשרות שתחזיר את השטח לריבונות סורית. בחינת התנהגותם של הדרוזים תושבי רמת הגולן מלמדת, שבעשור הראשון לאחר מלחמת ששת הימים היא אופיינה בשקט יחסי ובדרך כלל בשיתוף פעולה עם שלטונות ישראל. בתקופה זו הודקו היחסים בין ההנהגה המקומית ומוסדות המדינה ובעקבות זאת הייתה תנופת פיתוח גדולה: נבנו תשתיות, המסחר פרח וניכרה צמיחה כלכלית. המצב השתנה החל מסוף שנות השבעים, בעיקר לאחר ביקור אנואר סאדאת נשיא מצרים בישראל ונכונותה של ישראל לוותר על כל שטחו של חצי האי סיני תמורת שלום עם מצרים, ובהמשך החזרת כל השטח תמורת הסכם שלום (1979). שיאו של המשבר ביחסים בתקופה זו היה בשביתה כללית שהכריזו הדרוזים תושבי הגולן בשנת 1982, שנמשכה כחצי שנה וסיומה היה בעקבות מלחמת לבנון הראשונה. הגורמים לשינוי שחל בהתנהגותם נובעים בעיקר מהמשבר הפנימי שפקד אותם בגלל חוסר ודאות לגבי עתידם.

לחוסר הודאות מצטרף יחסה של ישראל אליהם. בעוד בני העדה הדרוזית החיים בגבולות "הקו הירוק" נחשבים בעיניהם לאזרחים נאמנים, יחסה לבני העדה מרמת הגולן מתבסס על ההנחה שנאמנותם נתונה לסוריה. יחס זה, שעבר עליות ומורדות, מוצא את ביטויו באופנים שונים ובבסיסו קיום פיקוח שנועד למנוע ככל האפשר פגיעה בביטחון המדינה ולשמור על "שקט". דוגמה לכך היא במינויים של נציגי המדינה לניהול ארבע הרשויות המקומיות הדרוזיות בגולן. דוגמה נוספת היא החלטת בג"ץ מיוני 2006 בדבר דחיית עתירה של כ-4,000 שיח'ים דרוזים נגד החלטתו של שר הפנים למנוע מהם מעבר חופשי לסוריה כדי לבקר במקומות קדושים לבני העדה. השופטים העלו את הנימוק הביטחוני, אך לבסוף איפשר שר הפנים למשלחת מצומצמת של שיח'ים את המעבר, בתנאי שכל אחד מהם ייבדק ויוכח שהוא "כוהן דת", ובתנאי שהמעבר לסוריה ייעשה דרך מעבר קונייטרה בפיקוח גורמי הביטחון של ישראל.¹⁰

לנגד עיני התובעים בתוקף שלא להסכים לשינוי במעמדם של הדרוזים בגולן עמדו ארבעה שיקולים עיקריים: חשש מפני פגיעה באוכלוסייה הדרוזית מצד השלטונות בסוריה, אם יושג שלום ורמת הגולן תוחזר לריבונותה; חשש מפני פגיעה בקרובי משפחה וברכוש שיש לדרוזים בסוריה, בתגובה לשיתוף פעולה עם ישראל; חשש מפני צעדים מינהליים ובפרט צבאיים שתנקוט ישראל, שיביאו לכך שהיחס כלפיהם ישתנה לרעה; לחץ כבד ובלתי מתפשר שמפעילים הסורים על האוכלוסייה הדרוזית בדרישה שלא ישתפו פעולה עם ישראל. לזאת יש להוסיף את המדיניות שנוקטת ישראל בכל הנוגע לאפשרויות הניתנת להם

10 בג"ץ 2961/06 שייח' מחמוד ג'בר סייף נ' ראש ממשלת ישראל. פ"ד. יולי 2006 (טרם פורסם).

בנוגע למערכת היחסים שלהם עם שלטונות סוריה. למשל, ישראל מאפשרת לאוכלוסייה הדרוזית לבקר בסוריה וללמוד שם. מדיניות זו מנוצלת על ידי הסורים כדי לחזק את השפעתם על הדרוזים ולגרום להם להיות עוינים לישראל. במחקר שנערך בסוף שנות השמונים נמצא כי ברמת הגולן היו עשרות דרוזים בוגרי אוניברסיטאות שחזרו מסוריה עם תום לימודיהם בדמשק ועשרות צעירים נוספים שנשלחו במימון של המפלגה הקומוניסטית ללימודים בברית המועצות ובארצות הגוש המזרחי דאז. החוקר ציין שצעירים אלה מתחרים ביניהם בהצהרות ובמעשים קיצוניים נגד ישראל כדי לזכות במלגת לימודים, וטען שעם שובם הם מצטרפים לאלה מבני העדה שפועלים לחיזוק הקשרים שלהם עם השלטונות בסוריה (זבידה 1988).

על מערכת היחסים המורכבת של ישראל עם הדרוזים מרמת הגולן מצביע גם יחסם לחוקי המדינה ומתגובתה של המדינה להפרת החוק על ידם. לדוגמה בכתבה שפורסמה בעיתונות תחת הכותרת: "האדמה בוערת" מתוארות הפרות חוק בוטות של תושבי היישוב הדרוזי מג'דל שאמס, שבהוראת הווקף המקומי השתלטו על שטחים המשתרעים על פני כ-400 דונם, ובניגוד להוראות גורמי השלטון התחילו לבנות שכונת מגורים חדשה וסללו כביש הפוגע בשמורת הטבע של החרמון. ניסיונות פשרה עם ההנהגה במקום כשלו, למרות מעורבותם של מנהיגי העדה בישראל ובראשם השיח' מוואפק טריף. המשטרה העדיפה להימנע מאכיפת החוק, כדי למנוע, לדבריה, שפיכות דמים (ליבסקינד 2010).

באשר לדרוזים עצמם, בהקמת מדינה משלהם יהיה משום מפנה היסטורי, שכן לראשונה מאז התגבשותם לקבוצה דתית נפרדת לפני כאלף שנים תינתן להם האפשרות לחיות על פי אמונתם מבלי שיהיו תלויים בחסדים של אחרים. יש להניח, כי במרוצת הזמן יעברו רבים מבני העדה לחיות במדינתם שתהיה הבית הלאומי של העדה הדרוזית. מתן פיצויים נדיבים בעבור הנכסים בישראל עשוי לעודד נקיטת צעד זה. להנהגה הדתית השפעה רבה בכל הנוגע לצעדים בעלי משמעות לבני העדה. לכן ברור כי מעורבותה והסכמתה הכרחית להצלחת הרעיון, בכל הנוגע לשיתוף פעולה ולהעתקת מקום המגורים לשטחי המדינה הדרוזית, לכשתקום.

לעניין מעמדה ויכולת השפעתה של המנהיגות הדרוזית כיום, רבים מבני העדה מציינים, שלא לציטוט, שבחברה הדרוזית נוצר שבר מנהיגותי עם מותו של השיח' אמין טריף (1993), שבמשך כ-65 שנים היה המנהיג הבלתי מעורער של הדרוזים ברחבי העולם וזכה למעמד מיוחד בארץ ובעולם. לעומת זאת, סביב בחירתו של מחליפו התגלעה בקרב העדה מחלוקת שאמנם דעכה עם הזמן, אלא שעצם קיומה הייתה תופעה חדשה בחיי העדה. משבר זה התבטא בין היתר בכך שהביקורת על ההנהגה הדרוזית האזרחית והדתית, שהושמעה עד אז בחדרי חדרים, הפכה לפומבית. ככלל וכפי שהוסבר, הטענות

מתמקדות באי הצלחתם להשוות את זכויותיהם לאלה של האוכלוסייה היהודית. כלפי ההנהגה המקומית הועלו טענות על בחירתם של ראשי רשויות מקומיות וחברי מועצה חסרי כישורים משיקולים משפחתיים וחמולתיים בעיקר. התוצאה היא בין היתר מינויים בלתי ראויים במערכת השלטון המקומי, גירעונות כספיים, פגיעה בשירותים הממלכתיים והמוניציפליים שהתושבים זכאים לקבל ועיכובים בפיתוח תשתיות ומבני ציבור ביישובים (אמרני 2007ג). השינויים ביחסם של הדרוזים להנהגה שלהם מוצאים ביטוי בתוצאות הסקר שהוזכר לעיל, שבו ציינו 27.6% מבני העדה שהמנהיגות הדתית-רוחנית והפוליטית של הדרוזים בישראל אינה מייצגת את האינטרסים של העדה, ושהרוב המכריע (79.8%) סבורים שיש לבחור את המנהיגות הרוחנית של העדה באופן דמוקרטי (Hona 8.4.2009).

המאפיינים של רמת הגולן, לרבות המיקום הגאוגרפי, מאפייני היישובים, הרכב האוכלוסייה ותנאי השטח, הדומים בעיקרם לאזורי המגורים הנוכחיים של רוב בני העדה, יכולים לסייע בהקמת המדינה החדשה. מדובר בתשתיות מפותחות ובעשרות יישובים שחלקם משגשגים מאוד, לצד אזורי תעשייה ותעסוקה. בתחום המערכת השלטונית יש לציין את ארבע המועצות המקומיות הדרוזיות הפועלות באזור זה שנים, הן עשויות להוות תשתית למערכות השלטון המקומי והארצי. כמו כן, ניתן יהיה להיעזר בניסיון שרכשו אלפים מבני העדה בפעילות הפוליטית ובעבודה במערכות השלטון והמינהל הציבורי.

באשר לתחום הביטחוני, שירותם בצה"ל של דרוזים רבים כבר יותר משישה עשורים מאפשר להם להקים צבא סדיר וצבא מילואים שמתבסס על בני העדה. יש לציין כי על סמך מידע ממקורות דרוזיים בעיקר, גם בצבאות סוריה ולבנון משרתים דרוזים רבים בדרגות ובתפקידים בכירים, מה שמחזק את הטענה כי יש ביכולתה של העדה הדרוזית להקים צבא בפרק זמן קצר יחסית. ברור הדבר שתהליך הקמת הצבא הדרוזי מחייב ליווי והכוונה של ישראל או של גורמים בין-לאומיים כפי שיקבע. רצוי שההסכמים בין ישראל והמדינה הדרוזית יקבלו את ברכת הקהילייה הבין-לאומית, אם כי יש להניח שגם אם הקמת המדינה הדרוזית תיעשה באופן חד-צדדי או בתיאום עם ארה"ב בלבד, היא תזכה מהר מאוד להכרה זו. ברור כי לצד הצורך להגדיר את הגורמים האמורים להבטיח את קיומה של המדינה החדשה, גם בנושאי הביטחון, יש לנקוט צעדים שימנעו פגיעה אפשרית באינטרסים של ישראל: משטר דמוקרטי, הימנעות מחתימה על הסכמי הגנה עם מדינות אחרות, אי פיתוח נשק לא-קונבנציונלי, הצטרפות לאמנות בין-לאומיות והסדרים עם ישראל השאובים מהרעיונות הפדרליזם (Elazar 1991).

נוסף על ההתמודדות עם הבעיות שכל מיעוט לאומי שמקים מדינה מתמודד אתו, יעמדו בפני הדרוזים בעיות ייחודיות, שחלקן נובעות מהמאפיינים שלהם וחלקן מאלה של האזור. בראש וראשונה, הצורך להתמודד עם סוריה ובעלי בריתה, שבלי ספק יפעלו נגד המדינה

שתקום על שטח שהיא טוענת לריבונות עליו. במישור הפנימי, הם יצטרכו להתגבר על הקשיים שמקורם במתחים שבין ניהולה של מדינה דמוקרטית לבין מרכיבי הדת והמסורת השמרניים, ולהתמודד עם המתח שבין ההנהגה הדתית להנהגה החילונית, העלול להתחזק בתהליך הקמת המדינה וניהולה. מטבע הדברים, יהיו מאבקים בין הפלגים השונים בעדה על המשרות ועל מוקדי הכוח וההשפעה במערכות השלטון והמינהל הציבורי, בפרט אם אכן הם יאמצו את העקרונות הדמוקרטיים.

לפיכך, ההצלחה של הקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן והבטחת קיומה תלויות במידה רבה בסיוע של ישראל ושל הקהיליה הבין-לאומית במגוון רחב של תחומים, לאורך זמן ועד לביסוסה של המדינה כישות שיכולה לנהל את ענייניה באופן עצמאי. על רקע זה, ובהתבסס על ההנחה שהקמת מדינה דרוזית בשטח רמת הגולן היא אינטרס ישראלי, נשאלת השאלה, אם ישראל צריכה ליזום מהלך זה, ובאיזו מידה היא צריכה לפעול לקידום הרעיון, בפרט לנוכח העובדה שהדרוזים כאמור אינם מגלים יוזמה ונכונות בנושא, בכל אופן לא בגלוי.

אין ספק שמדובר בסוגיה מורכבת ובעלת חשיבות אזורית ובין-לאומית כבדת משקל, שמחייבת בדיקה קפדנית של מכלול השיקולים, ובמרכזם מאפייני המדינה הדרוזית העתידית, הבטחת ביטחונה וקשריה עם ישראל. בהתייחס לשאלת היוזמה, הניסיון עד כה מלמד שחוסר מעש מדיני הביא בדרך כלל ליזמות של אחרים, שהיו טובים פחות לישראל, הן לגבי המחיר שישראל נדרשה לשלם הן לגבי התמורה שקיבלה.

סוף דבר

בפתחו של העשור השביעי לקיומה, לצד הישגיה המרשימים שגורמים להתפעלות רבה בעולם, ישראל עדיין ניצבת בפני אתגרים קשים ומורכבים בתחומי הביטחון, החברה והכלכלה, שחלקם מאיימים על קיומה ועל צביונה כמדינה יהודית ודמוקרטית. מציאות זו מגבירה את חשיבותם של מרכיבי הביטחון הלאומי השונים ובמרכזם גבולות המדינה, היחסים עם הקהילייה הבין-לאומית, היחסים עם המדינות השכנות בתחומי האנרגיה, נושא המים ויחסיה עם אזרחיה בני המיעוטים הלאומיים. ממצאות זו אף נובע הצורך לבחון מעת לעת את האינטרסים האסטרטגיים של המדינה כדי להתאים את התנהלותה בזירה המקומית והבין-לאומית לשינויים הרבים והמהירים המתרחשים בסביבתה הקרובה והרחוקה. בעבר היו מקרים שניתן לראותם כהחמצת הזדמנויות של המדינה, שאילו הייתה נוהגת אחרת, אולי יכלה למנוע את המשך הסכסוך ואף מלחמות, ולחלופין להשיג הישגים. אין מדובר בחוכמה שלאחר מעשה, אלא בהיעדר הליך מובנה ומתמיד של חשיבה לבחירת חלופות שונות גם אם הן חורגות מהקונסנזוס. וקבלת החלטות על בסיס ניתוח מידע והתאמת הפעילות לאינטרסים המשתנים של המדינה. למעשה, הכוונה לצורך לנקוט יוזמה כדי להשפיע על המציאות ולא רק להגיב לה.¹¹

על רקע דברים אלה, ומתוך דאגה לעתידה של ישראל, הוצגו בספר זה בזהירות רבה רעיונות שיש בהן כדי לעורר דיון ציבורי ותהליך חשיבה לגבי עתיד היחסים בין המדינה והעדה הדרוזית, שהיא קבוצת מיעוט מהחשובות בחברה הישראלית, למרות משקלה הקטן יחסית באוכלוסייה. רעיונות אלה נבחנים גם בהקשר של הסכסוך הישראלי-סורי בנוגע לשטח המריבה – רמת הגולן.

מן המפורסמות הוא שבין היהודים ובין הדרוזים שררו יחסים טובים. הדבר בא לידי ביטוי בולט בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, כאשר הדרוזים תושבי הארץ עמדו לצד היישוב היהודי ולא הצטרפו לתנועות ההתנגדות הערבית לציונות ולפועלה בארץ, ואחרי קום המדינה עם התגייסותם לצה"ל. באשר לנאמנותם למדינה, הרי במידה מסוימת אין פלא בדבר, שכן משחר קיומם כעדה ייחודית נוהגים הדרוזים לגלות נאמנות לשלטונות המקום שבו הם חיים, אלא אם כן פוגעים בהם וביכולתם לנהל את חייהם על פי אמונתם.

באשר לשאיפות אפשריות של הדרוזים בישראל בדבר הקמת מדינה דרוזית, הם עצמם מעולם לא הצהירו על כך וגם לא נקטו יוזמה כלשהי בנושא. אדרבה, הם קשרו את גורלם עם מדינת ישראל, והתגייסותם לצה"ל היא אחת הראיות לכך. לכן, הדעת נותנת שכלל

11 דברים ברוח זו אמר יגאל אלון לאחר שהצעתו שישראל תפעל להקמת מדינה דרוזית שתהיה חץ בינה לסוריה נדחתה.

שיש בעיות ביחסיהם עם המדינה ראוי לפעול לפתרון בדרך של הידברות והסכמות עם ההנהגה הדתית והפוליטית שלהם ולתת מענה הן לדרישתם לזכות בשוויון מלא בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, הן לציפיותם ליחס מיוחד ולתמורה בהשוואה למיעוטים האחרים בגין שירותם בצבא, בפרט בתחום התעסוקה ופיתוח יישוביהם.

המצדדים בקיומו של דיון מעמיק בנושא, ובהם מחבר ספר זה, סבורים שישראל צריכה לבחון מחדש את מכלול היחסים עם אוכלוסייה מיוחדת זו. לנגד עינינו מתחללים שינויים ותמורות שלהם השפעה על מערכת היחסים המורכבת והשברירית בין ישראל לאזרחיה בני המיעוטים הלאומיים ובהם המיעוט הדרוזי. חוסר השקט בחברה הדרוזית, שבחלקו הוא פרי תהליכים חברתיים ופוליטיים שמתרחשים בישראל ותוצאה של שינוי כללי המשחק בזירה החברתית והפוליטית, דורש לזרז חשיבה חדשה על נושאים אלה.

אין זה סוד שבקרב בני העדה נשמעים יותר ויותר קולות הקוראים להנהגה הדרוזית לשקול מחדש את כיוון היחסים עם ישראל. אמנם הרוב תומכים בהמשך הקשרים הטובים, אך דורשים ליצור משוואה חדשה של יחסים שמדגישה את אופי הקשר הראוי והרצוי להערכתם בין תרומתם לביטחון המדינה לבין מעמדם החברתי והסיוע שהם רוצים לקבל, שבבסיסה מונחת הציפייה לשוויון מלא עם היהודים אזרחי ישראל. בצדם קיימת קבוצה גדלה והולכת של דרוזים הדורשים שינוי בגישה לישראל, ובראש וראשונה הימנעות מלהתגייס לצה"ל. במחאה הציבורית שלהם בטענות לקיפוח ולאפליה ניכרת הקצנה רבה, המתבטאת בגידול בתדירות ההפגנות שהם מקיימים נגד מדיניות הממשלה ובמעשי אלימות המאפיינים אותן. שלא כבעבר, המפגינים אינם נמנעים מפגיעה ברכוש, מעימותים עם כוחות הביטחון ומהתבטאויות קשות כנגד המדינה, לרבות טענה בדבר כפיות טובה.

ספר זה נכתב על רקע שינויים ומגמות אלה, והוא נועד לתרום לידע ולתהליך החשיבה בכל הנוגע לעתיד היחסים של ישראל עם המיעוט הדרוזי היושב בקרבה. גם מבלי לגייס סיסמאות כדוגמת "ברית הדמים", אין עוררין על כך שגם לישראל וגם לדרוזים חשוב לשמור על יחסים חמים ונטולי מתח. הספר מתמקד בשני עניינים עיקריים: בבחינת רעיונות שיישומם עשוי למנוע או להאט מגמות שלילות ביחסים בין ישראל לאזרחיה בני העדה הדרוזית, ובבחינת הרעיון של הקמת מדינה דרוזית עצמאית ברמת הגולן על רקע כססוך הגבול בין ישראל לסוריה.

בפרקי הספר הודגש כי כל התייחסות לדרוזים צריכה להביא בחשבון את העובדה שמדובר בקבוצת אוכלוסייה שלמאפייניה הייחודיים יש השפעה רבה על התנהגותם החברתית והפוליטית של חבריה, ושכלל מקומות מושבם חשיבותם והשפעתם רבה לאין שיעור ממספרם באוכלוסייה. מאפיין ייחודי של הדרוזים בישראל הוא שירותם בצה"ל, הקובע

במידה לא מעטה את היחס האוהד של המדינה והחברה הישראלית אליהם. מאפיינים אלה ואחרים מאיצים בין השאר גם התפתחות של מגמות שליליות בחברה הדרוזית ביחסם לישראל. לצד התגברותם של מרכיבי הלאומיות בעדה גוברות תחושות תסכול וכעס המופנות כלפי המדינה בטענה ליחס לא הוגן כלפיהם, ואלו מתבטאות גם במעשי אלימות נגד כוחות הביטחון ובהטחת האשמות ברוח של בגידה של ישראל באזרחיה הדרוזים. לזאת יש להוסיף את העמדות של בני הנוער המצביעות על התגברות הלאומיות ותחושות של הכעס כלפי המדינה ואת האזהרות מפי רבים מבני העדה על כך שיחסם האוהד למדינה אינו מובן מאליו. רבים מתוכם מדברים על "פצצת זמן" העלולה למוטט את מערכת היחסים, אם לא יינקטו הצעדים הראויים.

על מקבלי ההחלטות במדינה האמונים על הנושא להביא בחשבון תחום נוסף שמחייב התייחסות והוא התשתית החוקית והנורמטיבית של זכויות האדם בישראל, והכוונה בעיקר לחוקי יסוד ולחוקים ותקנות המסדירים זכויות אלו. ברוח חוקים אלה נדרשים מוסדות המדינה להקפיד הקפדת יתר על הבטחת יחס שווה לכלל האזרחים ללא הבדל דת, מין ולאום. המשמעות מבחינת הדרוזים ברורה ומוחשית: הם מאבדים בהדרגה את ההטבות המעטות ביחס לציפיותיהם הניתנות להם לעומת בני המיעוטים האחרים (בעיקר אזרחי ישראל הערבים) בזכות שירותם בצבא. האמירה השגורה אצלם, "שווים ליהודים בחובות ולערבים בזכויות", היא ביטוי חד וברור לתחושות אלו. לצד גורמים אלה המגבילים את היתרונות שזוכים להם הדרוזים ראוי להדגיש את הכרסום ביתרונות שלהם גם במישור הלא-פורמלי. כרסום זה קשור בעיקר בירידה במידת האהדה בקרב חלקים נרחבים מהציבור הישראלי ליוצאי הצבא בעקבות הפיחות שחל בחשיבות השירות בצה"ל.

ישראל אינה יכולה לשבת בחיבוק ידיים לנוכח המתרחש. המחאה הציבורית של הדרוזים מצביעה על בקיעים במסורת היחסים הטובים עם המדינה. לנוכח מורכבותה של המציאות המזרח תיכונית בכלל ובכל הנוגע למיעוט הדרוזי בפרט עליה לבחון בדחיפות את הגורמים לכך כדי שיהיה אפשר לטפל בהם ולנתב אותם במידת האפשר לאפיקים הרצויים. על ישראל מוטלת החובה לנקוט יוזמה בעניין ולבחון גם רעיונות חדשניים ויצירתיים, שמטבע הדברים יזכו לתמיכה או להתנגדות של קבוצות ומגזרים שונים בחברה הישראלית. בין אלה רצוי לבחון גם את הרעיון של הקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן – לנצל את חלון ההזדמנויות האזורי והבין-לאומי כדי ליזום ולהוביל מהלך אסטרטגי שעשוי להביא לשינוי של ממש בגבולה הצפוני. ברור שזהו רעיון מהפכני ויהיו שאף יפסלו אותו על הסף בטענה שאינו בר-מימוש, ואולם מול החלופות ונוכח התהליכים שמתרחשים בישראל ובאזור, ראוי שההצעה תיבדק אל מול האפשרויות האחרות.

יש להניח כי גורמים רבים בקרב הציבור הישראלי והדרוזי כאחד ידחו את עצם הרעיון,

שלא לדבר על מדינות ערב ובפרט סוריה, שמצפה לקבל לידיה את רמת הגולן שהייתה בריבונותה. באשר להנהגה הדרוזית, ההערכה היא שתחילה היא תביע התנגדות, בטענה המוכרת שאין לעדה שאיפות להקים מדינה וכי נאמנותם נתונה למדינות שהם חיים בהן. עם זאת, בהסתמך על הניסיון ההיסטורי שלהם והדיווחים על תמיכתם בעבר ברעיון זה, הם עשויים לתמוך במהלך אם יהיו משוכנעים בהצלחתו. מבחינת ישראל, די אם נזכיר את חשיבות השיקול הגאופוליטי שבמדינה דרוזית שתהווה חיץ בינה לבין סוריה. ברור הדבר שכדי להשיג את היתרונות הטמונים בצעד זה ובה בעת למנוע את הסכנות הכרוכות בו, יש לנקוט שורה של צעדים ובראש וראשונה להשיג הסכם שיבטיח את האינטרסים של ישראל ויזכה לברכת ארה"ב והקהילה הבין-לאומית.

ראוי להבהיר כי ההצעה לבחון את רעיון המדינה הדרוזית ברמת הגולן מתבססת על ראיית שטח זה כנכס אסטרטגי וגאופוליטי חיוני ביותר לביטחונה של ישראל, אך גם על הסתכלות מפוכחת על התהליכים שמתרחשים בישראל ובעולם המצביעים על כיוון המוביל לויתור על רמת הגולן, שהרי ברור לכול שסוריה לא תסכים לשום הסדר שלא יחזיר לה את ריבונותה המלאה על כל השטח. אל מול אפשרות זו עדיפה האפשרות ליצור בשטח זה ישות עצמאית שתהווה חיץ בין ישראל לסוריה. בהסתמך על מכלול השיקולים שבבסיסם האינטרס הישראלי, נכון יהיה להרחיב את האחיזה הדרוזית ברמת הגולן עד לכדי מדינה עצמאית, על פי כללים שיבטיחו את ביטחונה של ישראל. במסגרת הרעיונות למיניהם לגבי היחסים בין ישראל למדינה הדרוזית, יש לבחון בין היתר גם הסדרים המבוססים על העקרונות שבשיטות המשטר פדרציה וקונפדרציה.

תרומה חשובה לבחינת האפשרות להשגת מטרות מעין אלו יכולה להתקבל גם מהמחקר האקדמי. להלן מובאים כמה רעיונות כתשתית לכיווני מחקר הראויים לבדיקה, ובעיקר סוגיות שבכוחן לסייע ביישוב מחלוקות ביחסי רוב ומיעוט לאומי בדרכי שלום. יצוין כי בין המודלים המוצעים כיום בספרות המחקר בנושא אין מודל המייצג מערכת יחסים הנוגעים ליחסי רוב ומיעוט לאומי כדוגמת זו שבין ישראל למיעוט הדרוזי היושב בקרבה. ייחודה של מערכת יחסים זו, הנובע בעיקר מהמאפיינים הדתיים, החברתיים והתרבותיים של המיעוט הדרוזי וממאפיינים של ישראל, מעלה את הצורך במודל שיתאים למקרה הישראלי. צורך זה נובע גם מהתמקדותם של המודלים הקיימים בעיקר בהבחנה בין יחסי רוב ומיעוט לאומי המושפעים מהתנהגותו של המיעוט הלאומי ופחות מזו של המדינה והאינטרסים שלה, והמבחינים בין מיעוט שחותר להשתלב בחברה ולאמץ את הערכים של קבוצת הרוב השלטת לבין מיעוט שחותר לבדלנות ולהיפרדות. כך גם בהקשר להשפעת גורמים אזוריים והסתייעות במיעוטים הלאומיים לפתרון סכסוכים ויריבויות בין מדינות שכנות. שלא כבהבחנה זו, את התנהגותם של בני המיעוט הדרוזי בישראל מאפיינים יסודות

מנוגדים: לצד דפוסי התנהגות המצביעים על רצונם להשתלב בחברה הישראלית ניכרת מגמה של רצון לבדלנות שמכתבה להם דתם. בה בעת, ישראל כמדינה יהודית מעצם טבעה מגבילה את השתלבותם בה של אזרחיה הלא-יהודים.

להלן מובאת הצעה לבחינת יחסי רוב ומיעוט לאומי במשטר הדמוקרטי, ובה המשתנים העיקריים שמאפיינים את "המקרה הישראלי":

1. מדינה רב-לאומית ורב-תרבותית בעלת משטר דמוקרטי יציב. למרות הרב-לאומיות והרב-תרבותיות, לקבוצת הרוב השלטת יש מעמד בכורה, סמליה מבטאים ערכים של רוב זה והמדינה מזוהה כמדינת הרוב.
2. המדינה מצויה בסכסוך מתמשך עם כמה ממדינות הגובלות עמה, שתושביהן חולקים ערכים דתיים, תרבותיים ולאומיים עם אזרחיה בני המיעוט הלאומי. לנוכח הסוגיה הביטחונית הקשה והמורכבת, יש שרואים את התנהלותה כ"דמוקרטיה מתגוננת".
3. קבוצת הרוב השלטת מעניקה יחס מיוחד לקבוצת מיעוט לאומי, משיקולים שמקורם בנאמנות למדינה, ושלנושאי ביטחון יש בה בולטות רבה. יחס מיוחד זה לקבוצת המיעוט מתבטא בעיקר בשילוב בניה בצבא ובמערכות השלטון והמינהל הציבורי, בעודם שומרים על המאפיינים הפרטיקולריים שלהם בהסכמתה ובעידודה של המדינה.
4. לחברי קבוצת המיעוט הלאומי הזוכה ליחס מיוחד יש מאפייני לכידות חזקים, כגון דת, שפה, תרבות והיסטוריה המייחדים אותה מקבוצת האוכלוסייה האחרות. דתם המקדשת את ערך ההישרדות מתירה להם להסתיר את דעותיהם, ולכן שאיפותיהם הפוליטיות נותרות עלומות.
5. לרוב חברי קבוצת המיעוט הלאומי יש שאיפות למדינה משלהם, למרות הכחשותיהם הפומביות. כקבוצה הם חיים בהרמוניה ובשיתוף פעולה עם המדינה ועם קבוצת הרוב השלטת. המתח בין הקבוצות מתמקד בתחום הקצאת המשאבים ומוצא את ביטויו בעיקר במחאה ציבורית שבה מובעות תחושות של קיפוח ואפליה ודרישות לשוויון זכויות והזדמנויות בדומה לאלו של קבוצת הרוב השלטת.

ההנחה היא שמודל תיאורי זה, שאמנם עוצב על פי "המקרה הישראלי", יכול לתרום לתיאור ולבחינה של מגוון צורות של יחסים בין קבוצות רוב למיעוטים לאומיים במשטרים דמוקרטיים, ודרך הממצאים החדשים לתרום באופן ממשי לגיבוש דרכי פתרון גם לגבי המקרה הישראלי, בין היתר על ידי העשרת הידע לגבי גורמים נוספים המשפיעים על היחסים בין המדינה הדמוקרטית לקבוצת המיעוט הלאומי ועל השינויים שחלים בהם. הכוונה לבחון גם פתרונות רדיקליים כדוגמת היפרדות בדרכי שלום, אם בדרך של הענקת

אוטונומיה בתחומים מסוימים לקבוצות המיעוט ואם על ידי הגירתם או הקמת מדינה בעבורם. במסגרת גישה עקרונית זו ראוי שייבחנו שינויים ומגמות ביחסי המדינה והמיעוט הלאומי והשלכות אפשריות שלהם; הגורמים שמכוונים בני מיעוט לאומי לשרת בצבא, ברמת הפרט וברמת הקבוצה; גבולות רצויים לשילובם של בני מיעוט לאומי בצבא ובמוסדות השלטון מבחינת האינטרסים והמאפיינים של קבוצת המיעוט הלאומי ושל קבוצת הרוב השלטת; וכן סוגיות בתחום שאיפה של מיעוט לאומי להקים מדינה ודרכים לאיתור שאיפות סמויות כאלו.

באשר למקרה הישראלי, המסקנה המרכזית היא, שלנוכח השינויים והתמורות הניכרים בתחומים רבים בחברה הישראלית והדרוזית יש לבחון מחדש את היחסים ההדדיים בינה לבין אוכלוסייה זו, על רקע המאפיינים שלה והמעמד המיוחד שיש לה בהשוואה למיעוטים האחרים. לצד תחושת הביטחון הבסיסית בנאמנות של בני העדה הדרוזית אשר עמדו עד כה במבחנים קשים, אין להתעלם מהשפעתם האפשרית של השינויים והתהליכים הרבים שמתרחשים בקבוצת אוכלוסייה מיוחדת זו ובהקשר לאלה המתרחשים בישראל ובזירה האזורית והבין-לאומית.

בחינת ההתנהגות החברתית והפוליטית של בני העדה מלמדת שהם נמצאים במצוקה נוכח השינויים שמתרחשים בחברה הדרוזית ובחברה הישראלית ולאור תחושתם שישראל אינה מעניקה להם את מלוא הזכויות בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. מנגד הם נאלצים להתגונן מול ערביי ישראל והשכנים הפלסטינים, העולם המוסלמי ומדינות ערב, שלכולם יש "חשבון פתוח" עמם על תמיכתם בישראל ושירותם בצה"ל. תחושות אלה גוברות כל אימת שגובר הסיכוי להשגת הסכם שלום בין ישראל לעולם הערבי או חלקו. על רקע זה ולנוכח הקולות המתחזקים בקרב בני העדה הקוראים בגלוי להפסיק את התמיכה בישראל ולא לשרת בצה"ל ואל מול הפעולות להדגשת הזהות הערבית והפלסטינית של הדרוזים, מחויבת ישראל ליזום מהלכים מדיניים חדשניים ולא-שגרתיים. בדיקת האפשרות של הקמת מדינה דרוזית ברמת הגולן היא בגדר מהלך כזה: לאפשר לדרוזים לחיות במדינה משלהם ולא תחת חסותם של אחרים, ולממש שאיפות גלויות וכמוסות לחיות את חייהם ביחד ועל פי אמונתם הדתית, ובה בעת לשפר ולקדם את האינטרסים האסטרטגיים והגאופוליטיים של ישראל לטווח הארוך, ובכל הנוגע להגנה על גבולה הצפוני.

נספח א': התשתית המחקרית

הסקירה התמציתית על התשתית המחקרית של הספר נועדה לאפשר לקוראים ללמוד על דרך איסוף המידע, הנתונים והעמדות המוצגים בו. הם מתבססים בעיקרם על תוצאות מחקר מקיף שערך המחבר, שהתמקד בהשפעת שירותם של הדרוזים בצה"ל על השתלבותם במינהל הציבורי בישראל (אמרני 2003). במחקר זה שימש מודל מחקרי משולב שנועד לצמצם את האפשרות להטיית הממצאים, לנוכח המאפיינים של אוכלוסיית המחקר. בדיקת העמדות נעשתה באמצעות כמה שיטות ובכללן ניתוח תוכן, תצפית, ריאיון אישי וסקר. על רקע זה מובאים כאן המרכיבים העיקריים שעומדים בבסיס עבודת המחקר.

שאלות המחקר נקבעו על סמך הספרות המחקרית שעוסקת בעדה הדרוזית בישראל, ותרומתן להשערות נעשה על סמך המידע שנאסף בתצפיות ובראיונות שגם כיוונו את ניסוח השאלות. השערות המחקר נבדקו באמצעות שאלון שהופץ בקרב אוכלוסיית המדגם, תוך הסתייעות בשיטות שונות להגברת ההיענות להשיב על השאלות. ניתוח התוצאות והסקת המסקנות נעשו באמצעות יישום כמה שיטות סטטיסטיות. תוצאות המחקר המסכמות לגבי כלל אוכלוסיית המדגם ולגבי הקבוצות השונות שנבדקו הוצגו תוך התייחסות למחקרים קודמים על שינויים ולמגמות בחברה הדרוזית. כדי להרחיב את מסד המידע והנתונים נבדקו גם עמדות של יהודים שעיסוקם רלוונטי למחקר.

איסוף מידע בשיטת התצפית נעשה בדרכים שכללו בין היתר ביקור של המחבר במרבית יישובי הדרוזים; השתתפות באירועים אישיים; תצפיות על הפגנות של דרוזים; ביקורים באוהלי מחאה ושיחות עם מפגינים; השתתפות בימי עיון שנערכו לראשי רשויות מקומיות דרוזיות בנושא מינהל ציבורי ושלטון מקומי; השתתפות במפגשים שנדונה בהם שאלת היחסים בין הדרוזים לבין מדינת ישראל; פגישות ושיחות עם חיילים וקצינים דרוזים בשירות סדיר ובשירות מילואים; עם אישים ומנהיגי העדה הדרוזית; עם בני נוער ועם ראשי רשויות מקומיות ועובדים במינהל הציבורי.

חשיבותו של המידע שנאסף באמצעות שיטת התצפית היא בעיקר באפשרות להכיר מקרוב ובאופן בלתי אמצעי את מאפייני החברה הדרוזית. כך, לדוגמה, החשיבות הרבה שהם מייחסים למגורים בקרב קהילה דרוזית, השפעת המשפחה והחמולה בתחום התעסוקה, ההערכה שהם רוחשים לצה"ל ולקצינים הדרוזים ולא לה מנבי העדה שהצליחו להשתלב בתפקידים בכירים במערכות השלטון ובמינהל הציבורי וגם עוצמתן של תחושות קיפוח ואפליה שהם חשים, בטענה ליחס לא הוגן כלפיהם מצד מוסדות המדינה והחברה בישראל.

שיטת הריאיון שיושמה היא שיטת הריאיון המובנה, שבה דרך ניסוחן של השאלות וסדר

הצגתן למרואיינים קבועים וזהים. באשר לתכנים, הם נחלקו לשתי קטגוריות עיקריות: תכנים שמרואיינים הסכימו שייחסו להם ותכנים שמרואיינים הציגו שלא לציטוט. הנושאים בקטגוריה הראשונה עסקו בעיקר בנאמנותם למדינה ובתרומתם לביטחונה ובתחושות של קיפוח ואפליה שהם חשים, בפרט בגלל היעדר תמורה עבור שירותם בצה"ל. בין אלה עלה המוטיב של התגברות הקולות בעדה שדורשים לנקוט צעדים חריפים נגד המדינה, בטענה שרק בדרך זו יוכלו הדרוזים לשפר את מצבם ולזכות ליחס ולסיוע שהם ראוים להם.

התכנים בקטגוריה השנייה התמקדו בארבעה נושאים: ביקורת כלפי ההנהגה הדרוזית על בנושא התמורה בעבור השירות של בני העדה בצה"ל; תוצאות שליליות אפשריות מבחינת ישראל שעלולות לנבוע מהמשך המצב הקיים, במובן של צעדים שעלולים דרוזים לנקוט נגד המדינה; שאיפתם להקים מדינה דרוזית עצמאית ושאלת מיקומה; תכנים הקשורים לסודות הדת הדרוזית, ככל שחשבו שהם ידועים להם.

העמדות שהמרואיינים היהודים ביקשו שלא יהיו לציטוט היו בעיקר לגבי שני נושאים. האחד, תכונות אופי שהם ייחסו לדרוזים ובעיקר נטייה לייחס להם אי אמירת אמת בטענה שאלה הם מאפייני התנהגות הטבועים בהם, מאחר ש"מותר להם" להסתיר את דתם ואף לנהוג כבן דת אחרת כדי לשרוד. בנושא השני היו עמדות שמשמען הטלת דופי בנאמנותם למדינה וחשש שמא הם יפנו לה עורף, על סמך הערכה שהדבר עשוי לשרת את האינטרסים שלהם או את הישרדותם. הנימוק העיקרי לגישה זו היה שכך הם נהגו במשך מאות שנים. היו שהדיגשו שמדובר בכת דתית שביסודה היא פלג פורש מהאיסלאם, ולפיכך במהותם הם ערבים מבחינה דתית, תרבותית, לשונית ולאומית. הדברים המיוחסים למרואיינים מתבססים על המידע ששימש את המחקר בציון העמוד שבו מופיע הציטוט בעבודת המחקר.

הדוגמאות הבאות ממחישות את אופן השימוש במידע שנלמד בתצפיות ובראיונות בביצוע הסקר:

1. הבטחת אנונימיות של המשיבים – בגלל הרגישות הגבוהה מפני חשש להיפגע בעקבות השמעת עמדות שעלולות להכעיס את השלטונות ו/או את ההנהגה הדרוזית, הודגש שהשאלון אנונימי ומשמש לצורכי מחקר אקדמי בלבד.
2. הימנעות משימוש במונחים שעלולים להתפרש באופן שונה – לדוגמה, במונח "מיעוט" בהתייחס לעדה הדרוזית, מאחר שהועלתה הטענה שיש המייחסים למונח זה קונוטציה שלילית ומפרשים אותו גם במונחים של "קטן", "נמוך" ו"נחות".
3. הימנעות מקבלת תמיכה פומבית של אנשי ציבור – הרעיון להיעזר בתמיכתם של

אנשי ציבור כדי להגדיל את ההיענות נפסל בעקבות החשש שצעד זה יגרום לתוצאה הפוכה ולהחרמת המחקר על ידי קבוצות יריבות עדה.

4. הסתייעות בשיטות ייחודיות להגדלת ההיענות להשתתף בסקר – יושמו כמה שיטות שהציעו בני העדה במטרה להגדיל את מידת הנכונות של אוכלוסיית המדגם להשיב לשאלון. לדוגמה, התלמידים בבתי הספר מילאו את השאלונים בכיתות אחרי שקיבלו מהמחבר הסבר על המחקר.

5. הימנעות משאלות בנושא הנשים הדרוזיות – כל הדרוזים הביעו עמדה נחרצת שאין לכלול בסקר שאלות בנושא. הטענה העיקרית הייתה שיהיו מי שיפרשו את הסקר כניסיון של השלטונות להכשיר את הקרקע לקראת גיוסן לצבא ושכתוצאה מכך יחרימו הדרוזים את המחקר.

הדרוזים באוכלוסיית המדגם התבקשו לציין את עמדותיהם במגוון נושאים, והעיקריים שבהם הם: **זהות לאומית**: הגדרה עצמית, שאיפה למדינה דרוזית, היחס למדינת ישראל, היחס ליחידות דרוזיות בצה"ל והיחס לדרוזים במדינות אחרות. **מעמד הדרוזים**: היחס למצבם כיום בהשוואה לפני עשור, קשרי גומלין עם החברה בישראל והיחס למשפחה דרוזית שכולה. **השירות בצה"ל**: היחס לשירות, הגורמים שמשפיעים עליהם להתגייס וציפייה לתועלות מהשירות הצבאי. **עבודה במינהל הציבורי**: היחס לעבודה במינהל הציבורי, גורמים שמשפיעים על השתלבותם בו וציפייה לתועלות מהעבודה במינהל הציבורי. **תחושות קיפוח ואפליה**: תחושות מסוג זה כתוצאה מהיחס של החברה ומוסדות המדינה.

בקביעת סדר הצגת השאלות ומיקומן הובאו בחשבון שיקולים כגון הימנעות מלהציג תחילה שאלות המצריכות התמודדות עם דילמות ערכיות ופיזור השאלות שעוסקות בתחומים דומים כדי למנוע הטיה מרצון להציג עקביות. באשר לאוכלוסיית המדגם שימשה בשיטת הדגימה המכוונת כדי לאפשר ייצוג מרבי למגזרים השונים בקרב העדה הדרוזית.

התפלגות הדרוזים שהשיבו לשאלון על פי הקטגוריות השונות מלמדת כי בקרב תלמידי התיכון השיבו 284, שהם כ-29% ממספר המשתתפים בסקר (מתוכם 120 מכיתות י"א ו-164 מכיתות י"ב); 203 חיילים בשירות סדיר הם כ-20% (מתוכם 111 חיילים בשירות חובה ו-92 בשירות קבע); 130 לאחר שירות בצבא הם כ-13% (מתוכם 95 לאחר שירות חובה ו-35 לאחר שירות קבע); 73 שלא שירתו בצבא הם כ-7%; 206 עובדים במינהל הציבורי הם כ-21% (מתוכם 33 במשרדי הממשלה ו-173 ברשויות המקומיות), ו-90 עובדים בסקטור הפרטי שהם כ-10% מהמשתתפים בסקר.

בחנית שיעור הדרוזים שהשיבו על השאלון על פי הקטגוריות למיניהן מלמדת כי תלמידי

כיתות י"א הם כ-14%; תלמידי כיתות י"ב כ-21%; החיילים בשירות חובה כ-0.7%, החיילים בשירות קבע כ-11%; דרוזים שלא שירתו בצבא כ-43%; העובדים במשרדי ממשלה כ-25% והעובדים ברשויות המקומיות כ-18%.

מאפיינים בתחום השירות בצה"ל: 702 מבין 986 הנבדקים הם פוטנציאל לשירות בצה"ל (71%). 84% מהם שירתו בצה"ל, 10% לא שירתו ו-6% לא השיבו לשאלה. מבין 587 הנבדקים ששירתו בצה"ל, 64% שירתו בחובה, 27% בקבע ו-9% היו גימלאים. התפלגות הנבדקים על פי דרגות מלמדת כי 80% מהם חוגרים ו-20% קצינים. מבין הקצינים, 8% בדרגות קצונה בכירות (רב-סרן ומעלה). בחלוקה בין המערך הסדיר למילואים, 60% משתייכים למערך המילואים. בהתייחס לקבוצות הייחודיות: מבין 105 הנבדקים שהם בנים למשפחות שכולות, 61% שירתו בצה"ל, מהם 67% בחובה, 23% בקבע ו-10% גימלאים. מבין 41 נבדקים שהם בנים יחידים 51% שירתו בצה"ל, מהם 81% בשירות חובה, 14% בקבע ו-5% גימלאים. מבין 90 נבדקים שעובדים בסקטור העסקי, 83% שירתו בצה"ל, מהם 84% בחובה, 9% בקבע ו-7% גימלאים. ל-8.5% מהנבדקים יש אב המשרת בצה"ל ול-68% אב ששירת בצה"ל. ל-43% מהנבדקים יש אב המשרת בצה"ל ול-71% אח ששירת.

מאפיינים בתחום העבודה בשירות הציבורי: מבין 206 הנבדקים שעובדים במינהל הציבורי, 16% עובדים במשרדי ממשלה ו-84% עובדים ברשויות מקומיות. מבין 33 הנבדקים שעובדים במשרדי ממשלה, 27% עובדים במשרד החינוך, 19% במשרד העבודה והרווחה, 18% במשרד האוצר, 18% במשרד הפנים, 9% במשרד לביטחון פנים, 6% במשרד הבריאות ו-3% במשרד החקלאות. כל 173 הנבדקים שעובדים ברשויות המקומיות מועסקים במועצות מקומיות דרוזיות. יצוין כי במועד עריכת המחקר היו כל הרשויות המקומיות הדרוזיות במעמד מוניציפלי של מועצה מקומית.

התפלגות הנבדקים לפי נתוני השכלה: מבחינת ההשכלה נחלקים העובדים במשרדי הממשלה באופן שווה: 50% הם בעלי השכלה תיכונית ו-50% בעלי השכלה אקדמית. לעומתם, בקרב העובדים ברשויות המקומיות 12% הם בעלי השכלה יסודית, 50% תיכונית ו-38% אקדמית. אפשר ללמוד מזה שבמשרדי הממשלה השתלבו יותר בעלי השכלה גבוהה מאשר ברשויות המקומיות, ושבמשרדי הממשלה לא השתלבו בעלי השכלה יסודית.

התפלגות הנבדקים לפי מקום עבודה וסוג השירות: מבין העובדים במשרדי הממשלה, 53% שירתו בשירות חובה, 36% שירתו בקבע תקופות שונות ו-11% הם גמלאי צה"ל. ברשויות המקומיות 73% שירתו בחובה, 19% בקבע ו-8% הם גימלאים, ואילו בסקטור הפרטי 84% שירתו בחובה, 9% בקבע ו-7% גימלאים. אפשר ללמוד מזה שבמשרדי הממשלה השתלבו יותר דרוזים ששירתו בקבע מאשר ברשויות המקומיות. מבין כלל הנבדקים שעובדים

במינהל הציבורי 87% שירתו בצה"ל. מבין העובדים במשרדי הממשלה, 94% שירתו בצה"ל ומבין העובדים ברשויות המקומיות 86% שירתו בצה"ל.

התפלגות הנבדקים לפי מקום עבודה ודרגה צבאית: מבין הקצינים הבכירים שהשתלבו במינהל הציבורי, 33% עובדים במשרדי הממשלה ו-67% ברשויות המקומיות. הנתונים לגבי הקצינים הזוטרים די דומים – 30% עובדים במשרדי הממשלה ו-70% ברשויות המקומיות. הנתונים לגבי החוגרים בדרגות הבכירות שונים באופן משמעותי: 11% עובדים במשרדי הממשלה ו-89% ברשויות המקומיות. נתוני החוגרים בדרגות הזוטרות הם 14% במשרדי הממשלה ו-86% ברשויות המקומיות.

קירבה משפחתית לעובדים בשירות הציבורי: ל-32% מהעובדים במשרדי ממשלה יש בן משפחה שאף הוא עובד או עבד במשרד ממשלתי, ול-40% מהם יש בן משפחה שעובד או עבד ברשות מקומית. הנתונים לגבי העובדים ברשויות המקומיות די דומים: ל-25% מהם יש בן משפחה שעובד או עבד במשרד ממשלתי, ול-45% מהם יש בן משפחה שעובד או עבד ברשות מקומית. מספר העובדים ברשויות המקומיות שיש להם בן משפחה שעובד או עבד במינהל הציבורי גדול יותר. נתונים אלו עשויים להסביר את הנטייה שהציגו רבים מבני העדה להתמודד על משרות במינהל הציבורי בעיקר בסיוע של בני המשפחה.

תוצאות המחקר מוצגות לפי נושאים ובשני חתכים עיקריים: על פי התפלגות הנתונים של כלל המדגם ולפי הקבוצות האוכלוסייה השונות שנדגמו. בהתאם להשערות המחקר הוצגו המשמעויות העיקריות, תוך התייחסות למקרים שנמצאו בהם הבדלים מובהקים בין תתי-הקבוצות. כמו כן נבחנו המשמעויות העולות מן ההבדלים בעמדות של הקבוצות השונות, תוך מתן דגש לשינויים ולמגמות בחברה הדרוזית המשיעיים על יחסיהם של הדרוזים עם מדינת ישראל.

נספח ב': רשימת המרואיינים

במסגרת איסוף המידע והנתונים בנושאים שבהם עוסק הספר ריאיון המחבר אנשים רבים - יהודים ודרוזים. מובאת להלן רשימת מרואיינים שתורמתם להעשרת הידע הייתה חשובה. ככל שהתאפשר הדבר, עודכן המידע הרלוונטי ובעיקר לגבי משרתם הציבורית. רשימת המרואיינים ערוכה לפי סדר א"ב של שמות המשפחה (למען הסר ספק יובהר כי אין בציון שמם של המרואיינים להצביע באופן כלשהו על תמיכה או הסכמה לאמור בספר).

יהודים

לשעבר סמנכ"ל בכיר למינהל ולמשאבי אנוש במשרד הפנים, היה מנהל לשכה ועוזר של שר הפנים, מנהל לשכת נשיא המדינה וראש המועצה המקומית הממונה צורן.	אגסי יצחק
סגן-אלוף (במיל'). מכהן בתפקיד סגן נציב שירות המדינה. היה ראש אגף תנאי שירות ופיתוח משאבי אנוש וראש חטיבת הסגל הבכיר בנציבות שירות המדינה.	אהרוני מוטי
תת-אלוף (במיל'). לשעבר מנכ"ל ארגון גמלאי שירות הקבע בצה"ל, היה ראש המועצה המקומית גבעת שמואל, ראש חטיבת הסגל בצה"ל ומזכיר צבאי של שר הביטחון.	אולמרט ירמי
סגן-אלוף (במיל'). לשעבר מפקדת לשכת גיוס חיפה ולשכת הגיוס בטבריה בצה"ל. הייתה אחראית על הטיפול בתהליך זימונם וגיוסם של רוב בני הנוער הדרוזי לצה"ל.	אמיר תמי
חתן פרס ביטחון ישראל. לימד בטכניון וזכה שם בתואר פרופסור. לשעבר שר ביטחון בשלוש קדנציות, היה שר החוץ, יו"ר ועדת חוץ וביטחון. עומד בראש הפורום לאסטרטגיה ציונית.	ארנס משה
פרופסור באוניברסיטת חיפה, מומחה למדעי המדינה. פרסם ספרים, מחקרים ומאמרים בנושא הדרוזים. עמד בראש ועדה לבדיקת מצבם של הדרוזים בישראל (ועדת בן-דור).	בן-דור גבריאל
תת-אלוף (במיל'). לשעבר נציב תלונות הציבור בצה"ל, היה מנכ"ל המשרד לביטחון פנים. כיהן בתפקיד ראש חטיבת הסגל וקצין השלישות של פיקוד הצפון בצה"ל.	ברזני אבנר

- גורן רן אלוף (במיל'). לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, היה מנכ"ל ארגון גמלאי שירות הקבע, ראש מטה במפקדת חיל האוויר וסגן מפקד חיל האוויר בצה"ל.
- דויד נחמיה תת-אלוף (במיל'). לשעבר ראש חטיבת תכנון כוח אדם בצה"ל, היה ראש מחלקת ארגון וכוח אדם של חיל המודיעין, יו"ר ההנהלה הציבורית של הקרן לחיילים משוחררים.
- דנה נסים דוקטור למזרחנות. מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים. לשעבר ראש האגף לענייני דתות במשרד הדתות. פרסם מחקרים וספרים בנושא האסלאם והדרוזים.
- הולנדר שמואל נציב שירות המדינה. לשעבר מזכיר הממשלה, היה יועץ משפטי במשרד ראש הממשלה, יועץ משפטי בנציבות שירות המדינה וסגן היועץ המשפטי במשרד מבקר המדינה.
- וילנאי מתן אלוף (במיל'). סגן שר הביטחון. חבר כנסת מטעם מפלגת העבודה. לשעבר שר המדע, התרבות והספורט. בצה"ל, היה סגן הרמטכ"ל, אלוף פיקוד הדרום וראש אגף כוח אדם.
- זינדל מנחם לשעבר סגן נציב שירות המדינה למינהל ולמשאבי אנוש. מילא תפקידים בכירים במשרד האוצר. ריכז בנציבות את הטיפול בשילובם של בני המיעוטים בשירות הציבורי.
- זמיר אבי אלוף בצה"ל. ראש אגף כוח אדם. כיהן בשורה של תפקידים בכירים בתחום משאבי אנוש ובכלל זה, סגן ראש אגף כוח אדם וראש חטיבת תכנון כוח אדם בצה"ל.
- זקן מוטי לשעבר יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים ויו"ר ועדה בנושא בני המיעוטים בשירות המדינה. מרצה בחוג ללימודי האסלאם באוניברסיטה העברית, דוקטור בפילוסופיה.
- טרנר יעקב תת-אלוף (במיל'). לשעבר מפקד חיל האוויר בצה"ל, היה מפכ"ל משטרת ישראל, ראש עיריית באר שבע לשעבר. נשיא הסניף הישראלי של ארגון השוטרים הבין-לאומי.
- ירום יאיר (יה-יה) אלוף (במיל'). לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, היה נספח צבאי של ישראל בארה"ב, מפקד חטיבת הצנחנים, מפקד בית הספר לקצינים, מפקד אוגדת צנחנים ומפקד גייס בצה"ל.

- יהב אבי אלוף-משנה (במיל'). לשעבר ראש מחלקת פרישה וראש מחלקת פרט בצה"ל. טיפל בנושא הגשת סיוע לפורשים בתחום השתלבותם בתעסוקה ובשירות הציבורי.
- ישראלי חיים חתן פרס ישראל על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה. לשעבר עוזר שר הביטחון ומשנה למנכ"ל משרד הביטחון (1950-2005). היה שלישי הצבאי של ראש הממשלה דוד בן גוריון.
- לאופר אבינועם תת-אלוף (במיל'). לשעבר ראש חטיבת תכנון כוח אדם, מפקד בסיס קליטה ומיון (בקו"ם) וראש מחלקת תכנון כוח אדם במפקדת חילות השדה בצה"ל. מנכ"ל עיריית רעננה.
- ליון אברהם תת-ניצב (בדימוס), גימלאי משטרת ישראל. לשעבר מפקד משמר הגבול ומפקד פלוגת הדרוזים הראשונה, לפני קום המדינה. במשך שנים רבות עסק בנושאים שונים בנוגע לדרוזים בישראל.
- מרקוביץ הניה מנהלת אגף בכיר לתיאום ולבקרה בנציבות שירות המדינה. לשעבר ממונה על יחידת השירות למשרדי הממשלה בנציבות. במסגרת תפקידה מטפלת ביישום החוקים להעדפה מתקנת כולל למגזר הדרוזי.
- נתיב משה אלוף (במיל'). לשעבר ראש אגף כוח אדם בצה"ל, היה יו"ר ארגון גמלאי שירות הקבע בצה"ל ויו"ר מועצת המנהלים ומנכ"ל של הסוכנות היהודית. נשיא המועצה לישראל יפה.
- עזר מאירה לשעבר מנהלת אגף בחינות ומכרזים בנציבות שירות המדינה. הייתה שותפה ביישום המדיניות לקידום שילובם של בני המיעוטים הלאומיים בשירות המדינה.
- פוקס יצחק תת-אלוף (במיל'). לשעבר סגן ראש אגף כוח אדם, סגן קצין שלישות ראשי, האחראי לטיפול באוכלוסיית המיעוטים בצה"ל, ולשעבר מנכ"ל הסתדרות העובדים הכללית.
- פז שמואל אלוף-משנה (במיל'). לשעבר ראש רשות התעסוקה בארגון גמלאי שירות הקבע בצה"ל. היה אחראי על הגשת סיוע לגמלאי צה"ל בתחום שילובם בתעסוקה.
- פרלשטיין דוד לשעבר משנה וממלא מקום נציב שירות המדינה. היה שותף בגיבוש המדיניות בנושא שילובם של בני המיעוטים בשירות הציבורי. עבד במשרד החינוך ובמשרד הביטחון.

לשעבר מנכ"ל משרד הפנים, ראש המועצה הארצית לתכנון ולבנייה והממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים. מכהן כראש המועצה האזורית אבו בסמה, המאגדת כפרים ערבים ובדווים.	קלעג' עמרם
לשעבר נשיא מדינת ישראל, היה חבר כנסת מטעם הליכוד, סגן ראש הממשלה, שר התיירות, השר הממונה על נושא המיעוטים וראש המועצה המקומית קרית מלאכי.	קצב משה
אלוף-משנה (במיל'). מנהל בכיר במערכת הביטחון. לשעבר ראש מחלקת פרישה, קצין כוח אדם בפיקוד הצפון וקצין שלישות של יחידת המיעוטים בצה"ל.	קינן שמעון
אלוף (במיל'). מנכ"ל התאחדות התעשיינים. לשעבר מנכ"ל התאחדות הקבלנים. היה ראש אגף כוח אדם בצה"ל, ראש חטיבת תכנון כוח אדם בצה"ל.	שגב יהודה
לשעבר הממונה על מחוז הצפון ומחוז חיפה ויו"ר הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה במשרד הפנים. היה ראש המועצה האזורית עמק בית שאן. יו"ר הוועדה המיוחדת לתכנון חריש.	שחר יגאל
אלוף (במיל'). לשעבר סגן היועץ לביטחון לאומי במשרד ראש הממשלה, היה ראש אגף כוח אדם, ראש מטה בחיל האוויר וסגן מפקד חיל האוויר בצה"ל.	שפר גדעון

דרוזים

תושב ירכא. דוקטור לפילוסופיה מרצה בכיר במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת תל אביב. מומחה בנושאי תקשורת פוליטית, תנועות חברתיות ומיעוטים לאומיים.	אמל ג'מאל
תושב בית ג'אן. אלוף-משנה (במיל'). לשעבר יועץ ראש הממשלה לנושאי הדרוזים והצ'רקסים. היה חבר כנסת מטעם הליכוד. חבר בעמותות הקצינים הדרוזים בישראל.	אסעד אסעד
תושב מע'ארה. סגן-אלוף (במיל'). מנהל מגזר המיעוטים במרכז למחשבה ציונית יהודית ליברלית והומניסטית (מציל"ה). לשעבר מפקד יחידת הגדנ"ע לדרוזים ולצ'רקסים בצה"ל.	דגש נאيف
תושב ג'וליס. סגן-אלוף (במיל'). לשעבר ראש המועצה המקומית ג'וליס. מנכ"ל תאגיד המים והביוב האזורי - אלעין בו מאוגדים מספר יישובים דרוזים.	הנו סלמאן

- והבה סמיר תושב בית ג'אן. לשעבר יועץ ראש הממשלה למיעוטים, היה עוזר שר התשתיות הלאומיות ועוזר שר הבינוי והשיכון. מזכיר עמותת הקצינים הדרוזים המשוחררים.
- חלבי רמזי תושב דלית אל כרמל. סגן-אלוף (במיל'). בעל תואר דוקטור לכלכלה מטעם אוניברסיטת תל אביב. לשעבר ראש המועצה המקומית דלית אל-כרמל. מנכ"ל חברה לייעוץ כלכלי.
- חליל סאלח תושב מע'ארה. רב סרן (במיל') לשעבר יו"ר אגודת גמלאי צה"ל במגזר הדרוזי באזור הצפון. היה מנהל המכללה ללימודי מקצועות הבנייה ושימש כחוקר במוסד לביטוח לאומי.
- חסון חסון תושב דלית אל כרמל. תת-אלוף בצה"ל. המזכיר הצבאי של נשיא המדינה. מילא תפקידי פיקוד בחטיבת גולני ותפקידים בכירים במערך המודיעין ובמטה ללוחמה בטרור. זכה בצל"ש ראש אמ"ן בצה"ל.
- חסן יוסף תושב ג'וליס. דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטת חיפה. מנהל בית ספר בג'וליס. שירת בחטיבת המיעוטים בצה"ל וביחידה להכוונת חיילים משוחררים, במשרד הביטחון.
- טריף סאלח תושב ג'וליס. לשעבר שר לענייני מיעוטים (שר לא-יהודי ראשון), היה חבר כנסת מטעם מפלגת העבודה, סגן שר הפנים, סגן יו"ר ועדת הכנסת וראש המועצה המקומית ג'וליס.
- מועדי ג'אבר תושב ירכא. שיח' שניהן כחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה, כ-28 שנים. היה סגן שר החקלאות וסגן שר התקשורת. נמנה עם מנהיגי הדרוזים שפעלו לקידום הקשרים הטובים עם ישראל.
- מנסור פאדל תושב עוספיה. פרופסור לאנטומולוגיה. היה חוקר במכון הוולקני, חבר הנהלה של המועצה הדרוזית העליונה וחבר בוועדה ציבורית לשילוב דרוזים במינהל הציבורי.
- מקלדה סמי תושב דלית אל כרמל. סגן-אלוף (במיל'). לשעבר ממלא מקום ראש המועצה המקומית דלית אל-כרמל. שירת במילואים בתפקיד סגן מפקד חטיבת המיעוטים בצה"ל.
- משלב יוסף תושב אבו סנאן. אלוף (במיל'). ממונה על מחוז חיפה במשרד הפנים. לשעבר אלוף פיקוד העורף ומתאם הפעולות בשטחים. במהלך שירותו הצבאי קיבל ציון לשבח.

- נסר אלדין אמל תושב דלית אל כרמל. יו"ר ומייסד מרכז יד לבנים להנצחת זכרם של בני העדה הדרוזית שנפלו במערכות ישראל. לשעבר חבר כנסת מטעם מפלגת הליכוד.
- נסר אלדין יוסף תושב דלית אל כרמל. יו"ר ומייסד התנועה הציונית הדרוזית בישראל, הפועלת לחיזוק הקשרים עם החברה והמדינה. עומד בראש עמותה שמעניקה מלגות לסטודנטים דרוזים.
- נסר אל-דין לביב תושב דלית אל כרמל. אלוף-משנה (במיל'). סגן הממונה על מחוז חיפה במשרד הפנים, האחראי על נושא השלטון המקומי. היה ראש מינהל המיעוטים בצה"ל.
- סעב כמאל תושב אבו סנאן. רופא במקצועו, סגן מנהל מחלקה בבית החולים בנהריה. משרת במילואים בלשכת הגיוס בחיפה. שימש רופאו האישי של השיח' אמין טריף.
- עאמר זאכי תושב חורפיש. היה יועץ יו"ר מרכז השלטון המקומי בישראל. ריכז את הטיפול ברשויות המקומיות הדרוזיות והצ'רקסיות, כיהן כראש המועצה המקומית חורפיש.
- עאמר מופיד תושב חורפיש. אלוף-משנה (במיל'). לשעבר ראש המועצה המקומית חורפיש ויו"ר פורום ראשי הרשויות המקומיות הדרוזיות. קיבל ציון לשבח במהלך השירות בצה"ל.
- עבאס גדעאן תושב פקיעין, אלוף-משנה (במיל'). היה עוזר של כמה שרים בממשלות ישראל. חבר בעמותת הקצינים הדרוזים. חבר במטה לביטחון לאומי במשרד ראש הממשלה.
- עאמר עפוף תושב ג'וליס. אלוף-משנה (במיל'). סגן הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, האחראי על נושאי השלטון המקומי. היה מפקד נפה בפיקוד העורף וסגן מפקד חטיבה בצה"ל.
- קרא איוב תושב דלית אל כרמל. סגן השר לפיתוח הנגב והגליל. חבר כנסת מטעם מפלגת הליכוד. לשעבר סגן יושב ראש הכנסת. כיהן כיו"ר הוועדה למאבק בנגע הסמים בכנסת.

מקורות

- אבו-סאלח ת'אמיה. 1999. העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן. בתוך: משה מעוז (עורך), *הגולן בין מלחמה ושלוש*, 87-95, אור יהודה: הד ארצי, הוצאה לאור.
- אביבי שמעון. 2000. *הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים*. ירושלים, אריאל.
- אביבי שמעון. 2007. *טס הנחושת-המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית 1948-1967*. ירושלים, יד בן-צבי.
- אבינרי שלמה. 1998. מיעוטים לאומיים במדינות לאום דמוקרטיות. בתוך: אלי רכס (עורך), *הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות*, 17-27, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב.
- אבני עידן. 2006. אזרחים של אף אחד. *ידיעות אחרונות*, 15.10.2006. עמ' 6.
- אגוזי אריה. 2005. משפחה דרוזית שכולה: הושפלנו בנמל התעופה. *ידיעות אחרונות*, 9.5.2005. עמ' 29.
- אדלר מרדכי. תרס"ז. *ספר מסעות של ר' בנימין*. על פי כתב יד של ר' בנימין מטודלה, נדפס מחדש 1967. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- אוליביה יהודה. 1972. הדרוזים בישראל-בעיית זהות עצמית והשתייכות פוליטית. *מדינה וממשל*, 98-109.
- אולמרט יוסף. 1986. *מיעוטים במזרח התיכון*. תל-אביב, משרד הביטחון.
- אופנהיימר יונתן. 1979. הדרוזים בישראל כערבים וכלא ערבים. *מחברות למחקר ולביקורת*, 3, 41-55.
- אורן עמירם ורפי רגב. 2008. *ארץ בחאקי, קרקע וביטחון בישראל*. ירושלים: כרמל.
- אטינגר יאיר. 2004א'. בין סרן ר' לעזאם עזאם, הדרוזים עושים חשבון נפש. *הארץ*, 19.12.2004, עמ' א1.
- אטינגר יאיר. 2004ב'. מיטב הנוער התגייס לצה"ל, אבל מי נשאר לדאוג למצב הכפרים הדרוזים. *הארץ*, 20.12.2004, עמ' א1.
- אטינגר יאיר. 2004ג'. האם הזהות הדרוזית תשרוד את הניסיון לשלב בין זהות ישראלית לערבית? *הארץ*, 21.12.2004, עמ' א1.

אטינגר יאיר. 2004ד'. בכפר החוזרים בתשובה הדרוזים, לנשים אסור לנהוג, ללמוד ולעבוד. *הארץ*, 24.12.2004, עמ' א1.

איילנד גיורא. 2009. המשמעויות הביטחוניות והאסטרטגיות העכשוויות של ויתור על רמת-הגולן, במסגרת שלום אפשרי בין ישראל לסוריה. *המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה*, ירושלים.

אלשיך סאלח. 1978. *הזהות הדרוזית*. עבודת גמר לתואר מוסמך במדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב.

אמארה מחמד. 1995. יחסים בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי במדינת ישראל. בתוך: חיים אופז (עורך), *לכשיבוא שלום-השפעות והיבטים חברתיים*, 47-53, ירושלים, משרד החינוך, מרכז ההסברה.

אמרני שוקי. 1999א'. פיקוח וביקורת משרד הפנים ברשויות המקומיות: סמכויות, מאפיינים ומגמות. בתוך: אשר פרידברג (עורך), *הביקורת ברשויות המקומיות בישראל*, 113-130, ירושלים: משרד הפנים.

אמרני שוקי. 1999ב'. ביקורת רואה-החשבון ברשות המקומית. בתוך: אשר פרידברג (עורך), *הביקורת ברשויות המקומיות בישראל*, 171-186, ירושלים: משרד הפנים.

אמרני, שוקי. 2000. ביקורת, תקשורת ופוליטיקה בשלטון המקומי: שינויים ומגמות. *זואה החשבון*, 24-30, תל-אביב: לשכת רואי החשבון בישראל.

אמרני שוקי. 2001. גופים הפועלים ליד המערכת המוניציפאלית. בתוך: דניאל אלעזר וחיים קלכהיים (עורכים), *השלטון המקומי בישראל*, 331-360, ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.

אמרני שוקי. 2003. *השפעת השירות הצבאי של הדרוזים בצה"ל על השתלבותם במערכת המינהל הציבורי במדינת ישראל*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן.

אמרני שוקי. 2006. חוק ואתיקה בתהליכי התכנון והבניה בישראל. *מקרקעין*, 29-41, יולי, תל-אביב, הוצאת רונן.

אמרני, שוקי. 2007א'. יחסי אזרח שלטון מקומי בישראל. *עיונים בביקורת המדינה*, 179-199, ירושלים: משרד מבקר המדינה.

אמרני שוקי. 2007ב'. קשרים במקום כישורים. *ניהול*, 44-45, גבעתיים: המי"ל.

- אמרני שוקי. 2007ג'. הזכות לבחור מנהיגים ראויים-קריטריונים לבחירת נבחרי ציבור. *לואה החשבון*, 109-102, תל-אביב: לשכת רואי החשבון בישראל.
- אקצין בנימין 1996. *תורת המשטרים*. ירושלים, אקדמון.
- אריאן אשה. 1990. *פוליטיקה ומשטר בישראל*. תל-אביב, זמורה ביתן.
- אריאן אשור, מיכאל פיליפוב ואנה קנפלמן. 2009. *מדד הדמוקרטיה הישראלית*. ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בארדר כריסטופר. 1997. רמת הגולן והמו"מ עם סוריה-מבט של משקיף מבחוץ. *נתיב, כתב עת למחשבה מדינית, חברה ותרבות*, יולי, 55-61.
- בן-גוריון דוד. 1971. *יחוד ויעוד: דברים על ביטחון ישראל*. ירושלים: משרד הביטחון.
- בן-ארי אייל ועדנה לוי-שרייב. 2001. בינוי גוף, בינוי אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל. בתוך: סטיוארט א' כהן (עורך), *תרבות דמוקרטית: צבא וחברה בישראל*, 99-130, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן-בסט אבי ומומי דהן (עורכים). 2009. *הכלכלה הפוליטית של הרשויות המקומיות*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן-דור גבריאל. 1995. *העדה הדרוזית בישראל בשלהי שנות ה-90*. ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.
- בן-דור גבריאל. 1998. יחסי צבא-אזרחים בישראל באמצע שנות התשעים. בתוך: א' שפירא (עורכת), *עצמאות ישראל-50 השנים הראשונות*, 471-486, ירושלים: מרכז שז"ה.
- בן-ישראל רות. 1988. *שוויון הזדמנויות ואיסור אפליה בעבודה*. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- בר-סימן טוב יעקוב. תשס"א. תהליך השלום והמשא ומתן בסכסוך הישראלי-ערבי. בתוך: חיים גרבר ואלי פודה (עורכים), *דת ומדינה באסלאם*, כרך מב, 227-248, ירושלים: המזרח החדש, מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- בר-סימן טוב יעקוב. 1996. *המעבר ממלחמה לשלום: המורכבות בקבלת החלטות - המקרה הישראלי*. תל-אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.
- ברגמן רונן. 2006. כמעט שבעה ימים. *ידיעות אחרונות*, 1.6.2006, עמ' 38-44.

בריק סלים. 2010. מניעי הדרוזים בבחירות לכנסת. בתוך: אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), *הערבים בישראל – פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל*, 159–191, תל אביב, אוניברסיטת תל אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.

ברכה ברוך. 1996. *משפט מנהלי*. תל-אביב: נבו.

ברנר דני. 2005. שנאה בוערת. *מעריב*, 13.2.2005, עמ' 8.

גבזון רות. 1999. *ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכונים*. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד.

גורלי משה. 2003. העותרים מבקשים מבג"ץ להכיר בזכות הרישום של הלאום הישראלי. *הארץ*, 28.12.2003, עמ' 3ב.

גזיאל חיים. 1987. *יסודות המינהל הציבורי*. תל-אביב: דקל.

גל ראובן. 1998. הנוער הישראלי והשירות בצה"ל, חידה מעבר לזמן. *דפי אלעזר*, 18, 58–67, תל-אביב.

דון-יחיא אליעזר. 1997. *הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בסוגיות דת ומדינה בישראל*. ירושלים, מכון פלורסהיימר.

דנה נסים. 1998. *הדרוזים*. ירושלים, הוצאת בר-אילן, גרפית.

דנה נסים. 2000. *הדרוזים בישראל, בין מסורת העבר לאתגרי העתיד*. ירושלים, משרד החינוך-מרכז ההסברה, דפוס העיר העתיקה.

דקסה סאלח. 2009. סקר הדרוזים בישראל. *Hona*. 8.4.2009.

דרורי זאב. 2000. *אוטופיה במדים*. ירושלים: המרכז למורשת בן-גוריון.

הופנונג מנחם. 1991. *ישראל – ביטחון המדינה מול שלטון החוק*. ירושלים, נבו.

הללי יונתן. 2008. דרוזי זה אחי, כבר מתקופת הכוהנים. *מעריב*, 12.5.2008, עמ' 23.

וגמן יהודה. 1999. השירות בצה"ל: האומנם שליחות לאומית ולא משלוח יד? *מערכות*, 362, 15–8.

זבידה אהרון. 1988. *הדרוזים ברמת הגולן: קונפליקט של אי הבנה, 1978–1982*. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

- זיסר אייל. תשס"א. אסלאם ומדינה בסוריה: תנועת האחים המוסלמים ומשטר הבעת'–לקראת דרך חדשה? בתוך: חיים גרבר ואלי פודה (עורכים), *דת ומדינה באסלאם*, 67–85, ירושלים: מאגנס.
- זלצברגר עוז. 1999. הדמוקרטיה הליברלית: מבט היסטורי. בתוך: רפאל כהן–אלמגור (עורך), *סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית*, 41–73, תל-אביב, ספריית הפועלים.
- זמיר יצחק. 1998. המשפט המנהלי בישראל. בתוך: אהרון כפיר ויעקב ראובני (עורכים), *המנהל הציבורי בישראל – 50 שנות מנהל ציבורי: התפתחות, לקחים ואתגרים לקראת שנות ה-2000*, 55–86, תל-אביב: צריקובה.
- זמיר יצחק. 2009. תשעה מן העליון – ערעורים לאחר שפיטה. *עלי משפט*, כרך ז', 31–64, רמת-גן, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים.
- זרקא חסין. 1994. *הדרוזים ויחסם לשירות בצה"ל: עמדות נוער דרוזי בנושא ביטחון המדינה וצה"ל*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- חורי ג'י ויואב שטרן. 2007. חבר הכנסת סעיד נאפע: דרוזי ופלסטיני. *הארץ*, 2.5.2007.
- חורש רחל. 2009. פותחים חזית עם הדרוזים? *המודיע*, 26.6.2009, עמ' 44.
- ח'טיב אחמד. 2009. *נתונים על האוכלוסייה הדרוזית בישראל*. ירושלים, הכנסת-מרכז המחקר והמידע.
- חיידר עלי. 2009. *מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל*. ירושלים: עמותת סיכו.
- חלבי מוסבאח. 2002. *העדה הדרוזית*. דלית אל-כרמל, הוצאת אסיה.
- חלבי רבאח. 2006. *אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית*. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- חלבי רמזי. 2009. *מנהיגות כלכלית ויזמות בעדה הדרוזית בישראל*. ישראל, הוצאת אסיה.
- חלבי רפיק. 1983. הדרוזים בישראל. *סקירה חודשית: ירחון לקציני צה"ל*, נובמבר, 3–6.
- חסון שלמה. 2007. *בין לאומיות לדמוקרטיה-תסריטים של יחסי רוב ומיעוט בישראל*. ירושלים. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסן יוסף. 2000. תמורות במבנה התעסוקה של הישובים הדרוזיים. בתוך: סלמאן פלאח (עורך), *הדרוזים במזרח התיכון*, 233–246, ירושלים: משרד הביטחון, הוצאה לאור.

- חשמונאי עדי. 2010. אסד עם הגולן: יוזם מתן פיצויים לדרוזים. מעריב, 3.4.2010.
- טופלר אלוין. 1992. *מהפך העוצמה: המאה ה-21 - זעזועים ותמורות בכלכלה, בפוליטיקה ובתקשורת*. ירושלים, כתר.
- יהושע יוסי. 2010. פקודת מעצר - על כוונת המשטרה הצבאית צעירים שאפילו לא התייצבו בלשכות הגיוס. *ידענות אחרונות*, 12.1.2010.
- יזרעאלי דפנה. 1999. מגדור בשירות הצבאי בצה"ל. *תיאוריה וביקורת*, 14, 85-109.
- יפתחאל ארן. 1993. *המחקר על המיעוט הערבי בישראל ויחסיו עם הרוב היהודי - סקירה וניתוח*. גבעת חביבה, המכון לחקר השלום, סקירה מספר 12.
- יתום דני. 2009. *שותף סוד: מסיירת מטכ"ל ועד המוסד*. תל-אביב, הוצאת משכל.
- כהן א' סטיוארט. 1996. צה"ל והחברה הישראלית: לקראת צמצום תפקודו של הצבא? בתוך: משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), *ישראל לקראת שנת 2000, 215-232*, ירושלים, אקדמון.
- כהן א' סטיוארט ואור-ישראל בגנו. 2001. המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש. בתוך: סטיוארט א' כהן (עורך), *תרבות דמוקרטית: צבא וחברה בישראל*, 131-150, ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהן א' סטיוארט, וא' סולימן. 1995. צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי. *מערכות*, 2-341, 17.
- כפיר אהרון ויעקב ראובני (עורכים). 1998. *המנהל הציבורי בישראל - 50 שנות מנהל ציבורי: התפתחות, לקחים ואתגרים לקראת שנות ה-2000*. תל-אביב: צ'ריקובה.
- כשר אשר. 2002. האמון הציבורי בצבא. בתוך: דפנה ברק-ארז (עורכת), *צבא, חברה ומשפט*, 257-283, רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- לאסוול הרולד. 1996. מדינת הקסרקטין. בתוך: בנימין נויברגר ואילן בן-עמי (עורכים), *דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל (מקראה)*, 35-47, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- לאקהם א' 1984. מיון משווה של יחסים בין רשויות אזרחיות לרשויות צבאיות. בתוך: ש"מ איזנשטדט ואחרים (עורכים), *מדינה וחברה*, 102-120, כרך ב', תל אביב.
- לוי אלי. 2010. הקרב על הקרקע-פצועים ועצורים במהומות דרוזים בצפון. *מעריב*, 5.5.2010, עמ' 17.
- לוי-אפשטיין נח, מאג'ד אלחאג' ומשה סמיונוב. 1994. *הערבים בישראל בשוק העבודה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

- לוסטיק איאן. 1985. *ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי*. חיפה, מפרש, תרגום: אורה גרינגרד.
- ליבנה ארז. 2009. הדרוזים והצ'רקסים מאיימים באינתיפאדה. *ישראל פוסט*, 22.6.2009, עמ' 4.
- ליבסקינד קלמן. 2010. האדמה בוערת. *מעריב*, 21.1.2010, עמ' 8.
- ליימן-ווילציג שמואל. 1992. *מחאה ציבורית בישראל: 1949–1990*. ירושלים: כתו, אוניברסיטת בר-אילן.
- ליס יהונתן. 2010. 6 שנים להחלטת הממשלה, רק 6% מעובדי המגזר הציבורי הם ערבים. *הארץ*, 5.5.2010, עמ' 5.
- ליס יהונתן וג'קי חורי. 2009. הכנסת אישרה לקדם חוק משאל העם: יו"ר העבודה אהוד ברק תמך, באופוזיציה תקפו. *הארץ*, 9.12.2009.
- ליסק משה. 1996. צבא, חברה ומשטר בישראל. בתוך: בנימין נויברגר ואילן בן-עמי (עורכים), *דמוקרטיה וביטחון לאומי (מקראה)*, 155–169, תל-אביב: עם עובד.
- לצרוס-יפה חוה. תש"ם. *האסלאם: קוי יסוד*. תל-אביב, משרד הביטחון-ההוצאה לאור.
- מאוטנר מנחם. 2000. *צדק חלוקתי בישראל*. תל-אביב: רמות.
- מאוטנר מנחם. 2006. הזהות הלאומית של ישראל ובעיית השוויון. בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים) *חסמים בפני שוויון: הערבים בישראל*, 111–119, ירושלים, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מאור ענת (עורכת). 2004. *העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל*. תל-אביב: הוצאת רמות.
- מוסקוס צ'ארלס. 2001. לקראת צבא פוסט מודרני. בתוך: סטיוארט א' כהן (עורך), *תגובות דמוקרטיות: צבא וחברה בישראל*, 213–232, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מושקוביץ ישראל. 2003. הוא יירשם בספרי ההיסטורי. *ידיעות אחרונות*, 17.6.2003, עמ' 13.
- מזכיר הממשלה. 2010. בתום ישיבת הממשלה מיום 21.3.2010 (הודעה לעיתונות), עמ' 5–20.
- מעוז משה. 1996. *ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?* תל אביב: ספריית מעריב.
- מעוז משה. 1999. *הגולן בין מלחמה לשלום*. אור יהודה: הד ארצי.
- משגב אורי. 2010. אנחנו והסורים על המפה. *ידיעות אחרונות*, 1.1.2010, עמ' 12–14.
- נאטור סמית. 2002. *אמל: אמל נסראלדין – איש העדה והמדינה*. ישראל: אסיה.

- נחמיאס רועי. 2009. סוריה על חוק משאל העם: ישראל מתגרה בעולם. *Ynet*, 11.12.2009.
- נסראלדין יוסף. 1997. *עשרים שנה לתנועה הציונית הדרוזית*. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.
- סבן אילן. 2000. *המעמד המשפטי של מיעוטים במדינות דמוקרטיות שסועות: המיעוט הערבי בישראל והמיעוט דוברי הצרפתית בקנדה*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור במשפטים, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סולגניק אייל, רפאל האפט ושוקי אמרני. 2000. *רפורמת הדיווח ברשויות מקומיות לאור המלצות "ועדת ברנע" ו"ועדת אמרני" ולקחים למתכונת ביצוע רפורמות חשבונאיות במגזרים אחרים*. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב.
- סופר ארנון. 1998. *הדרוזים בישראל – היבטים גאוגרפיים*. בתוך: נסים דנה, *הדרוזים, 192–196*, ירושלים, גרפית.
- סופר ארנון. 2005. *דמוגרפיה וטרטוריה – גורמים מרכזיים ביחסי יהודים-ערבים*. בתוך: יצחק רייטר (עורך), *דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל, 117–136*, תל-אביב, הוצאת שוקן.
- סופר ארנון. 2007. *סוגיות בגיאופוליטיקה של המזרח התיכון*. תל-אביב, משרד הביטחון והוצאה לאור.
- סירקון משה. 2004. *דמוגרפיה – אוכלוסיית ישראל: מאפיינים ומגמות*. ירושלים כרמל.
- סמוחה סמי. 2000. *דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב-טיפוס*. בתוך: רות גביון וד' הקר (עורכות), *השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, 153–193*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמוחה סמי. 2001. *יחסי ערבים יהודים בישראל, כמדינה יהודית דמוקרטית*. בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית, 231–363*, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה.
- עזראלי יהודה. 1989. *אחווה שעמדה במבחן – הדרוזים במערכות הישוב והמדינה*. הוצאת ההסתדרות הציונית העולמית.
- ענברי איתמר וגלעד גרוסמן. 2006. *אני ערבי, אבל לא גייס חמישי מעריב*, 24.9.2006.
- פטרסבורג עופר, גבי ברוך ואיתן גליקמן. 1998. *תושבי רמת הגולן זועמים: נפעל לביטול מבצע הפיצויים*. *ידיעות אחרונות*, 30.12.1998, עמ' 7.
- פארס סאלח. 2009. *הדרוזי עשה את שלו*. *Ynet*, 26.6.2009.

- פירו, קייס. 1982. זהות הדרוזים - היבט היסטורי. *הדרוזים בישראל - עיונים בחקר המזרח התיכון*, 39-46.
- פירו קייס. 2000. הדרוזים בסוריה, בלבנון ובישראל. בתוך: סלמאן פלאח (עורך), *הדרוזים במזרח התיכון*, 46-68, ירושלים, משרד הביטחון-ההוצאה לאור.
- פלאח סלמאן. 1974. *תולדות הדרוזים בישראל*. ירושלים, משרד ראש הממשלה.
- פלאח סלמאן. 2000. *הדרוזים במזרח - התיכון*. ירושלים, משרד הביטחון, ההוצאה לאור.
- פרג' רג'א. 2002. *הקשרים בין הדרוזים והיהודים עד 1948*. יאנוח, מחול הדפסות ופרסום - תרשיחא.
- פרי יורם. 1985. דפוסי הזיקה של צה"ל למערכת הפוליטית בישראל. בתוך: י' אלפר (עורך), *מלחמת ברירה*, 31-55, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד והמכון ללימודים אסטרטגיים ע"ש יפה.
- פרידברג אשר (עורך). 1999. *הביקורת ברשויות המקומיות בישראל*. ירושלים: משרד הפנים.
- צור אבי. 2010. היינו קרובים להסכם עם סוריה הרבה יותר ממה שהציבור יודע. *הלוחם - בטאון ארגון נכי צה"ל*, אפריל, 22-28.
- צימוקי טובה. 2009. ח"כ נפאע-נסע לסוריה ויועמד לדין. *ידיעות אחרונות*, 14.12.2009. עמ' 26.
- קידר ניצן וטולי פיקרש. 2005. פוגרום במע'אר בין דרוזים לנוצרים. *הצופה*, 13.2.2005, עמ' 5.
- קימרלינג ברוך. 1993. יחסי מדינה - חברה בישראל. בתוך: אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, 328-350, תל-אביב: ברירות.
- קיפניס יגאל. 2009. *ההר שהיה כמפלצת-הגולן בין סוריה וישראל*. ירושלים, מאגנס-גיאופוליטיקה, האוניברסיטה העברית.
- קירשנבאום אלן ויוסף רוזנטל. 1982. הנטיה לניידות מול כבלי החברה המסורתית: העדה הדרוזית. *אופקים בגאוגרפיה*, 5, 39-48.
- קליין-זאבי ניבי. 2003. *איחוד הרשויות המקומיות הדרוזיות בגליל - היבטים שונים*. מוגש לוועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת. ירושלים, הכנסת - מרכז מחקר ומידע, 21.12.2003.
- קרמניצר מרדכי ורועי קונפינו. התשס"ט-2009. *העדת חקיקה-הצעת חוק יום העצמאות (תיקון-איסור ציון יום העצמאות או הקמת מדינת ישראל כיום אבל)*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- קרן יואב. 2007. המגזר הדרוזי-מקופחים, אבל עדיין אחים. *מעריב*, 6.11.2007, עמ' 3.
- קרני יובל. 2010. הביקור בסוריה-הוסרה חסינותו של ח"כ נפאע. *ידיעות אחרונות*, 27.1.2010.
- רבין איתן. 1996. הרמטכ"ל בערב לזכר רבין: הקשר בין צה"ל למערכת האזרחית הפך למעיק. *הארץ*, 28.10.1996, א4.
- רואי אלישע. 1957. המרד הדרוזי: מרד עדתי או מלחמת שיחורור? בתוך: גבריאל בר (עורך), *המזרח החדש*, כרך ח'(2), 104-112, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- רוזביץ שמעון, ושוקי אמרני. 2001. היבטים תקציביים במערכת הבחירות לשלטון המקומי - 1998. בתוך: אברהם בריכטה ועמי פדהצור (עורכים), *הבחירות לרשויות המקומיות בישראל - 1998: המשכיות או שינוי?* 161-183, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב.
- רונן טל. 2000. לא הוכנסו למסיבת חיילים רק בגלל שאנחנו דרוזים. *ידיעות אחרונות*, 20.1.2000, עמ' 13.
- ריבנוביץ מריה. 2008. *שילוב בני העדה הדרוזית בצה"ל והשתלבותם בשוק העבודה*. הכנסה - מרכז המחקר והמידע, ירושלים, 27.8.2008.
- רפפורט עמיה. 2004. בלי מדים אני כמו ערבי. *ידיעות אחרונות*, 16.4.2004, עמ' 15-16.
- רפפורט מירון. 2007. רפיק סלאמה מבטיח "אינתיפאדה דרוזית". *הארץ*, 5.10.2007, עמ' 6.
- שטנדל אורי. 1992. *ערביי ישראל - בין פטיש לסדן*. אקדמון: בית ההוצאה לאור של הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית ירושלים.
- שטנדל אורי. 1998. הדרוזים בישראל במערבולת זרמים פוליטיים. בתוך: נסים דנה (עורך), *הדרוזים*, 201-221, ירושלים: גרפית.
- שיפר שמעון. 2009. ההצעה של אסד-סוריה מעוניינת לחדש את המשא ומתן עם ישראל בתיווך אמריקאי. *ידיעות אחרונות*, 18.12.2009, עמ' 2.
- שכיב סאלח. 1982. ההתנהגות הפוליטית של הדרוזים. *הדרוזים בישראל, עיונים בחקר המזרח התיכון*, 47-52.
- שכיב סאלח. 2000. היחסים בין הדרוזים ליהודים בין שתי מלחמות העולם. בתוך: פלאח סלמאן (עורך), *הדרוזים במזרח התיכון*, 175-190, ירושלים, משרד הביטחון.
- שמלץ עוזיאל. 1980. ההתפתחות המרחבית של הערבים והדרוזים בישראל ומאפייני יישוביהם. *המזרח התיכון החדש*, 100-113, (1-4).

שפיגל אודי. 2001. *מוטיבציה של בני נוער לשירות בצה"ל*. הכנסת, מרכז מחקר ומידע, מוגש לוועדת החינוך והתרבות.

שפר מירי. 2006. *אסלאם: מבוא קצר*. תל-אביב, הוצאת מפה, אוניברסיטת תל-אביב.

חוקים, דוחות ומסמכים

חוק החיילים המשוחררים (החזרה לעבודה) תש"ט - 1949.

חוק יסוד: חופש העיסוק (התשנ"ב - 1992).

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (התשנ"ב - 1992).

חוק קליטת חיילים משוחררים (התשנ"ד - 1994).

חוק שוויון הזדמנויות בעבודה (התשמ"ה - 1988).

חוק שירות המדינה (מינויים) (תשי"ט - 1959).

חוק שירות הביטחון (התשמ"ו - 1986).

דוח הוועדה לחקר בעיות הדרוזים בישראל, ועדת בן-דור (חיפה, נובמבר 1974).

דוח הוועדה הציבורית - מקצועית לבדיקה כוללת של שירות המדינה וגופים הנתמכים מתקציב המדינה, ועדת קוברסקי (ירושלים, דפוס הממשלה, 1989).

דוח ועדת חקירה בדבר הקמת עיר באזור אבו סנאן, כפר יאסיף, ג'ליס וירכא, ועדת סופר (הוגש למנכ"ל משרד הפנים, 1990).

דוח תקופתי - נתונים סטטיסטיים על שילוב ערבים ודרוזים בשירות המדינה (ירושלים, נציבות שירות המדינה, אפריל 1999).

דוח הוועדה לקביעת מעמדו וסמכויותיו של הוועד המקומי במועצה האזורית. ועדת אמרני (ירושלים, משרד הפנים, 2000).

דוח הוועדה לאיחוד רשויות מקומיות-מחוז צפון א' (ירושלים, משרד הפנים, 2003).

דוח לשנת - 2008 יציג הולם לבני האוכלוסייה הערבית לרבות הדרוזים והצ'רקסים בשירות המדינה (מדינת ישראל, נציבות שירות המדינה - אגף בכיר לתכנון ובקרה).

החלטות ממשלה (מס' 4729, מיום 12.3.2006; מס' 2579, מיום 11.11.2007; מס' 4436, מיום 25.1.2009; ומס' 1539, מיום 21.3.2010).

- החלטת ועדת השרים לענייני המגזר הלא-יהודי (ערב/7, 19.8.2003).
- מכתב לשר העבודה והרווחה (ארכיון בית יד לבנים הדרוזים, דלית אל כרמל, 15.3.1987).
- מכתב לראש הממשלה (ארכיון בית יד לבנים הדרוזים, דלית אל כרמל, 15.7.2000).
- מכתב לראש הממשלה (ארכיון בית יד לבנים הדרוזים, דלית אל כרמל, 30.9.2009).
- מכתב ליו"ר יד לבנים הדרוזים (ארכיון בית יד לבנים הדרוזים, דלית אל כרמל, 11.10.2009).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2009. *שנתון סטטיסטי לישראל*.
- מכינה קדם צבאית, דלית אל כרמל: 2009-2008* (חוברת מטעם המכללה).
- משרד מבקר המדינה, *דוחות ביקורת שנתיים* (לשנים 1992-2010).
- משרד מבקר המדינה (2004). *דוח ביקורת: מינויים פוליטיים ומינויים בלתי תקינים במשרד לאיכות הסביבה*.
- משרד הפנים, אגף בכיר לביקורת ברשויות המקומיות, *דוחות ביקורת שנתיים* (לשנים 1994-2009).
- משרד הפנים, אגף בכיר לביקורת ברשויות המקומיות, *דוחות כספיים מבוקרים* (לשנים 1995-2008).
- משרד הפנים, אגף בכיר לביקורת ברשויות המקומיות, *דוחות ביקורת רואי חשבון ברשויות המקומיות - ממצאי ביקורת עיקריים* (לשנים 1999-2008).
- פרוטוקול ישיבת ועדת החוקה של הכנסת מיום 22.1.2002.

מקורות באנגלית

- Ake, C. 1997. *Dangerous Liaisons: The Interface of Globalization and Democracy*. in: A. Hadenius (ed.) *Democracy's Victory and Crisis*, 282-296, Cambridge: Cambridge University Press.
- Azzam, M. I. 1990. *Divorce and Succession in Druze Family*. *American Druze Society Yearbook*, 1-9, Glendale, ca.: American Druze Society.
- Downs, A. 1991. *Social Values and Democracy*. in: K. R. Monroe (ed.), *The economic approach to politics*, 143-170, New York: Harper Collins.

Elazar J. Daniel, and the staff of the Jerusalem Center for Public Affairs. 1991. *Federal systems of the world*. Harlow: Longman Current Affairs.

Friedberg Asher, Schwartz Robert, and Amrani Shuki. 2004. Oversight Ethics: The Case of Business Licensing. *Journal of Business Ethics*, 53, 371-381.

Frisch, H. 1993. The Druze Minority in the Israeli military: Traditionalizing an Ethnic Policing Role. *Armed Forces and Society*, 20, 51-67.

Gal, R. 1988. Israel. in: C. C. Moskos and R. Frank (eds.), *The Military: Mor then Just a Job?*, 175-267, Great Britain: Wheatsheaf and Co. Ltd. Exeter.

Gat, M. 2002. The IDF and the Mass Immigration of the Early 1950s: Aid to the Immigrant Camps. in: E. Karsh (ed.), *Israel: The First Hundred Years*, 191-208, London: Frank Cass.

Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Ltd.

Gurr, T. R. 1993. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, 63-73, Washington, D.C.: United States Institute for Peace.

Hepburn, A. C. (ed.) 1979. *Minorities in History*. London: St. Martin's press.

Horowitz, Dan, and Kimmerling, Baruch. 1974. Some Social Implications of Military Service and Reserve System in Israel. *European Journal of Sociology*. 15, 262-276.

Kliot, N. 1989. Accommodation and adjustment to ethnic demands: the mediterranean framework. *The Journal of Ethnic studies*, 17(2), 45-70.

Lissak, M. 1984. convergence and structural linkages between armed forces and society. in: M. L. Martin, and E. S. McCrate (eds.) *The Military, Militarism and Polity: Essays, in Honor of Morris Janowitz*, 50-62, London: the free press.

Peled, A. 1998. *A question of loyalty: military manpower policy in multiethnic states*. 1-26, Ithaca and London: cornell university press.

Ronen, D. 1979. *The Quest for Self-Determination*. New Haven and London: Yale University press.

Rouhana, N., and Asad, G., 1998. The Crisis of Minorities in Ethnic state: The case of Palestinian Citizens in Israel. *International Journal of Middle East Studies*, 30(3), 321–346.

Simpson, G., and Yinger, M. 1985. *racial and cultural minorities*. (New York: plenum press.

Taylor, C. 1998. The Dynamics of Democratic Exclusion. *The Journal of Democracy*, 9(4), 143–156.

Young, W. L. 1982. *Minorities and the Military*. Westport CT: Greenwood Press.

Zarat, A. M., and Smith, R. E. 1990. Person categorization and stereotyping. *Social Cognition*, 8, 161–185.

ספר זה אינו עוד מסמך שגרתני הדן באוכלוסייה הדרוזית בישראל אלא ספר החושף את מערכת היחסים המיוחדת והרגישה שבין בני העדה הדרוזית ובין מדינת ישראל והחברה הישראלית... הספר מעלה שורה ארוכה של בעיות ודילמות שלא נדונו עד כה בשיח הישראלי, אלא בלחישות בחדרי חדרים. בין היתר, הוא דן בשאלות שעוסקות בגבולות ההשתלבות והנאמנות לנוכח מאפייני המדינה כיהודית ודמוקרטית ולאור העמדות המוצגות על ידם, וכן בשאלה אם ישראל אמורה להעניק לבני העדה תמורה בעבור שירותם בצה"ל... שיאו של הספר בהעלותו את הרעיון בדבר הקמת מדינה דרוזית, רעיון שלא עמד על סדר היום הציבורי בישראל מאז הוצג בשנת 1967 על ידי יגאל אלון, אחד המדינאים החשובים של ישראל, ונדחה בזמנו.

פרופ' ארנון סופר, ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.

ספר זה תורם תרומה חשובה וממשית לידע ולידיעה, ואולם, הוא מתעלה מעבר לזה בפנייתו המפתה והבוטה לדמיון היצירתי של הקורא. שילוב הידע והדמיון יכול לספק לקורא המעוניין חוויה חשובה ועמוקה, אם הוא קורא את הספר ברוח הנאותה... הספר שלפנינו עשיר בנתונים, בעובדות ובממצאים שיעזרו לקורא להיטיב להבין מיהם הדרוזים בישראל ומהן בעייתיהם המיוחדות. ואולם, לספר שאיפות מעבר לכך. המחבר רוצה לאתגר את הקורא הישראלי למחשבה יצירתית ובלתי שגרתית לחלוטין. נראה לי שזהו ערכו הסגולי של הספר, וזה ה"ערך המוסף" שהוא נותן לקורא שמוכן ומסוגל, להתמודד עם אתגרים אינטלקטואליים ומחשבתיים.

פרופ' גבריאל בן-דור, ראש ביה"ס למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה.

מחבר הספר ד"ר **שוקי אמרני**, הינו אלוף-משנה (במיל'), דוקטור למדעי המדינה מאוניברסיטת בר-אילן. מלמד קורסים לתואר שני באוניברסיטה זו בנושאי אתיקה, מנהיגות וביקורת. מכהן בתפקיד המשנה למנכ"ל משרד הפנים. בשנת 2007 זכה לאות אומ"ץ על קידום השקיפות והמינהל התקין בעבודתו בשירות הציבורי.

9 789657 437209